

Barcode - 99999990295328
Title - Pushti Bhakti Sudha Varsh -7 Ank -1 Thi 12
Subject - Literature
Author - Shah,Nagin Das
Language -
Pages - 293
Publication Year - 1926
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

પુષ્ટિમત્તિસુધા.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વહુના શ્રુતેન ।
 યમેવૈપ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈપ આત્મા વૃણુતે તત્ત્વં સ્વામં ॥૧॥
 નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।
 શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૨ ॥
 ભક્તયા ત્વનન્યયા શક્યઃ અહમેવંવિધોઽર્જુન ।
 જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તસ્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ॥ ૩ ॥

વર્ષ ૧૭.] શ્રીકૃષ્ણાખંડ ૫૧૪૧. ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૧. શ્રીવલ્લભાખંડ ૪૩૯ [અંક ૧.

ત્રી તથા પ્રકાશક,

વડોદરા નગીનદાસ શાહ. બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય

લેખકાદિ.

૧. શ્રીયમુનાષ્ટક. વે. શા. મ. શાસ્ત્રી ગણપતિરામ કાલીરામ.
૨. અર્નુવાદ. " " " "
૩. શ્રીધનંદામિતીના પદ. મુખ્યતઃ પ્રદ્વાદ્યભાઈ વેણીરામ પંડ્યા.
૪. દક દર્શન અરણ્યકેશ ભરોસીની ભાવના. " " " "
૫. શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર. ગ. રા. પ્રકાશક.
૬. હરિમિત્રા. નિમ્સાધન.
૭. અધિકરણસમિતિ. વે. શા. મ. મોહનલાલ પ્રદ્વાદ્યભાઈ પંડ્યા.
૮. શ્રીમદ્ભાગવતનોત્કર્ષ. વે. શા. મ. મમલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી. બી. એ. એ.
૯. પ્રકાશકની મંચના. રા. રા. પ્રકાશક.
૧૦. વર્ધાઈ. " " " "

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત્ સત્ય છે.

૨. જગત્, શ્રવે, અંતર્યામી, અક્ષર હયાંજિનાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.

૩. શ્રવે અવિઘાયી કલ્પેત્રો અહન્તામમનાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.

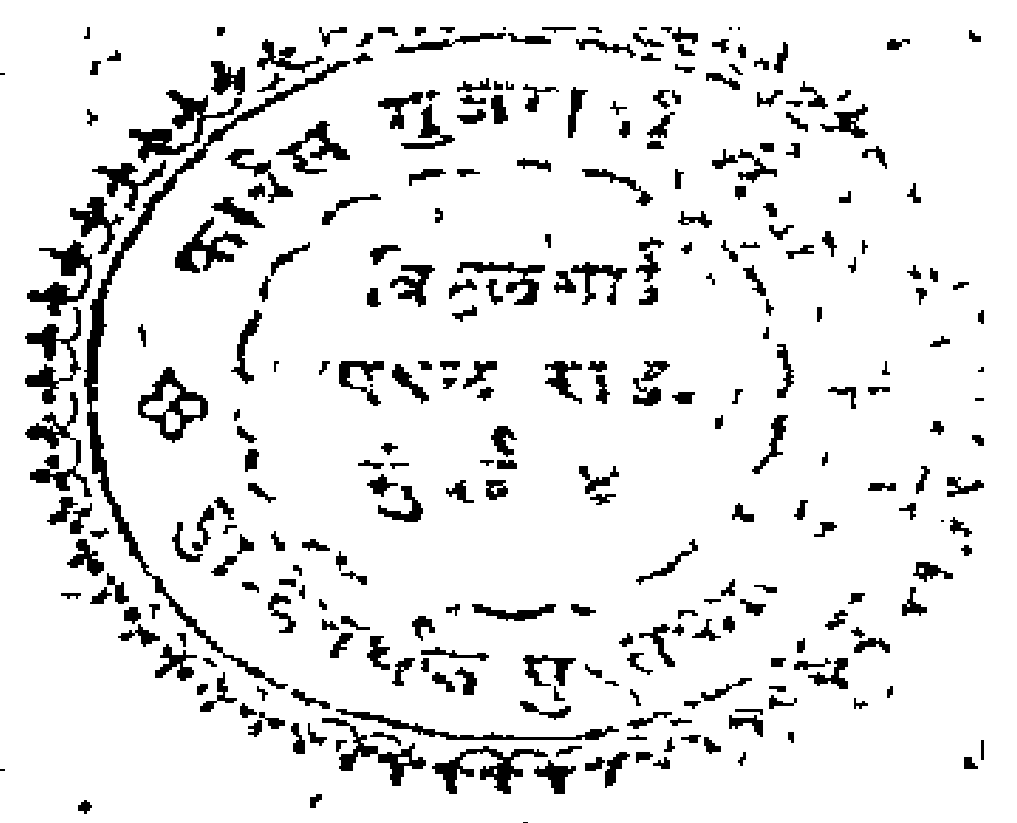
૪. શ્રવ આત્મ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.

૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે.

૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમશાસ્ત્રનું વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ શ્રવનો ધર્મ છે, એટલે વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.

૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોષ સંકેત નથી.

पुष्टिभक्तिसुधा-

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

हाहा श्रीयमुने प्राण हाहा श्रीप्राणवल्लभे ॥

हाहा भावरसाविष्टे देहि मे निजदर्शनम् ॥ १ ॥

हाहाललावालिमुखि हाहानंगनवांकुरे ॥

हाहा स्वरूपमाधुर्ये देहि मे निजदर्शनम् ॥ २ ॥

हाहालस्याढ्यनयने हाहा स्वेदकणावलि ॥

हाहा मुकुन्दहृदये देहि मे निजदर्शनम् ॥ ३ ॥

हाहा स्मितमुखांभोजे हाहा संगीतसागरे ॥

हाहा मनोविभावज्ञे देहि मे निजदर्शनम् ॥ ४ ॥

हाहा स्वभक्तनयने हाहा भृकुटिचंचले ॥

हाहा वियोगदुःखान्नि देहि मे निजदर्शनम् ॥ ५ ॥

हाहा स्वीयमनोहर्षे हाहा भक्तिदयाकरे ॥

हाहा गोपीश्रीमंजूषे देहि मे निजदर्शनम् ॥ ६ ॥

हाहा प्राणप्रियप्राणे हाहा कंदर्पदर्पहन् ॥

हाहा प्रसन्नवदने देहि मे निजदर्शनम् ॥ ७ ॥

हाहा जीवनसर्वस्वे हाहा राजीवलोचने ॥

हाहा दयार्द्रहृदये देहि मे निजदर्शनम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीकाशीस्य श्रीमद्रोस्वामिश्रीजीविनलालजोविदचितं श्रीयमुनाष्टकं समाप्तम् ॥

॥ अनुवादः ॥

हाहा श्रीयमुने ! आण ! हाहा श्रीप्राणवल्लभे ! हाहा भावरसाविष्टे ?

मने निज दर्शनतुं दान करो. (१)

हाहा ललाटावलिमुखि ! हाहा मदननवांकुरे ! हाहा स्वरूपमाधुर्ये !

मने निज दर्शनतुं दान करो. (२)

हाहा आलस्यपूशनेत्रे ! हाहा स्वेदकणावलि ! हाहा मुकुन्दहृदये !

मने निज दर्शनतुं दान करो. (३)

दादा स्मिन्मनुष्याभ्याम् १ दादा संगीनसागरे १ दादा मनोलावरे १

मने निज दर्शननुं दान करो. (४)

दादा स्वसक्तनयने १ दादा लुप्टद्विभक्तये १ दादा विभोगदुःखि १

मने निज दर्शननुं दान करो. (५)

दादा स्वीयमनोदये १ दादा लक्षितमंडरे १ दादा गोपीश्रीनिधान १

मने निज दर्शननुं दान करो. (६)

दादा प्राणप्रियप्राणे १ दादा अभयपदमे १ दादा असन्निवदने १

मने निज दर्शननुं दान करो. (७)

दादा श्रवणसर्वस्वे १ दादा अभयलोचने १ दादा व्याघ्रहृदये १

मने निज दर्शननुं दान करो. (८)

श्रीघनदामिनीके पद.

(१)

(राग मैरघ, ताल आठचोताल.)

मातसमय आये हो लाल छांड हो अटपटी ॥ ध्रुव ॥

अजकी रेन मोहन छत गिनत गई ।

मारग जीवन अखियन लगी चटपटी ॥ १ ॥

उर नख पदचर सुन गिरिवरधर ।

गलित चर्चाचूड़ पाग सोहे लटपटी ॥

कृष्णदास प्रभु जान तरुन दामिनी ।

मदननृपति लीनी मानो अटपटी ॥ २ ॥

(२)

(राग देवगंधार, ताल दीपचंदी.)

सयन कुंजते निकस मोर हि द्यामां द्याम संरे ॥ ध्रुव ॥

जलद नवीन तरुन दामिनी मिल वरपि निगा उचरे ॥ १ ॥

शिथिल वसन कटि मिल पीत पट अलस जु न पटरे ।

अमजलविंदु फहुंफहुं उचडन पदरनते निकरे ॥ २ ॥

भूपन विविध कटतिमिर विदारि अतिरस उमग करे ।

काजर तिलक पाग रंग अंगअंग झील धरे ॥ ३ ॥

मेममवाह छूट मानो सरिता छूट माल गरे ।

जोभा अमिन विनोद मुरमसु मुख नहि जान गरे ॥ ४ ॥

(३)

(राग विभास, ताल दीपचंदी.)

॥ मातसमय, नंदनंदन, श्याम, देख आवत कुंजगली री ॥ (ध्रुव) ॥
 लटपटी पाग, सिस कर, मुरली लोचन घुमत भांत, मली री ॥
 शिथिलित चर, मरगजी, अंगीया काम, कामिनी देख छत्री री ॥ १ ॥
 चार, याम, जागत निश वित, उर उमग्यो अनुराग वली री ॥
 काजर अधर तेन रंग वीरी, मदननृपतिकी रन दली री ॥ २ ॥
 सुरवदनपंकज, रस पीयके, अधरमधुपकी पांत, चली री ॥
 मफुल्लित भीत परस्पर देखियत अरुन उदय जैसे कमल कली री ॥ ३ ॥

(४)

(राग विभास, ताल दीपचंदी.)

॥ दोउ अलसाने राजत मात ॥ ध्रुव ॥
 श्रीष्टभाननैदिनी नंदसुते रसिक सलोने गात ॥ १ ॥
 नील पीत अंबर लपटानो छिन छिन अधिक सुहात ॥
 मानो घन दामिनी अपनी छवी होय एकत्र विकसात ॥ २ ॥
 पवन मंद अरविद्वंद मिल अंग अंग विकसात ॥
 सुखसागर गिरिधरनछत्रिलो निरख अनंग लजात ॥ ३ ॥

(५)

(राग गुजरी, ताल झमरा.)

॥ तुं प्रियतमके रंगभरी री ॥ ध्रुव ॥
 तेरे नयनयुग ऐसे सोहते माने, तुं सुरतसमुद्र तरी री ॥ १ ॥
 तरुन जलद सर्वस्व हयो तेसी दामिनीकी कान्ति हरि री ॥
 कृष्णदासस्वामी गिरिधर प्रिय अपनी जोटे पहचान परी री ॥ २ ॥

(६)

(राग गुजरी, ताल धमार.)

॥ नंदलाल मिल नावत दामिनी अदभुत वरखा आई ॥ ध्रुव ॥
 देखहु सखि तरुन मेघ महासुंदर गरजत दामिनी ॥ १ ॥
 नाचत उरप लेते प्रियतम संग तिरपभेद सचित गजगामिनी ॥
 उघटत शब्द संगीत सुघरवर चलत ओह लोचन अभिरामिनी ॥ २ ॥
 तरनितनया पुलिन रम्य अति विकसत कमल शरदकी दामिनी ॥
 कृष्णदास गिरिधरप्रिय रीझवत सुरत केलि नवकामिनी ॥ ३ ॥

(७)

(राग बिलावल, ताल धमार.)

प्रातःसमय दधि मथत जसोदा मधुदित कमलनयनगुन गावत ॥ ध्रुव ॥
 अतिही मधुर गति कंठ मधुर अति नंदसुवन चित हित उपजावत ॥ १ ॥
 नीलवसन तन सजत जलद मानो दामिनी विव भुजदंड चलावत ।
 चंदवदन लर लटकी छविली मनहुं अमृतरस राह चुरावत ॥ २ ॥
 गोरसमयन नाद एक उपजत किंकिनीध्वनि सुन अपन समावत ।
 सुरश्याम अचरो ग्रही ठाढे कामकसोटी कसी दिखावत ॥ ३ ॥

(८)

(राग बिलावल, ताल दीपचंदी.)

हरिमुख देखत नेन भुलाने ॥ ध्रुव ॥
 ज्यो मधुकर रवि कमलकोस विस फिर तोड नहि उडाने ॥ १ ॥
 कुंडल मकर कपोलनकी छवि जानो रवि रेन वहाने ।
 दगचंचलता देखत ही मानो खंजन मीन लजाने ॥ २ ॥
 अरुन अधर द्युति तज्रपांति मिलत नवघन रूप समाने ।
 सुरदासमधु श्याम पीत पट क्याहुं न जात वखाने ॥ ३ ॥

(९)

(राग सुहाबिलावल, ताल दीपचंदी.)

आज बने नवरंग छविले दगमगात पग अंग अंग ढीले ॥ १ ॥
 जावक पाग रंगी धों-केसे जेसे फरी कहो पिय नेहसे ॥ २ ॥
 बोलत वचन होत अलसाने पीक कपोलनसों लपटाने ॥ ३ ॥
 कुंकुम हृदय भुजन छवि बंदन सुरश्याम नारीन मनफंदन ॥ ४ ॥

(१०)

(राग सुधरार्द्र, चोताल.)

नवकिशोर नवकिशोरी बनी हे विचित्र जोरी ।
 शोभासिंधु मदनमोहन रूपराशिभामिनी ॥ ध्रुव ॥
 राजत तन गौर श्याम प्यारी मिय भगवान ।
 नवघन गिरिधरन संग राधे दामिनी ॥ १ ॥

પહેરે પટ પીત રાજે મૂવન મૂપિત મનોહર ।

ગજવર મોપાલલાલ નાગરી ગજગામિની ॥

દાસચતુર્થજમથુ દંપતી ઉપમા કો નાહિ ન ઓર ।

કામ મૂરતિ રૂપાં સુભગ મૂગનયની કામિની ॥ ૨ ॥

દટ ઇન ચરણનકેરો ભરોસો પદની ભાવના.

પદ

(રાગ વિહાર અથવા યથારુચિ યથાક્રુત, તાલ દીપચંદી અથવા યથારુચિ.)

ધ્રુવ.

દટ ઇન ચરણનકેરો ભરોસો ।

શ્રીવલ્લભનલ ચંદ્ર હટા વિન સવ જગમે જુ અંધેરો ॥ ૧ ॥

સાધન ઓર નહિ યા કલિમે જામું હોત નિવેરો ॥

સુર કહા કહે દ્વિવિદ આંધરો વિના મૂલકો ચેરો ॥ ૨ ॥

અર્વજ ભગવન્મંડલીમાં સમાપ્તિમાં આ પદ ગવાય છે, આ પદના ગાનનો ઉપક્રમ ચત્તા જ નિદ્રાવિવશ ભગવદીય પણ કથાવાનનો ઉપસદાર થયો જાણી પ્રસાદાર્થ પાણિ-પ્રમાર કરે છે. યદ્યપિ નિત્ય આ પદનું કીર્તન કરાય છે, તથાપિ એ કીર્તનના અર્થવિ-ચારથી અર્થવાં તેની ભાવનાથી હૃદય ભાવિત થયું હોય એવા સદૃષ્ટ્યો વિરલ જ દશ્યમાન છે.

પ્રસંગ એમ છે કે શ્રીસુરદાસજીના આસુરવ્યામોહ^૧સમયે કોઈ ભગવદીયે તેમને ભગવત્પ્રશ્ન કર્યો કે “આપે શ્રીકૃષ્ણનાં લક્ષાવધિ પદ રચ્યાં પરંતુ શ્રીમદ્વાપ્તુજીશ્રીગુમાંજી-નું એક પણ પદ રચ્યું નથી એનું શું મર્મ છે ?” આ પ્રશ્નનાં સંસ્કૃતરૂપે શ્રીસુરદાસ-જીએ તત્કાલ તત્તોપેરિચિત શ્રીગુમાંજીના શ્રીચરણકેમલપર પોતાનો દક્ષિણ હસ્તે રાખીને આ કીર્તન ગાયું છે. આનો વાચ્યાર્થ પ્રકટ છે, તેથી તેમાં કોઈલક્ષ્ય ન કરતાં આપણે ‘ભાવના’ પર જ આવીશું.

આપ વાચકમાંથી આ કીર્તનના ધ્રુવપદના અક્ષર જણશે તો તેની મર્યાદા ૧૩ છે એમ જણાશે. ૧૩ અક્ષર શા માટે ? ૧૨ નહિ, કે ૧૪ નહિ, પરંતુ ૧૩ જ. અષ્ટાક્ષર-ના ૮ અને પંચાક્ષરના ૫ મલીને ૧૩ અક્ષર થાય છે, અર્થાત્ આ ધ્રુવપદ અષ્ટાક્ષર-પંચાક્ષરસમ છે, જે ફલ અષ્ટાક્ષરપંચાક્ષરના જખાદથી થાય છે તે જ ફલ આ ધ્રુવપદના કીર્તનથી પણ થાય છે.

૧. ભક્ત પણ પ્રભુલીલામધ્યાત્મી હોવાથી પ્રભુવત્ નિત્ય જ વિરાજમાન છે, તેમના નિત્ય દેહા-દિનો ભાસમાન આગમાપાય આસુર લોકના વ્યામોહાર્થ જ છે.

૪. દ્રુવપદ્યથી પછીની પ્રથમ તુકના દ્વિતીય અર્ધમાં ૨૧ અક્ષર છે. પ્રાણ દશ છે, અને ઇન્દ્રિય એકાદશ છે, તેમાંની સંશુદ્ધિવિનાં સર્વ જીવો વ્યર્થપ્રાપ્ત છે. ૧૦ પ્રાણ અને ૧૧ ઇન્દ્રિયની સંશુદ્ધિરૂપ ફક્ત પશુ આ અર્ધતુકનાં કીર્તનથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેથી તદર્થ પશુ સર્વ સાધનનો પરિત્યાગ કરીને શ્રીવલ્લભનંબરદેવતાનો જોડો સમાશ્રય કરવો. 'પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન હોઈ શકે' એ શીર્ષક નીચે : કેટલોક બિહારકામાં આવ્યો હતો, તથાપિ તે પ્રશ્નનું અંતિમ ઉત્તર પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો તદર્થ પશુ અતઃ દષ્ટિ કરવાથી મહાનુભાવી શ્રી સુરદાસજીથી જ તે પ્રશ્નનું રમણીય ઉત્તર મલતાં શંકાપિશાચિની ભરમાવ-શેષ થઈ જાય છે.

પ્રથમ તુક સમાપ્ત થતાં દ્વિતીયનો પ્રારંભ કરતાં તેના પૂર્વાર્ધમાં નિસ્સાધનતાનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ છે, અને તેમાં ૧૮ અક્ષર છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૧૮ છે, અને શ્રીમદ્ભોગવતનાં ૧૮ સદસ શ્લોક છે, આટલી જ અર્ધ તુકનું પશુ અનુમંધાન રહે તો તેથી ગમાસર્ત્ત જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટપ્રભુસ્વરૂપપ્રતિપાદક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અને વિસ્તરણ પ્રતિપાદક શ્રીમદ્ભોગવતના પાર્શ્વસ્થિત ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના એકેક અધ્યાયતુલ્ય અને શ્રીમદ્ભોગવતના સદસ શ્લોકતુલ્ય આત્મા એકેક અક્ષરનું મૂલ્ય છે.

સમાપ્તિના અર્ધમાં તેજસ્વી અક્ષર છે, તેમાં ૧૮ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ, જગદ્શ્રીમદાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી, શ્રીગુરુજી, શ્રીગોપીનાથાત્મજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી, અને શ્રીગુરુસંપ્રદાયના સમ આલોકની ભાવના છે, અર્થાત્ એટલી પશુ અર્ધ તુકનું અનુમંધાન બની રહે તો ગસલીલા-મખ્યપાતિ અષ્ટ સ્વરૂપ અને શ્રીમદ્દાપ્રભુજીથી પ્રારંભીને સમ્પ્રાસંગિકપર્યંતનાં વંશમાં ચિત્તપ્રેરણ થાય છે.

આ પદમાં ચાર ચરણ છે, તેથી તેમાં ચાર વેદની અથવા, ચાર ગ્રંથની ભાવના છે, અને એમાં બે તુક છે, તેથી વેદના જ બે કર્મજ્ઞાનાત્મક કાંડ અથવા તો સંયોગવિપ્ર-યોગાત્મક દ્વયરૂપની ભાવના છે.

આ પ્રકારે આ પદમાં શ્રીસુરદાસજીએ અનિમ પદની ભાવનાથી હૃદય ભાવિત કરીને ન્મનન્ય વંશજીવના હસ્તે ભગવત્પ્રસાદમદણ કરીને તે હૃદયનું પરિપોષણ કરવું, ભગ-વન્મંડલીમાંથી ગૃહપ્રતિ-ગમન કરતાં અનેક લોકિક વાર્તાલાપનું, પર્યવસાન કથયિત્, લક્ષ-પ્રદોગદિમાં આવેલું દષ્ટિશુનિગાચર થાય છે, તેમાંથી ભગવત્કૃપાનાં અવલંબનમાંથી બચીને ૪ વેદ, ૨ વેદકાંડ, ૧૮ ગીતાધ્યાય (અથવા ૪ વૃથા ૨ શૂંગારસદસ અને શ્રીમદ્-ભાગવતના ૧૮ સદસ શ્લોક) ૧૦ પ્રાણ અને ૧૧ ઇન્દ્રિયની સંશુદ્ધિના નિદાન, અષ્ટકૃષ્ણ-સ્વરૂપ અને શ્રીમદાપ્રભુજીથી પ્રારંભીને મમ આલક પર્યંતનાં વંશ અષ્ટાંશર અને પંચાદેશના ભાગરૂપ શ્રીસુરદાસજીના આ પદના અનુમંધાનથી ફલફલ્ય થવું. પ્રતિદિનગત્રિ આ પદની ભાવનાથી અનેક ભગવદ્ભાવની નેસર્ગિક રૂઢિ થાય છે એમ અનુભવી વંશજ આત્મા કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણાયનમઃ ।
શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન, વર્ષ ૬, અંક ૬, પૃષ્ઠ ૧૯૮.)

શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણઃ ।

સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકો વેદપારંગઃ ॥ ૮ ॥

આ શ્લોકમાં ત્રણ નામ છે. ૧. શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણઃ ૨. સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકો ૩. વેદપારંગઃ

૭. શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણઃ ૮. સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકો ૯. વેદપારંગઃ
નમનપૂર્વક 'જંપ' નીચે 'પ્રકાશ' કરવો.

૭ શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણાય નમઃ

૮ સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકાય નમઃ

૯ વેદપારગાય નમઃ.

શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણઃ—

જન સ્મૃતિમાર્તિનાશનઃ નામથી જે આર્તિ હોય તે ફક્તમાં વિલંબ નથી એમ મૂલ્યને કહ્યું તેથી એમ પણ આપણે કરી કે શરણે જઈને પણ લાવોદય (આર્તિ) થાય ત્યાં જ ફલપ્રાપ્તિ થાય. કયાં પ્રકારથી લાવ થાય, અથવા ફલમબંધપર્યંત કયાં પ્રકારે સ્થિતિ કરેવી કે ઇતર વ્યાસંગથી ફલસંબંધમાં પ્રતિબંધ ન થાય એ જણાવવા સારુ શ્રીમદ્ભુવચરણે શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણઃ એ સંપત્તિ નામની આપણે કરે છે. શ્રીભાગવતમાં જે ગૂઢાર્થ-પુણ્ડ્રિકલમંબધી લીલાસલાવ-છે તેનો પ્રકાશ કરવામાં પરાયણ-તદેકનિષ્ઠ (પ્રકાશ કરવામાં એકનિષ્ઠાવાન) આપશી છે, અર્થાત્ નિરંતર સ્ત્રીય જનને અર્થે તે લાવોનો બહિઃકથને-બહાર ઉપદેશ-કરીને પ્રકાશ કરે છે. એથી જ લીલાસંબંધી નિષ્કપિન ઓમકૃતિ થવાથી તદ્દલાવનો ઉદય થાય છે, તેથી તેવિના સર્વત્ર અસચિથી, ફલપ્રતિબંધકતા અને અનાત્મતાની સ્મૃતિ થાય છે, ત્યારે તે સર્વના ત્યાગથી ફલસંબંધનો અભાવની (ફલસંબંધ નથી થયો, તેથી થતો) ઓમકૃતિથી વિવિધલીલાસંભાવની તે તે સંવિશિષ્ટ લીલાના લાવથી નિરંતર તદ્દિરહનો કેવલ સ્વરૂપાત્મક અનુભવ કરતો સ્થિતિ કરે. આ પ્રકારે સ્થિતિ કરનારને ફલમાં પ્રતિબંધ ન થાય એમ પણ આ નામથી જણાવ્યું.

આ નામથી શ્રીમદ્ભુવચરણે પ્રકટ કરેલો પુણ્ડ્રિકમર્ગ મૂલ્ય છે તે પણ કહ્યું, કાંણુ કે આપશીએ પ્રકટ કરેલો શુદ્ધપુણ્ડ્રિકમર્ગ સર્વ પ્રકારે અવ્યભિચારિપ્રામાણ્ય છે એનું જ્ઞાન સ્વમાર્ગોક્ત ફલના અનુભવથી સ્વકીયને-નિજજનને-છે. જ તથાપિ, શ્રીઆચાર્ય-સ્વરૂપને નહિ જણનારા પડિતોને કદાચિત્ આપશીએ પ્રવર્તવેલા શુદ્ધપુણ્ડ્રિકમર્ગમાં તે માર્ગના મૂલ્યના અજ્ઞાનથી અપ્રામાણ્યની શંકા થાય તેમને આપશીએ પ્રકટ કરેલો માર્ગ સમૂહ છે એમ જણાવવા સારુ ત-મૂલ્યના (શ્રીભાગવતના) ગૂઢાર્થના આપશી પ્રકાશક છે એમ આ નામથી શ્રીમદ્ભુવચરણે આપણે કરી. શ્રીભાગવતપદવડે તે જ્ઞાનના માર્ગમાં મૂલ્ય છે એમ પણ આપણે કરી.

શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા અન્યોએ 'પણ' કરી છે, ને તેમાં (શ્રીભાગવતમાં) પણ આ માર્ગ પ્રકટ હોય તો અન્ય પણ તેને જાણે જ. એ શંકાના નિવાસ સારુ - 'ગૂઢાર્થ' પદ શ્રીમદ્ભગવદ્ગણે યોજ્યું છે, ને કે શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા સર્વથી યાય છે જ તથાપિ તત્ત્વ (શ્રીભાગવતમાં રહેલો) ગૂઢ-સર્વથી અજ્ઞાત-અર્થ-ફલમાર્ગીય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલરૂપ અર્થ તેને પ્રકાશવામાં-પ્રકટ કરવામાં-પરાયણ-અર્થાત્ સદા તદેકવિચારનિષ્ઠ (પ્રકટ કરવાના વિચારમાં એકનિષ્ઠવાન) આપત્રી છે; એવી શ્રીભાગવતના ગૂઢાર્થના વિચારકત્વે કરીને (ગૂઢાર્થના વિચારક હોવાથી) સાક્ષાત્ ફલમાર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદ્દાત્યાર્થચરણનું જ છે, અન્યનું નથી, એમ પણ જણાવ્યું. અન્યને એતન્માર્ગના અજ્ઞાનથી ગૂઢાર્થનું અવિચારકત્વ છે (શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થનું વિચાર કરવાપણું નથી), એમ જણાવવાને આ નામની આજ્ઞા કરી.

શ્રીભાગવતમાં મુક્ત્યાદિનું પણ ફલત્વે કરીને નિરૂપણ કરેલું હોવાથી (મુક્ત્યાદિને પણ ફલ કહેવાથી) આપત્રીએ નિર્ગૂઢાર્થત્વે કરીને વિચારિન અર્થને જ ફલત્વ (આપત્રીનું વિચારિત જ ફલ) કેમ કહી શકાય એમ વાદી શંકા કરે તો સંમાધાન કરે છે કે સત્ય, શ્રીભાગવતમાં શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલનું જ ફલત્વે કરીને કથન છે, અન્યનું ફલત્વે કરીને કથન નથી, અને તેથી જ રસાત્મકમુખારવિદ્ધક્ષવિયોગાનલ શ્રીમદ્દાત્યાર્થચરણે - શ્રીભાગવતના રસાત્મક ફલપ્રકરણમાં પૂર્વોક્તપ્રકારવ્યંજક પ્રણાલિકાએ જ ફલનું ફલત્વ નિશ્ચિન કર્યું છે. શ્રીશુકદેવજીએ પણ નિગમકલ્પતરોઃ શ્લોકમાં શ્રીભાગવતની ફલરૂપતા નિરૂપણ કરવામાં ફલપ્રકરણીય અભિપ્રાયસમુદાયને ધ્યાનમાં લઈને જ રસસમદ ફલરૂપ રાસલીલામાં જ ફલત્વ છે એમ નિરૂપવાને પિપ્પલ માગવત રસમાલયં (લય-મુક્તિ-પણ જે ફલથી આ-ઈન્દ્રિય-અલ્પ-તુચ્છ-છે તે ભાગવતરસનું પાન કરે) એમ એતન્માર્ગીય ફલનું જ ફલત્વે કરીને નિરૂપણ કર્યું છે અન્યનું નહિ, તેથી તે (એતન્માર્ગીય ફલ) જ ફલ છે. પિપ્પલ માગવત રસમાલયં એ પદોથી એતન્માર્ગીય ફલનું જ ફલત્વ કેમ આવે છે એમ કોઈ શંકા કરે તો સંમાધાન કરે છે કે શ્રીભાગવત સંખ્દાત્મક હોવાથી માત્ર અવણુગ્રાપ્ય હોવાથી દ્રણુત (અવણુ કરે) એમ પદ-કરેલું જોઈએ પરંતુ તેમ ન કરેતાં પિપ્પલ 'પાન કરે' એમ કર્યું, તેથી શ્રીભાગવતમાં સંખ્દપ્રતિપાદ કોઈક વિરલ અવણુનીય અસાધારણ પાન કરવા યોગ્ય રસ છે એમ જણાય છે. તેનો (રસનો) વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે એતન્મય દેતોઽપ્યતેત (ઉપરનીયે બંધણુ કરનાં પણ જે મળે નહિ તેને જ માટે-ભગવદ્ભક્તિને જ માટે-ભગવત્પરિગ્રહને જ માટે-કોવિદ-ગ્રથો પુરુષ-પ્રયત્ન કરે) શ્લોકમાં ભક્તિમાં જ પુરુષપ્રયત્નનું કથન હોવાથી શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ રસ ભક્તિરસ જ છે એમ નિશ્ચય થાય.

૧. શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના ૨૬થી ૩૨ અધ્યાયસુધીનું અથવા શ્લોક સ્તયે ૨૬થી ૩૫ અધ્યાયસુધીનું સર્વ અધ્યાયનું પ્રારભ્ય 'ફલપ્રકરણ' કહેવાય છે.

૨. નિગમેત્કલ્પતરોર્મલિતં પલ્લુ શુભમુક્તાદમૃતદ્રવમધુતમ ।

પિપ્પલ માગવત રસમાલયં મુદુરહો રક્તિકા મુવિ માયુકાઃ ॥ મા. ૧-૧-૨.

૩. તત્સ્યેવ દેતોઃ પ્રયતેત કોવિદો ન લગ્ન્યતે વદ્ અમતામુર્યયઃ ।

તન્લગ્ન્યતે દુઃસ્વરન્યતઃ સુસ્વ કાલેન સર્વત્ર ગમીરેદક્ષા ॥ આ. ૧-૫-૧૭

છે. તેનું પાન અર્થાત્ અંતઃપ્રવેશ, જેવી રીતે બહિઃસ્થિત : દુઃખાદિના મુખદ્વારા અંતઃ-
પ્રવેશ કરાય છે તેવી 'તેનું પાન' કહેવાય છે. તેવી રીતે શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ્ય લક્ષિતરસનો
અંતઃપ્રવેશ કરાવવો તે તેનું પાન કહેવાય. જે કે શ્રીભાગવતમાં 'લક્ષિતયોગબહુવિધ' કહેલો
છે. તથાપિ શ્રીભાગવતમાં તે બહુવિધની મુખ્યતા નથી, કારણ કે તે તે માત્ર મુક્ત્યાદિ
ફલ સિદ્ધ કરે છે, જે મુક્તિ, શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ્ય, પરમ લક્ષિતરસથી તે અત્યંત પુન્ન
છે. અક્ષયતા, ફલમિદં (ચક્ષુમાનું વા ઈન્દ્રિયવાનું ફલ આ છે) એ શ્રુતિરૂપાના કથનથી
શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલ જ, પરમ મુક્ત્યધિક ફલ છે, અન્ય નહિ, એમ પ્રમેયરૂપને પ્રમાણ-
પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવાનું સામર્થ્ય કેવલ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું જ છે, અન્યનું નથી, એમ
જણાવવાને જ આ સમમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી.

શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો જે ગૂઢ-ગુપ્ત-અર્થ તેનો પ્રકાશ કરવામાં-તે વ્યક્ત કરવામાં-સર્વ-
ભાવથી કથવામાં-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પરાયણ-ઉદ્ધૃત-છે. શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ
કરવામાં પર-ઉત્કૃષ્ટ-અયન-ગતિ-જેઓશ્રીની છે એવા. અથવા શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થને
પ્રકાશ કરવામાં પર-તત્પર-યર્થને આ અયને-આ લોકમાં-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પધાર્યો છે.
આપશ્રીએ સ્વયં પ્રથમ સ્કંધના શ્રીસુબોધિણના અર્થે તસ્ય વિવેચિતું (તેનો-શ્રીભાગ-
વતનો-અર્થ, વિવેચવાને-વિવેચન પુરઃસર કથવાને-વૈશ્વાનર વાકપતિ વિના અન્ય સમર્થ
નથી, તે શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાને કૃપાવલોકનપદ-કૃપાકટાક્ષ કરવામાં ચતુર-શ્રીપતિએ
મને વ્યાસવત્ માનુષતત્ત્વ ધરાવી આજ્ઞા આપી ભૂતલપર પ્રકટ કર્યો છે, તેથી હું આનંદ-
સહિત વ્યાસવિષ્ણુને પ્રિય બહુધા-બહુ પ્રકારે-ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરુ છું) એ પંચમ
સ્લોકમાં એ જ આજ્ઞા કરી છે. ભગવદ્વિચારિત જ પરમ ગૂઢ હોવાથી તત્ત્વરૂપ (ભગવ-
ત્ત્વરૂપ) વિના તદ્દસાનથી (ગૂઢાર્થના અજ્ઞાનથી) કાંઈથી પણ તેનો પ્રકાશ યર્થ સંકે
નહિ, તેવા ભગવદ્વિચારિતનો પણ પ્રકાશ કરવામાં પરાયણ આપશ્રી છે. આપશ્રી જાણવા
છતાં ગૂઢાર્થકથન ન કરે તો આપશ્રીમાં અનામતા-અસત્યતા-દોષ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રીભાગવત-પુષ્ટ્યાત્મક ભગવદ્ભાવ-તેનો જે ગૂઢાર્થ તત્પ્રકારથી (પુષ્ટિપ્રકારથી
ભગવદ્ભાવથી) ભજન (સેવા) તેને પ્રકાશવામાં પરાયણ શ્રીભાગવત-શ્રીભગવતીનો
(શ્રીસ્વામિનીજીનો) જે ભાવ (માનાદિ) તેમાં ગૂઢાર્થ (પ્રભુ) તેના પ્રકાશનમાં પુનર્મે-

૧. અક્ષયતાં ફલમિદં ન પરં વિદ્યમઃ

સંખ્યઃ પશુનત્તુ વિવેચયતોર્વયસ્યૈઃ

વર્ષં પ્રજેશસુતયોરનુવેણુજુટં

યૈર્વાનિષોત્તમનુરક્તકટાક્ષમોક્ષમ્ ॥ મા. ૧૦-૨૬-૭.

૨. અર્થે તસ્ય વિવેચિતું ન હિ વિમુર્ચેશ્વાનરાદાકપતે-

રન્યસ્તથ વિષાય માનુષતત્ત્વ માંધ્યાસવચ્છ્રોપતિઃ

દત્વાક્ષાં ચ કૃપાવલોકનપદુર્યસ્વાર્તોદં મુદા

ગૂઢાર્થે પ્રકટીકરોમિ ચહુધા વ્યાસસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રિયમ્ ॥

લનમાં પરાયણુ સ્વામિનીભાવમાં ગૂઢ જે કૃપ્યાર્થ શબ્દ તે જ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે, તેથી તેનો અર્થ પ્રકાશ કરવામાં પરાયણુ આપશી છે. સ્વામિનીભાવમાં ગૂઢાર્થ શૃંગારદિ તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ એવા.

‘દૈવોદ્ધારપ્રયત્નોભા’ એમ શ્રીમદ્ધ્યાયચરણનું નામ પ્રથમ કહેવાઈ ગયલું છે તે માંનો પ્રયત્ન આ સમમ નામથી જણાવે છે. શ્રીભાગવતના અર્થજ્ઞાનથી જ ઉદ્ધાર છે. તે શ્રીભાગવતાર્થ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ—તત્પર—અર્થ, તેથી એ પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય (દૈવના ઉદ્ધાર માટે શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનદ્વારા પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય) એઓશ્રીનું જ છે એમ પ્રતિપાદન કૃષ્ણ.

પુરુષોત્તમ, તેની દશવિધક્ષીલા, અને પુષ્ટિભક્તના ભાવ એ સર્વ નિર્ગુણ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન તે ગૂઢાર્થ તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ.

શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણુ: એ શ્રીભાગવતના દશમું સ્કંધ પૂર્વોધના સમ-માધ્યાયાર્થબોધક નામ છે. ભગવાનના તે ‘ભાગવત’, શ્રીના અને ભગવાનના તે ‘શ્રી-ભાગવત’ (શ્રીમાતૃચરણપ્રભૃતિ) ૧ તેઓને ગૂઢ (અજ્ઞાત) અર્થ—પોતાને (શ્રીકૃષ્ણને) સ્તન પાન કરવાની ઇચ્છારૂપ—તેનો રોદનથી શકટપાતનથી પ્રકાશ કરવામાં પર અંયન (અચરણ્યાલને) જેમનું છે તે શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણુ: કૃષ્ણ છે કે ૧ ઔત્યોનિક ઉત્સવમાં ઉત્સાહયુક્તમનવાલાં ઉદારચિત્તવાલાં તે શ્રીવશોદા આવેલા પ્રજવાસીઓને વસ્ત્રા-લંકારવદે પૂર્ણ કરતાં હોવાથી સુનનું રોદન નિશ્ચયે અચરણ કૃષ્ણ નહિ. સ્તનોચી (સ્તનપાન કરવાની ઇચ્છાવાન) રોદન કરતાં પ્રભુએ તો બન્ને અચરણ ઉચ્ચા કર્યા. શ્રીભાગવતના—શ્રીમાતૃચરણપ્રભૃતિના, ગૂઢ (અજ્ઞાત) સ્વમુનમાદાત્મ્યરૂપે અર્થનો પ્રકાશ કરવાને પર અંયન—જિર્ણગમન—જેનું છે તે. શ્રીભાગવતના—શ્રીમાતૃચરણપ્રભૃતિના ગૂઢ—અજ્ઞાત—અર્ધનો (અખિલ અર્ધાની સ્વાંતરિયતિનો શ્રીકૃષ્ણના પોતાના વિષે અખિલ અર્ધાં છે એવા માતૃચરણાદિના અંજાન અર્થનો) પ્રકાશ કરવામાં પરાયણુ—તત્પર—

૧. ઔત્યોનિકૌતુકવર્ચમના મનન્વિની સમાગતાન્પૂજયતી વ્રજીકસઃ ।

નૈવાશુણોદ્ધૃતિ સુતમ્ય સા રુદક્તનાયી ચરણાવુદેક્ષિપત ॥ મા. ૧૦-૭-૬

૨. ઇન્દુરોદ્ધમાર્દે ચાલયંતી સુત સતી । ગરિમાળ શિશોવોદુન સેહે ગિરિકૂટવત ॥ મા. ૧૦-૭-૧૮

ભૂમી નિધાય તે ગોપી વિરમિતા ભારણીહિતા । મહાપુરુષમાદય્યો જગતામાસકર્મસુ ॥ ૧૯ ॥

દૈત્યો નાજા ત્વણાવતઃ કસપૃત્યઃ પ્રજોદિતઃ । ચક્રવાતરૂપેણ જહારાસોનમર્મકર્મ ॥ ૨૦ ॥

ગોકુલ સર્વમાશુષ્યમુષ્ણધશ્નુધિ રેણુભિઃ । દરપન્ સુમટોવારોન્દન પ્રદિશો દેશ ॥ ૨૧ ॥

સુદૃઢેમભવદ્રોષ્ટે રજસા તમસા કૃતમ્ । સુત યશોદા નાપશ્યત્તસ્મિન્ન્યસ્તયતી યતઃ ॥ ૨૨ ॥

નાપશ્યત્તધનારમાને પરે ચાપિ વિમોદિતઃ । ત્વણાવતનિષ્ઠાભિઃ શર્કરાભિરપદૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

इति सारपवनचक्रासुवर्षे सुतपद्मोमयलाडविलस्य माता ।

अतिकल्पमनुरमरत्यतोपल्लुवि पतिता मृतवत्सका यया गौः ॥ २४ ॥

रहितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तवियोक्षुपूर्णमुख्यः ।

रुद्धुरनुगन्म्य नंदमूर्ध्नि पवन । उवाच तत्सुवर्षेवगे ॥ २५ ॥

સમર્થ. મીઠાપાન કરેલા તેના (શ્રીકૃષ્ણના) રુચિરચિમનવાલા મુખને લોલન કરતી તે માનોએ, હૈ રાજનું, નૃસિંહ કરતા (અગામી ખાતા) તેનો (શ્રીકૃષ્ણના) મુખમાં આ બહિઃ દશ્યમોન વિશ્વ જોયું, આ પ્રકારે શ્રીભાગવેનગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણ નામ સક્ષમ અધ્યાયની, સકટપાતન, તૃણાવર્તવધ, તથા સ્વમુખમાં વિશ્વદર્શન એમ ત્રણ લીલાનું બોધક છે.

॥ હરિપ્રિયા ॥

ગોકુલકુમારિકા—આ, પહેલાં મને અહિં ગમતું નહિ, પરંતુ હવે તો મને મુખોપધીખાણુ જાણે અહિં વધારે ગમે છે.

કમલા—મુદેન, મુખોપધીમાં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પુનામાં શાંતિ છે.

ગોકુલકુમારિકા—મને તો મુખોપધીમાં મદિરોમાં દર્શનથી પણ અહિં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલેજનાં દર્શન-મા આનંદ વિશેષ આવે છે.

કમલા—મુખોપધીમાં આપણાં પુષ્ટિમાર્ગીય મદિરોમાં શ્રીમહાપ્રભુજનાં અને શ્રીગુણોપધીનાં સેવ્યસ્વરૂપ બિરોજે છે તેમનો દર્શનથી જે સુખ થાય છે તે તો અવર્ણનીય જ છે, તથાપિ અહિંનાં મદિરમાં અનાચારનો લેશ નથી, તથા ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

ગોકુલકુમારિકા—અહિં તો મદિરનો સર્વ પરિચારકા-મુખ્યાલ, મોહનભાઈ, શિવરામ, નારાયણ, અમૃત, લલ્લુભાઈ, દેવકારકાકી, મણીભાભી, કેશવદુર્ગે જલધરીઓ, મેંગલદામ બલદેવ, પંડિત, અને કૃષ્ણરાવ-મદિરમાં જ પ્રસાદ લે છે, અને તે પણ જાણે પોતાના ધરમાં જમતા હોય તેવી જ રીતિથી!

કમલા—આપણાં મદિરોમાં શ્રીકૃષ્ણને અમુક ભોગ નિલ્ય અંગીકાર કરાવવો જે નહોતો,

ત્રણાવર્તઃ, ત્રાતર્યો વાત્યારૂપધરો હરન્ । કૃષ્ણ નમોગતો મતુ ત્રાશકોદ મૂર્તિમારમૃત ॥૨૬॥

તમદમાનં મન્યમાન આત્મનો ગુહમત્તયા । ગલપદીત ઝલ્લહુ નાશકોદુતાર્મકમ ॥ ૨૭ ॥

ગલપ્રહણાનિથેષ્ઠો દૈત્યો નિર્ગતલોચનઃ । અવ્યક્તરાવો ન્યપતત્સહસ્રાલો વ્યસુર્વર્જે ॥ ૨૮ ॥

તેમંતરિક્ષાત્પતિત, શિલાયા વિશીર્ણસર્વાવયવ કરાલમ્ ।

પુર યથા રુદ્રગેરેણ વિદ્ધ ચિયો સ્વત્યો રુદ્રશુઃ સમેતાઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રાદાય માત્રે પ્રતિદ્ય વિસ્મિતાઃ કૃષ્ણ ચ તસ્યોરસિ લમ્બમાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

ત સ્વસ્તિમન્તં પુરપાદનીતં વિદાયસા મૃત્યુમુક્તાત્મમુક્તમ્ ।

ગોપ્યથ ગોપાઃ કિલ નંદમુહ્યા લમ્બ્યા પુનઃ પ્રાપુરતીવમોદમ્ ॥ ૩૧ ॥

અહોવતાત્યદ્ધુતમેપ રક્ષસા વાલો નિવૃત્તિ મમિતોઽભ્યગાત્પુનઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્વપાપેન વિહિંસિતઃ સ્વલઃ સાધુઃ સમત્વેન મયાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કિં નસ્તપર્થ્વાર્ણમધોક્ષઞ્ચાર્ચનં પૂર્તેદદત્તમુત મૂતસૌહરમ્ ।

યત્ સર્પેતઃ પુનરેવ ચાલકો દિષ્ટયા સ્વબ્ધુપ્રણયન્દુપાશિતઃ ॥ ૩૪ ॥

દૃષ્વાદ્ધુતાંનિ વહુસો નદગોપો વૃદ્ધને । વસુદેવચો મુયા પ્રાનિયોમાસ વિસ્મિતઃ ॥ ૩૫ ॥

૧. પૌત્રપ્રાયસ્ય જનની સા તસ્ય રુચિરસ્મિતમ્ । મુલં લાલયતી રાજનૃજૃમતો રુદ્રો રુદ્રમ્ ॥૩૫॥

આને 'નેક' વા 'નેમ' કહે છે. અદિના સુખ્યાણ એવા તો કુશલ છે. કે તે નેકમાંથી મદિરના પરિચારદાને મહાપ્રસાદના ટોપલેટોપલા પોતાને ઘેર લઈ જવું દેતા નથી, પરંતુ તેમણે અદિના વૈષ્ણવોનાં મામની એક યાદી તૈયાર રાખેલી છે, તેમાંથી કમવાર નિત્ય વૈષ્ણવોને જ ઘેર મહાપ્રસાદ પધારે છે. આથી વૈષ્ણવો પ્રસન્ન રહે છે, અને સુખ્યાણ જે સેવા કરવાની સૂચના કરે છે તે તેઓ લેશ પણ સંકોચ્યાયા વિના પ્રસન્નતાપૂર્વક આદરથી કરે છે. કહે છે કે સુખ્યાણના સુખમાં જ લક્ષ્મીજી છે !

ગોકુલકુમારિકા—આ, સુંબાઈથી પેલા ચોક્કસીકાદા આવ્યા હતાં તેમણે પણ પ્રસાદ મંદિરે જ લીધો હતો.

કમલા—અદિનાં એ મંદિરોમાંનાં એક પણ મંદિરમાં મહાપ્રસાદ વેચાતો મળી શકતો નથી, તેથી બહારગામથી આવેલા પવિત્ર વૈષ્ણવને આપણા સંપ્રદાયની રીતિપ્રમાણે ન્દાવાધોવાને અને પ્રસાદ લેવાને મંદિરમાં આવવું જ પડે છે. વૈષ્ણવોને ન્દાવાધોવાની અને પ્રસાદ લેવાની આવી અનુકૂલતા હોવાથી અદિ વૈષ્ણવો ઉમંગથી આવે છે, અને તેથી મંદિરે ભેટ પણ સારી આવે છે, જેનો તારા સુખ્યાણકાકા પ્રભુમાં સુંદર વિનિયોગ કરે છે.

ગોકુલકુમારિકા—સુંબાઈમાં આપણા સન્માન્ય મહારાજને મહાપ્રસાદાદિની એવી વ્યવસ્થા કેમ રાખના મદિ હોય? આપણા ગુરુઓએ આપણને સન્માર્ગમાં પ્રેરવા ન જોઈએ? અને તે પણ ન બની શકે તો અનાચારનો તો અટકાવ બનતો પ્રપત્ને તેમણે કરવો ન જોઈએ?

કમલા—મહારાજને અનાચાર અટકાવવાને અપ્રસન્ન હોતા નથી. પરંતુ તેમને જેવી રીતિથી એ વિષે વિનિનિ થવી જોઈએ તેવા વિવેકવિચારથી વિનિનિ કરવામાં આવતી નથી. સારિવક વૈષ્ણવો સવિનય આ અનાચાર મહારાજને ક્રોધે લાવશે તો ધીમેધીમે તે અનાચારને સ્થાને મદ્યચાર પ્રવર્ત્યા વિના રહેશે નહિ. નેક બહુ વાર્ધથી આદ્યો આવે છે તેમાં લેશ પણ ન્યૂનતા ન કરવી, પણ નેકનો મહાપ્રસાદ મદિરના પરિચારદાને ટોપલેટોપલા ન વાંટી દેતાં વૈષ્ણવોને ઘેર પધરાવવો એમ બની શકે તો સેવા સારી થાય, પરંતુ આ યોજના સફલ થવાને વ્યવસ્થાપક અધિકારીએ ઉત્તમ પ્રકારે ચદિવટ કરવો જોઈએ. એકદમ મદિરના પરિચારદાને નિત્ય મલતો ટોપલેટોપલા મહાપ્રસાદ બંધ કરતાં પડેલાં પ્રથમ તેમના પગારમાં ચોવ્ય રદિ કરી આપીને તેમને મતોપ આપવો જોઈએ, અને ચારપછી નેકની સુંદર વ્યવસ્થા કરીને વૈષ્ણવોને પ્રમત્ર નખવાથી આપણા સંપ્રદાયનો સમુત્કર્ષ થયા વિના રહેશે નહિ. કહે છે કે શ્રીજીલકૃષ્ણલાલજીમહારાજ એવો મદ્યચાર પ્રવર્તીવ નાર જ હતા, પરંતુ તેમણે અકસ્માત્ અમુરવ્યામોદલીલા કરી દીધી ! હવે પારિણતનાં, પુષ્પ પુષ્કલ માલાજેટલાં વીળાઈ રલાં લાગે છે, આલ, આપણે ઉપર જઈએ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને તો આ મંદિર બહુ જ સરસ લાગે છે, અદિ ગંગેશ-

સંગાર, ચાલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંખ્યા અને સમન આદિ દર્શનમર્મ
શ્રીપુરુષોત્તમે જુદાં જુદાં દર્શન કરવાની પણ કેવી અનુકૂલતા છે ? આ પારિજાતના
વૃક્ષથી તેમ જ અન્ય કલકૂલની સ્વચરચાથી શ્રીકૃષ્ણજીની સેવામાં પણ કેટલી બધી
અનુકૂલતા છે !

કમલ્લા—શ્રીકૃષ્ણજીનાં દર્શનથી અર્ધિ નેત્ર શીતલ થાય છે. આલ, હવે આપણે રનાનાદિ
કરીએ.

ગોકુલકુમારિકા—આ પારિજાતનાં પુષ્પનો લાલ અન્ય પડોશીને પણ બહુ મલે છે, પરંતુ
મને એ પડોશી જરા ગંદાં લાગે છે.

કમલ્લા—બહેન, આપણા પુષ્પિમાર્ગમાં શુદ્ધિપર જેવું લક્ષ આપવામાં આવે છે તેવું અને
તેટલું લક્ષ અન્યત્ર આપવામાં આવતું નથી. આપણા સંપ્રદાયમાં આચાર શુદ્ધ,
વિચાર શુદ્ધ, અદ્વૈત પણ શુદ્ધ, સર્વ જ શુદ્ધ. સ્નાન કર્યા વિના મેલે લુગડે અન્યત્ર
જવાય જ નહિ, કદાચિત્ જવાની જરૂર પડે તોએ ઉડીને દરેક મિનિટ પ્રભુનું
ચિંતન કરીને જલથી હાથ સ્વચ્છ કરીને સન્નિતાં વસ્ત્ર બદલીને પછી જ બહાર
જતું. શાશ્વત્તવાવનાદિ દેહકૃત્ય કરીને તરત જ ન્દાથું એ ઉત્તમ છે.

ગોકુલકુમારિકા—ન્દાતાંન્દાતાં કેટલીક પવિત્ર નદીનાં નામ દેવામાં આવે છે તેમ આપ-
ણાથી પણ શ્રીયમુનાજીકનો પાદ ન્દાતાંન્દાતાં થાય નહિ ?

કમલ્લા—ન્દાતાંન્દાતાં જે બોલીએ તો મોંનું ઉચ્છિષ્ટ શરીરપર પડે અને જલને લીધે
તે આખા શરીરપર આપી જાય અને ન્દાથું ન ન્દાથું થઈ જાય. શુદ્ધિને બદલે
અશુદ્ધિ થાય, તેથી ન્દાતીવખતે માત્ર અંતઃકરણથી શ્રીયમુનાજીનું માનસિક
સ્મરણચિંતન કરવું, અને ન્દાઈ રહ્યા પછી સ્વચ્છ ટુચાલથી શરીરને બરોબર
લુછ્યા પછી જ શ્રીયમુનાજીકના પાદનો પ્રારંભ કરવો, આગલે દિવસે સુકવેલાં અને
જેને ડાઘએ સ્પર્શ ન કર્યા હોય એવાં અરષ્ટ વસ્ત્ર સત્વર પહેરીને તરત જ
અરણામૃત લેવું. પ્રમાદિ કુકુમથી પુરુષોએ અષ્ટાક્ષરસ્મરણપૂર્વક દ્વાદશ તિલક
કરવાં, અને કુમારિકાએ અને સૌભાગ્યવતીએ માત્ર આંહો કરવો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીયમુનાજીકનો પાદ તો કરું છું પરંતુ તેનો અર્થ સમજી શકું
એટલું સંસ્કૃત મને આવડતું નથી. “નમામિ યમુનોમહે” હું શ્રીયમુનાજીને નમન
કરું છું એટલું તો એમાંથી સમજાય છે, અને તેથી હું ધારુ છું કે એમાં શ્રીયમુ-
નાજીની સ્તુતિ પુષ્કલ આવતી હશે.

કમલ્લા—બહેન, તારું ધારવું સત્ય છે. થોડાંક વખતમાં જ તું અંધનો, અર્થ શીખી શકીશ
એવી કૃપા શ્રીયમુનાજી કરશે. આજે તને શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી જ કાંઈક અસંગ
વર્ણવું છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને એ પાદ તો બહુ જ ગમે છે, એ આંટક છે ત્યારે એના આંક
શ્લોક હોવા બેઠાએ તેને બદલે નવ શ્લોક કેમ છે ?

કમલ્લા—બહેન, એના નવ શ્લોક છે, તેમાંના આંક શ્લોકમાં શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ છે, અને

ગોકુલકુમારિકા—હેલા નવમા લોકમાં એ પાદ કરનારને કેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશે શ્રીમદ્-
પ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે.

ગોકુલકુમારિકા—ત્યારે બા, શું એ શ્રીયમુનાજીક શ્રીમદ્પ્રભુજીએ પ્રકટ કર્યું છે ?

કમલા—હા બહેન, ‘શ્રીયમુનાજીક’નું સ્વરૂપ તો નિત્ય જ છે, પરંતુ ત્યારે શ્રીમદ્-
વલ્લભાચાર્યજી આ ભૂતલપર પ્રકટ થયા ત્યારે શ્રીમદ્પ્રભુજીએ, શ્રીયમુનાજીકનું
પણ ભૂતલપર પ્રકટ થ કર્યું, અને ત્યારપછી શ્રીગુણાંકજીએ, શ્રીગોકુલનાથજીએ
શ્રીહરિરાયજીએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એ શ્રીયમુનાજીકનો અભિપ્રાય નિરૂપીને
અર્થ પ્રકટ કર્યો છે. આ સર્વ રીકાઓ પણ સંસ્કૃતમાં છે.

ગોકુલકુમારિકા—પાદને અતે ‘શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત’ આવે છે, તેથી શ્રીયમુનાજીક
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનામનો કાષ્ઠ આચાર્યે રચ્યું હશે એમ હું ધારતી હતી, પણ
તું તો એમ કહે છે કે એ અંચનું સ્વરૂપ નિત્ય છે, અને શ્રીમદ્પ્રભુજીએ એ
શ્રીયમુનાજીકનું ભૂતલપર પ્રકટ થ કર્યું.

કમલા—બહેન, આપણા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને ‘શ્રીમદ્પ્રભુજી’
કહે છે, કારણ કે એ મહોટા પ્રભુ છે, શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીકૃષ્ણ—પણ એમની પ્રેમ-
ભક્તિ લીધે નિરંતર વસા છે. શ્રીમદ્પ્રભુજીનું જ લોકપ્રમિદ્ નામ ‘શ્રીમદ્-
વલ્લભાચાર્યજી’ છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, અને શ્રીયમુનાજીની અને શ્રીમદ્પ્રભુજીની બન્નેની વાત બહુ ગમે
છે, તેથી હું પુછું છું કે શ્રીયમુનાજીનું નિત્ય સ્વરૂપ શ્યાં કેવું હશે ?

કમલા—બહેન, આપણે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ છીએ, તેથી નિત્ય શ્રીયમુનાજીએ નિરૂ-
પિતમાં રમાડેલા શ્રીકૃષ્ણજીની એવા કરીએ છીએ, તે શ્રીયમુનાજીએ નિરૂ-
પિત શ્રીકૃષ્ણ બાલભાવથી શ્રીમદ્ગોકુલમાં અને કિશોરભાવથી આઘ શ્રીમદ્-
વંદાવનમાં નિત્ય ગિરાજે છે. આ નંદકિશોર શ્રીમદ્ગોકુલમાં અને આઘ શ્રીમદ્-
વંદાવનમાં ગિરાજીને કીડ કરે છે, ત્યાં શ્રીયમુનાજી નદીસ્વરૂપે ગિરાજે છે એટલું
જ નહિ પરંતુ શ્રીસ્વામિનીજીની પેઠે શ્રીયમુનાજી પણ સ્વામિનીજીને સ્વરૂપે
ગિરાજે છે, અને શ્રીકૃષ્ણને મનનાને આતુર ભક્તો આ શ્રીયમુનાજીની નિરંતર
સ્તુતિ કરે છે. ભક્તોનો અને શ્રીકૃષ્ણજીનો સમાગમ થાય એ શ્રીયમુનાજીને બહુ
રમે છે, તેથી પ્રભુ નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ છે એમ સ્વરૂપજ્ઞાન ભક્તોને કરાવે
છે, અને ‘દોષવાન ભક્તો દોષ તથાપિ તે આપના જ છે’ એમ શ્રીકૃષ્ણજીને
મરણનાથી રીઝીને જીવના અમખ્ય અપમાદની લામા કરાવે છે. શ્રીયમુનાજી
એવાં તો ઉચર કૃપાલુ અને સરસ છે કે અર્વ ભક્તનું દિલ જ એમને રમે છે,
કપ્પિનો તો જેમનામાં ગધ પણ નહિ ? શ્રીયમુનાજીનું આવું દયામય સ્વરૂપ
દેવાથી કાંઈક ભક્તો નિરંતર એમની સ્તુતિ કરે છે, અને એમની એ ભાવમય
સ્તુતિ તે નિત્ય શ્રીયમુનાજીક.

ગોકુલકુમારિકા—શ્રીયમુનાજી અને શ્રીયમુનાજીક અને નિત્ય શ્રીમદ્ગોકુલ અને આઘ
શ્રીમદ્વંદાવનમાં ગિરાજે છે એ સમજાવું, પરંતુ શ્રીમદ્પ્રભુજીએ જાતે સ્વરૂપ
ભૂતલપર કેમ પ્રકટ કર્યું ?

सा री ग म प ध नी सा सा नी ध प म ग री सा
आ आ आ आ आ आ आ आ आ आ आ आ आ आ

॥ श्रीवल्लभाय नमः ॥

जयति यमुनाभिधा जयति जगदंबा ॥

पुण्यपयसानु कलिकदंबा ॥ १ ॥

सुभगनवसजलजलपूरा ॥

निखिलकलिकलुषौघनिदलनशूरा ॥ २ ॥ ज०

धर्मधनकामादिकामितविधायिनी ॥

तीरभुवितनुमुचे परमपददायिनी ॥ ३ ॥ ज०

कल्पतरुनिकरसंकुलितमाणिक्यला ॥

स्वच्छसैकतनिराकृतमूलतूला ॥ ४ ॥ ज०

स्नानकृत्रिजसहजमलतिरस्कारिणी ॥

पानकारिणी मनःशुद्धिविस्तारिणी ॥ ५ ॥ ज०

सुकृतिकृतिमुकृतिचयसंचयविवर्धिनी ॥

कृष्णचरणांबुजे रतिरससमर्धिनी ॥ ६ ॥ ज०

कमलकुललोचना मधुपरुचिकुजला ॥

हासनिभहंसगणसंततसमुज्ज्वला ॥ ७ ॥ ज०

तटनिकटफुल्लवनचित्रपटधारिणी ॥

कोकरववागमलफेनवरहारिणी ॥ ८ ॥ ज०

विशदद्वंदावनपरागभररंजिता ॥

बहुविरहहारिणी लताभरणसिंजिता ॥ ९ ॥ ज०

भृंगभृङ्गदीभंगसूचितानुग्रहा ॥

परमवत्सलतया सर्वजनमुग्रहा ॥ १० ॥ ज०

सारसनिनादनिभसरसनिनादिनी ॥

मुखदर्शकरभरस्मरजनाहलादिनी ॥ ११ ॥ ज०

सप्ताब्धिभेदिनी सत्यसमुद्भवा ॥

हरिचरणरतगदाधरविरचितस्त्रवा ॥ १२ ॥ ज०

અધિકરણસંગ્રહ.

॥ ઉપોદ્ઘાત ॥

પૂર્વોત્તરકાંડાત્મક વેદ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ પ્રસ્થાનત્રયપ્રયથયાનુક્રમ સંશયનિવારક છે. તે સર્વની એકવાક્યતા કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ જ અખંડ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો પ્રકાશ કર્યો, અને નિરસાધન હોયના નિઃશ્વેયસાર્થ ભગવદ્-તુંગદાત્મક પુષ્ટિમાર્ગ પણ પ્રકટ કર્યો. શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના પોષક શ્રીમદ્ભાગવતઅરણ્યકૃત અનેક અંશોમાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને શ્રીમદ્ભુષાષ્ય એ બે બ્રહ્મવાદના આકર અંશ છે. શ્રીમદ્ભાષ્યના તૃતીયાધ્યાયનો કાંઈક વિભાગ પુષ્ટિભંકિતસુવામા પ્રકટ થયો છે, શ્રીમદ્ભુષાષ્યનો તો સપ્રકાશ જ પ્રકાશ થયો છે.

બ્રહ્મસૂત્રના ચાર અધ્યાય છે, પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે, પ્રત્યેક પાદમાં અમુક અધિકરણ છે. અધિકરણના સક્ષિપ્ત અર્થ જ્ઞાણવાના સાધનમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત અધિકરણમાલા અને નિર્ભયરામભટ્ટકૃત અધિકરણસંગ્રહ પ્રધાન છે. અધિકરણમાલાનું મુદ્રણ શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદ તરફથી થાય છે. અધિકરણસંગ્રહનું મુદ્રણ તો તે સંસ્થા તરફથી થઈ પણ સુક્યું છે, અને તેનું મૂલ્ય પણ અનિર્વચ્ય માત્ર ૦-૪-૦ છે. અધિકરણમાલા અને અધિકરણસંગ્રહ વડે અધિકરણના અર્થનો નિશ્ચય કરીને, મરીચિકા કે અન્ય બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિવડે બ્રહ્મસૂત્રના અર્થનો નિશ્ચય કરીને, પ્રદીપ વિવરણ ઇત્યાદિ સંરલ દીકા વડે શ્રીમદ્ભુષાષ્યનું અધ્યયન કરીને, પ્રકાશ અને રશ્મિવડે તે અર્થને સ્થિર કરીને ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિનો સમાચય લઈને શ્રીમદ્ભાષ્યનું પરિશીલન કરવાનો સાંપ્રદાયિક શિષ્ટાચાર વિલસે છે.

આ અધિકરણમંત્રદકાર નિર્ભયરામભટ્ટજી કંકરપહીના તૃતીયપીઠધીશ્વર શ્રીવજ્રભૂષણજી મહારાજની નાગર શિષ્ય થાય. તે મહારાજનીના અનુમત્તથી તેમને શ્રીદારિકાધીશ્વરના મુખ્ય પરિચારકનું પણ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીદશમસ્કંધસુબોધિનીકારિકાર્થ, હ્રુત્સંવનિર્ણય અને આશૌચનિર્ણય એ ત્રણ ગ્રંથ આ નિર્ભયરામભટ્ટના સુપ્રસિદ્ધ છે. કદાચિત્ આ ચાર ગ્રંથો ઉપરાંત અન્ય પણ ગ્રંથો તેમણે મિદ્ધ કર્યા હશે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની અધિકરણમાલા અને નિર્ભયરામભટ્ટનો અધિકરણસંગ્રહ એ ગ્રંથ એક જ કોટિના છે. ઉભયનો વિષય એક જ છે, પરંતુ અધિકરણમાલાની ભાષા કાંઈક વિરોધ પ્રૌઢ-શાસ્ત્રીય-છે, જ્યારે અધિકરણમંત્રદની ભાષા તેના પ્રમાણમાં સરલ છે. વિષ્ણુસ્વામી મધ્વ રામાનુજ શંકર ઇત્યાદિનાં વ્યાખ્યાન વિદ્યમાન છે “ નથાપિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ બ્રહ્મસૂત્રનું ભાષ્ય શા માટે પ્રકટ કર્યું ? આ નૈસર્ગિક પ્રશ્નનું ઉત્તર શ્રીસુબોધિનીજીના ઉપન્યાસપૂર્વક આ અધિકરણસંગ્રહના પ્રારંભમાં જ મળે છે, તેથી વિષ્ણુસ્વામી આ સંપ્રદાયના આચાર્ય ખરા કે નહિ એ સંદેહનો પણ અંતિમ નિર્ણય અનાયાસે થઈ જાય છે. નિર્ભયરામભટ્ટ સ્પષ્ટ જ કહે છે કે ‘વિષ્ણુસ્વામિવધ્વપ્રમુતયાં વ્રજાદૈતસ્ય સંવ્યસેવકભાવસ્ય ચ વિરોધ મન્યાના અમેદબોધકશ્રુતિષુ લક્ષણયા મેદપરત્વં સ્વોક્ત્વ શુદ્ધ મેદમગોચરુઃ’ ઇત્યાદિ. ‘બ્રહ્માદૈતવાદ અને સેવ્યસેવકભાવનો વિરોધ માનનાર વિષ્ણુસ્વામિમધ્વપ્રભુનિએ અમેદ-

૧ આ અધિકરણસંગ્રહ પાસે રાખવાથી વાચકને ભાષાતરમા સારો ગાનંદ આવે એ નિઃસંશય છે.

બોધક શ્રુતિઓ વિષે લક્ષણાએ કરીને ભેદપરતા સ્વીકારીને શુદ્ધ ભેદનો અંગીકાર કર્યો. ત્યારે હવે સ્પષ્ટ થયું કે શુદ્ધ ભેદનો અંગીકાર કરનાર વિષ્ણુસ્વામી શુદ્ધ અદ્વૈત સિદ્ધાંતના આચાર્ય ન જ થઈ શકે. અત્ર આ સ્પષ્ટ છે. બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાતા અનેક થઈ ગયા પરંતુ તેમનામાંના એકથી પણ બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગના વિરોધનો પરિહાર થઈ શક્યો નહિ. બ્રહ્મવાદ અદ્વૈત ભાસે છે, સૈવ્યસૈવકભાવરૂપ ભક્તિમાર્ગ - દ્વૈત ભાસે છે, અદ્વૈત ભાસતા બ્રહ્મવાદમાં અને દ્વૈત ભાસતા સૈવ્યસૈવકભાવમાં જે પરસ્પર વિરોધ ભાસે તેનો પરિહાર કરવો એ બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, પરંતુ આ વિરોધને પરિહાર શક્ય નહિ કેમકે પણ વ્યાખ્યાતાથી થઈ શક્યો નહિ. જીવબ્રહ્મના ખંડગાનને પ્રધાન માનતા શંકરે સૈવ્યસૈવકભાવની ગૌણતા રાખીને ભાગભાગલક્ષણો, આશ્રય કરીને દેવતા દ્વૈતને પ્રધાન માન્યું, અને વિષ્ણુસ્વામી, મધ્વ, અને રામાનુજે તેથી વિપરીત માર્ગ અહીં અદ્વૈતબોધક શ્રુતિને લાક્ષણિક કરીને સૈવ્યસૈવકભાવને પ્રધાન માન્યો. શ્રુત્યર્થમુચક બ્રહ્મ સૂત્રનો આ પ્રકારે વિશ્લેષ થયો જેઈ વેદાંતકૃત વેદવિદ્ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમદ્ભલાચાર્યશિ શ્વરૂપે પ્રકટ થયા, અને બ્રહ્માદ્વૈતવાદનો આધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મમાં અને સૈવ્યસૈવકભાવનો આધિદૈવિક પુરુષોત્તમસ્વરૂપમાં સમન્વય ઘટાવીને અદ્વૈતના અને સૈવ્યસૈવકભાવના વિરોધનો કમનીય પરિહાર કરી આપ્યો. આ સ્પષ્ટ થયાગેવ્ય લક્ષમાં લેવાથી વિષ્ણુસ્વામી ની તામસતા, તત્ત્વવાદીની રાજસતા, રામાનુજની માત્તિકતા, અને શ્રીમદ્ભલાચાર્યચરણનું નિર્ગુણતા પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં વાસ્તવિક જ ભેદનો અનિશય આગ્રહ ત્યાં તામસતા, અને ત્યાં તે દર થઈને એક જ પદાર્થના ઐચ્છિક આધ્યાત્મિકાધિદૈવિકસ્વરૂપે વ્યવસ્થા ત્યાં જ 'નૈર્ગુણ્ય.'

આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભલાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યનું અને તેમનાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને શ્રીમદ્ભાષ્યના પ્રાદુર્ભાવનું કારણ સંક્ષેપથી જણાવીને તામસરાજગમાત્તિક વિષ્ણુસ્વામિમધ્વ-રામાનુજથી આપણા મંત્રનામની અત્યન્ત વિભિન્નતા અને નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ કરીને શ્રીમદ્ભલાચાર્યચરણપ્રતિપાદિત નિર્ગુણ સંપ્રદાયમાં સુપ્રવેશાર્થ નિર્ભયરામભટ્ટના અધિકરણસંપ્રદાનું ભાષાંતર પ્રારંભુ છું.

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમોપીજનચલ્લમાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્દોસ્વામિશ્રીવ્રજભૂષણચરણાન્તેવાસિશ્રીશ્રીનિર્મયરામવિરાંચિતઃ ॥

॥ અધિકરણસંગ્રહઃ ॥

ભાષ્યો જેણે બ્રહ્મવાદ ભક્તિમાર્ગાવિરોધથી

વંદુ તે શ્રીમદાચાર્ય વેદવેદાંતપારંગ ॥ ૧ ॥

હવે વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણાદિ વડે પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન ઇત્યાદિ શબ્દ વડે પામ્ય શ્રીકૃષ્ણે, નિજ આત્મા વડે સર્વ જગત્તે ઉત્પન્ન કરીને તેમાં આસક્ત સ્વાંશ હોવાને નિજ સ્વરૂપનો બોધ કરવાને, શબ્દ-બ્રહ્માત્મક વેદરૂપે આવિર્ભાવ પામીને વેદના અર્થની દુર્બોધતા માનીને જ્ઞાનકલાએ વ્યાસરૂપે અવતરીને સ્વભૂતવિચારશાસ્ત્ર કર્યું. તે બ્રહ્મ-વિચારશાસ્ત્ર પણ દુર્બોધ હોવાને લીધે તેના બ્યાખ્યાનની અપેક્ષા પડતાં, બ્રહ્માદૈતવાદનો અને સૈવ્યસેવકભાવનો વિરોધ માનતા ચેતદ્બ્યાખ્યાના વિષયસ્વામિ-મધ્વપ્રભૃતિએ અંબેદબોધક શ્રુતિઓ વિષે લક્ષણાએ કરીને ભેદપરતા સ્વીકારીને શુદ્ધ ભેદનો અંગીકાર કર્યો. બ્રહ્મવાદને અને સૈવ્યસેવકભાવને બ્યાપવાને અશક્ત વિશિષ્ટાદૈતવાદીઓને પેણું વિશિષ્ટાદૈતવાદનો આશ્રય કરતાં પણ અન્તે જતાં ઋણેદ્યર્થવસારથી જ જાણવા-પમાયાવાદીઓ પેણું એથી જ માયાવાદને અપક્ષએ છે. એ પ્રકારે હોવાથી 'વેદાન્તકૃત્' અને 'વેદવિદ્' હું એ વચનથી અને 'શુ' જીવિધાન કરે છે, 'શું' આશા કરે છે, અનુવાદ કરીને શો વિદ્યુત્ કરે છે ઇત્યાદિનું હૃદય લોકમાં મારા વિના અન્ય કાંઈ જાણતું નથી. એ એકદશકુલ્મીય વચનથી, ભગવાન, તિલા પતરસે, વેદના તાત્પર્યનું ચાલુ નથી. તેથી ભગવાને શ્રીમદાચાર્યચરણસ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામી બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રની બ્યાખ્યા કરી, અને તેમાં બ્રહ્મવાદને અને ભક્તિમાર્ગને અવિરોધે સ્થાપ્યો. એથી જ અન્ય ભક્તિમાર્ગ સમુણ અને આ જ નિર્મુણ ભક્તિમાર્ગ, અને તૃતીયકંઠનાં ડરમા અધ્યાયના 'ભક્તિયોગનું'

૧. શ્રીતૃતીયપીઠાધીશ્વર ભૂતપૂર્વ નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ કંકરપટ્ટીસ્થ ગોસ્વામી.

૨. બ્રહ્મસૂત્રરૂપ ઉત્તરમીમાંસાશાસ્ત્ર.

૩. બ્રહ્મસૂત્રરૂપ વિચારશાસ્ત્રના બ્યાખ્યાના.

૪. કારણ કે તે વાદીઓથી અંબેદ્યુનિઓને ન્યાય પ્રાપ્ત થતો નથી.

૫. શાકરો.

૬. વેદાન્તકૃત્ત વેદવિરોધ ગ્રાહસ્. ૧ શ્રીભગવદ્ગીતા, ૧૫, ૧૫.

૭. કિં વિષત્તે કિમાચર્યે કિમનૂય વિકલ્પયેત્ત્વ દ્વયસ્ય હૃદયં તંકે નાન્યો મદ્વેદ કથન ।

શ્રીમદ્ભાગવત, ૧૧, ૨૧, ૪૨.

ચતુર્વિધ^૧ સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું^૨ શ્લોકનાં. શ્રીસુખોદિનીજમાં કહ્યું પણ છે કે ‘આ યુગમાં રતેઓ તમોગુણ રમેગુણ અને વેસત્વગુણના બેદે કરીને વિખણુસ્વામીના અનુસારી તત્ત્વવાદી અને રામાનુજે છે, અને અસ્મંત્રનિપાદિત નૈર્ઘ્ય^૩,’ એમ ચતુર્વિધ ભક્તિયોગનું પ્રતિપાદન ભગવાને જ ‘અભિમંધીને હિંસા જે’ ઇત્યાદિ શ્લોકે કરીને કરેલું છે’ તેથી સર્વ ઉપનિષદના અવિરોધે બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાતા શ્રીમદ્ભગવાદગીતા^૪ છે.

પ્રતેમાં સમન્વય અવિરોધ સાધન અને ફલના ક્રમશઃ નિર્ણાયક ચાર અધ્યાય છે. આ પ્રથમાધ્યાયમાં બ્રહ્મસ્વરૂપબોધકે વાંક્યનો વિચાર છે. તે વાક્યો સંદિગ્ધ પાદાર્થસંગ્રહ. અને નિઃસંદિગ્ધ એમ બે પ્રકારનાં છે, તેમાં નિઃસંદિગ્ધનો નિર્ણય વક્તવ્ય નથી. સંદિગ્ધ વાક્ય ચાર પ્રકારનાં છે; કાર્યપ્રતિપાદક, અંતર્યામિપ્રતિપાદક, ઉપાસ્યરૂપપ્રતિપાદક અને પ્રકીર્ણ. તેમાં પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં કાર્યપ્રતિપાદક દ્વિતીયપાદમાં અંતર્યામિપ્રતિપાદક તૃતીયપાદમાં ઉપાસ્યપ્રતિપાદક અને ચતુર્થપાદમાં પ્રકીર્ણ વાક્યોનો વિચાર છે. આ પ્રકારે પ્રથમાધ્યાયના પાદના અર્થનો સંગ્રહ. દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં શ્રુતિસ્મૃતિનો અવિરોધ, દ્વિતીયપાદમાં સાંખ્યયોગન્યાય-માયાવાદબાહ્યાદિ વાદનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ, તૃતીયપાદમાં શ્રુતિવાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધનો પરિહાર, અને ચતુર્થપાદમાં જીવ શરીરના મધ્યવર્તી પ્રાણાદિનો વિચાર છે. તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં જીવના બ્રહ્મજ્ઞાનોપયોગિ જન્મનો વિચાર, દ્વિતીયપાદમાં જીવની મુક્તિ-યોગતા, એ જ પાદમાં ‘ન સ્થાનતોપિ’ સૂત્રથી આરંભીને અવશિષ્ટ ભાગમાં વિરોધપરિહારે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ, તૃતીયપાદમાં ગુણનો ઉપસહાર, અને ચતુર્થપાદમાં કર્માદિ અંગનો વિચાર છે. ચતુર્થાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં બ્રહ્મવિદે જીવદશામાં કર્તવ્ય, અવજ્ઞાદિનો વિચાર, દ્વિતીયપાદમાં ત્રિપમાણુના સર્વેન્દ્રિયલયનો વિચાર, તૃતીયપાદમાં કમમુક્તિમાર્ગાદિ-નિરૂપણ, અને ચતુર્થપાદમાં પુષ્ટિમર્ગાદિના બેદે કરીને ફલ અને લીલાનિત્યત્વાદિ વર્ણ્ય છે. આ પ્રકારે પાદાર્થસંગ્રહ.

હવે મક્ષેપથી અધિકરણોનો સંગ્રહ. વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એમ પંચ અવયવે કરીને ઘટિત તે અધિકરણ, તેમાં પણ સંગતિ સર્વત્ર સ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રત્યેક અધિકરણમાં તદનિરિક્ત ચાર જ અવયવ પ્રદર્શવાશે. જ્યાં સિદ્ધાન્તમાત્રનું જ કથન આ સિદ્ધાન્ત વિગતનો અભાવ જ પૂર્વપક્ષનો વિષય કલ્પવો. અધિકરણનો વિભાગ અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીવિત ભાષ્યપ્રકાશાનુસારી છે.

૧. પ્રાવોક્તં ભક્તિયોગસ્ય સ્વરૂપ તે ચતુર્વિધમ્ । શ્રીમદ્ભાગવત, ૩, ૩૨, ૩૭.

૨. ચતુર્વિધ ભક્તિયોગના પ્રવક્તા.

૩. વિખણુસ્વામીના અનુસારી તામસ, તત્ત્વવાદી રાજસ, રામાનુજે સાર્વિક એમ ત્રણ મગુણ અને શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વરપ્રતિપાદિત નિર્ઘુણ મલીને ચાર.

૪. અભિસંવાય યો હિંસામ્ । શ્રીમદ્ભાગવત, ૩, ૨૬, ૮૮.

૫. બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રમાં

૬. કૃત્યયુક્તિમૂલક, ૧

શ્રીમદ્ભગવતશાસ્ત્રતાત્પર્ય.

દુઃખહાનિ અને પરમાનન્દપ્રાપ્તિ સર્વને ઇષ્ટ છે. દુઃખમાત્ર અત્યન્ત શાન્ત પામે અને પરમ આનન્દ પ્રાપ્ત થાય એમ પુરુષમાત્ર વિશેષે કરીને દુઃખહાનિ અને આકાંક્ષા રાખે છે. શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ એ પંચ પ્રકર પરમાનન્દપ્રાપ્તિ રના વિષયની સેવનાથી વિષયાનન્દ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તે સવિદ્ય અરૂપ અને ધાતક છે. ક્ષુદ્ર વિષયાનન્દમાં જ વિરમવાથી વિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિ અને વિશુદ્ધ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને મનનશીલ સત્પુરુષ શાસ્ત્રસંસેવન કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.

શાસ્ત્ર પણ દ્વિવિધ છે. દેટલાંક સ્વતન્ત્ર યુક્તિમૂલક પૌરુષેય શાસ્ત્ર છે, 'ખીજી' ઇન્દ્રિયરાધીન શબ્દમૂલક અપૌરુષેય શાસ્ત્ર છે. યદ્યપિ દ્વિવિધ શાસ્ત્રનો સ્વતન્ત્ર યુક્તિશાઘની પારમાર્થિક ઉદ્દેશ એક જ છે, તથાપિ યુક્તિમૂલક શાસ્ત્ર દુર્બલ છે. અપ્રતિષ્ઠા. તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, એક વાદીની યુક્તિનો સ્વીકાર અન્ય વાદી કરતા નથી. જે તર્કબલે આજે એક વાદનું સ્થાપન થાય તે જ તર્કબલે કાલે તે વાદનું ઉત્થાપન થાય છે. સ્વતોદુષ્ટ તર્ક અન્ય દુષ્ટ તર્કનું નિયમન કરવાને અસમર્થ છે. પૌરુષેય સ્વતન્ત્ર યુક્તિશાસ્ત્રમાત્ર કેવલ બ્રાન્તિમૂલક અને વસ્તુતઃ અયૌક્તિક છે; એમ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર શ્રીમદ્વેદવ્યાસજીએ ચતુર્લક્ષણીના દ્વિતીય અવિરોધાધ્યાયમાં સર્વ વાદની સ્વતન્ત્ર સમીક્ષા કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.

સ્વતન્ત્ર શાસ્ત્રની બ્રાન્તિમૂલકતાથી નિવેદ પામીને પ્રતિભાવાન વિચારક ભગવદ્ધીન શબ્દમૂલક અપૌરુષેય શાસ્ત્રને શરણે જાય છે. પૌરુષેય શાસ્ત્રની અપૌરુષેય શાસ્ત્રની અનવસ્થાનો લેશ પણ અજ હોતો નથી. અપૌરુષેય શાસ્ત્ર સદા-નિર્દોષપૂર્ણગુણતા સર્વદા સુપ્રતિષ્ઠિત જ છે. ઇન્દ્રિયદત્ત અપૌરુષેય શાસ્ત્ર સદાસર્વદા સુપ્રતિષ્ઠિત જ છે. ઇન્દ્રિયદત્ત અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં વસ્તુતઃ પૂર્વાપરવિરોધ જ નથી. અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં સર્વલક્ષણસમ્પન્ન પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુનો એવો રમણીય ઉપદેશ કરેલો છે કે કવચિત્ ભાસમાન વિરોધ પણ ભૂપણ છે, દૂષણ નથી. દીકાકારોના સ્વભાવભેદે કરીને અથવા વિરુદ્ધ શાસ્ત્રના સમ્ભેદે કરીને વિચારકના જ સુદ્ધિદોષથી અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં કવચિત્ સંશય થાય, તથાપિ અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટાર્થક વાક્ય અસ્પષ્ટાર્થક વાક્યથી અધિક છે, તેથી અંગના અને ઉપાંગના સાદામ્યમાત્રથી સ્પષ્ટ વાક્ય અસ્પષ્ટ વાક્યના અર્થનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે. અપૌરુષેય શાસ્ત્રનું યથાર્થ રમણીય જ્ઞાન થયા પછી પૌરુષેય શાસ્ત્રમાં પણ લિન્નલિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુથી યથાધિકાર તે જ પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુનું યુક્તિતઃ નિરૂપણ થયલું છે એમ પણ ઉદાત્ત સુદ્ધિમાનનો નિશ્ચય થાય છે. જે પરમકાષ્ટાપન્ન સર્વધર્મસમ્પન્ન વસ્તુના એકેક ધર્મનું એકદેશિત્વે કરીને પ્રતિપાદન પૌરુષેય શાસ્ત્રમાત્ર કરે છે, તે પરમકાષ્ટાપન્ન સર્વધર્મસમ્પન્ન વસ્તુનું સર્વદેશિત્વે કરીને રમણીય પ્રતિપાદન અપૌરુષેય ઇન્દ્રિયદત્ત સ્વતંત્રમાણુ શાસ્ત્રમાં જ હોય એ નૈસર્ગિક છે.

આ પ્રકારે અપૌરુષેય શાસ્ત્રનો સમુત્કર્ષ જોઈને યાવનાદિ અનેક વેદબાહ્ય શાસ્ત્ર

પણ અપૌરુષેયવતો અલિયોગ કરે છે, તથાપિ નિર્ગુણ જ્ઞાનક્રિયાદિ-
 વેદવાદ્ય સર્વ શાસ્ત્રની શક્તિયુક્ત પરમકાષ્ઠાપત્ર વસ્તુનું જેવું યૌકિનક અને રમણીય
 ન્યૂનેતા. પ્રતિપોદન વેદમાં છે, તેનું પ્રતિપોદન કોઈ પણ બાલ્ય શાસ્ત્રમાં નથી
 એમ તો તુલનાથી પણ સદંજ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. શબ્દ-
 બ્રહ્મસ્વરૂપ વેદ વિના અન્યત્ર બ્રહ્મવિદ્યા વા ભગવદ્વિદ્યાનો 'યથાર્થ' સાહગોપાદંગ ઉપદેશ
 નહીં હોય એ સ્વાભાવિક છે. વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ અથવા સર્વાત્મભાવરૂપ
 સાધનનો જેવો ઉપદેશ વેદમાં છે તેવાં સાધનનો તેવો ઉપદેશ કોઈ પણ બેદમૂલક તામસ
 શાસ્ત્રમાં નથી. વૈદિક સાધનના પરિશીલનથી જે બ્રહ્માનન્દ ફૂલ પ્રાપ્ત થાય છે, એથી
 સર્વાત્મભાવના સાક્ષાત્ પ્રદાનથી જે 'બ્રહ્માનન્દાધિક' વિશુદ્ધ ભજનમન્દ ફૂલ પ્રાપ્ત થાય
 છે, તે ફૂલનો ગન્ધ પણ છતર જ્ઞાનાભાસ, ઉપાસનાત્મક શાસ્ત્રની સેવનાથી પ્રાપ્ત થતો
 નથી એ સર્વાર્થાનુભવસિદ્ધ છે. આ પ્રકારની કોઈ વિચારશૈલીને અનુસરીને પૌરુષેય અને
 અપૌરુષેયાભાસ શાસ્ત્રમાત્રની ઉપેક્ષા કરીને મનનશીલ આર્યમહાત્મા અતિપ્રાચીન પરમ-
 વિશુદ્ધ પરમ્પરાથી સર્વપ્રમાણુશિરોમણિ અપૌરુષેય શાસ્ત્રનું જ્ઞાનસ્વાધ્યાયાદિદ્વારા અવલમ્બન
 કરતા આવ્યા છે, ત્યારે પેલા આધુનિક વૈદિકમન્ય સાયાવાદી એવા શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ
 પ્રમાણુમૂર્ધન્ય નિગમને પણ પરમાર્થતઃ અનિત્ય અને મિથ્યા કલ્પનાનું તિરસ્કરણીય સાહસ
 કરીને-વેદહત્યા કરીને-સર્વનો જ વિપ્લવ કરે છે.

અનધિગત અથવા અજ્ઞાત પદાર્થનું જેથી જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણુરૂ. શ્રુતિ-અતિલઘુ
 પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ ચાર પ્રમાણુ વ્યવહારમાં સ્વીકારાય છે,
 વેદ નિરપેક્ષ તથાપિ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ પણ વસ્તુતઃ સર્વગુણના ઉદ્દેક અથવા
 પ્રમાણ છે. સમુદય ઉપર જ આધાર રાખે છે, સર્વગુણનો ઉદ્દેક ન થયો હોય
 ત્યાંપર્યંત રાજસ વા તામસે ગુણના આવિર્ભાવમાં તો પ્રમાણમાં
 ભ્રમભુદ્ધિ અને ભ્રમમાં પ્રમાણુભુદ્ધિ પણ થાય છે, તેથી અલૌકિકાર્થજાપકું નિત્યસિદ્ધ
 વેદને જ બ્રહ્મવાદી પ્રમાણુ લેખે છે. જ્ઞાનની પ્રમાણુતાનું ગ્રહણ પ્રવૃત્તિના સામર્થ્ય કરીને
 થાય છે એમ માનતાં પણ જે અનવરથાદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની નિવૃત્તિને અર્થે અન્તઃ-
 સ્વતઃશુદ્ધ અન્તઃકરણનું અથવા યોગશુદ્ધ અન્તઃકરણનું જ પ્રમાણુ સ્વીકારવું પડે છે. આ
 યોગની સંસિદ્ધિ અને અન્તઃકરણની સંશુદ્ધિ પણ ઐત વૈદિક સાધનથી જ થાય છે, અને
 ઐત સાધનથી યોગે સંસિદ્ધ થઈને અન્તઃકરણની સંશુદ્ધિ થાય છે એવો મહાત્માઓને જે
 વિશ્વાસ થાય છે તે વિશ્વાસ પણ વેદમાત્રથી જ થાય છે, તેથી અન્તઃકરણશોધક
 ભગવદ્વાક્યરૂપ ભગવન્નિઃશ્વાસરૂપ વેદ સર્વપ્રમાણુનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણુ છે જેમિનિએ
 પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ અધ્યાયના ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં વેદની નિત્યતા સ્વયંને વેદનું
 નિરપેક્ષ પ્રમાણુય સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી વેદ સ્વતઃપ્રમાણુ છે, વેદનું પ્રમાણુય સ્વરૂપથી જ

૧. હક.

૨. અનધિગતાર્થગન્ત પ્રમાણમ્.

૩. સ્મૃતિ.

૪. એવા અલૌકિકજ્ઞાપક વેદમા અયોગ્યતાનું જ્ઞાન થાય તો તે હોય વેદનો નથી, પરંતુ કેવલ
 જ્ઞાતીનો જ છે.

સ્વતઃસિદ્ધ છે, વેદનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે વેદના સ્વરૂપમાત્રથી જ વેદની પ્રમાણતા સિદ્ધ થઈ રહે છે, વેદની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરવાને વેદવ્યનિરિક્ત ઇતર અશૂર? અસમર્થ-પ્રમાણની અપેક્ષા જ નથી, વેદોપદિષ્ટ અલૌકિક પદાર્થમાં અનધિકારીને સુદ્ધિમાન્દથી એવોચ્ચના ભાસે તેટલામાત્રથી વેદના સ્વરૂપતઃસિદ્ધ પ્રામાણ્યમાં લેશમાત્ર પણ હાનિ થતી નથી, એમ સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદી વેદના સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ પ્રામાણ્યનું સમર્થન કરે છે.

ઉપનયનસરકાર પછી અધિકારી બાલક આ સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણ ભગવતઃ જિઃન્ધામાત્મક વા મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદનો પૂર્વ અને ઉત્તર ઉભયે વેદના અધ્યયન અને કાણ્ડનું સાદ્ગર અધ્યયન કરીને વેદના અર્થજ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરવું અર્થજ્ઞાનનો પ્રાચીન એમ વેદમાં વિધિ છે. યદ્યપિ આ વિધિ ઉપનીત બાલક પ્રતિ છે, પરિણામ તથાપિ વૈદિક અધ્યયનને વિધે બાલક સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેથી

પ્રથમ તો અધ્યાપકે જ તે ઉપનીત બાલકશિષ્યને વેદાધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત કરવો એમ એ સર્વ વિધિવાક્યનો નિસ્સન્દિગ્ધ આશય છે. અધ્યાપક ગુરુ એમ ઉચ્ચાર કરે તેમ તેને અનુસરીને શિષ્ય ઉચ્ચાર કરીને વેદાક્ષરનું જે ગ્રહણ કરે છે તેને જ 'અધ્યયન' કહે છે. ગુરુકુલમાં સ્તસંજે કરીને શિષ્યને આ સ્વાધ્યાયમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વયના પ્રમાણમાં અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ્ય વય પ્રાપ્ત થયે શિષ્યને અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી વેદાધ્યયનના વિધિવાક્ય શિષ્ય પ્રતિ પ્રવર્તે છે, તેથી વેદાધ્યયનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તો શિષ્યે પણ અવશ્ય સ્વાધ્યાય કરવો જ. વેદના સ્વાધ્યાયની આવૃત્તિથી શિષ્યનાં પાપનો નાશ થાય છે. પાપનિર્મુક્ત વિશુદ્ધ શિષ્ય 'જેયથ' પદસચિત વિધિને જ અનુસરીને કાણ્ડક્રયાત્મક વેદનું અર્થજ્ઞાન પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાચીન પરમ્પરાથી વૈદિકો આ પ્રકારે સાદ્ગરવેદનો શુરુભુજે સ્વાધ્યાય કરીને વેદનું અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, અને સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણ ભગવતઃ જિઃન્ધામાત્મક મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદના પૂર્વ અને ઉત્તર ઉભયે કાણ્ડમા લીલાવિરિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રકારભેદે પ્રતિપાદન કરીને શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માની જ સંસેવના કરતા.

યદ્યપિ આ સર્વ અધ્યાપક અને અધ્યાપ્યશિષ્ય પ્રાચીન પરમ્પરાથી જ અર્થજ્ઞાન-પૂર્વક સાદ્ગર વેદનો સ્વાધ્યાય યથાવિધિ કરતા, તથાપિ તેમના મોમાસાશાસ્ત્ર સ્વભાવભેદે કરીને વેદના અર્થમાં પણ ભેદ થતો જાય એ સ્વા-પ્રાકઢ્ય બાવિધ છે. ભગવત્સ્વરૂપાન્તઃપાતી કાલે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનો ગુણ-ક્ષોભ ક્યો ભારથી સાર્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ સૃષ્ટિ થાલી એ સર્વને વિદિત જ છે. સાર્ત્વિક-રાજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ ગુરુશિષ્યના

૧. પ્રમિતિકર્ણ પ્રમાણ કેવલ વેદમાત્ર જ છે, પ્રમિતિ કરવામાં પ્રાકૃત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ સર્વથા અશૂર જ છે, તેથી વેદાતુક પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ પણ વેદપ્રમિત પદાર્થમાં કેવલ સહકારિ ઉપકારક થઈ શકે.

૨. શિષ્યા છન્દઃ વ્યાકરણ નિરુક્ત જ્ઞેયતિઃ અને કલ્પ એ પદ્ધતેદાદ્ગસદિત.

૩. સ્વાધ્યાયોધ્યેતય, અટયર્થે બ્રાહ્મણમુપનયીત, સાદ્ગરો વેદોધ્યેયો જ્ઞેયઃ એ વિધિવાક્યોમા અધ્યયનવિધિ પ્રકટ છે.

૪. વેદના પદ અગમાં શિષ્ય અને છન્દો વેદપાઠમા, વ્યાકરણ અને નિરુક્તનો અર્થજ્ઞાનમાં, અને જ્ઞેયતિઃ અને કલ્પનો યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગ થાય છે.

૧૫૭.

મુખ્યમાં ગોરખમીશી, મધુસનાયકને ત્યાં ત્રીય લાલખાગશીરું ને રાજનગરમાં

ગોરખમીશી, મધુસનાયકને ત્યાં ત્રીય લાલખાગશીરું માર્ગે રહે છે.

પ્રકાશ.

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત્ સત્ય છે.
૨. જગત્, જીવ, અંતર્યામી, અક્ષર ઇત્યાદિનાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. જીવે અવિદ્યાથી કલ્પેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. જીવ અણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યોપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમે શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાષાયન વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની મેવા જો જ અંશ જીવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણમેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

બાલકો એકત્ર થયા ! ! !

જહુ વર્ષથી શ્રીગોસ્વામિબાલકોમાં 'તડ' હતાં. આવઃ પ્રતિવર્ષ ગુર્જરદેશમાં પ્રધાર્ણ-શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીને આ કૃત્રિમ વિભાગ સ્વમાર્ગોત્કર્ષમાં બાધક લાસતો, અને તેથી 'તડ'ની નિવૃત્તિ કરીને સર્વ શ્રીગોસ્વામિબાલકોનું એક્ય કરવાને યથાશક્તિ પ્રયાસ કરતા મથુરામાં એમના આસુરવ્યામોહપ્રસંગે જહુ બાલકો ભેગા થઈ ગયા હતા, તે સર્વ પ્રતિ અનિજ અન્તિમ ઇચ્છાની ફલરૂપેના મૃત્યુ હતા. આ હિતાવહ ઇચ્છાનું અનુમોદન કરીને સર્વ બાલકોએ મથુરામાં સહભોજ કરીને તડની નિવૃત્તિ કરી છે. અમુક ભેદને લીધે શ્રીદેવકીનન્દને જનાં લાલજી ચિ. શ્રીવલ્લભલાલજીની 'કટોરી' અઘાપિ બંધ છે, પરંતુ શ્રીવલ્લભલાલજીને પોતાની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ નહિ હોવાથી સ્વલ્પ સમયમાં તેમનો પણ વ્યવહાર સંસિદ્ધ થઈ જશે. સુરુઓની આ એકના વૈષ્ણવોએ પણ અહણ કરવા યોગ્ય છે. અભેદમાં ભેદને અવકાશ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય તથાપિ શ્રીમદ્પ્રભુચરણના અનન્ય ચરણથી પાપનિર્મુક્ત થઈ પ્રભુકૃપાથી જે સ્વમાર્ગમેવા સુશક્ય લાગે તે પ્રસન્નતાથી કરવાને શુદ્ધ અદ્વૈત જ સ્વીકારવું.

ધાર્મિક શિક્ષણ.

મુખ્યમાં ભાટીઆ હાઈસ્કૂલમાં માત્ર નૈતિક જ નહિ પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપાય છે એ સન્તોષપ્રદ છે. કહે છે કે ધાર્મિક શિક્ષણમાં કાંઈ વ્યવધાન પ્રાપ્ત થયું હોય પરંતુ ભગવત્કૃપાથી તે અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગયું છે. પ્રભુકૃપાથી સ્વલ્પ સમયમાં એક જાત્રાએ સ્કૂલમાંથી બહાર પડશે કે જે શ્રીમદ્દલ્લભાધીશ્વરની સર્વદેશીય ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ સોતસાદ સિદ્ધ કરવામાં નિજ જીવન અર્પશે. કુમારોપયોગિની ધર્મ પાઠવલિ યોજવાને તે તેલીવાલાની યોજના કરી છે, અને તે દ્વાર્યાથ (રૂ. ૨૦૦૦)નાં પુસ્તકો પણ રા. ને ધીરવામાં આવ્યાં છે, જે અથો પાઠવલિ મિદ્ધ થયે તે તેલીવાલા ભાટીઆ હાઈસ્કૂલમાં લાઈબ્રેરિને અત્યર્પા દેશે.

॥ श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं ॥

॥ श्रीजैमिनिसूत्रभाष्यार्थपादभाष्यम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

भाष्यार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैप ह्यर्थो विधीयते ॥१॥

प्रथमेध्याये कृत्स्नो वेदो धर्मे प्रमाणमित्युक्तं, तत्र प्रथमे पादे चोदनालक्षणं विध्यंशं परित्यज्य शिष्टो धर्मप्रमितिं जनयतीति च, तत्रार्थवादानां तदभावमाशङ्क्य पवर्तनाशेषत्वमुक्तं, मन्त्राणां निरर्थकत्वे त्रीह्यादिवद्धर्मप्रमित्युपयोगो नास्तीत्यध्ययनाभावे वेदत्वमपि सन्दिग्धं भवेदित्यर्थवत्ता निरूपिता ब्राह्मणवद्धर्मप्रतीतिं जनयिष्यन्तीति, उभयं हि धर्मे प्रमाणं “मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाण”मितिवाक्यात्, प्रवृत्तेः पूर्वं ब्राह्मणं जनयति प्रवृत्तिसमये मन्त्र इति, नापि स्मारकत्वं, स्वतन्त्रत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च, प्रमितिरेव कर्माङ्गनाप्रमितिः, ‘विद्यया करोती’ति श्रुतेः, प्रसङ्गात् स्मृतयोपि धर्मे प्रमाणमिति विचारिताः, ततो विध्युद्देशान्तर्गतोद्भिदादिशब्दानामर्थवादमन्त्रापरपर्यायगुणाविधित्वमाशङ्कितं, अर्थवादवद् भिन्नवाक्यत्वाभावे विध्येकवाक्यत्वाभावात् स्वातन्त्र्याभावे मन्त्रत्वज्ञोपपद्यत इत्यानर्थक्ये पर्यवसानमिति नामधेयत्वमुक्तं समुदायपरिज्ञानार्थं, नहि साङ्गप्रधाने नामातिरिक्तं किञ्चित् प्रमाणमस्ति, अतो ग्राह्यस्य फलसाधकत्वं तज्ज्ञानमप्यङ्गं, ततः सन्देहेष्युपाय उक्तः, विध्यंशस्यापि धर्मत्वज्ञापकत्वात् फलस्तुत्योरप्यर्थत्वसम्पादकत्वात् कृत्स्नो वेदो धर्मे प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

अतः परं वाक्यार्थव्याख्यानावसरः, तत्रायं सन्देहः कृत्स्नेनापि वेदेनैको धर्मः प्रतिपाद्यते उतानेकः ? यदाप्यनेकस्तदा पदेपदे धर्म उत केपुचिदेवेति ? तदर्थं ‘कर्मभेदाध्याय’ आरभ्यते, तत्र प्रथमे पादे केपुचिदेव धर्म इतरत् तदर्थमिति निरूप्यते, तत्र ‘विनिगमनाभावात् सर्वेषु पदेषु धर्म इत्याशङ्क्य विनिगमनमाह भाष्यार्थाः कर्मशब्दा इति, यो विधीयते सौर्थः, क्रिया च विधीयते, पुरुषप्रयत्नेन स एव निष्पाद्यते इति, सां क्रिया कर्मवाचकेभ्य एव प्रतीयते, अतः

कर्मशब्दा एव साक्षाद्धर्मवाचकाः, कर्मशब्दानामर्थमाह भाव एवार्थो येषामिति, इदमेवानुगतं रूपं क्रियासामान्यं धर्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं क्रियासामान्यं प्रतिपादयन्तो विशेषप्रतिपादका इत्युक्तं भवति, ननु किं रूपद्वयनिरूपणेन ? क्रियावाचिभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यतां, सत्यं, क्रियामात्रं यदि धर्मो भवेत् तदा न वक्तव्यं, किन्त्वतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मः, तत्र सामान्यं नित्यमिति नित्यता प्रतिपादिता, विशेषस्त्वतीन्द्रियता, द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यागः, देवताया अतीन्द्रियत्वात् तत्सम्बन्धोप्यतीन्द्रियः, सम्बन्धश्च प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकारः, द्रव्यं चालौकिकमित्यनित्यतायां न कोपि हेतुः, नाहि चेष्टा यागो येन विनाशः कल्प्यते, अदृष्टं वा, ये क्षणिकत्वमदृष्टं वा कल्पयन्ति न ते यागपदार्थं विदुः, यि कर्मशब्दा इत्यर्थः, दानमपि परस्वत्वापादनमतीन्द्रियं, लोकास्तु ताद्विषयककायिकव्यापारे तत्प्रयोगमाहुः, नन्ववघातादय ऐन्द्रियका आशुतरविनाशिनश्चेति चेत्, न, मन्त्रेण चावघातो देवपत्न्यथ 'कर्ण्यः', लौकिके च तदावाहनादतीन्द्रियत्वमेव, फले सन्पन्ने तस्य तिरोभावः, स एव ह्यर्थः, लाकिकस्तु संसारहेतुत्वादन्तः, अत एव विधीयते पुरुषः प्रवर्त्यते, अन्यथा प्रयत्नाभावादकथनं स्यात्, तस्माद्भावार्था ये कर्मवाचकास्तेभ्य एव धर्मप्रतीतिरितरत् तदर्थम् ॥ १ ॥

सर्वेषां भावार्थ इति चेत् ॥ २ ॥

यदि भावार्थेभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यते तदा सर्वे शब्दा भावार्थाः क्रियावाचकाश्च सर्वे धातुजाः कृत्प्रत्ययेन च भावोपिधीयन्त इति पूर्वपक्षिणो वदति इति चेदिति ॥ २ ॥

परिहरति सूत्रद्वयेन, धर्मप्रमितौ भावार्थकर्मशब्दत्वमेव न प्रयोजकं किन्तु पुरुषापेक्षा पुरुषार्थत्वादतः सापेक्षानपेक्षविभागमाह,

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि तस्मात् तेभ्यः

पराकाङ्क्षा न भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

स्वशब्दोर्थवाची, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, येषां शब्दानामर्थस्योत्पत्त्यन्तरं प्रयोगकाले रूपमुपलभ्यते उत्पन्नं व्यवहारकाले तिष्ठति तेषां शब्दानां नाम इति

संज्ञा, 'नामाख्याते चोपसर्गनिपाता' इतिवचनात्, नमन्ति नामयन्ति स्वार्थमाख्यातार्थमिति नामसंज्ञा परार्थत्वज्ञापिका, अतः स्वातन्त्र्याभावान्न तेभ्यो धर्मः प्रतीयत इत्यर्थः, प्रकृतोपयोगमाह तस्मात् स्थिरार्थत्वात् तेभ्यो नामपदेभ्यः पराकाङ्क्षा न विद्यते, तच्छ्रवणानन्तरं पुरुषाकाङ्क्षा न भवति यथा पचतीत्युक्ते क इत्याकाङ्क्षा न तथा घट इत्युक्ते नापि पाक इत्युक्ते, निष्पादनार्थं हि पुरुषोपेक्ष्यते, तेषामर्थस्तु स्वप्रयोगकाले सिद्धः, लक्षणार्थं पूर्वं निरूपितमिति पुनः प्रयोजनकाले कथितं, तस्मात् पुरुषोपेक्षाभावात् पुरुषार्थो धर्मो न तेभ्यः प्रतीयत इति॥३॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात् तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

पूर्ववदत्रापीतिपक्षं वारयति तुशब्दः, येषां शब्दानामर्थोत्पत्त्यनन्तरमर्थे प्रयोगो न विद्यते, अर्थं प्रदर्श्य प्रयोगो न विद्यते यथायं घट इत्युत्पत्तिसमये प्रयोगो नात्र निषिध्यते, तेषामाख्यात इति, यैर्धर्म आख्यायत इति ज्ञापनार्थं, तस्माद्विद्यमानार्थत्वात् स्वनिष्पत्त्यर्थं पुरुषाकाङ्क्षाया विद्यमानत्वात्, तेभ्यः पदेभ्यो धर्मः प्रतीयेत, किञ्च, आश्रितत्वात् प्रयोगस्य, प्रयोगो हि पुरुषाश्रितो भवति, पुरुषप्रयत्नव्यातिरेकेण धर्मो न निष्पद्यते, आख्यातार्थश्च भावना पुरुषधर्मः, अतः स्वनिष्पत्त्यर्थं पुनः पुनः प्रयोगार्थं च पुरुषोपेक्षित इति पुरुषार्थो धर्मस्तेभ्यः प्रतीयत इत्यर्थः, पुरुषेणाप्यर्थ्यते सफलः पुरुषोप्यर्थ्यत इति पुरुषार्थो धर्मस्तस्मादाख्यातेभ्य एव धर्मः ॥ ४ ॥

लिङ्गार्थे विशेषमाह,

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥ १ ॥

चोदना प्रवर्तकं वाक्यं तद्धर्मलक्षणत्वेनोक्तं तस्या धर्मत्वपरिज्ञापकत्वमतो विशेष्यत्वेन धर्मो न प्रतिपाद्यत इति विशेषणत्वेनैव धर्ममितिः, तच्च विशेषणत्वमौदासीन्यप्रच्युत्यारम्भो निष्पादनार्थं प्रवृत्तिरित्येतावान् विशेषः, धर्ममितिस्तु भवत्येवेति नाव्याप्तिः, चोदना त्वारम्भः, लिङ्गार्थस्तु शब्दव्यापारोभिधालक्षणः पूर्वापरीभावापन्नः, तस्य पुरुषे प्रेरणासम्बन्धः, प्रतीत्यनुरोधेन तथा कल्प्यते, त्रैधा

हि पुरुषः प्रवर्तते पुरुषश्च त्रेधा भवति काममयो वैदिको दुःखासहिष्णुश्चेति, तत्र स्वर्गकामपदादायः, विधेर्द्वितीयः, अर्थवादैस्तृतीयः प्रवर्तते, वैदिकत्वे ब्रह्मानन्दः फलं, ईश्वरः प्रवर्तयतीतिमत्तं दृष्टविरोधि, एवमाख्यातपदेभ्यो धर्मः, अन्यानि च तदुपकारकाणीत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथममपूर्वस्याख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

तानि सर्वाण्येव फलं साधयन्त्युत कानिचिदेवेत्याशङ्क्य प्रधानाप्रधानभेदेन विभजति प्रधानादेव फलमिति ज्ञापयितुं,

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

तानि आख्यातवाक्यानि द्विविधानि गुणभूतान्यप्रधानभूतानि प्रधानभूतानि च ॥ ६ ॥

तत्र प्रधानभूतानि लक्षयति,

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

प्रधानं फलं तत्साधकं च प्रधानं, द्रव्यमप्रधानं तत्साधकं चाप्रधानं, पुरुषस्य निरुपधीच्छाविषय एव प्रधानं, यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते संस्कर्तुं पुरुषेच्छा न जन्यते, किन्तु संस्कृतस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धो बोध्यते, तानि प्रधानभूतानि, नेनु द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागः, तत्र द्रव्यमेव प्रधानं सम्बन्धस्य धर्मत्वेन गुणत्वात्, सम्प्रदानस्यापि द्रव्यमभीष्टं 'विप्राय गां ददाती'त्यत्र गोः प्राधान्यादित्याशङ्क्याह द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्, द्रव्यं यथासुखं व्यवहियत इति गुणभूतमेव, गामि त्यत्र ततः परं यथेष्टविनियोगाभावात् कर्मता, नैतावता द्रव्यस्य प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

गुणभूतानि लक्षयति,

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ २ ॥

तुशब्दः प्राधान्यं वारयति, द्रव्यं चिकीर्ष्यते संस्क्रियते द्रव्यमुद्दिश्य संस्कारो विधीयते तेषु वाक्येषु गुणः गुणभूतानि कर्माणि प्रतीयन्त इत्यर्थः, तत्र

हेतुः तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्, तेषां कर्मणां द्रव्यमेव^१ प्रधानं संस्कार्यत्वात् स्वयमप्रधानं संस्कारकत्वात्, एकवचनं^२ प्राधान्यबोधनाय, अस्य विचारस्य प्रयोजनमतिदेशो भवति, यद्यवघातोपि मुख्यो विकृतौ पैयङ्गवचनेनातिदिश्येताप्रधान-कर्मणामनतिदेशात्, अप्राधान्ये तु पैयङ्गवचनादप्यवघातः, अयं चाङ्गाविचारान्निजः अन्यथा प्रयाजादीनां प्रधानत्वेनातिदेशो न स्यात्, तथा च द्रव्यसंस्कारासंस्कारत्वे-नैव विभागः ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयं कर्मणां गुणग्र-

धिकरणम् ॥ २ ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

‘सुवं^३ सम्मार्ष्टि परिधीन् सम्मार्ष्टि पुरोडाशं पर्याग्निं करोती’त्यादि श्रूयते, तत्र द्रव्ये विकारो न जायत इति संस्कारकर्मत्वमेवाप्तुत नेति ? अस्मिन् विचारे पूर्व-पक्षमाह, धर्ममात्रे तु फलं कर्मैव भवतु, तुशब्दः पूर्वप्राप्तार्थनिषेधकः, यत्र धर्ममात्रं क्रियते न तु द्रव्यं विक्रियते, न च सम्मार्जनेन सुबोन्वया भवति, तस्मात् सम्मार्जनादिकं फलं कर्म, यथा प्रयाजा न द्रव्यं संस्कुर्वन्ति, तत्र हेतुः अनिवृत्तेः, न हि सम्मार्जनादिभिः पूर्वरूपं तस्य निवर्तते ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वादितरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

चेतिपक्षं व्यावर्तयति, सम्मार्गोप्यवघाततुल्यः सधर्मः समानधर्मद्रव्यसंस्कारकः स्यात्, तत्र हेतुः तुल्यश्रुतित्वात्, द्वितीयान्तपदेनोभयत्रापि द्रव्यमुद्दिश्यते ‘त्रीहीनवहन्ति सुवं सम्मार्ष्टि’ति, अतः इतरैस्त्वयात्तादिभिः सधर्मः, द्रव्यमुद्दिश्य संस्कारत्वेन मार्जनं विधीयत इति ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

ननु नात्र द्रव्यमुद्दिश्य सम्मार्जनं विधीयते किन्तु मार्जनमुद्दिश्य द्रव्यमेव सुवा-दिकं विधीयते, द्वितीयांश्रुतिस्तु यत्रैव प्राधान्यविवक्षा तत्रैव भवति, द्रव्यदेवतायां कर्मणि च, “अंजलिना सक्तून् प्रदान्ये जुहुयात्” “दशान्नानि जुहोति” “सोमं

१. द्रव्यत्वमेवेत्यपि पाठः ।

२. अप्राधान्यबोधनायेतिपाठः प्रतिमःतीति श्रीविवरणकाराः ।

३. सुचः सम्मार्ष्टिपाठः परेषाम् ।

यजति” “त्वष्टारं यजति” “अग्निहोत्रं जुहोति” “प्रयाजान् यजति,” तस्माद्वितीयाश्रुतेरनियामकत्वात् सुवादि द्रव्यमेव विधीयते इति चेत् ॥ ११ ॥

न तदर्थत्वाल्लोकवत् तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥ ३ ॥

परिहरति नेति, द्रव्यं नात्र विधातुं शक्यते, तत्र हेतुः, तदर्थत्वात् द्रव्यार्थत्वात् सम्मार्जनस्य, यो हि यदर्थः स एव तदुद्देशेन विधीयते, ननु किमत्र नियामकं? द्रव्यं मार्जनार्थं न भवति किन्तु मार्जनमेव द्रव्यार्थमित्याशङ्क्याह लोकवत्, लोके हि गृहार्थमेव मार्जनं न तु मार्जनार्थं गृहनिर्माणमिति, ननु लोके स्पर्शनार्थं गौरनीयतेत उभयमप्यस्तीति किं नियामकमिति चेत्? तत्राह, तस्य च शेषभूतत्वात् तस्य सुवादिर्दशपूर्णमासशेषभूतत्वात्, संस्कृतं हि द्रव्यमुत्तरत्रोपयुज्यते, अतः प्रकरणमेव नियामकं, “परिधीन् सम्पाष्टिं पुनात्येवैनान् पवित्रं हि द्रव्यमग्रे उपयुज्यते” इति, अग्रेरपि सम्मार्जनं भस्मदूरीकरणार्थं रक्षसामपहत्यै पर्याग्निकरणं च सर्वहुतार्थमस्कन्दाय, अतो द्रव्याणां शेषभूतत्वात् संस्कारस्तदर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयं सम्मार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्तुतशस्त्रयोः^१ संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात्^२ ॥ १३ ॥

द्रव्यसंस्कारो विचारितो देवतासंस्कारो विचार्यते, “आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते प्रडगं शंसति निष्कैवल्यं शंसती”त्यादि, तत्र सन्देहः, किं स्तोत्रशस्त्रे संस्कारार्थं उक्त प्रधानकर्मणी फलार्थं? तत्र पूर्वः पक्षः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारः प्रतीयते, ग्रहदेवता एताभ्यां संस्क्रियन्ते यथा संस्कृतं विप्रं दानेनाभिप्रैति तथा स्तुतां ग्रहदानेनाभिप्रैति, ननु तत्रातिशयाधानं मलापकर्षणं वा न क्रियते इति कथं संस्कारः? तत्राह, याज्यावत्, याज्यायां द्रव्यसम्बन्धित्वेन देवता निरूप्यते प्रकृतहविर्ग्रहणार्थं, सा हि स्वधर्मं स्मारिता हविर्गृह्णाति, अन्यथा पुष्टा सा न गृह्णीयात्, तथा स्तुता शस्ता च प्रोत्साहयुक्ता गृह्णीयात्, प्रोत्साह एव संस्कारः, ननु गुणा एवात्रोच्यन्ते न देवतेत्यत आह, देवताभिधानत्वात्, गुणकथनेन देवतैव मुख्यतयां विधीयते गुणानां परार्थत्वात्, अतो देवतासंस्कारः स्तुतशस्त्राभ्याम् ॥ १३ ॥

१. ‘स्तुतशस्त्रयोस्तु’ पठ्यते परैः ।

२. देवताभिधानादिति पाठ आदर्शद्वये ।

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्यगुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति; देवतासंस्कारपक्षं, यत्र देवता तत्र “इन्द्रस्य तु वीर्या-
णीति पञ्चदशं च तथेन्द्रस्येव विदः इन्द्रो यात” इति परिधानीयां, अत्र महेन्द्रस्य ना-
मापि न श्रूयते, तथान्यत्रापि ग्रहदेवतैव स्तूयत इति न नियमः, तथापि निर्वन्धे यत्रैन्द्र
एव ग्रहो मरुत्वतीये उक्थे वा तत्रैव स्तुतिशब्दे अपकृष्येयातां, ननु प्रधानपक्षोप
मन्त्रलिङ्गात् कथं नापकृष्यत इति चेत् तत्राह, अचोदनार्थस्यगुणभूतत्वात्,
चोदनार्थः प्रधानं, ताल्लिङ्गान्नापकृष्यते, यथा “ऐन्द्रिया गार्हपत्यमुपतिष्ठत” इति,
चोदनार्थस्तृतीयान्तः, द्वितीयान्तस्तदतिरिक्तः ‘निष्कैवल्यं शंसती’ति, स गुणभूत
इत्यपकृष्येत, अतो न संस्कारस्ताभ्याम् ॥ १४ ॥

वशावद्वा गुणार्थत्वात् ॥ १५ ॥

पुनः शङ्कत इन्द्र एव महेन्द्र इति, महत्त्वं गुणो, यथा महाराजो महाब्राह्मण इति,
तर्हि गुणाविशिष्टं परित्यज्य केवलः कथं स्तूयते? तत्राह, वशावत्, “सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा वशा” “वायव्यामालभेते”तियामे “छागाया वपाया मेदसो जुपतां
हवि”रितिनिगदो भवति, तथा सगुणोपि केवलः स्तूयते, तत्र हेतुः गुणार्थत्वात्,
गुणकथनार्थं देवता गृह्यते, तत्र गुणस्य ग्रहणं व्यर्थं, न हि जलानयनार्थं गृहात् स-
जलं भाण्डं नयति, “गुणार्थं स्यात्” इति पाठे स्तुतशस्त्रसंस्कारार्थमेव स्यादिति
पूर्वपक्षार्थानुवादः, तस्मादिन्द्रमहेन्द्रयोरभेदात् संस्कारपक्षेपि न दोषः ॥ १५ ॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

परिहारात् नेति, न महेन्द्र इन्द्रो भवितुमर्हति, तत्र हेतुः श्रुतिसमवायित्वात्,
श्रुतौ महेन्द्रपदे तद्धितान्ते महत्त्वलक्षणो गुणः समवेतः, तेन वेन्द्रः, स केवलः
पृथक् कर्तुं न शक्यते ‘सन्नियोगशिष्टाना’मिति न्यायात्, न हीन्द्रशब्दात् तद्धितं,
तथा सति ‘महेन्द्र’ इति स्यात्, असमर्थत्वात् समासश्च न भवेत्, अतः शब्द-
भेदादिन्द्रान्महेन्द्रो भिन्नः ॥ १६ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

भेदेन व्यपदेशश्च भवति, ‘इन्द्रं निगमेषूपलक्षये’ ‘दिन्द्रयाजिनो’ ‘महेन्द्रयाजिन’

१. ‘गुणार्थं स्यात्’ इत्यपि पाठः । २. समवायादित्यपि पाठः । ३. श्रुतिसमवायादित्यपि पाठः ।

इति, ततो 'धिकामं यजेते'ति च, अयं च विकल्पो नोपपद्यत इति भेदः ॥ १७ ॥

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

हेत्वन्तरमाह यदि गुणो भेदको न स्यादनर्थक एव स्यात्, न हि तस्या-
न्यत्प्रयोजनमस्ति, तस्मादपि भिन्नः ॥ १८ ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः^१ ॥ १९ ॥

अनर्थकः स्यादित्यनुवर्तते, इन्द्रमहेन्द्रयोर्याज्यापुरोनुवाक्ये भिन्नतया निरूपिते-
ते व्यर्थे भवतः, 'ऐन्द्रसानसि प्रससाहिषे' इतीन्द्रस्य, 'महान् इन्द्रो य ओजसा'
महान् इन्द्रो नृवदांचर्पणिमा' इत्यनुमन्त्रणभेदश्च ज्ञातव्यः, तस्मादपि भिन्नः ॥ १९ ॥

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

ननूक्तं वशावद्भविष्यतीति, तत्रोत्तरमुच्यते, अजा वशा छागशब्देनोच्यते
निगदे जातिवाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, तत्र छागत्वं जातिर्वशायां समवेतत्वात्
प्रत्यक्षेण दृश्यत इति निगदो युक्तः, तथेन्द्रमहेन्द्रौ न प्रत्यक्षसिद्धौ, नापीन्द्रत्वं
जातिः, तस्मात् तत्र जातिरूपस्यार्थस्य समवायाद्विषमो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यात्^२ ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, संस्कारकर्मणी एव स्तुतशस्त्रे, अर्थवशादपकृपा-
नास्माकं बाधकः, यत्र लिङ्गेन विनियोगः स्यात् श्रुत्या वा साधारण्येन तत्र
नियमानानामर्थवत्ता तत्र नयनं स्यात्, न तावता संस्कारपक्षस्त्यज्यते, अपकृष्यता-
मिति प्ररोचनामात्रं, इतिशब्दो मनसि स्थितं वाक्यार्थं परामृशति, यत्रापकृष्य-
माणानामर्थवत्ता भवति तत्रेति, अथर्वत्वाद्धेतोरपकर्षः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

न चाम्नातेषु^३ ॥ २२ ॥

यत्र पुनः स्तोत्रशस्त्राण्यर्थमविचार्यवाम्नायन्ते यथा "याम्याः शंसन्ति" "सर्प-
राज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्ती"ति "मनोग्रहे शिपिविष्टवती स्तुवन्ती"ति प्रायश्चित्ते, तथा
मृषिकासूक्तादीन्यपि तत्र तत्र विनियुज्यन्ते तस्मादर्थमविचार्य यत्र विनियोगस्तत्राप-
कर्षाभावात् संस्कारत्वे सिद्धे तत्सामान्यादन्यत्रापि भविष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१. ऋचोरित्यपि केचन । २. अर्थवत्ता स्यादित्यपि पाठः । ३. 'न त्वाम्नातेषु' परैः पश्यते ।

न च वक्तव्यं तेषामर्थ एव नास्ति विद्यमानो वा यज्ञे नोपयुज्यते तान्येवार्थ-
मविचार्य विधीयन्त इति वाच्यं, 'अर्थवतामेव विधानादित्याह,

दृश्यते ॥ २३ ॥

सर्वेषामर्थवत्तास्ति मूपकांक्षमण्डूकादयस्तत्तत्सूक्ते वाच्याः, तत्राग्नौ मण्डूकोपयोगः
राजसूयेक्षाणामुपशये मूपकस्य, तत्तत्सूक्तानां तत्तथाग उपयोगः स्पष्टः, सर्वेषां च
वाचःस्तोमे विनियोग उच्यते, 'सर्वा ऋचः समाः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाचःस्तोमे पारिप्लवं 'शंसती'ति, तथा 'यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाविःस्यादपि
सर्वा दाशतपीरनुब्रूया'दिति, तस्मादुत्कर्षेण्यन्यत्रार्थवत्ता वर्तते इत्युत्कर्षभयान्न
प्रधानकर्मणी वक्तव्ये, अतः सर्वत्रोत्कर्षाभावात् कचिदुत्कर्षो न दोषः ॥ २३ ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसतीति^१

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्यातां, तत्र हेतुः श्रुतिसंयोगात्,
श्रुतिषु वेदभागेषु संयोगो वर्तते 'कवतीषु स्तुवते शिपिविष्टवतीषु स्तुवत' इति, न
हि शिपिविष्टशब्दः कवतीशब्दो वा स्तुतावुपयुज्यते, अतः स्वप्रकरणे स्तौति-
शंसतीति^२ वाक्ये प्रधानक्रियोत्पत्तिमेव विदध्यातां, संस्कारकर्मत्वेनानयोः
प्रकरणित्वं, प्रधानत्वे तादृशमेव कर्म फलायेति सर्वं सुस्थम् ॥ २४ ॥

हेत्वन्तरमाह,

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देनैव स्तोत्राणां पृथक्त्वं भेदोवगम्यते, द्वादशाग्निष्टोमे 'पञ्चदशोक्थ्य'
इत्यादिस्तुतिस्त्वेका अनन्ता वा ? उभयथा द्वादशादिसङ्ख्या व्याह्रन्येत उक्त्यैव एव
सवनत्रयेऽप्यावर्तत इति देवताकृतोपि न सङ्ख्यानियमः, अतः सङ्ख्यासार्थकत्वाय
प्रधानकर्मणी एवेत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ २५ ॥

अनर्थकञ्च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते "अग्नेया ग्रहा भवन्ती"ति, तत्र पुनरुच्यते "अग्नेयीषु स्तुवते"

१. शंसतीतिपाठः कचित् ।

२. इदमेकमंशं साम्प्रदायिकमर्वादशैवधिकम् ।

३. एकस्मिन्नादर्शधिकमिदमक्षरमत्रापि यथा सूत्रे ।

आग्नेयीषु शंसन्ती”ति, इदं वचनमनर्थकं स्यात्, प्रकृतिन्यायेन सवभासावितर-
निषेधार्थमिदं वचनं, देवताशेषत्वे त्वितरत्रः प्राप्नोति, अग्निष्टुत्पदेनैव देवतान्तर-
निषेधात् तथेन्द्रस्तुतिः, तस्मात् तत्सार्थकत्वाय प्रधानकर्मणी एव ॥ २६ ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

यदि स्तुतिरेव प्रतीयते तदा स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदो न स्यात्, ‘अन्यच्च स्तोत्रमन्यच्च
शस्त्रमि’तिशब्दभेदात् स्वरूपभेदाच्चावगम्यते, तस्मात् स्तोत्राच्छस्त्रमन्यत्, अर्थश्चान्य
उभयोः, बहिष्पवमानस्य पवित्रार्थत्वं, ऐन्द्राग्नस्य तद्ग्रहोपयोगः कालविप्रकर्षश्च,
तस्मादपि प्रधानकर्मणी ॥ २७ ॥

अभिधानञ्च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मवदेवाभिधानं भवति, यथा ‘ग्रहं गृह्णाति’ तथैव ‘प्रवर्गं शंसति
निष्कैवल्यं शंसती’ति, द्वितीयाश्रुतिरत्र प्रधानत्वमाह, तस्मादपि प्रधानकर्म ॥ २८ ॥

फलनिवृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलेन निवृत्तिः समाप्तिश्च श्रूयते, इदं प्रधानस्यैव भवति, ‘स्तुतस्य स्तुत-
मसि शस्त्रस्य शस्त्रमसी’त्यनुमन्त्रणमन्त्रौ श्रूयेते, तत्रार्थवादो ‘यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुह’
इत्यारभ्य सोमयागस्य सार्थकत्वाय स्तुतशस्त्रयोर्दोहत्वेनेमौ मन्त्रौ निरूपतौ, अतः
प्रधानोपकारकत्वात् प्रधानकर्मणी एवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थं स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥

इदं समाम्नायते, “न ता नशन्ति न दधाति तस्करो नैना अमित्रो व्यथिरा-
दधर्षति देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योतिताभिः सचते गोपतिः सहे”ति, यस्तु
गा ददात्यनुवन्ध्यादिषु च यजते तस्य गा व्यर्थं न नश्यन्ति तस्करोपि स्वार्थं न
स्थापयति न गृह्णातीत्यर्थः, स श्रुतिरूपापि व्यथा तासां धर्षणं न करोति, किन्तु स
गोपतिस्ताभिः सह सचते सञ्चितः पुष्टो भवति ज्योतिष्मान् सूर्य इव, स हि किरणान्
सर्वेभ्यो ददाति मधुधारा रूपाश्च देवान् पाययत्यतो यजतेतः सर्वदा अक्षीणः
प्रकाशते, अत्र यजते ददातीत्युदाहरणं, अत्र सन्देहः, यथा ‘द्वादशशतं ददाति अनु-

१ त्वितरनेतिपाठः कुर्वन् ।

२ निवृत्तिश्चेतिपाठः पर्याप्तः ।

बन्ध्यामालभेते'ति विधायकं तथा अत्येपि यजतेददातीति विधायके उत नेति? किं तावत् प्राप्तम्? विधायके इति, तदाह विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यं प्रवर्तकत्वं, तत्र हेतुः ऐकशब्द्यात्, एक एव शब्द उभयत्र, न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोपरत्र नेति वक्तुं शक्यते, तस्मादुभयत्र विधायकौ ॥ ३० ॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

अपि वेति पक्षं व्यावर्तयति, मन्त्रोभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितिमेव जनयति न विधायकस्तत्र हेतुः प्रयोगसामर्थ्यात्, मन्त्रस्तु प्रयोगे समर्थः, प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्यापारनिचयः विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः, तेनैव प्रवृत्तत्वात् कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थं, किन्तु प्रमितिमेव जनयति 'विद्यया कुर्या'दिति, तस्मान्मन्त्रो न विधायकः ॥ ३१ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमं मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणयोर्विभाग एव न ज्ञायते वेदत्वस्य तुल्यत्वादतः पूर्वाधिकरणविचारो न युक्त इत्याशङ्क्य मन्त्रस्य लक्षणमाह, तच्चोदका मन्त्रा यस्योच्चारणरूपेधिष्ठाने स एव विधिरेव प्रेरको यस्य, यद्यप्यध्ययनविधिना सर्वमेव प्रेरितं तथा प्रायश्चित्तादौ तथापि कर्मविधिनानुष्ठानं बोध्यते, विधिमन्त्रस्तु साधनत्वेन बोध्यत इत्यग्रेपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तच्चोदकत्वमेव, अतः कर्मणि यागजपादौ यः साधनभूतः शब्दः स मन्त्रः, कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठं मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

मन्त्रलक्षणं निरूप्य ब्राह्मणलक्षणमाह, मन्त्रातिरिक्तो ब्राह्मणमिति, अनेन वेदे भागद्वयमित्युक्तं, अर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेव ॥ ३३ ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

प्रवरोहनामघेषानां मन्त्रत्वमस्त्युत नेति विचारः, किं तावत् प्राप्तम्? तच्चोदकसद्भावान्मन्त्रत्वमिति प्राप्तेभिधीयते, अनाम्नाता एते अमन्त्राः, आप्नातत्वे सति

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, तथात्वे सत्येव शेषे ब्राह्मणशब्दः, तदाह आम्नातेषु वि-
भागो द्विविधः, अन्यथा लौकिकवाक्यानां सङ्केतस्य च तथात्वं स्यात्, तस्मात्
प्रवरादीनां न मन्त्रत्वं तथा न ब्राह्मणत्वं, केचनार्थप्रसिद्ध्या मन्त्रत्वमाहुः, तत्
प्रकरणभेदेन स्थितयोर्ऋक्सामयोरेव सम्भवति न तु कृशस्वरूपयजुःशाखान्तरेपि,
वाजसनेयिके ब्राह्मणे ब्राह्मणं 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते'ति न मन्त्रौ, अमन्त्रयो-
रपि तत्र प्रक्षेपस्त्रिपथपाठाय यजुद्वयार्थं "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यत" इति,
तस्मात् सूत्रोक्तमेवलक्षणं युक्तम् ॥ ३४ ॥ ८ ॥

॥ इत्यष्टमं प्रवरोहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तेषामृगं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

'ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामि'तिमन्त्रे मन्त्राणां त्रैविध्यमुक्तं,
तत्र लक्षणाभावे भेदकाभावात् त्रैविध्यन्नोपपद्येतेति क्रमेण लक्षयति, तेषां त्रिवि-
धानां मन्त्राणां मध्ये ऋगेषा यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था अर्थवाचकपदानुरोधे-
नादिपादादिव्यवस्था, न तु छन्दोनुरोधेन मगणादिकृता पादव्यवस्था, अनुवाद
एवायं लौकिकानां, वेदत्वाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, तस्मादर्थनिरूपकपदानुरोधेन
पादव्यवस्था सा ऋक् ॥ ३५ ॥ ९ ॥

॥ इति नवममृगलक्षणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

ऋगित्यनुवर्तते, ऋक्षु यद्भानं तत् साम, सा ऋक् तस्या आमवर्णाकारेणान-
भिव्यक्तःशब्दः स लोके गीतिपदाभिधेयो भवतीति गीतिषु सामाख्येत्युक्तं, नन्व-
स्य वेदत्वे को हेतुः ? धर्मप्रतिपादनमिति ब्रूमः ननु सङ्केताभावात् कथं प्रतिपाद-
कत्वम् ? आधारचैव सौर्थः प्रतिपाद्यत इति प्रयोजनाभावश्च, न, ऋक्षु य आमभागः
समायाति सोनभिव्यक्तरसज्ञापनार्थः, कथमस्य मूलभूतो रस इति भवति जिज्ञासा,
अनेन मूलपुरुषो यज्ञोपि ज्ञातो भवति यस्यांशा यज्ञाः, अत एव 'सामानि यो
वेद स वेद सर्व'मिति, अपौनरुक्त्यं तु तत्तदाश्रयार्थमूलबोधकत्वेन, तस्मात्सुष्ठूक्तं
गीतिषु सामाख्येति ॥ ३६ ॥ १० ॥

॥ इति दशमं सामलक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

ऋक्सामातिरिक्तो मन्त्रो यजुः, ननु प्रकटार्थपादरहितो मन्त्रो यजुरिति कुतो नोक्तमनुष्टुप्तेर्लघुत्वात् ? सत्यं, मन्त्रमात्रेपि यजुःप्रयोगोस्ति ' एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रतीति, तथा "अतिच्छन्दसर्चा मिमीते पञ्चकृत्यो यजुषा मिमीत" इति, अतो विशेषविवक्षाभावेपि यथा यजुःपदप्रयोगो भवति तदर्थं शेषे यजुःशब्दः इति, मन्त्राणां भेदत्रयमेवेति च ज्ञापयति, तेनाक्षरविधानेपि यजुषेति यथा भवति पञ्चाभि-
राहवनीयमिति, तस्मात् सुष्ठुक्तं शेषे यजुःशब्दः इति ॥ ३७ ॥ ११ ॥

॥ इत्येकादशं यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

त्रिविधा एव मन्त्रा इत्युक्तं, निगदानां त्रिष्वन्तर्भावाभावाच्चतुर्थोपि भेदोस्त्वित्याह,

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्यात्, वाशब्दः पूर्वनियमनिराकरणार्थः, चतुर्थं रूपमिति, तत्र हेतुः धर्मविशेषात्, "उच्चैर्ऋक्सामभ्यां क्रियते उपांशु यजुर्वेदेनोच्चैर्निगदेने"ति, पादव्यवस्था गीत्युपांशुर्धर्मभ्योतिरिक्तो निगदधर्म इति धर्मभेदको भवति, नि-
विदां त्वनाम्नातत्त्वान्न शङ्का, तस्माच्चतुर्थो निगदः ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

निगद इति भिन्नो व्यपदेशः, नापि यजुःपर्यायः, यजुर्मात्रे निगदप्रयोगाभावात्, विशेषवाचकत्वे प्रमाणाभावः, शेषत्वमप्रयोजकमित्याभिप्रायः, तस्मादपि निगदो भिन्नः ॥ ३९ ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

निगदा यजूंष्येव, तत्र हेतुः, तद्रूपत्वात् शेषरूपत्वात्, नान्यतिरिक्तत्वं धर्मो भिन्नति, तस्माद् यजूंष्येव ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

ननुक्तं असिद्धयजुभ्यां भेदको धर्मविशेष इति, स प्रकारान्तरेणापि उपपद्यत इत्याह वचनात्, केषांचियजुषां निगदशब्दवाच्यानामुच्चैष्ट्वमिति तदतिरिक्तानामु-
पांशुत्वं, एतावतापि धर्मे सिद्धे भेदकल्पनायां गौरवं, तस्माद्धर्मविशेषान्न चतुर्थ-
त्वम् ॥ ४१ ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

वचनादप्युच्चैष्टमर्थादिप्युच्चैष्टं, नह्यश्रुतप्रत्याश्रुतादिकमुपांशुत्वे सार्थकं भवति परमीतिजनकत्वात्, प्राधिकमेतत्, उपसत्सु तदभावात्, तस्माद्वचनमेवः नियामकं, स्वाभाविको वायं धर्मः, कर्म तु प्रधानमतस्तदनुरोधेनर्चामप्युपांशुत्वमिति सुष्ठूक्त-
मर्थाच्चेति ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

निगदइत्यतिरिक्तो व्यपदेशो गुणार्थः, नितरां गद्यत इत्युच्चैष्टगुणार्थः, ननु त्रिभिर्गुणकथनं व्यर्थमतो द्वयं भेदकमस्तु वैयर्थ्येनापर्यवसानात् शब्दतोर्यतो विधानाच्च गुणस्तत्रत्यो नित्य इति यदि तदा सर्ववैलक्षण्यात् गुणो भेदक एवास्त्विति चेत्, मैवं, कर्मण उपांशुत्वे तदभावादतो गुणकथन एव पर्यवसानं त्रयाणां, यत्रापि ऋक्सामयोरुपांशुत्वं तत्रापि निगद उच्चैरिति, तस्माद्गुणार्थ एव व्यपदेशादिः ॥ ४३ ॥

सर्वेषामितिचेत् ॥ ४४ ॥

निगदशब्दो योगेनोच्चैष्टगुणवद्वाचको भवति तदा ऋक्सामयोरपि वाचको भव-
त्वित्याह, सर्वेषां ऋक्सामनिगदानां निगदशब्दवाच्यत्वमितिचेत् मन्यस इति पूर्वः पक्षः ॥ ४४ ॥

न व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

न, अन्यत्र ऋक्साम इति भिन्न एव व्यपदेशोस्ति तेन चलवता दुर्वलो बाध्यत इत्यर्थः, अपादवद्धश्च निगदः, अतो न पर्यायत्वं, अयमेव च भेदकः, यजुषां तु तद-
भावाद्गुणस्त्वन्यथासिद्ध इति यजुर्विशेष एव निगदः ॥ ४५ ॥ १२ ॥

॥ इति द्वादशं निगदानां यजुष्ठाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

सांश्लिष्टपाठाग्रजुषि सन्देह एको मन्त्रः कियानिति ? यद्यपि विनियोगब्राह्मणे-
नोत्तरादिना पूर्वावसानमिति ज्ञायते, तथापि पूर्वोत्तरानुपङ्गयुक्तेषु ब्राह्मणे निर्णया-
भावान्निर्णयो वक्तव्य इति तमाह अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति, एकार्थप्रतिपादकं
एकं वाक्यं, अर्थश्च निराकाङ्क्षः, स च पदैरुत्थित एव, अन्यथाऽपर्यवसान-

मेव स्यात्, उत्थापिताकाङ्क्षायाः सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्, तत्र केचनानुपङ्गाः क्रियारहिताः साकाङ्क्षा एव, तेषां संश्लिष्टपाठादाकाङ्क्षाभावोपि क्रियापर्यन्तमेकतैव, यथा 'देवस्य त्वे'ति, प्रश्नात् क्रिया पूर्वपदैः सर्वैरेव तुल्येति न भेदिका, 'सजूर्जतुभि'रित्यादौ 'वसवो रुद्रा आदित्या विन्धेदेवा इति पञ्च प्रधानभूता अर्थरूपा इति पञ्च मन्त्राः, अतः क्रिया वा देवतादिर्वा य एव प्राधान्यमवलम्ब्यते स एवार्थशब्दवाच्यः, केचन मन्त्रा आदावेवानुपङ्गयुक्ता यथा 'आदद'इत्यादि, संहितो विश्वसामे'त्यादयोन्तेनुपङ्गयुक्ताः, केचिदुभयत्र 'सजूरि'त्यादयः, तस्मादेकार्थप्रतिपादकमेकं वाक्यं, ननु यत्रैकार्थता सन्दिग्धा तत्र का गतिः यथा 'इपेत्वे'ति, क्रिया त्वार्थिकी 'इपे त्वोर्जे'त्वेत्याहेतिब्रोह्मणं च सन्दिग्धं, अतः सूत्रे प्रत्येकमपि विनियोग उक्तः समुदायेनापि, न 'चोत्तरस्यादिने'ति न्यायेनैक एव मन्त्रोस्तु, तथा सति 'इपेत्वोपवीरसी'त्यादौ 'ऊर्जे त्वा'इत्यपागच्छेत्, अतो नियामकमाह साकाङ्क्षं चेद्भिभागे स्यात् एकदेशकथने यत्र साकाङ्क्षता तत्रैव सम्पूर्णमेकं, अन्यथा द्वयं भिन्नं 'इपे त्वे'त्येकं 'ऊर्जे त्वे'त्यपरं, समुदायविनियोगे मन्त्रद्वयस्योपयोगो बोद्धव्यः, तस्माद् यावतैकार्थप्रतिपादनं तदेकं वाक्यम् ॥ ४६ ॥ १३ ॥

॥ इति त्रयोदशमेकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

'पृथिवी दीक्षे'त्यादिमन्त्रेषु सन्देहः, अत्र सर्वेषामेक एव विनियोगः 'केशिनी दीक्षां जपती'ति, किमयमनुवाकः सर्वोप्येको मन्त्र उतानेकः ? अनेकत्वेपि किं 'पृथिवी दीक्षे'त्येतावानेकः अथवा 'तया त्वा दीक्षया दीक्षयामी'त्यन्तः ? किं तावत् प्राप्तम् ? 'पृथिवी दीक्षे'त्येतावानेवैको मन्त्रः एकार्थप्रतिपादकत्वान्निराकाङ्क्षत्वाच्च, 'दीक्षयामी'त्यन्ते तु 'तया त्वे'त्यनुपङ्गो भवेत्, तथा च प्रतिमन्त्रं नावर्तेत, आदावन्ते आद्यन्तयोर्वानुपङ्गवचनात्, तस्मात् प्रतिवाक्यं मन्त्र इति प्राप्ते, उच्यते, यावता समं रूपं भवति स एको मन्त्रः, चत्वारः पदार्थाः सर्वत्र निरूप्यन्ते, 'पृथिवी दीक्षा तयाग्नि दीक्षया दीक्षितः यथाग्निर्दीक्षया दीक्षितः तया त्वा दीक्षया दीक्षयामी'ति, एवमुत्तरत्रापि, चतुर्णामन्योन्यमर्थमेदात् पर्यवसानेनेव निराकाङ्क्षत्वाच्चैकं वाक्यं, तर्हि सर्वमेवैकमस्तु 'पृथिवी त्वा दीक्षमाण'मित्यन्तं, तत्राह समेषु वाक्यभेदः स्यात्, चतुर्विधार्थप्रतिपादकत्वेन समत्वं ते च स्वरूपतो भिन्ना इति वाक्यभेदः स्यात्, समतापि वाक्यभेदिका, तस्मात्सन्दिग्धेष्वर्थैकत्वं विभागे साकाङ्क्षत्वं समता

राग; धासावरी.

साकारब्रह्मवादिकस्थापक प्रकट भए ।

मुनि ^१श्रवनन दैवीष्टष्टि सवके दुःख गए ॥ १ ॥

हरिवदनानल प्रकटे धिन जगत् सब जात बह्यो ।

सुरनरमुनिश्रुतिस्मृतिशास्त्रपुराण ^२हारद (हार्द) न लह्यो ॥ २ ॥

कलिमें करुणा करि कृष्णपदसेवां सिखाए ।

जनगोविंद सोइ बडभागी जिन यह निति निवहे ॥ ३ ॥ ८ ॥

राग रामग्री.

करहु (करो) वेदपारगसुखदचरणसेवा ।

अन्य आलाप तज वह्निपदकमल भज श्रीवल्लभ सकलदेवाधिदेवा ॥ १ ॥

^३कलिकल्मपापहं ^४सकलदुःखदारणं भवसिंधुतारणं ^५परमममलं ।

साधन सब तजो निशदिन वल्लभ भजो अतिसुखद सुवह्निपदयुगलकमलं ॥ २ ॥

परमसुखदायिनी ^६भक्तिरनुपायिनी देत हे हरिवदनवह्नि दाता ।^७श्रीवल्लभवर विन तीनहू लोकमें गोविंद नहि सुने ओर को भयत्राता ॥ ३ ॥ ९ ॥

राग टोडी.

मायावादनिराकर्ता प्रकट श्रीवल्लभ द्विजराज ।

श्रीहरि प्रकट किये सुखमूरति (मूर्ति) पुष्टि प्रकष्टवे काज ॥ १ ॥

^८महिमा श्रवन सुनत कुमुदिनीसे फूले भक्तसमाज ।

अब उद्धारविषयिणी चिंता गई सबनकी भाज ॥ २ ॥

जयजयकार भयो त्रिभुवनमें रहे भुवन सब गाज ।

^९सुमरेतें आनंद होतहैं गोविंद जन शिरताज ॥ ३ ॥ १० ॥

१. हरे, जाने. २. भर्मा. ३. कल्मष=दोष, अस्तिर्मा प्रतिबंधने दूर करना सुवह्निपदयुगलकमल-
मुदः अस्तिना अगल्युगलकमल-उ, 'सकल दुःखदारण' वगेरे 'पदयुगलकमल' नों विरोधनो छे
४. 'सकल दुःखना नाश' करना. ५. परमम=अतिशय, अमल=शुद्ध. ६. अस्तिरनुपायिनी=उपकृत
उपायिनी-साधनयिनी-साध्य नहि, तेवी नि.साधने इक्षरूप स्वतंत्र अस्तिरु हरिवदनानलनि-अनवदुःखभाजि-
श्रीमर्त्यार्थयगल-दान करे छे ७. गोविंदस्वामी आज्ञा करे छे ८. श्रीवल्लभवर विना त्रैलोक्य लोकमा
अधमायी देखलु-करतार अन्य डाउ सोलसवांमा आग्या नथी. ९. 'जेम' द्विजराजना-यदना प्राप्तिथी
कुमुदिनी आये छे 'जेम' द्विजराज-संवात्तम द्विज-प्राप्तलु-श्रीमर्त्यार्थयगलना भक्तिमें 'अगल' इतीने
अभ्यसनाय दुये छे. १०. नोंगी '१०' स्पर्शथी.

શ્રીસર્વોત્તમજી.

(અનુમેધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૧ થી.)

સાકારબ્રહ્મવાદિકથાપક :-

પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગવિદ્વદ્વચનથી, તે દ્વલરૂપલીલાનુભવા-
નંદાત્મક હોવાથી, તેનો અનુભવ અદ્વૈતપુદ્ધિમાનને કેમ થાય એમ આકાંક્ષા થાય ત્યાં અનુ-
ભવપ્રકારના હેતુભૂત આ અદ્વૈત માકારબ્રહ્મવાદૈકથાપક નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે.

સાકાર જે બ્રહ્મ તેના વાદના-ઉપપત્તિપૂર્વક મલરૂપરૂપાનુભવપ્રમાથી જે અનુભૂત છે
તેના-જ-મુખ્યનાએ-સ્થાપક-પ્રતિપાદક-આપથી છે. અત્રે એક (જ) શબ્દ મુખ્યવાચી
છે. સાકારત્વ કહીને બ્રહ્મત્વ કહ્યું તેથી નિખિલ રૂપરૂપાનુભવનાથી લીલાનુભવાનુરૂપનાથી
‘અથ મધુર’થી આરંભી ‘કાલિત મધુર’ પર્યંત માધુર્યતારતમ્યવિશિષ્ટ જે નિખિલ સાકારત્વ
નિરૂપિત કર્યું છે તેવું રસાત્મક આનંદમય બ્રહ્મ છે. તેમજ તેના ધામની નિખિલ
ત્રિમુતિ મુખ્યપદ્મવૃણાદિ પણ કેવલ આનંદમય છે કૃષ્ણ નિગૂઢભાવકરપાદાદિયુક્ત હોવાથી
માકાર જ છે. તે તે અગના સાકારત્વકથનથી પુષ્ટિભક્તિરસપાત કરવાની ઇચ્છાવાનને પુષ્ટિ-
ભક્તિમાર્ગીય ફલ સર્વદ્રિયે કરીને આસ્વાદ્ય છે એમ ફલાનુભવપ્રકાર પણ સ્પષ્ટ કર્યો, તેથી
જ શ્રુતિરૂપા સર્વાત્મભાવાધિકારમૂળ મજ્જવરચોપસીમતિની શ્રીરવામિતીશ્રીઓએ ગાયલા
‘સ્વસ્તુમાન-ઈદ્રિયવાનનું-આ ફલ’ શ્લોકમાં જ ફલાનુભવપ્રકાર કહ્યો છે, તેથી કાંઈ
પણ અનુપપન્ન નથી. અઘાપિ સર્વશાસ્ત્રવિચારકોએ બ્રહ્મનું સાકારત્વ કેમ નિરૂપિત ન
કર્યું? એમ કાંઈ શંકા કરે તો ઉપપત્તિ કહે છે. વિવિધરસાત્મક બ્રહ્મ-લગવાન-અલંકાર
અલૌકિક હોવાથી અને સર્વશાસ્ત્રવિચારકોના ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી
તેમાં લૌકિક ચક્ષુરાદિથી ગમ્ય અખિલમાકારત્વ રસાત્મક બ્રહ્મમાં સંભવતું નથી, તેથી
તેઓ તેવા સાકાર બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ શ્રુતિઓ અલૌકિક પ્રમાણ
હોવાથી, રસાત્મક બ્રહ્મના અરૂપનિરૂપણમાં શ્રુતિઓ જ પ્રમાણ હોવાથી, શ્રુતિઓએ જેવું
પ્રતિપાદન કર્યું હોય તેવું જ બ્રહ્મ છે. તે શ્રુતિઓ તો ‘તેજો જેવાની ઇચ્છા કરી’ ‘તે
એકલા રમણ કરના નથી તેજો દ્વિતીયની ઇચ્છા કરી’ ‘તે નિશ્ચયે એકલા થયા’ એ
પ્રકારે માકાર બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. એટલા પણ ‘તેનાં પાણિવાદ સર્વત્ર છે’ ઇત્યાદિથી
બ્રહ્મને માકાર જ કહે છે. નિરાકારવાદીઓ નિરાકારપ્રતિપાદનમાં ‘બ્રહ્મ અચ્યુત અનાદ્ય
અમર’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો તો પ્રમાણનાથી અંગીકાર કરે છે ત્યારે બ્રહ્મ નિરાકાર જ કેમ

૧. શ્રુતિ મેધુરાદિ, શ્લોક ૧ થી ૮.

૨. અક્ષરવર્તા કાલમિદ મા. ૧૦, પૃ. ૧૮, ૯.

૩. સ દૈક્ષાચક્રે. વૃ. ૧૪, ૪

૪. તસ્માદિકામી ન રમતે સં દ્વિતીયમચ્છત વૃ. ૧૪

૫. મ દે દત્તાવાનાસ. વૃ. ૧૪, ૩.

૬. સર્વતઃ પાણિવાદ તત્ત. મ ગી. ૧૩, ૧૦.

૭. અસ્થુલમન્યવસ્તુ. વૃ. ૩, ૮, ૯. મેચ્છત ॥ ૩૧ ॥

નહિ ? એમ કોઈ શંકા કરે તો સમીધાન કરે છે કે નિરાકારપ્રતિપાદક શ્રુતિઓ રસાત્મક બ્રહ્મમાં દેવાદિના આકારવત્ પ્રાકૃત આકારતાનો જ નિષેધ કરે છે, કોઈ શાસ્ત્રોક્ત આનંદ-માત્રરૂપાદમુખોદરાદિત્વનો નિષેધ કરતી નથી. જો સર્વથા (સર્વપ્રકારે) નિરાકારત્વ જ શ્રુતિઓને અભિગ્રેત હોત તો શ્રુતિઓ નિરાકારત્વ કહીને તરત જ આગલ ' તેણે જોવાની ઇચ્છા કરી ' ઇત્યાદિથી સાકારત્વનું પ્રતિપાદન જ ન કરત. તેથી જ વ્યાસસૂત્ર પણ 'નિરાકારશ્રુતિ પ્રકૃતૈતાવત્ત્વમાત્રનો નિશ્ચયે પ્રતિષેધ કરે છે, કોઈ આનંદૈકાકારત્વનો પ્રતિષેધ કરતી નથી, અને તેથી આગલ શ્રુતિઓ ભૂયઃ-પુષ્કલ-કહે છે' એમ સાકારત્વમાં હેતુ પણ આપે છે, અર્થાત્ શ્રુતિઓ આનંદૈકાકારત્વનો નિષેધ કરતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કૌટિકાકારત્વનો નિષેધ કરીને તરત જ આગલ પુનઃ 'તેણે જોવાની ઇચ્છા કરી' ઇત્યાદિથી સાકારત્વ જ વહે છે, ઉપનિષદમાં શ્રુતિઓ, પ્રકારભેદથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તેથી પરસ્પરવિરોધપરિહારપૂર્વક વિષયવ્યવસ્થાથી જેવું બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય તેવું જ, માનવું બેઠાંએ નિરાકારવાદીઓ સર્વશાખીયોપનિષદના તાત્પર્યજ્ઞાનના અજ્ઞાનથી સ્વભુક્ત્યનુમાર ચર્કિચિત્-શ્રુતિતાત્પર્યને સ્વમતાનુસાર કહીને બ્રહ્મને નિરાકાર માને છે તેથી તેમનું મત પ્રમાણ નથી, શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ તો સર્વશાખીય ઉપનિષદના તાત્પર્યને વિરોધપરિહારથી બહીને તેમાં સાકારત્વનું જ નિરૂપણ હોવાથી તે સર્વ બહીને જ સાકારત્વની આજ્ઞા કરે છે.

નિરાકારત્વના નિરાકરણપૂર્વક-ખડનપૂર્વક સાકાર બ્રહ્મ જેમાં વદાય-પ્રતિપાદિત-થાય છે તે સાકાર બ્રહ્મવાદ તે એકના સ્થાપક-દટકર્તા-શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ છે, અથવા સાકારબ્રહ્મવાદના સ્થાપક એક શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ છે માત્ર તેઓશ્રીનું જ એવંવિધ-સાકાર બ્રહ્મવાદ સ્થાપવાનું-સામર્થ્ય છે, અઘાવધિ આવા ગુણવિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે એમ કોઈએ પણ નિરૂપણ કર્યું નથી ત્યાં અવતારમા (શ્રીભાગવતમાં પ્રતિપાદિત) સ્વરૂપાદિ દશ્ય થાય છે ત્યાં ગુણત્વનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી ગુણવિશિષ્ટ-સંગુણ-અવતારને કેવા પ્રકારે સાક્ષાદ્ બ્રહ્મ અને સાક્ષાત્ કલ કહી શકાય એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ આ સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપક નામની શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ આજ્ઞા કરે છે હૃદિ-ગુણવિશિષ્ટ જ સાક્ષાદ્ બ્રહ્મ છે અન્ય-અક્ષર બ્રહ્મ-તો તે સાકારબ્રહ્મનું સ્થાનમાત્ર અધિષ્ઠાન છે એમ મુખ્યતાએ કરીને સ્થાપક શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ છે. પૂર્વ નામમા શ્રીમદ્ભાગવતના ગૃહ્યાર્થના પ્રકાશક શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ છે એમ આજ્ઞા કરી પરંતુ ગૃહ્યાર્થ તો શબ્દાત્મક જ હોય, અને શબ્દાત્મકને આકાર ન હોય એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ આ નામની આજ્ઞા કરે છે. સાકાર એટલે સાક્ષાદ્કાર, આનંદમયાકાર. વેદાંતમાં-ઉપનિષદમાં-બ્રહ્મપદ પુરુષોત્તમવાચક છે, અન્યત્ર નહિ, અને શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ પણ નિબધમાં આજ્ઞા કરી છે કે 'ઉવેદાન્તમાં, સ્મૃતિમાં અને ભાગવતમાં મુદ્દર અર્થિત પદાર્થ 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' એ શબ્દોથી (ક્રમશઃ) કહેવાય છે'. અત્ર ર. સૂત્ર ૬ ખના નામના કા. નામમાં સાક્ષાદુપનિષદ્રૂપ વજ્રમંડનોક્ત સાકારપુરુષોત્તમવાદના

ઉપાધી-સાધનથી-સાધ્ય નહિ, ત.

શ્રીમદ્ભગવાદ્યરણુ-કા. ન કરે છે. ઉપતિ તત્તો વર્તીતિ ચ ભૂયઃ ૧, વ્યાસસૂત્ર ૩, ૨, ૨૨.

બ્રહ્મમાંથી સ્મરણ કરનાર અન્ય કોઈ સંસારીમાં

કુમુદિની ખાતે છે તેમ દ્વિર્ગત-સર્વોત્તમ દ્વિર્ગ તથા ૧

અજ્ઞાનમાત્ર કહે છે કે નાગી. ૧૦. સ્પર્શથી જાણે ૥ નિ. શા. પ્ર. ૬.

આપક આપથી છે એમ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી. સાકારની સાથે અર્થાત્ 'લગવાનુત્તી' સાથે બ્રહ્મનાં અર્થાત્ શુનિરૂપ ઉપનિષદ્ધૂપ શ્રીમ્વામિનીજીઓના વાદના સ્વપક્ષસ્થાપનપૂર્વકે ભગવત્પદ્મનિરાકરણરૂપ સ્મરૂપવાદના, ફક્તપ્રકરણમાં 'રેલલે પધાર્યો' ઇત્યાદિ ભગવદ્વચનનું 'અહુ મિબો' એમ નિર્ગદના કરવી 'યોગ્ય નથી' ઇત્યાદિ શ્રીમ્વામિનીજીઓનાં વચનથી નિરાકરણવાદના, એકત્વથી સ્થાપક. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે શ્રીગોપીજનનાં સ્વતીય હાવાથી શ્રીગોપીજનનાં સિદ્ધાંતનું જ મમર્થન કરે છે.

આ 'નામથી' બ્રહ્મનું વિરુદ્ધમર્ધમશ્રિયત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્થાપન કરે છે. એમ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરે છે. ભગવાન નિર્ગુણ-લૌકિકગુણલેશરહિત-છે તથાપિ 'સર્વલીલા-યુક્ત' છે એમ શ્રીભાગવતનાં ગૃહ્યાર્થને પ્રકાશી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પ્રતિષ્ઠાન કર્યું, ત્યાં શંકા થાય કે નિર્ગુણે નો નિરાકર છે એમ શ્રવણ થાય છે ત્યારે તે નિર્ગુણ સર્વલીલાયુક્ત પણ 'કેમ હાય ?' તો તે શકના નિરાસાર્થ આ અષ્ટમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરે છે. નિર્ગુણે તે જ સાકાર બ્રહ્મ એવો જે વિરુદ્ધમર્ધમશ્રિય બ્રહ્મનો વાદ તેના એક-મુખ્ય-સ્થાપક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે છે.

સાકારબ્રહ્મવાદક-સ્થાપક નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના અષ્ટમાધ્યાયાર્થ-બોધક છે. સાકાર બ્રહ્મનો વાદ-તેનું ઉપપત્તિપૂર્વકે કથન-તેના જ એક સ્થાપક- 'તાગર્જન'ના ગુણકર્માનુરૂપ અહુ નામ છે તેને હું જાણું છું, જન જાણુના નથી. 'એ સ્લોકમાં 'હું જાણું છું, જન જાણુના નથી' એમ કહીને એક સ્થાપકત્વ કહ્યું અથવા સાકાર બ્રહ્મના પરસ્પર સંભાષણરૂપ વાદના જ એક સ્થાપક. 'ગોપીજને' કૃષ્ણનું સચિર' ઇત્યાદિ 'સ્લોકમાં' 'ફક્તસોને છોડતા' 'વગેરે શબ્દપ્રતિપાદ બ્રહ્મનો ગોપીકૃત વાદ છે. 'શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસંભ-કપોટ-આપવાની ઇચ્છા નહીં કરી' ઇત્યાદિથી એકથી-શ્રીયશોદાયથી-બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન થાય છે.

૧. કારણ કે ભગવાન વિના અન્યત્ર સામાન્યજાત્ય નથી.

૨. 'સ્વાગત' મા. ૧૦, પૃ. ૨૬, ૩.

૩. મર્ધાવિમોહિતિ મા. ૧૦, પૃ. ૨૬, ૩૧

૪. ધદ્ધાનિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।

ગુણકર્માનુરૂપાણિ તાન્વદં શ્વેદ નો જનાઃ ॥ મા. ૧૦, પૃ. ૮, ૧૫.

૫. કુષ્ણસ્ય મોષ્ણો સંચિરં શ્રીક્ષ્ય કૌમારચાપટ્નમ્ ।

ગુણ્વત્યાઃ કિલ્લ તન્માતુરિતિ દોષુઃ સમાગતાન્ ॥ મા. ૧૦, પૃ. ૮, ૨૮.

૬. વરસાન્મુચ્ચન્કચિદમયયે ક્રોશસંજાતહાસઃ

સ્તેય સ્વાદુત્વગ રપિ પયઃ કર્ત્વતૈઃ સ્તેયયોગૈઃ ।

મર્કાન્મોક્ષ્યન્નિમજાતિ સ ચેન્નાસ્તિ માન્દં મિનતિ

૭. દ્રવ્યાન્લાભે મ ગૃહકુપિતો માત્યુપક્રોદય તાંકાન્ ॥

૮. એવ ધાટ્યોન્નુદાતિ કુરુતે મેહનાદીનિ વાસ્તૌ

સ્તેયોગયૌર્વિરાચિતકૃતિઃ સુપ્રતીકો યંથાસ્તે ।

ઇત્ય સ્ત્રીભિઃ મમયનયન ઓમુસ્તાલોક્તીભિ-

ર્યાન્વાતાર્યા પ્રહસિતમુલી ન સુપાલન્ધુર્મચ્છદ ॥ ૩૧ ॥

વેદપારંગ:—

પૂર્વ નામમાં અહનું સાકારત્વ કહ્યું પરંતુ તેનું નિરૂપણ ક્યા પ્રમાણથી કહ્યું એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થે આ નવમ વેદપારંગ: નામ શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણ આજ્ઞા કરે છે. વેદના પારને-પર્યવસાનને-જાણનાર તે વેદપારંગ, એવા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે. 'ત્યાંથી મનસહ વાણી પ્રાપ્તિ વિના નિવૃત્ત થાય છે' એ શ્રુતિથી અહનું શ્રુતિને અંગમ્ય હોવાથી શ્રુતિમાં અંતર્ગત નથી, કિંતુ તે શ્રુતિમાં પારગત છે એમ જાણાય છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ વાક્યપતિ હોવાથી વેદપારંગત અહ્નરૂપ છે તેથી વેદપારંગ અહનું યથાર્થ પ્રતિપાદન આપશીએ કર્યું. અહના અવરૂપકથનમાં અન્ય પ્રમાણાદિકની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે એઓશ્રી જ સમસ્ત વેદાર્થના પારંગતા છે, તેથી ત્યાં જેવું અહનું આનંદાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેવું જ આનંદાકારત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ સાકારત્વપ્રતિપાદનમાં શ્રુતિપારની પ્રમાણના કહી. અન્યને એતાદૃશ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી વેદપારંગત્વ જ નથી એમ પણ આથી સૂચન કર્યું. વક્ષી જ્યાં સર્વ પ્રપંચનું અહ્નરૂપત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પૂર્ણઅહ કૃષ્ણમા-આનંદમાત્રાકારમાં-આકારતાનું નિરૂપણ કરે તેમાં શું કહેવું ? એમ પણ ભાવ આ નામથી સૂચવ્યો.

વેદપારને જાણે તે વેદપારંગ, તેથી જેઓને વેદનું ચરિક્ષિત-અદ્ય-જ્ઞાન છે તેઓ સાકારનિરાકારવાદિની શ્રુતિઓના અભિપ્રાયના અજ્ઞાનને લીધે વિરોધપરિહાર કરી શક્તા નથી, અને તેથી અહને અધકારવત્ 'નિનકાર' જ કહી દે છે, પરંતુ વેદમાં તો અહને મુખ્યતઃ સાકાર જ કહ્યું છે. નિરાકાર અર્થાત્ પ્રકૃત-લોકિક-આકારથી રહિત અહ કહીને મુખ્યતઃ રસાકાર આનંદાકાર અહનું જ ઉપપાદન શ્રુતિ કરે છે. વેદપર વેદથી પર ભગવાન તે વેદપર, ભગવાનનો જે ભાવ તે વેદપારંગ, તેને જાણનાર તે વેદપારંગ, એવા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે વેદ અર્થાત્ વેદરૂપ-શ્રુતિરૂપ-વજ્રસીમંતિનીઓ, તે સ્સસમુદ્રાત્મક વજ્રસીમંતિનીઓના પારરૂપ પ્રભુ વેદપાર, તેવા વેદપાર પ્રભુના જ્ઞાતા-પ્રાપક-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ભગવદ્વાસ્યરૂપ-ભગવન્મુખ્યરૂપ-હોવાથી 'સર્વવેદથી હું જ વેદ-જાણવાયોગ્ય-હું' 'વેદોત્તમો કર્તા નથા વેદનો જાણનાર હું જ છું' એ વાક્યથી સર્વ વેદના પારને જાણે છે. પાર તો નર્ચાદિનો સંભવે છે, તેથી વેદોની જલરૂપતા પણ કહી. તેમની જલરૂપતા 'તેઓને તો અહ્નરૂપમાં લઈ ગયા' એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી છે. જેવી રીતિએ ભગવાને જલમાથી વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ નિખિલ-સમગ્ર-વેદજલરાશિમાં અવગાદન કરીને રસાત્મક સાકાર અહવાદનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ પણ આ નામથી શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણે સૂચન કર્યું. વેદ પુષ્ટિમર્યાદાબેદ કરીને દિવિધ-એ પ્રકારના-છે તથાપિ તે સર્વના જ મુખ્યાર્થના અભિજ્ઞ શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વર છે. મર્યાદાબૂત વેદનો મુખ્ય અર્થ સાકાર અહનું પ્રતિપાદન છે. 'આનંદ અહનું રૂપ છે.'

૧. યતો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । તે. બ્ર. વ. ૪, ૬.

૨. વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદો વેદાન્તકુદ્વેદવિદેવ ચાહમે ॥ ગોતા ૧૫, ૧૫.

૩. તે તુ બ્રહ્મહૃદ નીતા મમાઃ કૃષ્ણેન ચોદ્યતાઃ ।

વદશુર્બ્રહ્મણો લોકં યન્નાકૂર્ગોડધ્યગોત્પુરા ॥ ભા. ૧૦, પૂ. ૨૫, ૧

૪. આનંદ બ્રહ્મણો રૂપમ્.

‘ ૧જેના અંતઃ આદિત્ય છે ’ ઇત્યાદિ માર્યાદિક શ્રુતિમાં પણ સાકારતા જ સિદ્ધ છે. ‘ સ્વશુભાનુનું આ ફલ છે ’ એ પુષ્ટિશ્રુતિનો મુખ્ય અર્થ છે, તેથી સાકાર બ્રહ્મવાદ સર્વ-વેદસિદ્ધ છે એમ નિરૂપણ કર્યું. અથવા ‘ ૩જાંથી વાણી પાછી ફરે છે ’ એ શ્રુતિથી રસાત્મક સાકાર બ્રહ્મ લોકવેદાતીત હોવાથી સર્વવેદપારસ્થ છે. તદ્વાદેસ્થાપક પણ પારંગ જ હોય એમ પૂર્વ અને આ એ બે નામથી સૂચન કર્યું, તેથી જ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ વિનાં અન્ય ક્ષત્રાદિ પણ વેદપારંગ ન જ હોવાથી પૂર્વ નામમાં કેવલાર્થક ‘ એક ’ પદ ધર્યું છે. આ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધના નવમાધ્યાયાર્થબોધક છે.

માયાવાદનિરાકર્તા સર્વવાદિનિરાસકૃત્ ।

ભક્તિમાર્ગાન્જમાર્તણ્ડઃ સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભમઃ ॥૯॥

આ શ્લોકમાં ચાર નામ છે.

૧૦. માયાવાદનિરાકર્તા. ૧૧. સર્વવાદિનિરાસકૃત્. ૧૨. ભક્તિમાર્ગાન્જમાર્તણ્ડ.

૧૩. સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભમઃ

નમનપૂર્વક જપ નીચે પ્રકારે કરવો.

૧૦. માયાવાદનિરાકર્ત્રે નમઃ ।

૧૧. સર્વવાદિનિરાસકૃતે નમઃ ।

૧૨. ભક્તિમાર્ગાન્જમાર્તણ્ડાય નમઃ ।

૧૩. સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભમાય નમઃ ।

માયાવાદનિરાકર્તા—

સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપક. અને વેદપારંગ. એ નામદ્વાચાર્યનિરૂપણથી જ માયાવાદનું નિરાકરણ થયું, તથાપિ પુનઃ માયાવાદનિરાકર્તા નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ નિરૂપણ કરે છે તેનો આ આશય છે. માયાનો આશય કરીને સર્વતું મિથ્યાત્વ તથા અસત્યત્વ પ્રતિપાદન કરતો જે વાદ તે માયાવાદ તે સર્વશ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તેનું નિરાકરણ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ય કરે છે. તેના નિરાકરણમાં વિરુદ્ધ શ્રુતિઓ કથવામાં આવે છે. ‘તેને પશુછને તેમાં પછી

૧. ચ ઇષોતરાદિત્યઃ છં. ૧, ૬, ૬.

૨. અશ્વળ્યતા કલમિદમ્. મા. ૧૦ પૃ. ૧૮, ૭.

૩. યતો વાચો નિવર્તન્તે. તે. ઇ. ષ. ૪.

૪. આ નામ ઉપરની ટીકા શ્રીદ્વારકેશજીની ટીકામાં લહીઓ ઉતારવી ભૂલી ગયો છે અને અમારી પાસે તેની બીજી પ્રતિ નથી તેથી તે ભાગ ન હોવાથી તેનું ભાષાંતર આપી શકાતું નથી, પરંતુ દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધનો નવમો અધ્યાય વાંચકો જોશે તો તેમાં વેદપારંગ પ્રભુની કીલ્ત અનુભવાશે તેમાંના શ્લોક ૯, ૧૩, ૧૯, ૨૦, ૨૧ ખાસ હોવાથી વેદપારંગનું તાત્પર્ય તન્ત ધ્યાનમાં આવશે.

૫. તન્મૃપદ્વા તદેવાનુપ્રાવિશન્ તદનુપ્રવિદ્ય મથ ત્યચામવન્ નિરક્તં નાનિરક્તં ચ નિલયનં ચાનિલયનં ચ વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ સત્યં ચાનૃતં ચ મત્યમભવત્, ચદિદં કિંચ તત્સત્યમિત્યાચક્ષતે, તદ્યેવ જ્ઞોકો ભવતિ ॥ તે. ૨. ૬

પ્રવેશ કર્યો, તેમાં પ્રવેશ કરીને સદ્ અને તદ્, નિરુક્ત અને અનિરુક્ત, નિલયન અને અનિલયન, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન, સત્ય અને અનૃત સત્ય બ્રહ્મ થયા. જે કાંઈ આ છે તે સત્ય કહેવાય છે. તેમાં આ (વક્ત્ર્યમાણ) પણ શ્લોક છે. '૧ આ સર્વ નિશ્ચયે બ્રહ્મ છે.' ઇત્યાદિ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તે મનનું (માયાવાદનું) નિર્ગટરણ કર્યું.

ઈશ્વરને આરંભીને જે કાંઈ છે તે સર્વ ન હતું, નથી, અને થશે નહિ એવો જે વાદ તે માયાવાદ, તેના નિરાકર્તા-નિરકારકર્તા-એમ માયાવાદનિરાકર્તાનો અર્થ છે. માયિકત્વપ્રતિપાદક શ્રુતિપુરાણાદિનું તે તાત્પર્ય વૈરાગ્યપર છે એમ નિબંધાદિમાં વિસ્તાર પૂર્વક કહેલું જ છે.

પ્રપંચ માયિક હોવાથી તેનું બ્રહ્મત્વ કેમ કહે છે એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેના નિગમાર્થ આ દશમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. શ્રુતિબલથી માયાવાદનું નિરાકરણ કરી પ્રપંચનું બ્રહ્માત્મકત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્થાપન કર્યું એમ આ નામ સૂચવે છે.

માયારૂપ જે વાદ તેના નિરાકર્તા માયાવાદનિરાકર્તા, માયા-લક્ષ્મી-તેનો જે લક્ષ્મી-રનાથાદિરૂપ વાદ-નારદવ્યાસાદિનો, તેના નિરાકર્તા અર્થાત્ કેવલ પ્રજનાથાદિસ્વરૂપ-સ્થાપક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે. અથવા માયા-લક્ષ્મી-તેનો જે સંવાદ-‘મારે વશ જ માન નાથ છે અન્યને નથી’-તેના નિરાકર્તા.

માયાવાદીઓ આકારને માયિક કહે છે તો તે (બ્રહ્મ) સાકાર અને શુદ્ધ કેમ સંભવે એમ શંકા થાય, તેના નિરાકરણાર્થ આ દશમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. માયાવાદના નિરાકર્તા તે માયાવાદનિરાકર્તા, નિરાકરણનો પ્રકાર તો નિબંધભાષ્યાદિમાંથી જાણવો. તેથી, માયાવાદનું નિરાકરણ કરવાથી શુદ્ધત્વ અને (બ્રહ્મનું) સાકારત્વ સિદ્ધ થયું.

માયાવાદનિરાકર્તા એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના દશમાધ્યાયાર્થબોધક નામ છે. માયાથી-અજ્ઞાનથી-જે વાદ-પ્રશ્નમાં ‘દેવર્ષિને તમઃક્રોધન,’ તેના ઉત્તરમાં ‘તે ઈએના અનુબ્રહ્મર્થ’ એમ કથનથી નિવારક. અર્થાત્ ગુણ પરીક્ષિતે નલકૃષ્ણર નથા મલ્લિગ્રીવના શાપનું કારણ પુછતાં અજ્ઞાનથી નારદને ‘તમઃક્રોધ શાથી થયો’ તેમ પુછે છે. દેવર્ષિ નારદને ક્રોધ થયો અને તેથી તેણે બન્નેને શાપ આપ્યો; એમ તે અજ્ઞાનથી માને છે તેનું નિગટરણ ‘તેઓના અનુબ્રહ્મર્થ શાપ દેવાને આમ ગાન કર્યું’ એમ ઉત્તરથી કરે છે. અથવા ‘મતેઓ જગતને અમત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર કહે છે’ તદ્દુપ માયાવાદ, તેના-માયાવાદના-સ્તુતિમાં ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, મહાયોગિ, તમે આઘ પર પુરુષ છો’ ઇત્યાદિથી નિવારક.

૧. સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ । છાં. ૧૪. ૧.

૨. લક્ષ્મીનાથાદિરૂપ

૩. કશ્યપાં મગવધેતત્તયોઃ શાપસ્ય કારણમ્ ।

યત્તદ્વિગર્હિતં કર્મ એન વા દેવર્ષેસ્તુમઃ, ॥ મા. ૬. પૂ. ૧૦, ૬.

૪. તૌ દૃષ્વા મદિરામતૌ શ્રીમદાર્ધો મુરાત્મજૌ ।

તયોરનુપ્રહાર્યાય શાપં દાસ્યન્નિદં જગૌ ॥ મા. ૬ પૂ. ૧૦, ૭.

૫. અમત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ । મ. ગી. ૧૬, ૮.

૬. કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિસ્ત્વમાઘઃ પુરુષઃ પરઃ ।

વ્યક્તાવ્યક્તમિદં વિશ્વં રૂપં તે બ્રાહ્મણા વિદુઃ ॥ મા. ૬. પૂ. ૧૦, ૨૦.

॥ प्रातःस्मरणम् ॥

अथवा

चतुर्दशस्तोत्रम्

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पादाम्बुजरेणवः ।
 स्वीयानान्तान्निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥
 यदनुग्रहतो जन्तुः सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
 तमहं सर्वदा वन्दे श्रीमद्वल्लभनन्दनम् ॥ २ ॥
 गोवर्धनधरं श्रीमन्नवनीतप्रियप्रियम् ।
 प्रियं श्रीमयुरानाथं सर्वसौभाग्यवारिधिम् ॥ ३ ॥
 विद्यागुणानिधिं श्रीमद्विरिधरमहम्भजे ।
 प्रभुं श्रीविट्कुलाधीशं भक्तासक्तैकमानसम् ॥ ४ ॥
 रहःप्रियमधीशानं गोविन्देन्द्रमहं भजे ।
 हरिश्चोद्धारिकानाथसेवनैकविचक्षणः ॥ ५ ॥
 सुवीर्यवान् सुभावज्ञो बालकृष्णोस्तु मे सदा ।
 नौमि श्रीगोकुलाधीशपादसेवनतत्परम् ॥ ६ ॥
 महत्तेजोयशोराशिं गोकुलेशमहं सदा ॥
 गोकुलेन्दुमुद्रासक्तश्रीमन्मानससंयुतम् ॥ ७ ॥
 भजतामभयं शश्वद् रघुनाथमहं भजे ।
 गूढाशयं ज्ञाननिधिं महाराजं दयापरं ॥ ८ ॥
 मोढलीलाप्रिययुतं यदुनाथमहं भजे ।
 घनश्यामं कृपापात्रं सह श्रीसुरलीधरैः ॥ ९ ॥
 प्रणमामि सदा श्रीमदामोदरमधीश्वरम् ।
 नवनीतप्रियः सर्वब्रह्मविद्याविशारदः ॥ १० ॥
 श्रीमत्कल्याणरायोस्तु कल्याणाय सदा मम ।
 प्रभुप्रेमरसासक्तस्त्यक्तखिलमतीन्द्रियम् ॥ ११ ॥
 श्रीमद्विट्कुलरायं तं स्वाश्रयामि जगद्गुरुम् ।
 भक्तमात्रैकसक्तश्रीविट्कुलेशपदाश्रयाः ॥ १२ ॥

શ્રીમદ્ધરિધનાઃ સંતુર્યે મેલયધનોદયમે ।

પાદારાવિન્દસુપમાજિતકન્દર્પકોટિકમ્ ॥ ૧૩ ॥

સુકુમારતરં રમ્યં ભજે શ્રીગિરિધારિણમ્ ॥ ૧૪ ॥

કળ્પે કુર્વન્તિ રત્નાનીમાનિ યે હિ ચતુર્દશ ।

તાંસ્તાનિ સુતરાં શશ્વદ્ ભૂષયન્તિ નિસર્ગતઃ ॥ ૧૫ ॥

ઇત્યદ્ભુતાનિ રત્નાનિ હરિદાસપ્રસાદતઃ ।

આવિશ્વકાર તદાસો વારિધેયકુલોદ્ભવઃ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीचतुर्दशरत्नस्तोत्रम् ॥

અનુવાદ.

જેમના ચરણકમલની રેણુ ચિન્તાના સન્તાનને હોને છે તે સ્ત્રીય નિગ્નચાર્યને પ્રણમું છું. ॥૧૧॥
જેમના અનુગ્રહથી જન્તુ સર્વદુઃખનું અનિકમણુ દરે છે તે શ્રીમદ્ધરિધનનને હું સર્વદા
વન્દુ છું. ॥૨૧॥

શ્રીગોવર્ધનધરને, પ્રિય શ્રીમન્નવનીતપ્રિયને, સર્વસૌભાગ્યસારિણિ પ્રિય શ્રીમથુરાનાથજીને,
વિદ્યાગુણિણિ શ્રીમદ્ગિરિધરને હું ભજું છું. ॥૩૧॥

લક્ષ્મીસક્તૈકમાનસ શ્રીવિદ્યુદ્ધાધીશપ્રભુને, રદઃપ્રિય અધીશ્વર શ્રીગોવિન્દેન્દ્રને હું ભજું છું. ॥૪૧॥
હરિશ્રીદ્વારિકાનાથસેવનૈકવિચક્ષણ સુપીર્યવાન્ સુભાવત શ્રીબાલકૃષ્ણજી સદા મારા થાઓ. ॥૫૧॥
શ્રીગોકુલાધીશપાદસેવનતત્પર મહોદાઓના તેજ અને યશના રાશિ શ્રીગોકુલેશને હું સદા
નમું છું. ॥૬૧॥

શ્રીગોકુલેન્દુમુધાસક્તશ્રીમન્માનમસંયુત લકતોના નિન્ય અલય શ્રીરઘુનાથજીને હું ભજું છું. ॥૭૧॥
ગૂઢાશય જ્ઞાનિણિ મહારાજ દયાપર પ્રોદ્ધીલાપ્રિયયુત શ્રીવદુનાથજીને હું ભજુ છું. ॥૮૧॥
કૃપાપાત્ર શ્રીધનશ્યામજીને શ્રીમુરલીધરમહુ અધીશ્વર શ્રીમદ્દામોદરને હું ભજું છું. ॥૯૧॥
નવનીતપ્રિય સર્વબ્રહ્મવિદ્યાવિશારદ શ્રીમદ્કૃષ્ણાણ્ડયજી સદા મારા કૃત્યાણુને મોટે હો. ॥૧૦૧॥
પ્રભુપ્રેમરસાસક્ત આત્મકૃપાપ્રિય અતીન્દ્રિય જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વિદ્યુદ્ધરાયજીને સમાશ્રય કરું છું. ૧૧૧॥
લક્ષ્મીમાતૈકસક્તશ્રીવિદ્યુદ્ધેશપદાશ્રય જે 'શ્રીમદ્ધરિધન' તે મારા અલયધનોદયમવિષે હો. ॥૧૨૧॥
ચરણારવિન્દસુપમાએ જીત્યા છે ક્રાંતિકન્દર્પ જેમણે એના સુકુમારતર રમ્ય શ્રીગિરિધારીને
ભજું છું. ॥૧૪૧॥

જે આ ચતુર્દશ રત્નોને કહે કરે છે તેમને તેઓ નિસર્ગત નિત્ય અત્યન્ત શાંભા અર્પે છે. ॥૧૫૧॥
હરિદાસપ્રસાદથી તદાસ વારિધેયકુલોદ્ભવે આ અદ્ભુત રત્નોનો આવિર્ભાવ કર્યો. ॥૧૬૧॥

૧. એક જ પ્રતિનઃ આ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ મુદ્રિત કર્યો છે, અને યથામુદ્રિત ગ્રંથને જ અનુવાદ
પણ કર્યો છે.

॥ श्रीघनदामिनीके पद. ॥

११

(राग सुधराई ताल चौताल.)

सांवरे बात सुनो एक कान दे में यों हिं कबो ग्रही कपोल हस भाजी ॥ ध्रु० ॥
ताही गहन गिरिवरधरन धस्यो कोटि मदन छवि लाजी ॥ १ ॥
चंचल दामिनी संग श्याम घन दोड भुज विच विराजी ॥
कहि भगवानहित रामरायप्रभु कीनी सदा मुखसरिता ॥ २ ॥

१२

(राग विलावल, ताल दीपचंदी.)

कहांलों वरनों सुंदरताई ॥ ध्रु० ॥
खेलत कुंवर कनक आंगनमें नेनन निरख मुख पाई ॥ १ ॥
श्वेत कुलेह श्यामसुंदरके बहुविध रंग बनाई ॥
मानो नव घन उपर राजत मधवा धनुष चढ़ाई ॥ २ ॥
श्वेत पीत अरु लाल असित मणि लटकन भाल रुलाई ॥
मानो असुरगुरु शोभित शनि भुवभुत समुदाई ॥ ३ ॥

१३

(राग टोडी, चौताल.)

कहुं उमडधुमड घन गरजत हो मिथ कहुं वरषत कहुं उघर जात ॥ ध्रु० ॥
कहुं दमकत चमकत चपला ज्यों एक ठौर मन ठहरात ॥ १ ॥
श्याम घनके लछिन सब तुमहिपे श्यामघन मेहनेह आडंबर टथा प्रात ।
मुरारिदासप्रभु तिहारो वामचरन पूजीये को कहिं सके तिहारै गुनकी बात ॥ २ ॥

१४

(राग सुहा विलावल, ताल झुमरो.)

किशोरी अंग अंग भेटी श्यामहीं ॥ ध्रु० ॥
कृष्णतमालतरुभुज श्याम लट्की माली ज्यों दामहीं ॥ १ ॥
गिरिवरधरन सुरतरतिनायक रति जीत्यो संग्रामहीं ॥
सुर कहे यह उभय शोभा विच को जु वसे रिपु कामहीं ॥ २ ॥

(राग सुहा विलावल, ताल आडचोताल.)

वरापि उधर गयो घन टपक पांत द्रुम वेली ॥ ध्रु० ॥

झमकत झार नीरभर देखियत शोभा देख सहेली ॥ १ ॥

हों जु मनावत तुं नहि मानत प्रकटी प्रीति नवेली ॥

तानसेनप्रभुकी छवी निरखत यातें गर्वगहेली ॥ २ ॥

(राग सुहा विलावल, ताल चोताल.)

भली कीनी आये मेरे भोर लाये ओढनी बदल ॥ ध्रु० ॥

निसके जागे नखसिखलों आलस अंग अंग भरे हो डगमगात आये लाल ॥ १ ॥

निसके नयन रंगभरे देखियत अपनी प्यारीके रसरंग भरे हो लाल ॥

मदनमोहनप्रियकों सकुचत हों वेठीये बलवल प्यारे लाल ॥ २ ॥

१७

(राग सुहा विलावल, चोताल.)

वायस तेरी कंचन चांच मढाउं जो मेरे आवे प्रिय घनश्याम ॥ ध्रु० ॥

बहुत बेर तेरो शुकन सांच भयो यह परिचय मोहि ताते हों प्रात उडाउं ॥ १ ॥

पाय लाग बुझों प्रिय आगम पढ्यो विप्र जो पाऊं ॥

अंजन व्यंजन साधन देवी देव मनाऊं ॥ २ ॥

वामनेत्र अरु वामबाहुमूल फरकत हे अब ताऊं ॥

मुरारिदासप्रभु शयनसमय स्वप्नसों में देख्यो जाग परे गुन गाऊं ॥ ३ ॥

સન્દેહની નિવૃત્તિને અર્થે પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્ર રચ્યું છે, તથાપિ પૂર્વ શાસ્ત્રનું નિયમન ઉત્તર શાસ્ત્ર કરે એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ન્યાય છે, તેથી શ્રીમદ્દેહવ્યાસસન્નિત ઉત્તરમીમાંસા જૈમિનિકૃત પૂર્વમીમાંસાનું નિયમન કરે છે. જૈમિનિ-અસર્વજ્ઞ છે અને શ્રીમદ્દેહવ્યાસ સર્વજ્ઞ છે, તેથી સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્દેહવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસા અસર્વજ્ઞ જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાનું નિયમન કરે એ ઉપપન્ન છે. પૂર્વ તન્ત્રથી ઉત્તર તન્ત્રની આ ઉપપન્ન અલિપ્તતા લક્ષમાં ગણવાથી પૂર્વકાણ્ડના અર્થમાં પણ ઉત્તરમીમાંસાનો ઉપયોગ સ્પષ્ટતર થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં અગ્નિહોત્ર દર્શપૂર્ણમાસ પશુ^૧ આતુર્માસ^૨ એમ ૩ એ પંચવિધ અથવા નિત્ય^૩ અને દ્રામ્ય એ દ્વિવિધ યજ્ઞનું મપરિકર પ્રતિપાદન આપાતનઃ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ 'યજ્ઞ નિત્યય વિપ્લુપ છે' દત્ત્યાદિ શ્રુતિથી અને 'મારું વિધાન કરે છે મારું અભિધાન કરે છે' દત્ત્યાદિ ભગવદ્વાક્યથી એ પંચવિધ અથવા દ્વિવિધ યજ્ઞ કેવલ ભગવત્પ્રીતિસમ્પાદક જ નથી પરંતુ સાક્ષાદ્ ભગવાન્ છે એમ મિદ્ધ થઈ રહે છે. પૂર્વ કાણ્ડમાં એ શ્રીદસ્તકમલ એ શ્રીચન્દ્રારવિન્દ અને શ્રીકટિ એમ પંચ અહ્ગતુ અને ઉત્તર કાણ્ડમાં શિરોભાગનું અથવા શ્રીમસ્તકનું નિરૂપણ છે. અર્થાત્ ઉભયકાણ્ડાત્મક સમગ્ર વેદમા પઠડ્ગયુક્ત આનન્દકાર શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ^૪ છે. અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ એ એ યજ્ઞ આનન્દસ્વરૂપ યજ્ઞપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના શ્રીદસ્ત છે, પશુ અને આતુર્માસ એ એ યજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દ છે, અને એમયજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણની કટિ છે. યજ્ઞના અનુષ્ઠાનથી પ્રારંભીને ફલાતુભવપર્યન્ત પૂર્વકાણ્ડમાં સાધનત્વે કરીને યજ્ઞ ક્રિયા જ પ્રતીત થાય છે, તેથી ક્રિયારૂપ ધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ જ ક્રિયાશક્તિમાન્ યજ્ઞસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્વકાણ્ડનો અર્થ છે. પૂર્વકાણ્ડમાં સર્વત્ર ભગવત્-મહાક્રિયારૂપ યજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે, અને ઉપનિષદુક્તજ્ઞાનસહિત યજ્ઞનક્રિયાએ કરીને એ યજ્ઞપુરુષની અભિવ્યક્તિ અથવા પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. યજ્ઞકર્તા સારિવક^૫ હોય, તેનું જ્ઞાન સારિવક^૬ હોય, અને તેને યજ્ઞ પણ સારિવક^૭ હોય, ત્યારે જ ભક્તિભાવપૂર્વક આધિદૈવિક યજ્ઞકૃત્વથી નિબ્બતાપરિપાલનથી સન્તુષ્ટ થઈને સ્વરૂપાત્મક યજ્ઞપુરુષ ભગવાન્ અભિવ્યક્ત થઈને ક્રમમુક્તિનું દાન કરે છે, મધોમુક્તિનું જાન તો ભગવાન્ અનિકૃપાથી જ કરે છે. રાજસજ્ઞાનવાન્ સારિવક કર્તા સારિવક યજ્ઞ કરે તો કર્મપ્રધાન દેવતાઓ આધ્યાત્મિક યજ્ઞથી પ્રમત્ત થઈને તેને સ્વર્ગાત્મક આત્મસુખનું દાન કરે છે, મન્યમજ્ઞાનવાન્ રાજસ કર્તા રાજસ દ્રામ્ય વૈકૃત આધિભૌતિક યજ્ઞ કરે તો તેને અપ્રવૃદ્ધાગ સ્વર્ગલોક સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં સર્વત્ર

૧. નિઠ્ઠ પશુયજ્ઞ

૨. વૈશ્વદેવ વક્રળપ્રવાસ સાક્રમેય અને સુનાસીરીય

૩. અગ્નિહોત્ર.

૪. નિત્ય યજ્ઞને 'પ્રાકૃત' અને દ્રામ્ય યજ્ઞને 'નિકૃત' પણ કહે છે.

૫. યજ્ઞો યં વિષ્ણુ. ।

૬. માં વિચક્ષેમિયત્તે મામ્ ।

૭. પૂર્વકાણ્ડનો આ સર્વ રમણીય અર્થ શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થજ્ઞે જૈમિનિસૂત્રભાષ્યમાં વિસ્તારથી આપેલો છે, અને દશદિગન્તવિન્નથી શ્રીમદ્ગોરવામિશ્રીપુરુષોત્તમચમહાસ્વામિ એ સૂત્રભાષ્યનું વિવરણ પણ કરેલું છે. શ્રીમાન્ અને ધીમાન્ વૈષ્ણવોએ આવા કુપ્રાપ્ત અન્યોની પ્રાપ્તિ કરીને તેનું સરોધન કરીને તે તે મન્થો અનુવાદપૂર્વક પ્રસિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિકર યજ્ઞ આગર્યક છે.

૮. સારિવક કર્તાનું લક્ષણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાયના ૨૬ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૯. સારિવક જ્ઞાનનું લક્ષણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાયના ૨૭ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. સારિવક યજ્ઞનું લક્ષણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સપ્તમ અધ્યાયના ૧૧ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ક્રિયાશક્તિને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાશક્તિમાન નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી ભગવાન જ પ્રવર્તક નિવર્તક અને કલદાતા છે એ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત પણ સુદૃઢ થશે. પૂર્વકાણ્ડનું પર્યવમાન કેવલ વિધિનિષેધમાં જ થતું નથી, પરંતુ સર્વપ્રવર્તક સર્વનિવર્તક સર્વકલદાતા નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણમાં જ થાય છે, તેથી ભગવદ્વચનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ પૂર્વકાણ્ડનું પણ રમણીય સ્વારસ્ય છે. આ વિચારશૈલી અન્ય રામાનુજાદિ વૈષ્ણવ-માર્ગીય ગ્રંથોમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ભગવત્તિઃશ્વામાત્મક મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદના યત્તપ્રતિપાદક ભાગને ‘પૂર્વકાણ્ડ’ કહે છે, તેમ ભગવત્તિઃશ્વામાત્મક મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદના અત્તપ્રતિ-વેદના ઉત્તરકાંડના પાદક શિરોરૂપ ઉપનિષદને ‘ઉત્તરકાંડ’ કહે છે, પૂર્વકાંડમાં ક્રિયાશક્તિ અર્થનો નિષ્કર્ષ. અથવા ક્રિયાધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન ધર્મી યત્તનું પ્રતિપાદન છે, તેમ ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનશક્તિ વા જ્ઞાનધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાન-વિશિષ્ટ ધર્મી અત્તનું પ્રતિપાદન છે. પૂર્વકાણ્ડપ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્રાદિ ‘પંચ યત્ત ઓન-ન્દાદાર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહસ્તકમલ શ્રીચરણારવિન્દ અને શ્રીકટિ છે, તેમ ઉપનિષદપ્રતિપાદિત અત્ત આનન્દાદાર શ્રીકૃષ્ણનો શિરોભાગ છે. યત્તક્રિયાથી આવરણનો ભંગ થઈને ક્રિયાવાન યજ્ઞપુરુષનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ વૃત્તિથી આવરણનો ભંગ થઈને જ્ઞાનવિશિષ્ટ ધર્મી અત્તનો આવિષ્કાર થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞાનુષ્ઠાનથી આવરણનો ભંગ થઈને યજ્ઞપુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેમ ઉત્તરકાંડમાં ગુરૂપમત્તિથી આવરણનો ભંગ થઈને અત્તનો પ્રાદુ-ર્ભાવ થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે, તેમ ઉત્તરકાંડમાં અત્તસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે. ક્રિયાશક્તિ અથવા ક્રિયાધર્મનો અંગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ ક્રિયાવાન યત્તસ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રમણ કરે છે તેનું નિરૂપણ પૂર્વકાંડમાં છે, તેમ જ્ઞાનશક્તિ અથવા જ્ઞાનધર્મનો અંગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અત્તસ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રમણ કરે છે તેનું નિરૂપણ ઉત્તરકાંડમાં છે, તેથી ભગવદ્વચનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ ઉત્તરકાંડનું રમણીય સ્વારસ્ય છે. અત્ર આ નાત્પર્ય છે. ભગવાનના ત્રણ સ્વરૂપ છે, (૧) ક્રિયાને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન યત્તસ્વરૂપ, (૨) જ્ઞાનને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અત્તસ્વરૂપ, અને (૩) ક્રિયા અને જ્ઞાન એ ઉભયે કરીને વિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ. આ ત્રણ સ્વરૂપમાથી યજ્ઞાત્મક અને અત્ત્માત્મક એ ઉભય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન વેદનો પૂર્વ અને ઉત્તરકાંડમાં અનુક્રમે કર્યું છે, અને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું સંમાસન પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અને વિસ્તરતું પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ સમાધિભાષામાં કર્યું છે. આ રહસ્ય સમજ્યા વિના નિરીશ્વર સીમાસંકેષે પણ પૂર્વકાણ્ડનો અનર્થ કરીને સર્વવિપ્લવ કર્યો છે, તેમ માયાવાદીએ ઉત્તરકાંડનો અનર્થ કરીને સર્વવિપ્લવ કર્યો છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપર ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ નિરીશ્વર સીમાસંકેષની બ્રાન્તિનું નિવારણ કર્યું છે, તેમ જ ઉત્તરમીમાંસા ઉપર શ્રીમદ્ભાષ્ય અને અણુમાધ્ય એમ-એ-ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ માયાવાદીની બ્રાન્તિનું નિવારણ કરીને શુદ્ધ સનાતન અલ્લવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તત્ત્વદીપનિબંધ તત્ત્વપ્રકાશ અને ‘શ્રીસુબોધિની’-

આ બૃહદ્ ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિજયપત્તે અને વિદ્યાવાન વૈષ્ણવના શ્રીકૃષ્ણની અપેક્ષા છે.

પ્રભુનિ પ્રકટ કરીને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમની ભંકિતમાં આર્યશાસ્ત્રનો રમ્ય દ્વારવાંદ કરાવ્યો છે.

સ્વતઃપ્રમાણ પ્રમાણમૂર્ધન્ય વેદના યતપ્રતિપાદક પૂર્વકાણ્ડમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના યતસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક ઉત્તરકાણ્ડમાં અથવા અનુદ્ધ સનાતન વેદાન્તમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. સર્વ યાવન્માત્ર વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદમાં વિવિધ પ્રકારે શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વચ્છાનન્દ બ્રહ્મનું જ અનેકધા પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં આ શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વચ્છાનન્દ બ્રહ્મનો જ વિચાર પ્રારંભે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં 'બ્રહ્મભયધી યાવન્માત્રના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી આ શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વચ્છાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મનું યથાશ્રુત વૈદિક લક્ષણ આપતાં જણાવે છે કે 'જેમાંથી આ જગતનાં જન્માદિ થાય છે તે બ્રહ્મ.' સર્વવેદાન્તપ્રતિપાદક શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મ સદ્રૂપે ચિદ્રૂપે અને આનન્દરૂપે આ જગત અથવા પ્રપચનું ઉપાદાન નિમિત્ત અને કર્તૃ છે. શુદ્ધ નિર્ગુણ જ સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદૈવિક વા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ આધિભૌતિક જગત્સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે, તેથી આ આધિભૌતિક પ્રપચ શુદ્ધ નિર્ગુણ સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદૈવિક બ્રહ્મની આત્મકૃતિ છે, સુકૃતિ છે. સ્વચ્છાનન્દસ્વરૂપ જ બ્રહ્મ વ્યાપક

૧. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ।

૨. જન્માદ્યસ્ય યત. શાસ્ત્રયોનિત્વાત ।

૩. इदं सर्वं यदयमात्मा, आत्मैवेद सर्वम्, स सर्वं भवति, ब्रह्म त परात्, स आत्मानं स्वयमकुरुत, एतमेवाद्वितीयम्, वाचारंभण विकार. ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કરેલું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. માર્ગશ્રાહ્યણમાં તો તત્તુપટવત બ્રહ્મની સમવાયિતાનો અથવા તદાત્મ્યનો નિસ્ખન્દિત્વ ઉપદેશ છે, અને સૂત્રકારે પણ પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાનુપગોચાત સૂત્રમાં બ્રહ્મની ઉપાદાનના જ સૂત્રી છે.

૪. तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश. समूत इत्यादि श्रुतिमां ब्रह्मને નિમિત્ત કાગ્લ કહ્યું છે.

૫. स आत्मानं स्वयमकुरुत इत्यादि श्रुतिमा कर्तृत्वं तो स्पष्ट જ છે.

૬. એક જ શુદ્ધ અચિદ્ બ્રહ્મ જગદ્રૂપે પરિણમે છે, તેથી બ્રહ્મ જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કરેલું છે. શુદ્ધ સનાતન બ્રહ્મવાદમાં શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ જગતનું કર્તૃ અને અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કરેલું કહ્યું છે.

૭. આત્મકૃતેઃ પરિણામાત સૂત્રમાં શ્રીમદ્દેવ્યાસજીએ પણ બ્રહ્મનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનનું સિદ્ધ કરવાને અચિદ્ બ્રહ્મનું પરિણામ જ માન્યું છે, વિવત્ માન્યું નથી. શુદ્ધાદૈત્યસિદ્ધાન્તપ્રદીપે અચિદ્ બ્રહ્મપરિણામવાદનો અભણીય પ્રકાશ કર્યો છે.

૮. નિરોહિતાનન્દ શારીર હયાત્મામાં વ્યાપકત્વાદિ ધર્મ નથી, તેથી સર્વ વેદાન્તનું પર્યવસાન બ્રહ્માર્થ હયાત્મામાં જ ધર્મ જેવું નથી, પરંતુ આત્માના પણ આત્મા પરબ્રહ્મમાં જ સર્વ વેદાન્તનું પર્યવસાન થાય છે. લોકવેદમાં હયાત્મા પ્રસિદ્ધિ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મ જ લોકવેદમાં સ્વચ્છાનન્દસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

૯. દેશકૃત કાલકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ છે, તેથી અર્જુનીય વિગતીયે અને જગત એમ ત્રિવિધ બેદથી પણ બ્રહ્મ વિવર્ગિત છે. અન્તર્યામી હયા અને જગ એ ત્રણમાં બ્રહ્મનો અવ્યય અન્વય છે. બ્રહ્મનું આ સમ્યક્ અનુચ્ચુત્ત્વ એ જ ઐશ્વર્ય.

ક્રિયાશક્તિને વિષે અવિષ્ટ ક્રિયાશક્તિમાન નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણનું જ અતિપાદન છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી ભગવાન જ અવર્તક નિવર્તક અને કલદાતા છે એ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત પણ સુદૃઢ થશે. પૂર્વકાણ્ડનું પર્યવમાને કેવલ વિધિનિષેધમાં જ થતું નથી, પરંતુ સર્વઅવર્તક સર્વનિવર્તક સર્વકલદાતા નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણમાં જ થાય છે, તેથી ભગવદ્રૂપચેતદાંગ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ પૂર્વકાણ્ડનું પણ રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે. આ વિચારશૈલી અન્ય રામાનુજદિ વૈષ્ણવ-માર્ગીય ગ્રંથોમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ભગવત્તિશ્વામાત્મક મન્ત્રબ્રહ્મણાત્મક વેદના યજ્ઞઅનિષાદક ભાગને 'પૂર્વકાણ્ડ' કહે છે, તેમ ભગવત્તિશ્વામાત્મક મન્ત્રબ્રહ્મણાત્મક વેદના બ્રહ્મઅનિ-
 વેદના ઉત્તરકાણ્ડના પાદક શિરોરૂપ ઉપનિષદને 'ઉત્તરકાંડ' કહે છે. પૂર્વકાંડમાં ક્રિયાશક્તિ
 અર્ચનો નિષ્કર્ષ. અથવા ક્રિયાધર્મને વિષે અવિષ્ટ ક્રિયાવાન ધર્મી યજ્ઞનું અતિપાદન
 છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં જ્ઞાનશક્તિ વા જ્ઞાનધર્મને વિષે અવિષ્ટ જ્ઞાન-
 વિશિષ્ટ ધર્મી બ્રહ્મનું અતિપાદન છે. પૂર્વકાણ્ડઅનિષાદિન અગ્નિહોત્રાદિ પંચ યજ્ઞ આન-
 ન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહસ્તકમલ શ્રીચરણારવિન્દ અને શ્રીકટિ છે, તેમ ઉપનિષદઅનિષાદિન
 બ્રહ્મ આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણનો શિરોભાગ છે. યજ્ઞક્રિયાથી આવરણનો ભંગ થઈને ક્રિયાવાન
 યજ્ઞપુરુષનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ ઋતિથી આવરણનો ભંગ થઈને જ્ઞાનવિશિષ્ટ ધર્મી
 બ્રહ્મનો આવિષ્કાર થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞાનુષ્ઠાનથી આવરણનો ભંગ થઈને યજ્ઞપુરુષનો
 પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં શુરૂપમતિથી આવરણનો ભંગ થઈને બ્રહ્મનો પ્રાદુ-
 ભાવ થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં
 બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે. ક્રિયાશક્તિ અથવા ક્રિયાધર્મનો અંગીકાર કરીને
 શ્રીકૃષ્ણ ક્રિયાવાન યજ્ઞસ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રમણ કહે છે તેનું નિરૂપણ પૂર્વકાણ્ડમાં છે,
 તેમ જ્ઞાનશક્તિ અથવા જ્ઞાનધર્મનો અંગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનવિશિષ્ટ બ્રહ્મસ્વરૂપ ધારણ
 કરીને જે રમણ કહે છે તેનું નિરૂપણ ઉત્તરકાણ્ડમાં છે, તેથી ભગવદ્રૂપબ્રહ્મજ્ઞાનદાંગ
 શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ ઉત્તરકાંડનું રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે અથવા આ તાત્પર્ય છે. ભગવાનતાં
 ત્રણ સ્વરૂપ છે, (૧) ક્રિયાને વિષે અવિષ્ટ ક્રિયાવાન યજ્ઞસ્વરૂપ, (૨) જ્ઞાનને વિષે અવિષ્ટ
 જ્ઞાનવિશિષ્ટ બ્રહ્મસ્વરૂપ, અને (૩) ક્રિયા અને જ્ઞાન એ ઉભયે કરીને વિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ.
 આ ત્રણ સ્વરૂપમાંથી યજ્ઞાત્મક અને બ્રહ્માત્મક એ ઉભય સ્વરૂપનું અતિપાદન વેદના પૂર્વ
 અને ઉત્તરકાણ્ડમાં અનુક્રમે કર્યું છે, અને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું સંમાસન અતિપાદન
 શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અને વિસ્તરત અતિપાદન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ સમાધિભાષામાં કર્યું છે.
 આ સ્વસ્થ સમન્વ્યા વિના નિરીશ્વર મીમાંસકાએ પણ પૂર્વકાણ્ડનો અનર્થ કરીને મર્વવિપ્લવ
 કર્યો છે, તેમ માયાવાદીએ ઉત્તરકાણ્ડનો અનર્થ કરીને મર્વવિપ્લવ કર્યો છે. પૂર્વમીમાંસા
 ઉપર ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ નિરીશ્વર મીમાંસકાની બ્રાન્તિનું નિવારણ
 કર્યું છે, તેમ જ ઉત્તરમીમાંસા ઉપર શ્રીમદ્ભાષ્ય અને અણુભાષ્ય એમ-એ ભાષ્ય પ્રકટ
 કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ માયાવાદીની બ્રાન્તિનું નિવારણ કરીને શુદ્ધ સનાતન બ્રહ્મવાદ
 પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તત્ત્વદીપનિબંધ નત્રપ્રકાશ અને શ્રીસુંદોધિનીજી-

૧. આ બૃહદ્ ભાષ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં લિખનગર અને વિદ્યાવાન વૈષ્ણવના ચૈક્યની
 સ્પેષા છે.

પ્રભુતિ પ્રકટ કરીને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમની 'લક્ષિતમાં આર્યશાસ્ત્રનો રમ્ય દ્વારવોદ કરાવ્યો છે.

સ્વતઃપ્રમાણ પ્રમાણભૂર્ધન્ય વેદના યજ્ઞપ્રતિપાદક પૂર્વકાણ્ડમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના યજ્ઞસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક ઉત્તરકાણ્ડમાં ત્યથવા શુદ્ધ સનાતન વેદાન્તમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. સર્વ બ્રહ્મવાદ યાવન્માત્ર વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદમાં વિવિધ પ્રકારે શુદ્ધ નિર્ગુણ સમ્વિદાનંદ બ્રહ્મનું જ અનેકધા પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં આ શુદ્ધ નિર્ગુણ સમ્વિદાનંદ બ્રહ્મનો જ વિચાર પ્રારંભે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં 'બ્રહ્મસંબધી યાવન્માત્રના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી આ શુદ્ધ નિર્ગુણ સમ્વિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનું યથાશ્રુત વૈદિક લક્ષણે આપનાં જણાવે છે કે 'જેમાંથી આ જગત્તાં, જન્માદિ થાય છે તે બ્રહ્મ.' મર્થવેદાન્તપ્રતિપાદક શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મ સદ્રૂપે ચિદ્રૂપે અને આનન્દરૂપે આ જગત્ અથવા પ્રપંચનું ઉપાદાન કે નિમિત્ત અને કર્તા છે. શુદ્ધ નિર્ગુણ જ સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદેવિક વા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ આધિભૌતિક જગત્સ્વરૂપે પરિણામક પામે છે, તેથી આ આધિભૌતિક પ્રપંચ શુદ્ધ નિર્ગુણ સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદેવિક બ્રહ્મની આત્મકૃતિ છે, સુકૃતિ છે. સમ્વિદાનંદસ્વરૂપ જ બ્રહ્મ વ્યાપક

૧. અયાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ।

૨. જન્માદ્યય યત. શામ્યોનિત્વાત ।

૩. इद सर्वे यदयमात्मा, आत्मैवेद सर्वम्, स सर्व भवति, ब्रह्म तं परात्, स आत्मान स्वयमकुरुत, एकमेवाद्वितीयम्, वाचारमण विकारः इत्यादि શ્રુતિમાં શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મને જગત્તુ ઉપાદાન કરણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ગાર્ગીબ્રાહ્મણમાં તો તન્તુપટવત્ બ્રહ્મની મમ્-વાયિતાનો અથવા નાદાત્મ્યનો નિમ્મન્નિઘ્વ ઉપદેશ છે, અને સૂત્રકારે પણ પ્રકૃતિય પ્રતિજ્ઞા-દૃષ્ટાન્તાનુસરોધાત્ મૂળમાં બ્રહ્મની ઉપાદાનના જ સૂત્રી છે.

૪. तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समृतः इत्यादि શ્રુતિમાં બ્રહ્મને નિમિત્ત કરણ કર્યું છે.

૫. स आत्मान स्वयमकुरुत इत्यादि શ્રુતિમાં કર્તાત્વ તો સ્પષ્ટ જ છે.

૬. એક જ શુદ્ધ અવિકૃત બ્રહ્મ જગદ્રૂપે પરિણમે છે, તેથી બ્રહ્મ જ જગત્તનું અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાન કરણ છે. શુદ્ધ સનાતન બ્રહ્મવાદમાં શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ જગત્તનું કર્તા અને અભિજ્ઞાનનિમિત્તોપાદાન કરણ કર્યું છે.

૭ આત્મકૃતે પરિણામાત્ મૂળમાં શ્રીમદ્દેવ્યાસજીએ પણ બ્રહ્મનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનત્વ સિદ્ધ કરવાને અવિકૃત બ્રહ્મનું પરિણામ જ માન્યું છે, વિવર્ત માન્યું નથી. શુદ્ધાદૈનમિદાન્ત-પ્રતીયે અવિકૃતપરિણામવાદનો અભીય પ્રદર્શ કર્યો છે.

૮. निरोदितानन्द गारीर उवाचમાં આપકત્વાદિ ધર્મ નથી, તેથી સર્વ વેદાન્તનું પર્યવમાન બ્રહ્માંશ ઉત્તમાં જ થઈ જતુ નથી, પરંતુ આત્માના પણ આત્મા પરબ્રહ્માં જ મર્થ વેદાન્તનું પર્યવમાન થાય છે. લોકવેદમાં ઉપની પ્રમિદ્ધિ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મ જ લોકવેદમાં સમ્વિદાનંદસ્વરૂપે પ્રમિદ્ધ છે.

૯. દેશકૃત કાલકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી ગતિ બ્રહ્મ છે; પ્રતેથી અર્જુનનીય વિગતીય એમ અગત એમ ત્રિવિધ ભેદથી પણ બ્રહ્મ વિવર્જિત છે. અન્તર્યામી ઉપ અને જડ એ ત્રણેમાં બ્રહ્મને સમ્યક્ સમ્યક છે. બ્રહ્મનું આ મમ્યક અનુરૂપત્વ એ જ એવ્યક.

અવ્યય^૧ 'સર્વશક્તિ^૨ સ્વતન્ત્ર^૩ સર્વજ્ઞ^૪ અને ગુણવર્જિત^૫ અર્થાત્ નિર્ગુણ છે.

૧. અવિનાશી વારેયમાત્માનુચ્છિત્તિધર્મા શ્રુતિમાં. અહીંને અવિનાશી કહીને અહીંને વિષે જે, જે ધર્મ છે તે તે સર્વ જ ધર્મોની પણ અનુચ્છિત્તિ કહી છે. કેવલ અહીંની જ ઉચ્છિત્તિ અથવા વિનાશ નથી, એટલું જ વક્તવ્ય હોત તો માત્ર અવિનાશી પદથી જ તેટલા વક્તવ્યનો બોધ થઈ રહે છે જ, તેથી અનુચ્છિત્તિધર્મા એમ વિશેષ વદવાની આવશ્યકતા ન હતી. પરંતુ શ્રુતિ તો અવિનાશી પદ બોલતો સ્વરિત જ વદે છે, કે વારેયમાત્માનુચ્છિત્તિધર્મા '૨ એ આત્માના ધર્મની ઉચ્છિત્તિ નથી.' કેવલ અહીં જ નહિ પરંતુ અહીંને વિષે જે જે ધર્મ છે તે તે સર્વ ધર્મ પણ ઉચ્છિત્તિરહિત અત્માત્મક જ છે, એ અહીંનું અચ્યુત વીર્ય અથવા અહીંનો અચ્યુત ધર્મ. નોચ્છિત્તિયેષા તેનુચ્છિત્તય, અનુચ્છિત્તયો ધર્મા यस્ય સોનુચ્છિત્તિધર્મા એમ અત્ર બહુબ્રીહિસમાસ બોલવો. કેવલનિર્ધર્મકવાદીએ સ્થિર ચિત્તે આ શ્રુતિનું મનન કરીને સાક્ષાત્ શ્રુતિયલે જ સ્વપક્ષની દુર્બલતા અનુભવવી.

૨. ય સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ શ્રુતિમાં અહીંને વિષે સર્વ શક્તિ કહી છે. અહીંને કેવલ નિર્ધર્મક માનતાં અહીંની ઉપાસના જ અશક્ય થઈ જાય, અહીંની પ્રાપ્તિ જ ન થાય, અને અહીં ફલ પણ ન કહેવાય, અર્થાત્ અહીંને કેવલ નિર્ધર્મક માનતાં બ્રહ્મવિદ્યામોક્તિ પરમ્ એ કલસમ્બન્ધિની શ્રુતિનો અને ફલમત્ત ઉપપત્તેઃ સૂત્રનો પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ પણ સંમત સમન્વયાખ્યાયનુ જ વૈયર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય. અહીં સર્વશક્તિ એ અહીંનું યશ.

૩. ય સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ મુહુરકશ્રુતિમાં અહીંની સ્વતન્ત્રતાનું શ્રવણ છે, જે નિરવધિ-જ્ઞાનક્રિયાશક્તિયુક્ત હોય છે તે સ્વતન્ત્ર પણ હોય છે. સર્વશક્તિને સ્થલે કેટલાક સર્વવિદ્ પાક અંગીકાર કરે છે, તે પક્ષમા પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે ચેતાચતરશ્રુતિ અહીંમાં સર્વ-શક્તિત્વ સમર્પે છે. સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજ્ઞાન. શ્રુતિ તો સાક્ષાત્ જ અહીંની સ્વતન્ત્રતા ઉપદેશ છે. સ્વતન્ત્ર હોવાથી અહીં કર્તૃ પણ છે, અહીં સ્વતન્ત્ર એ અહીંની શ્રી.

૪. તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વે શ્રુતિમા અહીંની સ્વરૂપત્વ સર્વાવલાસકતાનું શ્રવણ છે, સ સર્વધીવૃત્ત્યનુમૂતસર્વઃ વાક્ય પણ સર્વબુદ્ધિવૃત્તિથી સકલ જ્ઞાન અહીંમાં હોવાનું જણાવે છે, અર્થાત્ સ્વરૂપત્વ અને સર્વબુદ્ધિવૃત્તિત્વઃ એમ દ્વિગુણ સર્વજ્ઞત્વ અહીંને વિષે છે. આથી પણ અર્થાત્ જ અહીંનું સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. અહીં સર્વજ્ઞ એ અહીંનું જ્ઞાન.

૫. અર્થાત્ પ્રાકૃતગુણવર્જિત. ઈકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલોનિર્ગુણશ્ચ શ્રુતિમા, દેવ અને નિર્ગુણનો સમન્વય ઘટાવવાથી અહીંની નિર્ગુણતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. દેવઃશબ્દવડે દિવ્યતાનો સાક્ષાદ્ બોધ કરાવીને દિવ્યતારૂપ યુક્તિપૂર્વક શ્રુતિએ નિર્ગુણતા કથી, તેથી દિવ્યત્વથી પગિશિષ્ટ જે પ્રાકૃતગુણ તેનો જ અહીંમાં નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે, ગુણમાત્રનો-ધર્મમાત્રનો-નહિ. પ્રાકૃત ગુણનો અહીંને અસંગ અને તેથી અહીં વિરાગિ. અહીં નિર્ગુણ એ અહીંનું વૈરાગ્ય. વ્યાપક અવ્યય સર્વશક્તિ સ્વતન્ત્ર સર્વજ્ઞ અને ગુણવર્જિત એ પદ્પદ ક્રમશઃ ઐશ્વર્ય વીર્ય (અથવા ધર્મ) યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ પદ્ધતિ ધર્મ બોધીને લોકવેદપ્રસિદ્ધ સમ્પ્રદાનંદ અહીં જ લગવત્પદવાચ્ય છે એમ સ્પષ્ટ કરીને સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણમાં પણ શુદ્ધ અદૈત પ્રકટ કરે છે. સમ્પ્રદાનંદ અહીં તો પર અને લગવાનું તો 'અપર' એ પરાપર બુદ્ધિમાં પણ અત્ર અંવદાશ નથી, જે સમ્પ્રદાનંદ અહીંને જ લગવાનું.

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરિત્ર. ૧

મંગલાચરણ. ગોપીનાથાંશસંભવ શ્રીવિઠ્ઠલચરુને નમીને તેઓશ્રીના પિતાનું દિવ્ય ચરિત્ર યથાશ્રુત વર્ણુ છું.

કમલસોયન લક્ષ્મીસહાયવાન નગ્નસીમન્તિનીકુચકુંકુમાંકિતવક્ત્ર સ્થલવાન ધનમાલા-
વિરાજિત નવધનશ્યામ નન્દરાજસન્નુ ભગવાન સ્વનિત્યલીલાદર્શનયોગ્ય
પ્રાકટ્યપ્રયોજન પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને સ્વસેવામાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી પ્રેમભક્તિરસનિમગ્ન-
અને અધ્યયન. ચિત્ત કરીને પુનઃ સુરલિહતું અવણુ કરાવીને સ્વસમીપનયનાર્થ કલિમાં
પણ ઉલુક્ત થઈને મદનગોપાલસ્વરૂપપૂજનપરાયણ ભાવિકાર્યોર્થ ખોતાથી
૪ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશિત પૂર્વતપોયુક્ત આન્નદેશીય બ્રાહ્મણુ લક્ષ્મણુભટ્ટના ગૃહમાં
પોતે જ શ્રીવલ્લભાચાર્યસ્વરૂપે પ્રકટ થયા. તે પ્રકટેલા શ્રીવલ્લભાચાર્યશેખરને, કાશીમાર્ગમાં
વિપિનમાં (વનમાં) અષ્ટમ માસે જન્મેલા જીવશે નહિ એમ પ્રાકૃતદષ્ટિથી ત્યજીને,
માતાપિતા કાશી ગયા. પાછા ફરતાં ત્રણ વર્ષ પછી તે જ વિપિનદેશમાં આવીને સ્વ-
તેજોમિમંદલથી પરિવેષિત કલ્પવૃક્ષવિનિર્ગતમકરદપાનવડે પુષ્ટ અઘ્રૌકિક દિવ્યરૂપનાં દર્શન
કરીને ભગવદવતારરૂપ છે એમ જાણીને સ્વગ્રામ પ્રતિ આણ્યા. તેઓએ આચાર્યશેખરનું
સાલન કર્યું. વેદાત્મક દિવ્ય શરીરનું પિતાએ સમક્ષે વર્ણુ ઉપનયન કર્યું. વસુદેવતનયવત્
આચાર્યવર્ણુ પણ માત્ર એક વખત નિગદિતમાત્રથી (કહેવામાત્રથી) સમગ્ર જ વેદશાસ્ત્ર-
પુરાણાદિકનું પણ અષ્ટમે વર્ણુ અધ્યયન કર્યું. સર્વજ છે એમ પિતાદિએ સમ્માન્યા. એટલા
કાલથી ભગવાન શ્રીગોવર્ધનનાથજી પણ તે જ ગિરિવરમાં જાલરૂપે દેવદમનસંતાથી પ્રકટ
થયા. તે પ્રકાર પણ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

ગોવર્ધનમમીપગ્રામવાસી કાંઈ દિનવરની એક ગાય પ્રતિદિન પર્વતાપરિભાગરથ
તૃણભક્ષણુ કરીને પુષ્ટ. પણ થેર આવી દોહનમમયે કાંઈ પણ દુગ્ધ
શ્રીનાથજીનું પ્રાકટ્ય દેતી નહિ. તે ગાય બહુદુગ્ધવતી અને નિર્દોષલક્ષણુ હોવા છતાં દુગ્ધ
અને દેતી નથી એ જોઈને, ગોરક્ષને પુછ્યું. “આનું શું કારણ ?”
માતાપિતાનો વિયોગ. “હું જાણીને કહીશ” એમ વિપ્રવરને કહીને દ્વિતીય દિવસે પર્વતા-
રોહણુ કરીને તે ગાયની દષ્ટિથી અગોચર રહીને તે ગોરક્ષક ગુપ્ત
આણ્યો. તેના દેખતા તે ગાય, તે દિને પણ પ્રાતઃકાલે પર્વનારોહણુક્ષણે જ કાંઈ ઉપરિતન
પ્રદેશમાં શિલારન્ધ્રમા પ્રેમપૂર્વક નિજ આધમાંથી સમ્પૂર્ણુ પણ દુગ્ધ વર્ષાવીને, યથેચ્છ ચરવા
લાગી. તેવી જ રીતિએ પુનઃ સાયંકાલે પણ દ્વીરદ્વાન કરીને પર્વનથી ઉતરી થેર આવી ઉભી.

૧. શ્રીશ્રીસુરલોધગદાસચરિત્ર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરિત્ર એ નામના સ રજૂ અથનું આ ભાષાંતર છે.
મુલ ગ્રંથ પ્રકાશક તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને પુષ્ટિભક્તિસુધાના પ્રાકટ્યને તેટ
તરીકે પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

વિપ્રવરે આ રહસ્ય પશુપાલકના મુખથી બહારીને પર્વતસમીપના સર્વ આમવાસીઓના પ્રમુખ મહાકુટુંબી એક શ્રીકૃષ્ણના જ આશ્રયી સ્વમિત્ર સંધુપાણ્ડ્યાનામના વિપ્રને કહ્યું. બન્નેએ પણ સ્વજનસહિત પર્વતારોહણ કરીને ગોક્ષીરવર્ષથી પરિગોલિત થિલાને ઉત્થાપી. ત્યાં અંતર્ગત ગુહામાં તીલોત્પલશ્યામલ કંમલનયન પીતવસન નંવરત્નલસિત ત્રિવ્યમુરલીધર માણિક્ય-કુણ્ડલધર બાલવેષ ભગવાત નન્દરાજકુમાર એકાકી વિહાર કરતા શ્રીગોવર્ધનનાથજીનાં તેમને દર્શન થયાં. તે બન્નેએ ભગવાનનું સન્માન કર્યું. નિજપ્રાકટ્યહેતુ શ્રીવલ્લભદીક્ષિતદર્શનાર્થ છે એમ વર્ણીને મન્ધુપાણ્ડ્યાખ્ય ભક્તોત્તમપાસેથી પ્રતિદિન બાલભોગરાજભોગાદિક પ્રાપ્ત કરીને શ્રીગોવર્ધનનાથજી ત્યાં જ સુખે સ્થિતિ કરતા, અને સર્વ આમવાસીઓ સન્ધુપાણ્ડ્યાખ્ય ભક્તવરની આજ્ઞાથી રસખંડનવનીતક્ષીરદધ્યાદિક પ્રતિદિન ભક્તિથી તે ભગવાનને સમર્પી ભગવદર્શનાન્દાનુભવ કરતા અને શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞાથી સેવામાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમદાચાર્યના આગમનની પ્રતીક્ષા કર્યા કરતા. દ્વાદશવાર્ષિક આચાર્યવર્ષ પિતાની સાથે શ્રીનિવાસ-દર્શનાર્થ વેંકટાદિ પધાર્યા. ત્યાં આચાર્યવર્ષના પિતા ન્યસ્તદેહ થઈ (દેહનો ત્યાગ કરી) ભગવત્પદને પ્રાપ્ત થયા. માતૃચરણ તો પૂર્વે જ સ્વઆમમાં ન્યસ્તદેહ થઈ ભગવત્સમીપ પધાર્યા હતાં. નાનાદેશવર્તી પુણ્ડિલવોના કડ્યાણુર્થે માતાપિતાનો વિયોગ (આવશ્યક) છે એમ મનમાં વિચારી ભગવાન શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ શ્રીઆચાર્યશેખરને માતાપિતાનો વિયોગ કરાવ્યો. તદન્તર ભગવદભિપ્રાયના પરિજ્ઞાનમાં કુશલ આચાર્યતરણિ લોકપર્યટનશીલ થયા.

સંગરાગ વિવર્ણને શુકશાસ્ત્રૈકપારગ ૧.

નદા આચાર્યમાર્તણ્ડેઠ પ્રાગ્બી ભૂપરિક્ષમા ॥ ૧ ॥

કોઈક નગરમાં હર્મ્યનલપરપ બેઠેલા વિભક્ત સ્વધનના દર્શનથી લુપ્ત ચાર ભાઈમાંથી
 ભૂપરિક્ષમા પુણ્ડિ જીવ હોવાથી એકને રાજમાર્ગે પધારતા આચાર્યશેખરનાં
 અને શ્રીગોવર્ધનનાથરૂપે જ દર્શન થયાં કે તરત જ હર્મ્યતલથી ઉતરી
 વિશાખાનગરમાં વીથિકામાં બાલકવેષ આચાર્યવર્ષ પાસે આવી મવિનય પ્રણામ કરી
 શાસ્ત્રાર્થ તેમજ પ્રેમાનન્દથી આનંદિત થયા. ‘આવ્યો ?’ એમ આચાર્યવર્ષે સાદર
 કનકાભિષેક. પુછતાં, ‘સંગવનું હું આવ્યો’ એમ પ્રત્યુત્તર દઈ, જેમ રધુરામ-
 અનુગમન કર્યું. તેમની સાથે આચાર્યશેખરે નગરથી બહાર કોશમોત્ર
 જઈને વૃક્ષપણ્ડથી મંડિત ધરણીતલપર બિરાજી શ્રીકૃષ્ણગુણગાનનું સુખ અનુભવ્યું.

“અનન્મપ્રયોજનભાવે પ્રેમાનન્દપરવશ થઈ પ્રતિક્ષણ ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણ મમ એમ કીર્તન કર’ એ પ્રકારે તેમને ઉપદેશી, શ્રીમદ્ભાગવતનો રહસ્યાર્થ પૂર્ણ વર્ણી તે પુણ્ડિમાગરસિકનો પોતાના પ્રથમ શિષ્યનરીકે અંગીકાર કર્યો. ‘આદારશુદ્ધિ સત્વશુદ્ધિ’ એ શ્રુતિના અર્થને

૧. મિત્રી.

૨. સૂર્ય.

૩. શ્રીભાગવતના જ અદ્વિતીય પારગંતા

૪. સૂર્ય, ૫. અમાશી.

૬. નિષ્કામભુક્તિએ અનન્યરુચિથી.

વર્તને કરીને ખણુ-સ્પષ્ટ કરતા બાલક પણ આચાર્યવર્ય પિતૃવિયોગાનન્તરે સ્વહસ્તપાકે જ ગૃહાર્યરૂપે શ્રીમદનગોપાલને અને શાલગ્રામરૂપ શ્રીગોવર્ધનનાથજીને એવામાર્ગના કમયે પ્રતિદિન નિવેદન કરવા લાગ્યા. સ્વતેન્નેમદિમાંએ કરીને ત્યકનમેન્ધુજન પરમવિરક્ત મહાભાગવતશિખામણિ સ્વશિષ્યવર્ધનું - સ્વસંપ્રદાયાનુસારે 'દામોદરદાસ' નામ ખાડ્યું. 'દામોદરદાસ' નામ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવત્તિવેદનપાક પણ શ્રીમદ્વાચાર્યશેખર નદદ્વારા જ કરાવતા હે. દદાનુરકત ગુરશિષ્યને જાણવા. કેદાચિત્ ભગવત્ત્રેણાથી તે ઉભયે વિશાખાનગરે પધાર્યા. ત્યાં આચાર્યવર્યના મામા રહેતા. 'દાનાધિકારી રાજનિકટવર્તી શાસ્ત્રમં છું' એમ અભિમાનયુક્ત પ્રવાહી જીવ મામાએ ભોજનાર્થે નિમંત્રિત પણ હિમાલયવત ધૈર્યવાન શ્રીમદ્વાચાર્ય માતુલની દૃષ્ટિએ બાલ દેખાતા પણ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્યે વિનયપૂર્વક સ્વનિયમ-કથનવડે માતુલનું અત્યાખ્યાન કરીને શ્રીદામોદરદાસજી સહ તે ગૃહમાં જ સુખે રાખન કર્યું. તે મામા ભગવદ્વતારરૂપીને ન જાણીને અસુમાવિષ્ટહૃદય થયા. રાત્રિએ દ્વિતીય પ્રકરે સુખસુખ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્યને શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ સ્વયં જગાડીને, આલિંગન કરીને, અભય આપીને, પ્રેમસંભાષ કરીને "અધુના જ આ પ્રવાહિજીવનું ગૃહ ત્યજીને અન્યત્ર પધારે મારા અનુગ્રહેથી આપ સર્વત્ર વિજયી થશે" એમ સંભાષીને (અથવા સન્માન કરીને) (શ્રીગોવર્ધનનાથજી) નિરોધાન થયા. ભગવાનનું આગમનસંભાષણાદિક મર્ચે શ્રીદામોદરદાસજીએ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હે નથાપિ આનંદવડે ગુરુએ પણ વર્ણિતનું પુનઃ શ્રવણ કરીને શ્રીદામોદરદાસજી પ્રમુદિત થયા. આચાર્યશેખરે પણ ભગવદ્ગોતરદાણે જ માતુલગૃહ ત્યજીને શિષ્યસહ અન્યત્ર પ્રધારીને ગ્રિતિ કરી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલમાં નિત્યકર્માનુષ્ઠાનાનન્તર શિષ્યસહ વિશાખાનગરની રાજસલામાં પ્રવેશ કર્યો. મનત્કુમારશુદ્ધદિવત સ્વતેજ્યથી રાજસલાને પ્રકાશવા લાગ્યા. અમ્બુસાદન્ધ માતુલે પણ સર્વ સભોમદ અને ભૂપાલની સાથે અવશ થઈને અવ્યુત્થાન કરીને શ્રીમદ્વાચાર્યને મન્માન આપ્યું. રાજથી બહુ માન પ્રાપ્ત કરીને રાનાસન ઉપર બિરાજમાન થયા. તે પહેલાં વિદ્વર્જન સહ થયલી ચર્ચામાં અવૈષ્ણુનેના જય સાંભળ્યો. શ્રીમદ્વાચાર્યથી તે મદન થઈ શક્યો નહિ. રોજની પ્રાર્થનાથી માતાદ બલદેવવત ભાગવતશાસ્ત્રાર્થની ચર્ચાએ કરીને રિપુસમૂહને છતીને તે કૃષ્ણરાધનામના ભૂપાલથી કનકોલિષેક પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વમતસ્થાપનમાન એક જ પ્રયોજન હોવાથી ભગવાન વિના પત્તરમાં નિરપૃહતા સ્પષ્ટ કરતા શ્રીમદ્વાચાર્ય તીર્થયાત્રાએ પધાર્યા. રાજના પ્રેમેદાર્થ ચોરપાંચ જ નિષ્કમાત્રનો સ્વીકાર કર્યો. કૃષ્ણસેવામાર્ગવર્ધક વેદવ્યામંથન જ સ્વશિષ્યકાદિમાં.

૧. પોતાને દાસ કરેલી રસોઈ.

૨. પરંપરાપ્રાપ્ત ગૃહમાં એવ શ્રીમદનમોહનલાલજી, જે હાલ શ્રીકામ્યવનમાં શ્રીગોપાલલાલજીને માથે વિરાજે છે.

૩. શ્રીકાકુન્થ કેવલ દાસના જ સ્વયંપાક અંગીકાર કરે છે, શ્રીદામોદરદાસજી પણ જ્યારથી દાસપદવીને પ્રાપ્ત થયા ત્યારથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞાથી નિવેદનપાક સિદ્ધ કરતા, તત્પૂર્વ નહિ. અત્ર અદિર્મુખવત્ પર્ણાશ્રમધર્મજોગની આશંકા ન કરવી, કારણ કે ભગવદ્ધર્મના અંગભૂત વર્ણાશ્રમધર્મને અનુકૂલ જ શ્રીમદ્વાચાર્યનું વર્તન અનુમતિસિદ્ધ છે, અને અંશકારે પણ પ્રથમ જ આદારશુદ્ધો સત્સંગુચિઃ છરણદિ પંક્તિમાં તે સ્પષ્ટ બહુ કર્યું છે.

૪. આનું જ લોકપ્રસિદ્ધ નામ 'વિજયનગર' છે, કેટલાક એને 'વિજ્ઞાનગર' પણ કહે છે.

પ્રખ્યાપન કરતા. માયાવાદપ્રભૃતિ નાનાપાપ્ત્વમતરૂપશુદ્ધતણુમાં અગ્નિવત્ વિચરતા નિત્ય નિયમશઃ નિહટ રહેતા પરમાત્મતમ શ્રીદામોદરદાસજીએ અનુગત, શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ સ્વીયત્વથી ગર્ભમાં જ અનુગ્રહીત, દેશદેશના પુષ્ટિજીવોને સેવામાર્ગનિરત અને 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણું મમ'ના કીર્તનમાં નિરત કરતા શ્રીમદાચાર્ય મનમાં શ્રીગોકુલયાત્રા સંકલ્પી. ક્રમથી મારવાડનામના દેશમાં પ્રધાર્યા. ત્યાં રાત્રિએ પર્વતસમીપ વનમાં 'સત્વર વ્રજભૂમિમાં પધારો,' એમ શ્રીગોપીપતિની વાણી શ્રવણ કરી. શ્રીકૃષ્ણમુખનિર્ગત મેઘનાદગભીર વાણી શ્રવણ કરીને પોતાની સાથે પરમાનંદરસનિમગ્ન લગવત્પ્રેમૈકસ્વભાવ સ્વદાસવર શ્રીદામોદરદાસજીને સંબોધીને (કહી સંભલાવીને) ક્રમશઃ ત્વરાથી દેશપર્યટન કરતા શ્રીમદાચાર્યજી વ્રજભૂમિમાં પ્રધાર્યા. આવણુની શુદ્ધ એકાદશીના પ્રાતઃકાલમાં શ્રીગોકુલમાં પ્રવેશ કરી શ્રીયસુનાજીમા સ્નાન કરી શ્રીગોવિદ્યાટપર દિવ્યાર્જુનવૃક્ષની છાયામાં સ્વશિષ્યવૃન્દપ્રજિત વ્રજાધિપના ગુણગાન કરતા મુખે ધિરાળ્યા. તે દિવસે રાત્રિએ વિંશતિધટિદ્રવેલાએ શ્રીમદાચાર્યવર્ધને પૂર્ણપુરુષોત્તમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. પ્રાતઃકાલપર્યન્ત શ્રીનન્દરાજકુમારની સાથે સલાપસુખ શ્રીમદાચાર્યચંદ્રે અનુભવ્યુ. ત્યારે પણ સમીપસ્થ શ્રીદામોદરદાસજીએ એક જ તેઓ બન્નેના (શ્રીમદાચાર્યશ્રી અને શ્રીગોવર્ધનનાથજીના) મદર્શનમંલાપાદિ સુખનો ભોગ કર્યો. તે અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

ત્યારે સ્વાંશભૂત શ્રીમદાચાર્યવર્ધ પ્રતિ શ્રીવ્રજનાથે આજ્ઞા કરી "આપ પુષ્ટિમાર્ગ-
પ્રવર્તનાર્થે જ મારા સ્વરૂપાંશે અવતર્યાં, તેથી તત્તદેશવર્તી
અહસંબંધની આજ્ઞા જીવોને સમ્યક્ સમ્પ્રદાયપૂર્વક મારી સેવા નિરત કરો." એમ
અને આજ્ઞા કરતા લગવાનને પ્રેમપૂર્વક આલિંગા શ્રીકાલિન્દીકર્દલોલના
શ્રીદામોદરદાસજીને પવનથી હાલના અલકવૃન્દથી શોભિતમુખવાન, દિવ્ય કસ્તૂરી-
અહસંબંધ. તિલકથી પ્રકાશમાન, દ્રોણિયન્દ્રસુશીતલ, પીતામ્બર, વશીધર પુરુષોત્તમ
પ્રતિ ત્યારે જ આચાર્યશેખરે વિચ્છિન્ન કરી, 'હે લગવન સર્વ જીવો
કલિદુષ્ટ શૈવાચારવિહીન સન્માર્ગવિમુખ અને વિષયલપટ દેખાય છે, તેઓ ક્યાં પ્રકારે
આપની સેવાને ગોચર થાય ? તેઓને ક્યાં પ્રકારે ઉપદેશ ?' એ પ્રકારે વિચ્છિન્ન કરતા
શ્રીમદાચાર્યશેખરને સસ્મિત આલિંગન કરીને 'શ્રીવ્રજસીમન્તિનીના વિનોદપાત્ર મુરલીધરે
આજ્ઞા કરી 'આપ ભયને મા પ્રાપ્ત થાઓ, સર્વ જીવો મારા જ અંશભૂત છે, મારા
વિયોગને મારી માયાથી નહિ જાણીને દેહોદ્રયોગમ થયા છે, તેઓને મારા સ્વરૂપાંશભૂત
આપ જીવોનો અને માગે અશાંસિરૂપથી અને સ્વામિદાસભાવથી નિત્યસિદ્ધ સબંધ કરીને
'શ્રીકૃષ્ણ શરણું મમ' એ અષ્ટાક્ષના ઉપદેશપ્રકાશથી પુષ્ટિમાર્ગીયતાથી આપને શગળ
આવેલા આહ્વાણથી પ્રારભી સ્ત્રીશુદ્રપર્ગન્ત ૧નિર્વિશેષ સર્વજીવોના મારી પ્રાપ્તિમા વિઘ્નરૂપ
તિમિરને દૂર કરી મત્સેવાનિરત ગુણગાનરત અને નામજપપર કરીને નિઃશંક મારા
દાસ કરો, આપના વંશજોએ અને શિષ્યવર્ગોએ જોએને અર્થનો ઉપદેશ કર્યો છે
તે જીવોને હું જ પુરુષોત્તમ સાધનાકાંક્ષા કર્યા વિના મદીયવેણુગાનશ્રવણસુખમન્યવિત
કરીને મારી ઇચ્છાનુરૂપ ગોગોપગોપીવૃક્ષગુદમલતાતણુવીરુધાદિરૂપથી નિત્યલીલાન્તર્ગત
અવશ્ય કરીશ તેથી ભીતિને મા પ્રાપ્ત થાઓ' એમ અભય પણ આપ્યું. દ્વાદશીએ

અરુણોદયવેલાએ સમખણ્ડચૂર્ણમિશ્રિતનરનીતબોગસમર્પણપૂર્વક શ્રીદામોદરદાસજીસહ શ્રીમદાચાર્યશેખરે સ્વયં ભગવાનની પૂજા કરી. પૂજાનંતર આચાર્યવર્ય અને વ્રજનાથની વાર્તા શ્રવણ કર્યા છતાં પણ સંપ્રદાયસિદ્ધિને અર્થે પુનઃ શ્રીદામોદરદાસજીએ પ્રશ્નપૂર્વક ગુરુમુખથી સર્વ વ્રત શ્રવણ કર્યું. દ્વાદશીના પ્રાતઃકાલમાં શ્રીદામોદરદાસજીને બ્રહ્મસંબંધ (શ્રીમદાચાર્યશ્રીએ) કરાવ્યો. કોઈક સમયે ત્યાં જ વિરાજમાન ભગવદ્ગીતારસનિમગ્નચિત્ત શ્રીમદાચાર્યવર્યને દધિપાનેચ્છા થઈ. તે (દધિ) શ્રીદામોદરદાસજીએ જ બાણીને વજમાં કાઢી સ્ત્રી પાસે જઈ દધિચાચના કરી. દધિ લાવતાં તે સ્ત્રીએ “મને મુકિતનું દાન કરો” એમ કહ્યું. ‘તથા’ એમ કહી તે સ્ત્રીને મુકિતદાન કરી ગુરુને દધિસમર્પણ કર્યું. જેઓએ શ્રીવ્રજનાથને વશ કર્યા છે તેઓને કાંઈ પણ અદેય ન હોય એમ ‘મને મુકિતવડે વશ કરે છે’ એ ભગવદ્વચનથી માનવું.

ત્યાં જ શ્રીગોવિંદધાટપર પ્રાનઃમન્ધ્યાવદનરત ભગવાન શ્રીમદાચાર્યમૌલિ ગુણુકીર્તના-નન્દનિમગ્ન સ્વશિષ્યોને કદાક્ષામૃતવૃષ્ટિથી સતોષના વિરાજતા હતા નિજ માહાત્મ્ય. તેવામાં આચાર્યાશ્રિત અર્જુનવૃક્ષની શાખામાં અન્યસંપ્રદાયસ્થ કોઈ વૈષ્ણવે શાલગ્રામયુક્ત વસ્ત્રપેશીરે બાંધી. શ્રીયમુનાસ્નાનાન્તર ત્યાં આવીને જોતાં તે (પેશી) ન દેખતાં ખિન્ન થઈ આચાર્યવર્યને વિજ્ઞાપના કરી. ‘હે ભગવન, આ આપના શિષ્યોએ શાલગ્રામપેશી પ્રદાણ કરી છે, તેમને આજ્ઞા કરીને અપાવો.’ શ્રીમદાચાર્યવર્યે સ્મિતમુખ થઈ તેને કહ્યું ‘અમારા શિષ્યે ચૈર્યપગયણુ ન થાય, તું પુનઃ સમ્યક્^૧ વૃક્ષનું અવલોકન કર.’ તે કાણે પ્રત્યેક શાખા ઉપર અનેક શાલગ્રામપેશીનાં દર્શન થવાથી મોહિત થતા તે આપશ્રીને શરણે આવ્યો. ત્યારપછી અવશાલગ્રામપેશી ગ્રામ કરી શાંત થયો. તે પુષ્ટિજીવન હોવાથી, આ પ્રકારે માહાત્મ્યદર્શન થયાં છતાં પણ તેને સ્વેચ્છામર્ગપ્રવેશપૂર્વક શરણુગમનશુદ્ધિ ન થઈ. તેના ગયા પછી ભક્તવૃન્દસમેત શ્રીદામોદરદાસજીએ ‘આપશ્રીને અમે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ ગમ્યક બાણીએ છીએ, વારંવાર જ અમને અઘોરિક માહાત્મ્યદર્શનની અપેક્ષા નથી, તેથી પ્રવાદી છવોએ જ અવિજ્ઞાત છે માહાત્મ્ય જેઓશ્રીનું એવા આપશ્રી સ્વક્રીયોનું રક્ષણ કરો’ એમ અવગુરુને વિજ્ઞાપના કરી. “સારું” એમ મન્દહામથી તેમની યાચનાનો અગીકાર કરીને ગુણગાનમુખ અનુભવવા લાગ્યા. ત્રણી પુનઃ એક દિવસે કોઈક વિરાગીએ શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાન કરીને ગોવિન્દધાટ ઉપર ભગવત્પૂજા કરીને વિગ્રહરૂપી^૨ શ્રીપતિને ચેટિકામાં શયન કરાવીને તેમના વક્ત્ર-સ્થાનપર શાલગ્રામ મૂકીને બાંધ્યા તે જોઈને શ્રીમદાચાર્યચૂડામણિએ ‘હે ભકતવર આ પ્રકારે મા કર’ એમ આજ્ઞા કરી. શ્રીમદાચાર્યચરણના વાક્યનો અનાદર કરી તે ધારથી ચાલી ગયો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે તે જ પ્રકારે શ્રીયમુનાજીનાં તીરપર પૂજા કરવાને ઉચુક્ત થતાં અવશાલગ્રામશિક્ષાને નિલશઃ વિશીર્ણુ જોઈને અત્યંત ખિન્ન થઈને આચાર્યવર્યને તે શાલગ્રામશિક્ષા દર્શાવીને રદન કર્યું, ત્યારે આચાર્યવર્યે તેને ‘હવે પછી વિગ્રહવક્ત્રસ્થાનપર

૧. વ્રતે કુર્વાન્તિ માં મરત્યા શ્રીમદ્મગવદ્ગીતા. ૨. થેલી.

૩. ચારી રીતિએ.

૪. સ્વરૂપાત્મક.

શાલગ્રામ નહિ ધરૂં એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રાવણનાં જલવડે શાલગ્રામચૂર્ણનું એકાકરણ કર તે પૂર્વવત્ થઈ જશે' એમ આજ્ઞા કરી. તેણે આચાર્યવર્યને પ્રણામ કરી તેમ જ કહે, અને પૂર્વવત્ શાલગ્રામને જોઈને પૂજન કર્યું, તથાપિ શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ પુષ્ટિજીવત્વે સંકલ્પિત નહિ હોવાથી, એવામાર્ગપ્રવેશાર્થે આચાર્યવર્યને 'શરણે આધ્યા વિના જ સ્વયં આત્માને વૈષ્ણવ માનતો તે ધીરેથી જતો રહો. 'કર્હિચિદ્ ભુકિત આપે'છે, પરંતુ ભક્તિયોગ નહિ' એ શ્રીશુકવચનથી સામાન્યભાવ્યવાનને સેવામાર્ગચાર્યદાસનું સુખ સિદ્ધ થતું નથી.

આ પ્રકારે નાનાપ્રકારની લીલા પ્રદર્શવતા અને શુણુગાનના મુખનો અનુભવ કરતા શ્રીમદાચાર્યે કેટલોક કાલ ગોવિંદધાટ ઉપરે સ્થિતિ કરીને ત્યાંથી પ્રજ્યાત્રા. શ્રીવૃન્દાવનગોવર્ધનાદિયાત્રાર્થે ભગવદ્ભાવસંયુક્ત પુષ્ટિમાર્ગવિભક્તસહ ગમન કર્યું. ક્રમશઃ સન્ધુપાણડ્યાખ્ય ભક્તરાજના મંદિરે આવી પહોંચ્યા. ભગવન્મુખથી જ ગુરુત્વ જાણી શ્રીમદાચાર્યચરણના માર્ગની પ્રતીક્ષા કરતા તેણે એમપૂર્વક સાદર શ્રીમદાચાર્યને પ્રધરાવ્યા. શ્રીમદાચાર્ય ત્યાંજ કેટલોક કાલ વિરાજ્યા, તત્કાલે જ વૃન્દાવનચક્રાગ્રકારે બ્રહ્મસંબધ કરાવીને પર્વતોપચામવાસી સન્ધુપાણડ્યાપ્રભૂતિ સર્વને પણ કાષ્ટ અવરોધ ન રહે તેવી રીતિએ શ્રીમદાચાર્યચરણે નિજ સેવક કર્યા ત્યારથી જ તેઓ ભગવદીય થયા. સ્વયં ગોવર્ધનાચાત્મક પણ શ્રીમદાચાર્યચરણ ભક્તિસમ્પ્રદાય પ્રવર્તાવવાને પોતે પણ ભગવદીય થઈને અન્ય ભગવદીય વિષે દહાતુરાગશીલ થયા. શ્રીમદાચાર્યચરણે ભગવદ્શુણુગાનનિરત સ્વશિષ્યોમાં 'નર્યો દુધ લાવ' એમ પર્વનથી વિનિર્ગત (નીકલેલી) વાણી શ્રવણ કરી. તે શ્રવણ કરીને પ્રતિદિનવત્ તે દિવસે પણ સન્ધુપાણડ્યાખ્યની તે દેશની ભાષામાં જેતું નર્યો નામ પાડ્યું હતું તે કન્યા પર્વતપર આરોહ કરીને શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પ્રીતિપૂર્વક દુધ સમર્પી અવરોહન કરીને પુનઃ ઘેર આવી. તેના આગમનપૂર્વે તો 'મારવાડદેશમાં રાત્રિએ પર્વતસમીપ શ્રવણ કરેલી જ વાણી આ છે' એમ આચાર્યચંદ્રે શ્રીદામોદરદાસજીને કહ્યું. 'તેમ જ છે' એમ તે પણ વદ્યા. નર્યોનીમની ભગવદીયાને દેખીને 'મને ક્ષીર આપ' એમ આચાર્યરાજે આજ્ઞા કરી. 'હીક આપુ છું' એમ કહી સવિનય ગૃહમાંથી છતર ક્ષીર આનવાને હિત્તુક થયલીતેને 'અન્ય ક્ષીરની મને કામના નથી. શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પીતાવશિષ્ટ મને આપ' એમ (આચાર્યશ્રીએ) આજ્ઞા કરી. તે દિવસે શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ પણ આચાર્યવર્યાર્થે જ ક્ષીર અવશિષ્ટ રાખ્યું હતું. અને તેમ 'નર્યો'ને આજ્ઞા પણ કરી હતી. તે અવશિષ્ટ ક્ષીરપાત્રસહ આચાર્યવર્યને તેણે ભક્તિપૂર્વક આપ્યું. તેના પાનથી પરમાનંદ પામી તેને કહ્યું. 'આવતીકાલે પ્રાતઃકાલે ભક્તવૃંદસમેત હું ભગવદ્દર્શનાર્થે આવીશ' એમ સાયકાલે ક્ષીરદાનાર્થગમનવેલાએ શ્રીગોવર્ધનનાથજીને જણાવ્યું. 'હીક ભલે આવે' એમ તેના મુખથી ભગવદ્વત્સા રાત્રિએ સાંભલી પ્રાતઃકાલે શ્રીગોવર્ધનસમીપ ગોવિન્દકુણ્ડમાં સ્નાન કરી સન્ધુપાણડ્યાદામોદરદાસમુનિ વૈષ્ણવવૃન્દથી પરિવેષિત શ્રીમદાચાર્યચરણે પર્વતારોહણ કરીને જયશ્રીકૃષ્ણપૂર્તનપૂર્વક^૧ ચિરકાંક્ષિત ગોવર્ધનનાથજીના દર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. ભગવાને પણ શ્રીનંદરાજનાં સુંદર દર્શનવત્ આનંદ પ્રાપ્ત કરીને, દૌસવભાવ પ્રકટ કરતાં સ્વયં આચાર્યજેખરપ્રતિ ગમન કરીને તેઓશ્રીની સાથે એકસનપર બિરાજી એમસંભાષ કર્યો. આચાર્યવર્યે ભગવાનને મુકુટાભરણ સમર્પ્યું, તેનાથી અલંકૃત

૧. શ્રીમદાચાર્યચરણને શ્રીનાથજીસહ જયશ્રીકૃષ્ણોચ્ચારબહાર વૈષ્ણવોએ લક્ષ્મી રાખવા યોગ્ય છે.

લગવાનું અતિશય શોભતાં લાગ્યાં. સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં બાલલીલાથી આચાર્ય-
વર્ચને મોટા પમાડતા. શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ નપુરાભરણ તથા ગોટુંદની ચાચના કરી.
ત્રેમલકત્યવતારરૂપ આચાર્યચંદ્રમાએ પોતે પુષ્ટિમાર્ગીયલકતના મોદાર્થ ગૃહીત અને
શ્રીદમોદરદાસજીના હસ્તમાં રિયત ક્રિયિત સુવર્ણ સન્ધુપાણડ્યાખ્ય લકતરાજના હસ્તમાં
આપીને 'નપુર કરાવ' એમ આજ્ઞા કરી. તેણે પણ મથુરામાં નાનારત્નાલંકૃત નપુર કરાવીને
આનીને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના હસ્તમાં આપ્યાં અને તેનાથી પણ લીલાથી શોભતા
લગવાને વિદાર કર્યો, આચાર્યવર્ચે સ્વહસ્તગત ચાર સુવર્ણ મહોર સન્ધુપાણડ્યાના હસ્તમાં
આપીને 'ગાય લાવ' એમ આજ્ઞા કરી. 'લગવનું મારું ગૃહાદિક સર્વ આપશ્રીનું જ
છે, પ્રાણુધનાદિક સર્વ શુરુલગવાનને મેં નિવેદન કર્યું, તેથી મદીય સર્વગોધન શ્રીગોવર્ધન-
નાથજીને અર્પણ કરું છું, તેથી નિષ્કયતુષ્ટય ભક્તે અત્ર જ રહે' એમ તેણે (સન્ધુપાણડ્યાએ)
ચુસ્તે વિનંતિ કરી. એતન્મુદ્યપરિમિત ક્યાર્થ મારા નામથી ગાય લાવીને પછી યથા-
ચક્રિત પર્વતસમીપવર્તિ ગ્રામવાસી મારા શિષ્યોએ લગવાનને ગોટુંદનું સમર્પણ કરવું
એમ પુનઃ આચાર્યવર્ચે આજ્ઞા કરી. 'જો આજ્ઞા' એમ કહી સન્ધુપાણડ્યાખ્ય લકત
સ્વાચાર્યશ્રીને એક દિવ્ય ગાય આપીને નિષ્કયતુષ્ટયનો પણ લગવત્સેવોપયોગ કર્યો. પોતે
પણ લગવાનને ગોટુંદશત નિવેદ્ય સર્વ ગ્રામવાસીઓએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞાથી દશ-
સહસ્રસંખ્યાપરિમિત ગોટુંદ લગવાનગોવર્ધનનાથને સમર્પણ કર્યું, વ્હંકાને પણ ચોળ્યા.
રાજબોગસ્વીકારાનન્તરે કદાચિત્ શ્રીગોવર્ધનનાથજી સ્વયમ્ ગોપાલન કરતા. સન્ધુપાણડ્યા-
પ્રભૃતિલકનદ્વારા આચાર્યચંદ્રે શ્રીગોવર્ધનનાથાર્થ મંદિર પણ સિદ્ધ કરાવ્યું. સન્ધુપાણડ્યા-
પ્રભૃતિ મર્ચને સમયોચિત ભોગસામગ્રી આનવામાં વ્યગ્ર કર્યાં. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞાનું
અનુશ્લધન કરીને તેઓ લગવાનની રતેહપૂર્વક સેવા કરતા આચાર્યવર્ચે સ્વયં સેવાવિધિ
આચરતા રાત્રે રાસલીલા પ્રત્યક્ષ અનુભવતા કેટલોક કાલ ત્યાં જ આનંદથી બિરાજ્યા.
ત્યારપછી ક્રમશઃ બહુ રાજાઓએ આચાર્યવર્ચના શિષ્યો થઈને શ્રીગોવર્ધનનાથાર્થ
બૃહન્મંદિરાદિક સિદ્ધ કર્યું.

કેટલાંક વર્ષ પછી શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞાથી નાનાદેશસ્થિત પુષ્ટિજીવોના રક્ષણાર્થ
પુનઃ તીર્થાટનાર્થ પ્રધારનાં લગવત્સેવામાં ગોવિંદદાસપ્રભૃતિને નિયોજીને
તીર્થાટન. શ્રીગોવર્ધનનાથની અનુગ્રા લઈને શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ચ કાચી પ્રધાર્યા. ત્યાં
નાનાપાપણડમતોના વિશ્વંસપૂર્વક સ્વમતસ્થાપન કરીને બહુ પુષ્ટિજીવોને
ભગવદીય કર્યાં. મહાધનવાન પુરુષોત્તમશેઠનામના વૈશ્યવરને સ્વદાસ સ્વીકારીને તદ્દત્તબહુધન
અયથી જન્માટમ્બુત્સવ કરીને ક્રમશઃ શ્રીપુરુષોત્તમક્ષેત્ર પધાર્યા. ત્યાં કાંઈ કૌતૂહલાવિષ્ટચિત્ત
પરીક્ષાર્થ એકાદશીએ જ શ્રીહસ્તમાં મહાપ્રસાદ અર્પ્યો. તેને હસ્તમાં રાખીને જ દ્વાદશીના
અરુણોદયપર્યન્ત મંદિરદ્વારે ગુણગાનનિરત થયા. તેના (ગુણગાનના) અવણથી બહુપુષ્ટિજીવો
આચાર્યશેખરને રાસણે જઈ સ્વમાર્ગનિરત થયા. અરુણોદયે મહાપ્રસાદ સ્વીકારીને પુનઃ
લગવત્પૂજનક્રયાવર્ણનાદિનિરત થયા. આચાર્ય અવણ કરીને તે નેગરનો રાજા રાસણે આગ્યો.
ત્યાં પુષ્કલ માધ્વાદિમતમરકરીઓએ તથા અન્ય પંડિતોએ આવીને, તેઓ પ્રવાહી હોવાથી,
ચર્ચા કરી, તે સર્વને વિજીતીને સેવામાર્ગ જ રચાળ્યો. તત્ર પુનરપિ કેટલાકનું સ્વમતોભિમાન
જેઈને રાજાની સંશયનિવૃત્તિ કરવાને 'અત્ર મીલ્ગંજાથજી યાચાત્મ્ય લાખી આપશે' એમ.

કહી તે રાજાદ્વારા કાગલ વગેરે ભગવન્મંદિરમાં અન્તર્ગૃહમાં ભગવન્નિકટ - મુકાવીને કાગલ અંધ કરાવીને 'દારરક્ષક રાજા જ થાય' એમ આજ્ઞા કરી. પુનઃ તે રાજાવરે આચાર્ય-ચંદ્રની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને દારોદ્ધવાટનપૂર્વક ભગવત્સમીપ જઈને શ્રીજગન્નાથજીએ સ્વયં-લિખિત કાકરી અખિલ વિદ્વજ્જનસમક્ષ આચાર્યવર્ધસન્નિધિમાં વાચી શ્રીજગન્નાથજીએ 'એક શાસ્ત્રદેવકીપુત્રગીત' ઇત્યાદિ 'લોક લખ્યો હતો.. રાજા અને અન્ય 'પુષ્ટિજીવો' જયશીલ અસ્મદાચાર્યવર્ધના પ્રસાદથી સેવામાર્ગનિરત થયા.

કેટલોક કાલ ત્યાં બિરાજીને ત્યાંથી ક્રમશઃ યાત્રા કરતાં માર્ગમાં મરેલા અજગરને શતશઃ કાઢીઓથી ભક્ષિત બેઈને આચાર્યતરણિએ સ્વશિષ્યો સાથે અજગરપ્રસંગ. સલાપવિનોદાદિક ઠર્યા વિના મધ્યાહ્નપર્યન્ત મૌન રાખ્યું. કાંઈ વનમાં મરેલવરસમીપ વૃક્ષચ્છાયામાં ભગવત્પ્રસાદ લીધા પછી એકાતમાં સુખે બિરાજતા આચાર્યવર્ધને પ્રણામી શ્રીદામોદરદાસજીએ સવિનય પુછ્યું. 'ભગવન્મુખાર-વિદ્માંથી વિનિર્ગત કૃષ્ણકથામકરન્દની પાનપિપાસાથી ત્યક્તાગૃહ અનન્યશરણોને (સ્વશિષ્યોને) મલાપ્યા વિના આ પ્રકારે હિપેક્ષા કેમ કરો છો?' તેને આશ્વાસન દેતા 'ગુરુએ આજ્ઞા કરી. 'વત્સ, ખરે પ્રાતઃ આગમનકાલે માર્ગમાં તને પણ મૃતાજગરવીક્ષણ નિશ્ચય થયું હતું. પૂર્વજન્મમાં તેણે સ્વયમ્ભવસ્વથી શિષ્યાર્જન કર્યું હતું, પણ તેણે તેઓની મદ્દગતિ પ્રદર્શાવી ન હતી. તે દોષથી તે અજગરતાને પ્રાપ્ત થયો, અને તે શિષ્યોપિપીલિકા-રૂપે તેનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યા. તેટલા જ માટે હું ઉદાસીન થયો છું.' 'આપશ્રી તેવા ગુરુ નથી, કિન્તુ પરમહિતાન્વેષી શાક્ષાત્ પુરુષોત્તમાંશ જ છો, અને તેમની આજ્ઞાથી અમેને રક્ષવાને અવતર્યા છો, અગ્નિને નિશ્ચય કાંઈ દોષસંબંધ થતો નથી તેમ ભગવન્મુખથી આચિર્ભૂત અગ્ન્યવતારરૂપ આપશ્રીને પતિતજનને પાવન કરવામાં પણ દોષસંબંધ નથી' એમ આચાર્યનરણ પ્રતિ શ્રીદામોદરદાસજીએ વાક્ય કહ્યું. તે સત્ય વાક્યથી હર્ષિત થઈ ભગવદ્ગુણપણનમત્તહંસવત્ આચાર્યશેખર શોભ્યા.

કાંઈક ગમય શિષ્યોસહ પ્રધારતાં માર્ગમાં આચાર્યવર્ધે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણુ મમ' એ નામકીર્તન વિના નિમિષમાત્ર પણ અસ્મદીયોએ રહેવું નહિ એમ આજ્ઞા વ્યાધપ્રસંગ. કરી. તેમાં શ્રીકૃષ્ણદાસમેધનનામના ભક્તને 'કાંઈક સંશય થયો. તે દિવસે મધ્યાહ્ને વિવિધમાં સરેવરનિકટ આચાર્યવર્ધે ભગવત્સેવાદિક કર્યું. શ્રીકૃષ્ણદાસમેધન તો ભોજનપાત્રાનયનાર્થ વિપિનમાં કાંઈક દૂર ગયા. ત્યાં વ્યાધને દેખીને કાંઈક ભીત તેમણે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણુ મમ' એમ નામકીર્તન કર્યું, અને ત્યારે જ ચિરપિપાસિત જ તે વ્યાધે જલપાન કર્યું. પુનઃ એકવાર એમણે નામ કીર્તન કર્યું કે વ્યાધે પણ પુનઃ જલપાન કર્યું. પ્રસાદ લીધા પછી 'વિપિનમાં શું આશ્ચર્ય બેસ્યું?' એમ શ્રીકૃષ્ણદાસમેધનને આચાર્યશેખરે પુછતાં તેમણે વ્યાધવૃત્તાન્ત વર્ણ્યો, તથાપિ તેમણે તેનો અભિપ્રાય જાણ્યો નહિ. પુનઃ આચાર્યચંદ્રે તેને કહ્યું. "કાંઈક ભક્તવર વ્યાધરૂપે નિરન્તર નામકીર્તનનિરત થઈને વિપિનમાં વસતો હતો. આ જ દિવસે સન્નજનમુખોદગત ભગવન્નામશ્રવણ પણ કરતા તેણે એવા જલપાન કર્યું, તેથી આમ જ અસ્મદીયોએ ભાવના કરવી." આ પ્રકારે આજ્ઞા કરીને પાશ્ચર્યગક્ષેત્ર પ્રધાયાં.

૧. એક શાસ્ત્ર દેવકીપુત્રગીતમ્. ૨. વિશેષતઃ પ્રાણપોષકશુદ્ધિયા.

હરિપ્રિયા.

કમલા—બહેન, મેં પણ મંદિરવસ્ત્ર કરી લીધું, જલગૃહ સ્વચ્છ કર્યું, મંગલભોગની પણ મર્ચ તૈયારી કરી લીધી. આ સમતારના રૌપ્ય પડદાને લીધે અત્યન્તમધુરસ્વર-પૂર્ણ શ્રીમદ્દારણીજના કીર્તનથી શ્રીકુરુજી પણ જાગેલા તો છે જ, નથાપિ શ્રીમદ્દાપ્રભુજના અને શ્રીગુમાંબજના સ્મરણપૂર્વક વામ હસ્તપર દક્ષિણ હસ્તે ત્રણ ચાર તાલિકાથી સ્વમાર્ગથી પ્રણાલિકાએ શ્રીકુરુજીને જગાડીએ. હું પણ તારા હાથ ખાસા કરી લે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીકુરુજી જાગે તે પહેલાં શ્રીયમુનાજનાં, શ્રીમદ્દાપ્રભુજનાં, અને શ્રીગુમાંબજનાં સ્તોત્ર પદ અષ્ટપદીપ્રભૃતિનું મધુર સ્વરે ગાન કરવું એટલું જ નહિ પણ વેદસ્તુતિનો પ્રથમ શ્લોક પ્રબોધ અને શ્રીગોપિકાગીતાદિનું પણ આર્ત સ્વરે ગાન કરવું એમ ભરુચમા મને દાદાજીએ પણ શીખવ્યું છે.

મૃદુભિર્મર્દનૈઃ પારે ગીતલૅવ્યર્જનૈસ્તનો ।

શ્રુતૌ ચ મધુરૅર્ગીતૈર્નિદ્રાતો વૉષયેત્ પ્રમુસ્ ॥

શ્રીકુરુજીના ચરણકમલમા ક્રોમલ મર્દન કરવું, શ્રીચંગપર શીતલ મન્દ સુગન્ધિ પંખો કરવો, શ્રીકર્ણુસ્થલસમીપ મધુર ગીતનું ગાન કરવું, નિદ્રામાંથી પ્રભુનો પ્રબોધ આ પ્રકારે કરવો. શ્રીકુરુજી જાગે તે પહેલાંની પ્રણાલિકા હું મથાર્થ સમજી પરંતુ કેટલોક પ્રસંગ દાદાજીને ન પુછાય તે તને પુછું છું.

કમલા—બહેન, ભરુચમાં દાદાજી જેવું તારું સમાધાન કરે તેવું સમાધાન મારાથી થઈ શકે એમ નથી, નથાપિ હું ત્યાં ભરુચમાં વિગેષ રહેલી નથી તેથી દાદાજીને પુછતાં કદાચિત્ શરમાલી હશે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે તો કાણ જાણે.

કમલા—બહેન, ભણે, ત્યારે મને પુછ, જેવી અને જેટલી શુદ્ધિ ચાલશે તે પ્રકારે સ્વીય-નિગ્મનનસ્મૃતિપ્રમાણુનિસ્મારિતમાર્ગસંશય શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના સ્મરણપૂર્વક તારું સમાધાન કરવાને યત્ન કરીશ. શ્રીહરિરાયજી એક અન્યગો આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદ્દાપ્રભુજના નિજ સુખારવિન્દના સ્મરણરૂપ પ્રમાણુમાત્રથી સ્વક્રીયજનના માર્ગવિધયક સર્વ મંશય દૂર થઈ જાય છે. શ્રીહરિરાયજીજેવા વિરહી મહાતુલાવી કદાપિ અસત્ય વચનનો શ્રીમુખથી ઉચ્ચાર કરે જ નહિ તેથી તેમનાં સલ્લ વચનામૃત ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને શ્રીમદ્દાપ્રભુજના વદનકમલનું સ્મરણ કરીને મથાશુદ્ધિ પ્રપન્ન કરીશ. આ પ્રકાર તારે પણ નિત્ય સ્મરણમાં રાખવાજોવો છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મરલનમ દ્યાર્દ્ર દૈન્યપ્રચુર શ્રીહરિરાયજીનાં વચનામૃત ઉપર વિશ્વાસ કોને ન હોય ? આ, ત્યારે પુછું ?

કમલા—હા બહેન, પુછ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મુખાઈનાં મંદિરોમાં તો મગલાસમયે અને ઉત્થાપનસમયે રાખનાદ થાય છે, આપણે ગમે વર્ષે કાશીજી, ગયાં દત્તાં ત્યાં પણ શ્રીજગ્નપ્રભુના ચિ. લાલ-

જાવા શ્રીગિરિધરલાલજીના શ્રીમન્સુકુન્દરામજીના અને શ્રીગોપાલલાલજીના મંદિરમાં પણ શંખનાદ થતો, અહિં પણ શ્રીનાથદાસજી શ્રીગોપેશ્વરજીના શ્રીવિદ્યલેખરના મંદિરમાં શંખનાદ થાય છે, વત્તી ભરુચમાં શ્રીમયુરજીના શ્રીગોપાલલાલજીના શ્રીજીમંદિરમાં અને અહિં સુરતિસ્થ ચિ. લાલજીવાં શ્રીવજ્રરત્નલાલજીના શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં ઘણ્ટાનાદ થાય છે, અને આપણે ત્યાં અર્થાત્ વૈષ્ણવોને ત્યાં માત્ર તાલિકા અથવા ચપટી જ કેમ એ હું સ્પષ્ટ સમજી શકતી નથી.

કમલા—ગદેન, જ્યાં શ્રીમદ્દામજીના અને શ્રીગુસાંધજીનાં સેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાં જ શંખનાદ થાય એવી અત્યંત પ્રાચીન પ્રણાલિકા છે. જતે કાલે શ્રીગુસાંધજીનાં સમજાલોકનાં અને મહાતુલાવી વિરહૈકસ્વરૂપ શ્રીહરિરાયજીનાં પણ સેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાંજે શંખનાદ થવા લાગ્યો. શ્રીમદ્દામજીનાં શ્રીગુસાંધજીનાં સમજાલોકનાં અને શ્રીહરિરાયજીનાં સેવ્ય સ્વરૂપ જ્યાં ગિરાજતાં હોય ત્યાં જ શંખનાદ થાય અન્યત્ર નહિ એવી હવે તો સુદૃઢ રીતિ બંધાઈ જ ગઈ છે. જ્યાં તેવાં પૂર્વોક્તપ્રાચીનમહાતુલાવિસેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં ન હોય ત્યાં શ્રીમદ્દામજીના વંશજ મહારાજોનાં મંદિરમાં પણ ઘણ્ટાનાદ જ થાય, અને ફલસ્પદાસ્યને જ આઠાંકાના વૈષ્ણવોને ત્યાં તો સદૈવ તાલિકાથી જ શ્રીકાકુરજી જાશે.

ગાકુલકુમારિકા—મા, ત્યારે જ્યાં શંખનાદ થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં, જ્યાં ઘણ્ટાનાદ થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં અને જ્યાં કેવલ તાલિકા થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં પણ ભેદ ? મહારાજોનાં મંદિરમાં ગિરાજતાં પુરુષોત્તમમાં અને આપણે ત્યાં ગિરાજતાં પુરુષોત્તમમાં—એવું સ્વરૂપમાં—પણ આ પ્રકારનો શું ઉચ્ચનીચ ભેદ જ ?

કમલા—ગદેન, એ ભેદ સેવ્ય સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતાનો નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય સ્વરૂપ તો સર્વત્ર જ અદ્વિતીય પુરુષોત્તમ છે, તથાપિ તે પુરુષોત્તમસ્વરૂપને જે સેવે છે તે સેવકના રસાલ ઉત્કૃષ્ટાપકર્ષની વિસ્મૃતિ થવી ન જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગીય સૃષ્ટિ દ્વિવિધ છે, બિન્દુસૃષ્ટિ અને નાદસૃષ્ટિ. શ્રીમદ્દામજીના બાલકાનું પ્રાકટય બિન્દુસૃષ્ટિમાં છે, અને શ્રીદામોદરદાસજીથી પ્રારંભીને વૈષ્ણવમાનનું પ્રાકટય નાદસૃષ્ટિમાં છે. આ ઉભયે સૃષ્ટિ વસ્તુનઃ સમાન છે, તથાપિ લીલાવૈચિત્ર્યાર્થ તેમાં કાંઈક ભેદ પણ જોવા અર્પે છે. નાદસૃષ્ટયુત્પન્ન આપણ સર્વ વૈષ્ણવોથી બિન્દુસૃષ્ટયુત્પન્ન મહારાજો ઉત્કૃષ્ટ છે, શ્રીમદ્દાયાચંદ્રવંશજ ઉત્કૃષ્ટ મહારાજોથી પણ મહાતુલાવી સમ બાલકો અને શ્રીહરિરાયજી ઉત્કૃષ્ટતર છે, અને સમજાલોકો તેમ જ શ્રીહરિરાયજીથી પણ પુષ્ટિમાર્ગને પ્રકટ અને પ્રકાશ કરનાર શ્રીમદ્દામજી શ્રીગુસાંધજી સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ છે. શ્રીમદ્દામજી, શ્રીગુસાંધજી, સમજાલોકો, શ્રીહરિરાયજી, શ્રીહરિરાયજી પછીના મહારાજો, અને આપણ સર્વેનું શુદ્ધ અદ્વૈત છે તથાપિ તે અદ્વૈત ઐચ્છિક રસપોષક ભેદનું સહન કરે છે. શ્રીમદ્દામજીપ્રભૃતિ આ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમનાં સેવ્ય સ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાં શંખનાદ થાય, શ્રીહરિરાયજીપછીના શ્રીમદ્દાયાચંદ્રવંશમાં શ્રીમદ્દામજીસમાન ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટતા

મુખ્યસ્થ ન હોવાથી તેમનાં મેન્ય સ્વરૂપ બિરજતાં હોય ત્યાં ધબ્ધાનાદ થાય, અને આપણે ત્યાં તો માત્ર તાલિકાથી જ શ્રીહાકુરજી જંગે.

ગોકુલકુમારિકા—જા, જો, તારે ભાવ હું આ પ્રકારે સમજી છું. આપણે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો નાદસૃષ્ટયુત્પન્ન હોવાથી શ્રીગોપીજનનાંરા હોવાથી શ્રીગોપીજનમંત દૈન્યને જ પ્રધાન માનીએ છીએ. વસ્તુતઃ-શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર એકાકી પ્રકાશે તેના કરતાં પણ શ્રીગોપીજનવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અધિકાધિક પ્રકાશે એમ શ્રીપંચાખ્યાયીના ચતુર્થ અખ્યાયના ૯મા તામિર્વિવૂત્તશોકાભિર્મગયાનચ્યુતો કૃતઃ વ્યસેવતાધિક તાત પુરુષઃ ક્રાંતિમિર્યયા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કથન છે. આ પ્રકારની વસ્તુરિધિ છે તથાપિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની કાન્તિમાં જ સ્વકાન્તિનો અન્તર્ભાવ સમર્પાને નિજ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જ નિર્મલ યશઃકિરણચ્છાદાથી સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ વેતાયમાન થાય એમ શ્રીગોપીજનની આન્તર આકાંક્ષા હોય છે, તેમ જ નિજસ્વામી શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરની બિન્દુસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન સ્વશુરની જ પ્રૌઢિ વૃદ્ધિ પામે એવી આપણા સર્વના અન્તઃકરણમાં પણ ઉત્કટ ઉત્કણ્ડા હોય છે, અને તેથી જ શ્રીગોપીજનવત્ કલરૂપ દાસ્યને અધીને ચર્ષને, સ્વામિસેવકભાવરૂપ દાસ્ય પ્રતિ જ સદૈવ દષ્ટિ રાખીને, કેવલ નિજસ્વામી શ્રીમદ્દામ્બુજનો જ નહિ પરન્તુ ભક્તિપ્રચારાર્થપ્રકટિત તદંગરૂપ તેમના આધુનિક વંશ્યમાત્રનો પણ સર્વાત્મભાવે સમુત્કર્ષ સ્વીકારીને, આપણે ત્યાં બિરાજતા લેશમાત્ર પણ અન્યૂન-કદાચિત્ અધિક પણ-શ્રીહાકુરજીને સ્નેહમય તાલિકાથી જગાડીએ છીએ. સર્વ પ્રૌઢિ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણના અને તદંતર્ગત તદીય વિશુદ્ધ વશ્યમાં રચાપી દેવાથી સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ શુદ્ધ પ્રમેયમાર્ગમાં વિચરવાનો બિન્દુસૃષ્ટ્યદભૂત વૈષ્ણવોને સંપૂર્ણ અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના વિશુદ્ધ વશ્યોના પદકમલમાં પ્રૌઢિમાત્રનો નિવેશ કરવાથી તદીય મન્દિરોમાં પ્રૌઢિપ્રાધાન્ય અને આપણે ત્યાં પ્રેમપ્રાધાન્ય પણ અનુક્રમસિદ્ધ જ. આપણા સેવામાર્ગમાં ભેદ પણ અસ્તિત્વ, અને તે પણ રસના ચિત્રવિચિત્ર આવિષ્કારાર્થ હોવાથી ભૂપણ જ છે, દૂપણ નથી.

કમલા—બહેન, તું યથાર્થ સમજી હોય એમ મને લાગે છે, આ પ્રકાર ચિત્તમાં દૃઢ સ્થાપવાથી અનેક પ્રકારની અન્યથાશુદ્ધિ ધીમેધીમે દૂર થઈ જશે એમ માનવાનું કારણ મને છે.

ગોકુલકુમારિકા—જા, આપણા શ્રીહાકુરજી કેવલ આપણે માટે જ હોવાથી આપણે પરમ નિર્ગૂઢનિધિવત્ જ તેમનું લાલનપાલન કરવું, અને આપણા ગુમનિધિનાં દર્શન આપણે અન્ય વૈષ્ણવને પણ કરાવવાં હોય તો જ કરાવીએ.

કમલા—બહેન, શુરના મન્દિરનાં જે શ્રીહાકુરજી-બિરાજે છે તે તદીય સકલ શિષ્યવંદના દિતાવહ છે, અને આપણે ત્યાં જે શ્રીહાકુરજી-બિરાજે છે તે કેવલ આપણા જ ભાવપોષાર્થ છે, તેથી આપણને જે ભાવનું ઘન શ્રીમદ્દામ્બુજએ કૃપું હોય તે જ પ્રકારના મુગ્ધતીય ભાવથી ક્રોધ, રસિક વૈષ્ણવ આપણા શ્રીહાકુરજીનાં દર્શનની પ્રચુર આકાંક્ષા રાખે તો જ તેને કવચિત્ દર્શન કરાવાય. પ્રૌઢિ અને ફલરૂપ દાસ્ય એ બેનું તારતમ્ય લક્ષમાં રાખવું. અને આમણે સદૈવ ફલરૂપ દાસ્યમાં જ વિહરવું.

શ્રીમહાપ્રભુજીશ્રીગુસાંધજીપ્રભૃતિ પ્રતિ અને તત્સબન્ધથી તેમના, વિશુદ્ધ વંશ્ય પ્રતિ પ્રાણાન્તે પણ સ્વામિમેવકભાવની હાનિ ન થવા દેવી. શંખનાદ ઘણ્ટનાદ આપણે ત્યાં પણ મન્દિરવત્ થાય એવી તો સ્વપ્ને પણ શુદ્ધિ ન જ રાખવી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આજે શ્રીદાકુરજીને જગાડવાની સેવા મને નહિ આપે ?

કમલા—બહેન, ભલે, તે સેવા તું કર. હું ત્રણ વાર નાલિકા વગાડું છું, તું પ્રથમ શ્રીસુમેધિનીજીની, તે પછી શ્રીમહાપ્રભુજીની, અને તે પછી તારા શ્રીલાલજીની ઉર્જુવલ આદર ધીમેધીમે કામલતાથી ઉચી કરજે. ત્રણે સ્વરૂપ પરમ સુકુમાર છે, તેમને લેશ પણ શ્રમ ન થાય એમ સાવધાન રહેજે. અન્તઃકરણમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું ચિન્તન કરીને તેમની કૃપામાત્રથી શ્રીમાતૃચરણ શ્રીમદ્દશોદાજીના અને શ્રીગોપીજનના પરમ નિગૂઢ ભાવથી હૃદય સુવાસિત કરીને પરમભાવ્યવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી આ મેવા અત્યન્ત માવધાનતાથી કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ભરુચમાં શ્રીસ્વામિનીયુક્ત ગૌરશ્યામ શ્રીમદ્દનમોહનલાલજીની અને છોટે તેમ જ બડે શ્રીનવંતીતલાલજીની એ જ જગાડવાની સેવા કરતા દાદાજીને ક્ષેપને અને મોહનલાલકાકાને દીકેલા છે, તેમ જ મુંબાઈમાં વાડીલાલકાકાને ત્યાં શ્રીદાકુરજીને જગાડતા શ્રીમહાપ્રભુજીનાં પણ ચિત્રમાં મને દર્શન થયાં છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી તેમાં સાવધાનતા રહેશે એમ મારી શ્રદ્ધા છે.

કમલા—બહેન, શ્રીગોપિકાગીતના આર્ત શ્રવણથી શ્રીદાકુરજી શ્રીગોપીજનની ‘પરિપદ્’માં પ્રકટ થયા ત્યારે શ્રીધમુનાજીના નિર્મલ પુલિનપર શ્રીગોપીજનના ઉત્તરીય વસ્ત્રનિકરપર શ્રીદાકુરજી બિરાજ્યા હતા એ પ્રસંગ મેં તને શ્રવણ કરાવેલો છે તેની ભાવના કરીને આ ત્રણે સ્વરૂપને શ્રીચોટીજીપર સાવધાનતાથી પ્રધરાવ, અને સ્વચ્છ કામલ વસ્ત્રથી પ્રથમ શ્રીયુગ્મનું ગ્રેષ્ઠનાદિ કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પુષ્ટિભક્તિસુધામાં ગ. D.નો ‘ગોપીપરિપદ’ એ શીર્ષકનીચેનો લેખ પણ મેં પરિપૂર્ણ વાંચ્યો છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતના તે પ્રસંગના શ્લોક પણ મારી સ્મૃતિમાં છે.

કમલા—બહેન, એ ગ. D. તે તારા ધી—કાકા જ છે. તેમનું ચિત્ર ક્યારેક સ્થિર હોય છે ત્યારે તો તેમના નામ જેવા જ તેમનામાં, ગુણ, પણ દૃશ્યમાન થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોક પણ તારી સ્મૃતિમાં જ છે ત્યારે તો તેનો પાક કરીને જ ભાવનાપૂર્વક પ્રધરાવ.

ગોકુલકુમારિકા—

તદ્દર્શનાદલાદવિધૂતહૃદ્ગો મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સ્વૈરુત્તરીયૈઃ કુચકુંકુમાંકિતૈરચીકૃપનાસનપાત્મવાન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

તત્રોપવિષ્ઠો ભગવાન્ સ ર્શ્વરો યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસનઃ ।

ચક્રાસ ગોપીપરિપદ્ધતોર્ચિતૈલ્લોકયલક્ષ્મ્યેકપદં વપુર્દધત્ ॥ ૧૪ ॥

આ, આ શ્લોકમાં કાંઈ મારા દોષ હોય તો તે શુદ્ધ કરજો.

કમલા—અહેન, આ શ્લોકના તારા ઉચ્ચાર શુદ્ધ છે. આ શ્લોકનું વૃત્ત કયું છે ? તે તું કહી શકે છે ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, પ્રતિવચ્ચ દ્વાદશ અક્ષર છે, અને તેમાં જગણુ તગણુ નંગણુ અને રાણુ છે તેથી મને એ ‘વંશસ્થ’ વૃત્ત લાગે છે. જત્તા હુ વંશસ્થમુદીરિતિ જર્ગો.

કમલા—અહેન, ધન્ય, આ શ્લોકનું વૃત્ત વંશસ્થ જ છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણદેવણ્યે આ શ્લોકનું વંશસ્થ વૃત્તમાં કીર્તન કેમ કર્યું હશે તેની આવના તારાથી થઈ શકે છે ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને અંતઃકરણમાં કાંઈક એવી સ્ફૂર્તિ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ અત્ર શ્રીગોપીજનવંશમાં મૌક્તિકવત્ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એ સૂચન કરવાને શ્રીકૃષ્ણદેવણ્યે એ પણ એ રમણીય પ્રસંગનું મૌક્તિકાર્થવ્યંજક વંશસ્થ વૃત્તમાં જ ગાન કર્યું.

કમલા—અહેન,

સત્તાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ ।

પ્રમાણમન્તઃકરણમવૃત્તયઃ ॥ ૧ ॥

ગોકુલકુમારિકા—આ, મારી સાધુતાથી મને આ સ્ફૂર્તિ થઈ હોય એમ સસાધનતા હું સ્વીકારી શક્તી નથી.

કમલા—અહેન, ત્યારે, વંશસ્થ વૃત્તના આ સુભગ આશયની સ્ફૂર્તિ તને કયે પ્રકારે થઈ ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, મારા ઉત્સંગમાં કોણ બિરાજે છે ?

કમલા—અહેન, તારા ઉત્સંગમાં પરમકમનીય શ્રીકૃષ્ણ બિરાજે છે, અને તું શ્રીમુખારવિંદનું પ્રોચન કરી રહી છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીમુખારવિંદની પણ સુન્દરતા રાથી ?

કમલા—અહેન, શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીમુખારવિંદ તો સુન્દરતાનું નિધાન જ છે, તથાપિ શ્રીમુખારવિંદમાં શ્રીનાસિકાની સુન્દરતા અગ્રય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીકૃષ્ણની શ્રીનાસિકા કાના જેવી છે ?

કમલા—અહેન, શ્રીકૃષ્ણની શ્રીનાસિકાને ઉપમા આપી શકાય એવો ઉપમાન પદાર્થ જે સકલ જ્ઞાંતમાં નથી તથાપિ શ્રીકૃષ્ણની નિજેચ્છા થાય તો તેનાં દર્શન પ્રભુ શુકનાસિકાવત્ કરાવે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, અને તેથી જ લક્ષ્મણને શ્રીનાસિકાના દર્શને શુકનાસિકાવત્ થાય છે. પરંતુ, આ, આ શ્રીનાસિકામાં કયું આલરણુ છે ?

કમલા—અહેન, શ્રીનાસિકામાં તો ગજમૌલિક વિલસે છે. સોહત નાસિકા, ગિરિધર, ગજમોતી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, નાસા મુક્તા કોર એમ લાઘ્યવાનો પણ ગાન કરે છે.

કમલા—અહેન, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની કીરવત્-શુકવત્-શ્રીનાસિકાસ્થ મૌક્તિકનાં દર્શનથી તારા અંતઃકરણમાં વંશસ્થવૃત્તના આવા સુભગ આશયની સ્ફૂર્તિ થઈ ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે તો શ્રીકૃષ્ણ જાણે.

કમલા—જહેન, આપણાં સેવામાર્ગ મહાવિલક્ષણ છે. અહો ભક્તિમાર્ગયિ નિસ્સાધનતા ! જહેન, આ કર્મમાર્ગ નથી, ઉપાસનામાર્ગ નથી, જ્ઞાનમાર્ગ નથી, વિહિતભક્તિમાર્ગ નથી, પરંતુ સેવામાર્ગ છે. શ્રીયમુનાજી અંથવા શ્રીમહાપ્રભુજી કૃપા કરીને આપણામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે જ સસાધન જલ્લાદિને પણ દુર્લભ ભાવાત્મક સેવા ચર્ચિત્રિય પણ જની શકે, જીવના સ્વકીય સાધનમલે તો તે લેશ પણ શક્ય જ નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીનો અનન્ય આશ્રય રાખીને તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે તનુભવિતગ્ન સેવના કરીએ તો અગાંનેર અવસ્થામાં જ જલભોધન—જલજ્ઞાન—થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જો શ્રીમહાપ્રભુજીના કૃપાતિશયથી માનસી સેવાનું પણ દાન થઈ જાય ત્યારે તો શ્રીસેવાશ્લકઅન્થોક્ત અલૌકિકસામર્થ્યાદિ અલભ્ય ફલવપનો પણ અનાયાસે લાભ થઈ જાય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, તારું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. જીવોઃ સ્વમાવતો દુષ્ટાઃ જીવમાત્ર સ્વભાવથી દુષ્ટ, અને શ્રીકૃષ્ણજી તો નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ. નિર્દોષપૂર્ણગુણ શ્રીકૃષ્ણજીની તત્ત્વવિતજનિ સેવના નિર્દોષપૂર્ણગુણ શ્રીમહાપ્રભુજી જ કરી શકે. આપ સેવા કરી શીલ્લવે શ્રીહરિ મુક્તિપક્ષમૈવ સુદઢ કીધો !

કમલા—જહેન, શ્રીમહાપ્રભુજીનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ અવર્ણનીય છે. એ સ્વતઃ જ ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણજી છે, ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણજીની સેવના ઉપદેશ છે, ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણજીની સેવના કરે છે, અને સ્વભાવતોદુષ્ટ જીવથી શ્રીકૃષ્ણજીની સેવના સ્વતઃ ન થઈ શકે તેથી જીવમાં કૃપાવિષ્ટ સ્વરૂપે પ્રવેશ પણ કરે છે ! શ્રીમહાપ્રભુજી ફલરૂપ છે તથાપિ કૃપાવિષ્ટ થઈને નિસ્સાધન જીવના સાધન પણ થઈ જાય છે ! કૃપાવિષ્ટઃ સાધનમ્ આનન્દરૂપઃ ફલમ્ ॥

ગોકુલકુમારિકા—આ, હવે કોઈક સમજાય છે, જેમ શ્રીકૃષ્ણજીના સારસ્વતકલ્પીય પ્રાકલ્ય-સમયે શ્રીયમુનાજી નિસ્સાધન ભક્તના મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે છે. તેમ ચૈતવારાહ-કલ્પમાં શ્રીમહાપ્રભુજી નિસ્સાધન ભક્તના સકલ મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે છે. આ પ્રકારે મને શ્રીયમુનાજીનું અને શ્રીમહાપ્રભુજીનું અત્યન્ત સામ્ય લાગે છે.

કમલા—જહેન, સામ્ય અનુભવાય તોએ અહોભાગ્ય !

ગોકુલકુમારિકા—આ, વ્યતિરેક તો કૃપાતિરેક વિના ક્યાંથી સ્પૃશે ?

કમલા—જહેન, તેવો કૃપાવ્યતિરેક પણ લીલામૃતરસાર્દ્ર શ્રીમહાપ્રભુજી કરશે જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને પણ વિશ્વાસ છે, અને નારી આશિષ છે.

કમલા—જહેન, જીવની આશિષ શી ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, તારો આશય એવો જણાય છે કે દાનતાથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું જ અવલમ્બન કરવું, તેમની જ આશિષથી અસાધન સાધન થઈ જશે. શ્રીકૃષ્ણજી જાગે તે પહેલાં શ્રીયમુનાજીનાં અને શ્રીમહાપ્રભુજીનાં ગુણગાન કરવાનું પ્રયોજન હવે મને કોઈક સમજાયું. શ્રીયમુનાજીએ જેવી કૃપા શ્રીગોપીજનપર કરી તેવી કૃપા કરીને શ્રીમહાપ્રભુજી આપણાં નિસ્સાધન દેહપ્રાણેન્દ્રિયાન્તઃકરણમાં સ્થિતિ કરે તો જ શ્રીકૃષ્ણજીની સેવનાનો સંભવ. આ જ શ્રીકૃષ્ણજીની અધૃતિવટના—

પટ્ટીપત્તી કૃપાશક્તિ, આ, ક્ષુ શ્રીકુરુશ્ચના રમ્ય શ્રીઅંગનું પ્રેરિત્વાદિ કરી રહી,
હેવે આપણે બને સાથે જ મંગલભોગ ધરીએ.

કમલા—અહીં, તને મંગલભોગના મોક્ષની તે શ્રુતિ છે, તેથી તે બાળ.

ગોકુલકુમારિકા—

વ્રજસ્ત્રીકરયુગ્માત્મયન્ત્રે પાત્રે ચં તન્મયમ્ ।
સ્થાપિતં તે ભોજનાર્થે ભોગ્યભોજ્યાન્નસમ્પ્રદતમ્ ॥

શુંસ્વ ભાવૈકસંશુદ્ધદાધિદુગ્ધાદિમોદકાન્ ।
મિયં તે નવનીતં ચ રાઘયા સહિતો હરે ॥

ભાષણં મા ત્યજ માણમિયે ગોપવધૂપતેઃ ।
ત્વન્મુખામોદસુરામિ ભોજ્યં શુક્તેધિકં મિયઃ ॥

રાધાધરસુધાપાતુઃ કિમન્યન્મધુરાયિતમ્ ।
યાન્નિવેદ્યં તદપ્યેતન્નામસમ્બન્ધતો ભવેત્ ॥

મિયામુખાંબુજામોદસુરભ્યન્નમતિમિયમ્ ।
અંગીકુરુજ્વ ગોપીશ તદીયત્વાન્નિવેદિતમ્ ॥

નિજાસ્યે નવલાસ્યોસ્મિન્ આસ્યભોજ્યં મદર્પિતમ્ ।
શુંસ્વ શ્રીગોકુલાધીશ સ્વાધિવ્યાધીન્નિવારય ॥

યશોદારોદિગ્ધીમાવાદ્ ચલેન સહ ચાલકૈઃ ।
શુક્તં યથા ચાલભાવમાકલ્યાદ્ શુંસ્વ મેં તથા ॥

શ્રીરાધે કરુણાસિન્ધો શ્રીકૃષ્ણરસવારિધે ।
ભોજનં કુરુ ભાવેન મિયેણ પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

ત્વદીયમેવ ગોવિન્દ તુભ્યમેવં સમર્પિતમ્ ।
ગૃહાણ રાધિકાયુક્તો મયિ નાય કૃપાં કુરુ ॥

આ, આપણે મંગલભોગ ધરી લીધા, તેથી વિનન કરીને બદ્ધર સરકી લઈએ.
સાવધાન.

૧. સામેથી આવતાજતાં બહારનાં શ્રીપુરુષે. અનવધાનનાથી સ્પર્શ ન કરે એ હેતુથી અરપુરુષના-
રક્ષણાર્થે આ રાખે ઉચ્ચારના સેવાના એવા મંદિરમાં સત્સંપ્રમ ગત્યાગતિ કરે છે.

આર્દ્ર અને આર્ત.

આર્દ્ર—કાંઈ પણ સાધન વિના કેવલ નિસ્સાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી પ્રસાદને સ્થાને પ્રમાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય એમ ભીતિ રહે છે.

આર્ત—ભીતિ છે ત્યાંપર્યન્ત આવા પ્રશ્ન ચર્ચવાનો અધિકાર પણ કદાચિદ્ ન હોય. અભય એ દૈવ સમ્પત્તિનું પ્રથમ લક્ષ્મ છે.

આર્દ્ર—સુધારણા કરું છું.

આર્ત—તેમ કરવામાં સેધ નથી.

આર્દ્ર—કાંઈ પણ સાધન વિના કેવલ નિસ્સાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી પ્રસાદને સ્થાને પ્રમાદને અવકાશ થાય એમ લાગે છે.

આર્ત—તેમ પણ નથી.

આર્દ્ર—તે કવી રીતેએ ?

આર્ત—સાવધાનતાથી અવણુ કરશે ?

આર્દ્ર—સાવધાન છું, અવણુ કરાવો.

આર્ત—પુરુષોત્તમ, પુષ્ટિમાર્ગ, તન્માર્ગમાં જન જીવ, મેવના, પ્રપત્તિ ઇત્યાદિ શબ્દની મીમાંસા કદાપિ કરેલી ખરી ?

આર્દ્ર—સત્ય કહું ?

આર્ત—અવશ્ય.

આર્દ્ર—જીવની જલ્પનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

આર્ત—તેવા પ્રસંગ પણ કવચિદ્ બાધક નથી. પ્રભુસ્તુ સર્વતો રક્ષા કરિષ્યતિ ન મંદાય.

આર્દ્ર—લજ્જા પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—સંદોષતાની સૂક્તિ પણ નિસ્સાધનતાનું અંગ જ છે.

આર્દ્ર—અતિશય ત્રપા પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—એ ઉત્તમોત્તમ કૃપામિત્ર અવણુધિકાર સંપાદન કરાવે છે.

આર્દ્ર—પુરુષોત્તમની મીમાંસા મનવડે ક્યાંથી થાય ?

આર્ત—કેમ ન થાય ?

આર્દ્ર—સ્વયમ્એ જ ઇન્દ્રિયોને પરોક્ષ-બુદ્ધિર્મુખ-સર્જ. પગાચિ જ્ઞાનિ વ્યઠળત્ સ્વયમ્મુઃ ।

આર્ત—તેથી શું ?

આર્દ્ર—તેથી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મસન્સુખ થઈ શક્તી નથી, વાચાબ્રભૂતિ કર્મજ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન પણ બ્રહ્મથી નિવર્તે છે, યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ।

આર્ત—પરંતુ ઉત્તરાર્ધનું સંગોપન શામાટે ?

આર્દ્ર—બ્રહ્મના આનન્દના વિદ્વાન્ સર્વત્ર સર્વદા નિર્ભય હોય છે, આનન્દ બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન ।

આર્ત—સમગ્ર શ્રુતિ ધરાવો.

આર્દ્ર—વાચાબ્રહ્મણિ કર્મજાનેન્દ્રિય અને મન પણ જ્યાંથી નિવર્તે છે એવા જ્ઞાના આનન્દના વિદ્વાન સર્વત્ર સર્વદા નિર્ભય હોય છે. વાચાબ્રહ્મણિ મનપર્યંત 'સાધકતમ' કરણુમાત્ર જ્ઞાના આનન્દનો સંસ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

આર્ત—અર્થાત્ ?

આર્દ્ર—શબ્દથી પણ તેનું વિશદ જ કથન કરાવશે ?

આર્ત—શી ક્ષતિ ?

આર્દ્ર—જ્ઞાનો આનન્દ છવિવિહિત સાધનમાત્રથી પ્રાપ્ય નથી, જ્ઞાનાનન્દ છવવૃત્તિસાધ્ય નથી.

આર્ત—કમનીય, પરંતુ જ્ઞાના આનન્દના પણ વિદ્વાન કોઈક વિરલ હોય છે જ એમ પણ ભગવતી શ્રુતિ જ આજ્ઞા કરે છે.

આર્દ્ર—છવિવિહિત સાધનમાત્રથી અગમ્ય જ્ઞાના આનન્દના વિદ્વાન સદાસર્વદા નિર્ભય હોય છે એ તો નિર્વિવાદ જ છે, અને તેથી જ્ઞાની સ્વેચ્છા થશે ત્યારે જ તે નિજ આનન્દનું દાન કરશે એમ દેવસ નિરમાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી અમાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ, હવે અનુવાદનું શ્રવણ કરો.

આર્દ્ર—સાવધાન છું.

આર્ત—જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે તેથી પ્રકાશક છે અને સર્વ વિશ્વ પ્રકાશ્ય છે એમ તમેજ્ઞાન્ત શ્રુતિનો આશય છે. સર્વ વિશ્વ જ જ્ઞાનપ્રકાશ્ય તેથી જ્ઞાન પ્રકાશક અને વિશ્વાન્તર્વર્તિ પ્રમાણુમાત્ર પ્રકાશ્ય. પ્રકાશક જ્ઞાના પ્રકાશાનુગ્રહ વિના પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ જ સંભવની નથી. આ પ્રકારે સર્વ પ્રમાણુમાત્ર જ્ઞાનપ્રકાશ્ય હોવાથી જ્ઞાનાં પ્રકાશક થઈ શકતાં નથી. પ્રકાશ્ય પ્રમાણુવડે જ્ઞાન પ્રકાશ્ય છે એમ માનતાં જ્ઞાના સ્વયંપ્રકાશત્વમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, તેથી જ્ઞાની શ્રુત્યુક્ત સ્વયંપ્રકાશના સ્વીકારીને દેવસ અપ્રકાશ્ય જ જ્ઞાન માનવું.

આર્દ્ર—અહો અનુવાદ્યાતુરી !

આર્ત—વડી જ્ઞાનો વિચાર પણ મન વડે જ થવાનો, જ્ઞાને મનનો વિષય સ્વીકારતા યતોજાઓ શ્રુતિનો પણ વ્યાકોચ થાય છે.

આર્દ્ર—અવશ્ય થાય જ.

આર્ત—વડી પદાર્થનો સન્નિર્ઘ્ન અને સદકારિનો અનુગ્રહ આ હિલય સામગ્રીની પ્રમાણુમાં અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ જ્ઞાનો સ્પર્શ કે જ્ઞાનનું જ્ઞાન સંભવતું નથી એમ અર્થવનીય ન સ્પૃશન્તિ ન વિદુઃ સ્મૃતિ જ્ઞાના સન્નિર્ઘ્નનો અસંભવ સ્મરે છે, તમેજ્ઞાન શ્રુતિ સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનનું ઇતર કોઈ પણ પ્રકાશક ન થઈ શકે એમ ઉપદેશે છે, અને યતોજાઓશ્રુતિ જ્ઞાની મનની નિવૃત્તિ ઉપદેશે છે, તેથી જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રમાણુનો વિષય થઈ શકે નહિ. યતોજાઓ શ્રુતિમાં વાણીની નિવૃત્તિ ઉપદેશાર્થ છે, તેથી સત્ય જ્ઞાન અનન્ત ઇત્યાદિ પદ પણ જ્ઞાનાં વાચક નથી પણ લક્ષક છે. પ્રમાણુ વ્યવહાર્ય છે અને જ્ઞાન તો સર્વ વ્યવહારથી અતીત છે, તેથી જ્ઞાનમાં કોઈ પણ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. આ પ્રકારે જ્ઞાનો વિચાર જ થઈ શકતો

નથી એમ સિદ્ધ થયું, તેથી બ્રહ્મની પ્રમિતિને અર્થે મીમાંસાદ્વાર: ઉપનિષદનો અર્થ પણ અવિચાર્ય જ.

આર્દ્ર—પરાચિ, જ્ઞાનિ શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય આ જ છે.

આર્ત—બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી અતીત છે વાણીમનથી પણ અગોચર છે ઇત્યાદિ પણ ઉપનિષદથી જ જણાય છે, તેથી પ્રમાણનો વિષય બ્રહ્મ નથી એવા જ્ઞાનને અર્થે પણ ઉપનિષદનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય એમ ભાવના કરવામાં આવે તો તે પણ અયુક્ત છે. નિજ વ્યાપારે કરીને બ્રહ્મને સ્વવિષય કરે છે તથાપિ બ્રહ્મને અવાચ્ય કહે છે, તેથી એવી બાધિતાર્થ ઉપનિષદની મીમાંસા જ ન કરવી, આ પ્રકારે અનુવાદ સમ્મત હોય તો સિદ્ધાન્ત ઉપક્રમાય.

આર્દ્ર—અનુવાદ અક્ષરશઃ યથાર્થ છે, અને તેથી જ કેવલ નિસ્સાધનતામાં પ્રમાદને અવકાશ, પ્રમાદને નહિ.

આર્ત—અત્ર જ વિરમવામાં આવે અને બ્રહ્મને સર્વજ વ્યવહારથી અતીત કલ્પવામાં આવે તો પ્રમાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેમ નથી.

આર્દ્ર—તે કેવી રીતિએ ?

આર્ત—તદૈક્ષત સ ર્દક્ષાંચક્રે શ્રુતિનું પણ અનુસન્ધાન કરો.

આર્દ્ર—“ હું આ પ્રકારે કરીશ ” ઇત્યાદિ નિશ્ચયાત્મક આલોચન તે જ બ્રહ્મની ઈક્ષા.

આર્ત—બ્રહ્મની સર્વ પ્રમાણાતીતતા જેમ શ્રુતિસિદ્ધ છે તેમ જ બ્રહ્મની ઈક્ષા પણ શ્રુતિ-સિદ્ધ છે.

આર્દ્ર—નિષ્પ્રત્યૂહ.

આર્ત—બ્રહ્મની સર્વ પ્રમાણાતીતતા અને ઈક્ષા ઉભયે શ્રુતિસિદ્ધ, તેથી ઉભયનું બલ સમોન, અને તેથી એકનો બાધ અન્યથી ન થાય.

આર્દ્ર—સમાનબલ શ્રુતિદ્વયમાં એકનો બાધ કરીને અન્યનો પરિગ્રહ ન્યાય્ય નથી, ઉભયનો જ સમાન અંગીકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—તદેજતિ તત્તૈજતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિ એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં એજન-કમ્પન-અને એનેજન-અકમ્પન-એ વિરુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશીને બ્રહ્મની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતાનું સૂચન કરે છે.

આર્દ્ર—બ્રહ્મની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા તો ‘ અન્યદેવ તદ્ વિદિતાત્ અથો અવિદિતાત્ ’ ‘ અજોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રયોદશાધ્યાયમાં, અને તત્તુ સમન્વયાત્ બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ વિશદ જ છે. બ્રહ્મની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા વેદાન્તનું પરમ મણ્ડન છે.

આર્ત—શ્રુતિગીતાન્યાયથી બ્રહ્મની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા સ્વીકારીને સર્વ વ્યવહારથી પ્રમાણ-થી અતીત જ બ્રહ્મને નિજ ઈક્ષાથી વિચાર્ય-વ્યવહાર્ય-પણ સ્વીકારવું.

આર્દ્ર—રમણીય ! ‘ આ નિજ આત્માને નાના પ્રકારે કરીશ અને સર્વવ્યવહારાતીત છું તથાપિ લોકસૃષ્ટિકાર વ્યવહાર્ય થઈશ ’ એમ અદ્વિતીય બ્રહ્મે જ કૃપા કરીને ઈક્ષા કરી.

આર્ત—જીવન: પરિચિત્ત બલે જીવની મીમાંસા અશક્ય જ છે, તથાપિ જીવે કૃપા કરીને. ઈક્ષા કરી તેથી ઈક્ષારૂપ કૃપાથી જીવવિચાર સંભવે છે.

આર્દ્ર—મમ્યક્ સમ્યક્, જીવ સ્વતઃ તે નિઃસાધન જ છે, તથાપિ જીવે પરમાત્મા ભગવાન પરમકૃપાલુ છે, તેથી દીનતાથી નિઃસાધનતાનો જ અંગીકાર કરીને ભગવત્પ્રપત્તિ જ આદરવી, તેથી પ્રમાદ નહિ પરંતુ પ્રસાદ જ પ્રાપ્ત થાય.

આર્ત—સસાધન સાધનનિહતાથી જીવાશ્રયવાદ પ્રાપ્ત થાય, જીવની વ્યુત્પત્તિ થાય, જીવ જાણે મર્થ જન્ય, તેથી કૃપાત્મક પુષ્ટિમાર્ગમાં તે શું પરંતુ તદવલમ્બક સાધનાત્મક મર્યાદામાર્ગમાં પણ નિઃશ્રેયસાર્થ શ્રીમદાચાર્યચરણોપસત્તિરૂપ નિઃસાધનતામૂલક પરાશ્રયનો જ ઉપનિષદમાં પણ ઉપદેશ છે.

તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

આર્દ્ર—તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

આર્ત—હવે સતોવાચોનો ઉત્તરાર્થ પણ ધરાવે.

આર્દ્ર—જીવનાં વાક્યપ્રભૃતિ બાહ્ય અને મનઃપ્રભૃતિ આન્તર કરણુ જીવથી નિવર્તે છે. જીવની આ સર્વ વ્યવહારાતીતતા તે જ જીવની કેવલ નિઃસાધનતા. આ પ્રકારે જીવ સર્વ-વ્યવહારાતીત અને જીવ નિઃસાધન, તેથી જીવે શ્રીકૃષ્ણાનન્ય શ્રીમદાચાર્યચરણની જ સર્વાત્મભાવે ઉપસત્તિ કરવી, જેથી તેમના કૃપાકટાક્ષથી તદનન્ય શ્રીકૃષ્ણના રસાત્મક આનન્દસન્દેશનું સદાસર્વદા સર્વત્ર નિર્ભય વિહરવાનું વિરલ અદ્દોભાવ્ય પ્રાપ્ત થાય. જીવની ઈક્ષાના અનુસન્ધાનમાં પ્રમાદ પરંતુ તે ઈક્ષાના અનુસન્ધાનમાં સદૈવ પ્રસાદ જ સંભવે છે.

આર્ત—સુન્દર ! ઈક્ષિત્યધિકરણના આ રમણીય સ્વારસ્યનું શ્રવણ કરાવ્યું, તેનું નિરન્તર મનનનિદિધ્યામન કરજો. આકૃષ્ટિરસકુદુપદેશાત્ ।

આર્દ્ર—ઈક્ષિત્યધિકરણમાં તે સાંખ્ય પ્રકૃતિવાદનું ખડન આપાતનઃ જણાય છે તેમાંથી આવે વિવક્ષણું પરાશ્રય માર્ગ મિદ્ધ થાય છે એ વિજ્ઞાન આજે જ શ્રીમદાચાર્યચરણના અનુમદથી પ્રાપ્ત થયું.

આર્ત—શ્રીકૃષ્ણાસ્ય શ્રીકૃષ્ણાનન્ય શ્રીમદાચાર્યચરણકમલના અનન્ય આશ્રયના અભાવે મર્ત્ય ભુદ્ધિથી અર્થનો અનર્થ ભાસે છે, અનેક સ્વાર્થપ્રચુર દુષ્ટિવતા ઉદ્ભવે છે, તેથી નિઃસાધન જીવના નિઃશ્રેયમાર્થ મર્યાદા અને પુષ્ટિ ઉભયે માર્ગમાં શ્રીમદાચાર્યચરણકમલની ઉપસત્તિ જ પ્રથમ અંગ છે.

न नरेणावरेण प्रोक्तं एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरस्ति नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥

આર્દ્ર—અનુપનીત અમંસ્કૃત વાત્યપ્રાય પશ્ચિનમ્મન્ય વિચિત્ર મગ્ગલથી શિક્ષિત જીવવિદ્યા યથાર્થ રૂઢ સમર્પતી નથી એમ હરિકૃપાથી વિનિશ્ચય થયો, દુષ્ટિવતા ત્રુટી.

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પण्डितम्मन्यमानાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિયન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥

× × × × × × ×

આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોસ્ય લબ્ધાશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥

આર્ત—કાંઈક રસાભાસ થાય છે.

આર્દ્ર—તેથી હવે પ્રારંભમાં જ શ્રીસર્વોત્તમજી શ્રીવલ્લભાષ્ટક શ્રીસમન્વેષી અને શ્રી-
હરિધનચરણના લઘુ પરંતુ ગભીર ગ્રંથના આશય સુસ્થિર થયા પછી જ
શ્રીમદાચાર્યચરણનું ચથાર્થ સ્વરૂપ હૃદયકમલમાં પ્રકાશે એ સાક્ષાત્કારના સૌભાગ્યમાં
રસાભાસ પણ રસનો જ પોષક છે. હવે શી આજ્ઞા છે ?

આર્ત—આજ્ઞા શ્રીમદાચાર્યચરણની, જીવની નહિ જ. જ્યાં વિચરે ત્યાં નિઃસાધનતાનું
અનુસન્ધાન કરાવીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વૃત્ત પરંતુ દુઃસંસર્ગથી અને દુષ્ટાનથી બહિર્મુખ
જીવેને શ્રીમદાચાર્યચરણકમલના અનન્ય આશ્રયમાર્ગનો—તાપકલેશાત્મક દાસ્યરૂપ
પ્રપતિમાર્ગનો—સંકેત કરાવજો, જેથી તે પામરોની દેહાત્મક સેવામાર્ગમાં કદાપિ
‘સાધનપ્રાપ્તિ’ ન થાય.

આર્દ્ર—કાંઈ ગુરુદક્ષિણા ?

આર્ત—શ્રીમદાચાર્યચરણના સુપ્રસન્ન વદનકમલની મકરન્દચ્છટામાં કાલ્પવૃક્ષ ગુરુદક્ષિણા
વિલસે છે. ગુરુશિષ્ય નથી, પરંતુ ગુરુભાઈ છીએ, નિઃસાધનતાથી શ્રીમદાચાર્ય-
ચરણનાં ગુણગાન કરવાની સ્પૃહા આય ત્યારે પુનઃ પ્રપારંબે.

સહ નાવવતુ । સહ નૌ ઝનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવૈ ।

ઓમ્ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥

નિજમાર્ગીય પ્રવૃત્તિ.

શ્રીસુખોદિનીજી પ્રથમ સ્કેન્ધ અને ભક્તિદાસના પ્રકાશક કે. કે. કે. યુ. કે. ભટ્ટ
બલભદ્રશર્માએ શ્રીદેવકીનન્દનજીકૃત પ્રકાશમહિત ‘બાલમોઘ’ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નિર્ણય-
સાગરમાં મુદ્રિત આ ગ્રંથનું ‘નિર્મેજન’ માત્ર ૦-૨-૩ છે. સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યના
સંગ્રાહકોએ અત્ર ઉત્તેજન અર્પવું યુક્ત છે.

× × × × × × ×

ઉક્ત ભટ્ટજી સ્વજ્ય કાલમાં શ્રીયમુનાષ્ટકનું સંસ્કૃત માહિત્ય અને લાલુભટ્ટજીવિરચિત
‘સેવાદૌમુદી’ અને ‘નિર્ણયાર્ણવ’ પણ પ્રસિદ્ધ કરશે.

× × × × × × ×

શ્રીસુદમપુરીસ્થ સુગૃહીતનામધેય શ્રીજીવનલાલજીના સમુત્તેજનથી રા. રા. મૂલચન્દ્ર-
તુલસીદાસ તેજીવાલા બી. એ. એલ. એલ. બી. વગેરે ગ્રંથનું સંસ્કૃત સાહિત્ય શ્રીસેવા-

દ્વિતી વ્યુત્ક્રમે અર્થોત્તર સેવાદાથી વિપરીત ક્રમે પ્રસિદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં છે. ઉક્ત મહારાજશ્રીએ દશ સહસ્ર સુદ્રા સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિમાં વિનિયોગ કરવાનો મંકદ્વય બહુ વર્ષથી કર્યો છે. અન્ય મહાનુભાવીઓ પણ આ દિશામાં એમનું અનુકરણ કરે તો કેવું સારું !

x x x x x

શ્રીજીવનલાલજી અને તેમના લાલજી ચિ. શ્રીરણજીરાજલાલજી આશ્વિનમાં દ્વારકા યાત્રાર્થે પ્રધારવાના છે.

x x x x x

એક ઉદાત્ત ભાટીઆ વૈષ્ણવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના વાદ્યમન્યની પ્રસિદ્ધ્યર્થે પંચ મહસુ સુદાનો મુખ્યય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે સત્કાર્યમાં વે. શા. મં. ભટ્ટ વમન્તગમ હરિકૃષ્ણનું વિનિયોજન પણ કર્યું છે. અવતારવાદવલિનો આવ 'પ્રહસન' ગ્રંથ સવિવૃત્તિ સ્વરૂપ કાલમા પ્રસિદ્ધ થશે.

x x x x x

કાશીસ્થ રત્નગોપાલભટ્ટજીદ્વારા તત્ત્વદીપનિગ્રન્થનાં બે પ્રકરણ પ્રકાશ અને આવરણ-ભગસુમેન પ્રકટ થઈ ગયા પછી શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણની પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક હતી. શ્રીનાથ-દ્વારસ્થ શ્રીવિદ્યલેશ્વરના તિલકાયિત સુગૃહીતનામધેય ચિ. શ્રીગોપેશ્વરલાલજીએ સપ્રકાશ સાવરણભંગ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ સુદ્રિત કરવાને ઉક્ત વસન્તરામની યોજના કરી છે, અને દ્વિતીયસ્કન્ધપર્યન્તનું સુદ્રણ પણ થઈ ગયું છે.

x x x x x

આ અંકમાં પ્રારંભમાં સુદ્રિત શ્રીમદ્દલ્લભાધીશ્વરના જૈમિનિસૂત્રભાષ્યના ભાવાર્થ-પાદના દર્શનથી ક્યા વૈષ્ણવને આનન્દ નહિ થાય ? આગામી અંકમાં તે વિભાગનું શ્રી-યદુનાથવિગચિત વિવરણ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

x x x x x

મુંબાઈમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલના શ્રીમૃદન્મહિરમાં ચિ. શ્રીગોકુલનાથજીની અધ્યક્ષતા-નીચે પ્રત્યેક એકાદશીએ સાયંકાલે સામ્પ્રદાયિક ભાષણ આપવાનો ક્રમ અરુપ્પલિત પ્રવર્તે છે, તથાપિ વૈષ્ણવો તેનો યોગ્ય લાભ લેતા નથી એમ કહેવામાં આવે છે, સ્વદિનાવલ આ ભાષણોનો લાભ લેવાની આન્તર અલિલાપા વૈષ્ણવોને સ્વાભાવિક હોય છે જ, તથાપિ કાંઈ પ્રમાદ થતો હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરીને વૈષ્ણવોએ આ ભાષણોમાં નિયમપૂર્વક ઉપસ્થિત થવું યુક્ત છે. એકાદશી 'હરિવામર' કહેવાય છે, અને તે રાત્રિએ જાગરણ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે, એ અમરણમાં રાખવાથી પ્રમાદ તિરોબૂત થઈ જશે. શાસ્ત્રીઓએ પણ યથાશક્તિ શ્રીમદ્દલ્લભાધીશ્વરનાં જ પ્રામાણિક વચનામૃતના સિંચનથી શ્રોતાના ત્રિવિધ તાપ શાન્ત કરવાની સેવા લક્ષમાં રાખવી. જૈવ વૈષ્ણવીથી ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થવું નથી, પણ શ્રીમદ્દલ્લભાધીશ્વરની પ્રામાણિક વાક્યસુધાથી જ તે અલબ્ધ ફલનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે

x x x x x

પ્રાચીન સદૈષ્ણવોની તો સ્મૃતિમાં પણ દશે કે 'શ્રીસુબોધિની' પાઠશાલા તરફથી તદ્દપ્યક્ત સુગૃહીતનામધેય શ્રીનૃસિંહલાલજીમહારાજ સભામાં નિજ શ્રીહસ્તકમલમાં પ્રાચીન

$\times$ $\times$ $\times$ $\times$ $\times$ $\times$

X **X** **X** **X**

[illegible][illegible]

✕ ✕ ✕ ✕ ✕

$\times$ $\times$ $\times$ $\times$ $\times$

the special qualifications of Brahman do not in the least affect any substance, otherwise all would be liberated at once. (3) In spite of this, everything is the body (Sarīra), not merely a substratum (Adhishthānam) of Brahman. This gives us some idea of "its immense glory" e. g. of its enlightening the universe, of its moral and spiritual government etc. etc. It demonstrates that Brahman is far superior to the individual soul or gods. (4) To crown all, Brahman remains the internal ruler (Nīyantri) of everything. The Adhikarana in question therefore decides another dispute. The question arising here is whether the words Adhideva, Adhiloka, Adhiveda, Adhiyajña, Adhibhūta, and Adhyātman refer to Paramātmā or to something else. The Sāmkhyas urge that Adhideva etc. refer to the Presiding Deity. Adhiloka etc. are wellknown in the Śikshopaniṣad to have been used etymologically, Adhideva etc. therefore mean neither Brahman nor anything else. The Sūtrakāra of course answers against the Sāmkhyas that Adhideva etc. are Brahman and nothing but Brahman. Samkara therefore does not seem to have understood the whole Adhikarana here.

Again, Samkara suspects that the Sāmkhyas may maintain that the Adrīṣṭa etc. refer to Prakṛiti. But this is a groundless fear. The words "seer" (drashtā) and "hearer" (Śrotā) in Brih. Up. III, 7, 23. are obviously against them and the moment they listen to those two words, they cease to maintain that the passage Adrīṣṭa etc. refers to Prakṛiti. It is but impossible that the Sāmkhyas would presume to defend their doctrine of Prakṛiti on hearing one single word Adrīṣṭa in that passage. When Samkara's pūrvapakṣa is thus entirely wrong, his uttarapakṣa deserves no consideration.

It is, however, interesting to watch how the Sāmkhyas would attempt to demonstrate that even the passages in the Antaryāmi-Brahmana refer to Prakṛiti. Bādarāyaṇa accepts the doctrine of Brahman on the evidence of Chhā. III, 14, 1, VI, 8, 4. etc. Brahman then is the cause, and the inanimate substance and the soul are the effect, though they are forms of the same-causal Brahman. At any rate, Antaryāmin is not known in his doctrine. Brahman again

having no body (Sarīra) and the powers of the soul being limited, neither can be Antaryāmin. Thus it will be necessary to imagine an Antaryāmin in the form of a secondary Īswara. (Kāryeswara) Now this Kāryeswara can only be one who has his presiding power (Abhimāna) on Mahat or Prakriti. In spite of all these and similar imaginations, contradiction in Śrutis (Śrutivirodha) will continue to be a grave objection, for no Upanishad according to Bādarāyana teaches such a Kāryeswara. The Sāṃkhyas would continue this line of argument and finally say that as for themselves they accept a Kāryeswara, and that this Antaryāmin-Brahmana being in their favour, their doctrine is śrauta.

Samkara standing on his Mâyāvâda cannot certainly meet such a pūrvapaksha. The Brahmanavâdin as distinguished from the Mâyāvâdin alone is competent to make a satisfactory reply to the Sāṃkhyas. He can consistently show that Antaryāmin is not a Kāryeswara but a *real* inner ruler, and that it is nothing but an aspect of all-embracing¹ Brahman itself, possessing incomprehensible infinite powers. Standing thus firmly on his Brahmanavâda, the Brahmanavâdin may competently point out to the Sāṃkhyas that Prakriti cannot even by implication be the inner ruler, for clay is not the inner ruler of pots etc. Even Bhikshu has here to observe देवानां यत्किञ्चित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकेत्येपि न सर्वान्त-र्यामित्वम् ।

In the Dyubhâdyadhikarana there is a sūtra Nānumānikamata-
chchhabdât directed against the Sāṃkhyas. Samkara here observes that Prakriti is not the abode of heaven, earth, etc. because there is no word in its favour. The Sāṃkhyas would however here point out a few passages in their favour. Mundaka II, 2, 5, II, 2, 7. II, 2, 9, etc. certainly favour the Sāṃkhyas better than the Mâyāvâdin. The property of the inanimate substance, of the body, of effect and of light are respectively illustrated in those passages. Add to

¹ १ बहु स्यान्प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती । तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूताश्चेतनाः ॥
मृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया । विस्फुलिगा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥
आनन्दाश्च स्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः । सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥ अत एव निराकारौ
पूर्वावानन्दलोपतः । जडो जीवोन्तरात्मेति व्यवहाराख्यधा मतः ॥ (Nib. Sas. Prak.)

these Mundaka II, 2, 7 etc. referring to Purusha. The Sāmkhyas would thus conclude that their doctrine of Prakriti and Purusha is quite consistent with the Vedas (Śrauta).

Again the arrangement of Samkara's Pūrvapaksha is faulty. He represents the opponent observing that it is known from everyday experience that a bridge presupposes some further bank to which it leads, while it is impossible to assume something beyond the highest Brahman. Samkara then utilises this Adhikarana in solving this mention of the bridge¹ (Setuvyapadesa). If, however, he answers that question here, he cannot again put forth the same Pūrvapaksha in B. S. III 2, 31, for if once a difficulty is got over, it cannot be brought forth again. Samkara again contrives to bring in his Mâyāvāda here and suggests that Brahman's being an abode (āyatana) is also *unreal* in spite of Mundaka II, 1, 1, II, 1, 2, II, 1, 3, II, 2, 1, II, 2, 6, and similar passages down to the end of that Upanishad, that conclusively teach that Brahman is the *real* (not unreal) support.

The Brahmavādin can easily show that the passage refers to Brahman as the support (ādhāra) of everything, and silence the Sāmkhyas etc. for an inanimate substance can never be conceived to be the support of heaven and earth.

We now come to a very interesting discussion about the "Invisible"² (Adrisyam). The Sāmkhyas maintain that the Invisible etc. refer to Prakriti, 'source of all beings' (Bhūtayoni), they say, is enough to decide the case in their favour. The illustrations selected are all of inanimate objects. Even if some were to urge that the "Spider" (Urnanābhī) and "a living man" (Purusha) are illustrations implying life, they would answer that pure life (Chetanam) cannot be the source (yoni), life may but work as a substratum (Adhishṭhānam). Again Mundaka II, 1, 9 etc. refer to Purusha. The Scriptural passages begin with Prakriti and end with Purusha as in Katha I, 3, 11. Even if "source" (yoni) be taken not as material cause but as instrumentality, Purusha will be the instrumental

1. Mund. II, 2, 5. 2. Mund. I, 1, 5 and 6.

cause (nimitta), since there is no distinct mention that Brahman can be the nimitta, and not J'va. Samkara assumes that Mund. II, 1, 9 is enough to decide that the Invisible etc. refer to Paramâtman. Neither the Sâmkhya Prakriti nor the soul can be omniscient. Nor can the Sâmkhyas urge that 'omniscience' refers to their own Purusha, because Mund. II, 1, 9 comes after Mund. II, 1, 7 and the general topic of discussion (Nirdesasâmyam) decides that the "Imperishable" (Aksharam) is the source of all beings (Bhûtayoni) and that the Imperishable itself is omniscient. Nor does Mund. II, 1, 2 mean that the Sâmkhya Purusha is higher than Sâmkhya Prakriti. Mund. I, 2, 3 decides that Imperishable and Purusha are not different as in the Sâmkhya theory. The knowledge of the Imperishable again is higher knowledge, that can really be so only if it results in summum bonum (Nihsreyasam) It is clear that the knowledge of Pradhâna does not end in Nihsreyasam. Had that knowledge been at all meant, three sorts of knowledge would have been mentioned because they would require (1) knowledge of the Rig Veda etc, (2) knowledge of Prakriti and (3) knowledge of Purusha. Again the Pradhâna is no answer to the question put in Mund. I, 1, 3, whereas knowledge of Brahman is a correct answer to that question. This Brahmavidyâ, again, being the highest knowledge has been given to the *eldest*¹ son. It is clear that the lower knowledge (Aparâvidyâ) is censured, while the higher knowledge (parâvidyâ) is admired. Illustrations of the inanimate do not go to show that the things compared should also be of the same nature. Again, the epithets "celestial" etc. decide that the 'Invisible' is Paramâtman,² neither the soul nor Prakriti. There is again some distinction between Prakriti and "Source of all beings" (Bhûtâyoni). The Imperishable means that developed entity which represents the seminal potentiality of names and forms, the final parts of material elements. That Imperishable resides in Īswara and forms his limiting adjunct (अव्याकृतनामरूपबीजशक्तिरूप भूतसूक्ष्ममोक्षराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतम्.) and the Supreme (Para) refers to the highest self. Besides, the source of all beings has a form as in Mund. II, 1, 4. This form can be reconciled in Īs-

1. Mund. I, 1, 1. 2. Mund. II, 1; 2.

vara but not in Prakriti, since Prakriti is not the inner self of all (sarvātman). The context fairly decides that the form refers to "the source" (Bhūtayoni). In conclusion, Sankara, after giving one interpretation of "Mention of form" (Rūpopanyāsa) referring to the source, gives another interpretation of it as referring to the Hiraṇyagarbha beginning from "Others are however of opinion" (Anye Punar Manyante) etc.

We may now proceed to examine all this. There are certain inaccuracies in Sankara's pūrvapakṣa. Adhishthāna does not appear to be acceptable to the Sāṃkhyas. At any rate, its meaning must be modified, for they would only require *approximity* of animate Puruṣa. Puruṣa is not the adhishthāna in Sankara's sense. Again the Sāṃkhyas will hardly admit "Yoni" to be taken as instrumentality (nimittam). It does mean the material cause and the Sūtrakāra himself uses the word in that sense in Brah. Sū. I, 1, 25. Sankara's Nirguna Brahman may not or cannot be a 'yoni' but the Sāṃkhya Prakriti can very well be one. The Sāṃkhyas moreover do not accept that Puruṣa is the instrument (nimittam). Puruṣa is only in the vicinity (sannihita). Adhishthānam and Nimittam then are two objectionable words in the reiteration (Anuvāda) of the Sāṃkhya system. He had better use *sannikarṣaḥ* etc. accepted by the Sāṃkhya thinkers, especially when he is representing their line of thought. The defect of this reiteration (Anuvāda) system is wellknown. Anuvāda in scholastic literature is sometimes an undue means to drag the opponent on to the respondent's side. The Sāṃkhyas may urge that in the passages referred to in the anuvāda, Akṣara and Puruṣa are both taught to be distinct, and that creation is taught from both of them. Such a double aspect of creation cannot be accounted for by the Māyāvādin. The passages therefore distinctly teach the Sāṃkhya theory. They may also urge that creation is due to the union of Prakriti and Puruṣa. (प्रकृतिपुरुषसंयोग) and that in the capacity of union either Prakriti or Puruṣa may be called a 'source' especially when the universe consists of *two* distinct principles. As for the form (Rūpa), that may also be reconciled in this aspect of union of Prakriti and Puruṣa. A further argument may be

advanced that the seminal state in 'the' shape of Prakritipurusha-samslesha may have a form, otherwise modifications developing or emanating from a formless seminal state would also remain formless.

We may now proceed to examine Samkara's replies to this. If 'dull' Prakriti is not the meaning of the Invisible, it is 'certain' that neither Nescience, nor environed Soul, nor environed Îswara is the meaning of that word, because omniscience would then be a figment. Samkara, while arguing against the Sâmkhyas, observes that the whole chapter refers to some one thing only तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादभिधीयते Br. Sû. Bh. I. 2. 21. and not a part to Prakriti and another to Purusha, but he contradicts himself when he has to interpret Mund. II, 1, 2. If the knowledge of the Imperishable (Aksharam) and that of Supreme Brahman be two *aspects* of the doctrine of Mâyâ, the knowledge of Prakriti, and the knowledge of Purusha may as well be those of the doctrine of the Sâmkhyas. Samkara calls the Rig Veda etc. to be the *lower* knowledge and the knowledge of the Imperishable to be higher, but the moment he says "Imperishable" 'refers to undifferentiated etc.' the knowledge of the "Imperishable" ceases to be higher with Samkara too, for he himself acknowledges that the Supreme Brahman is higher than the Imperishable. Again if the knowledge of Pradhâna does not result in summum bonum, Samkara must admit that the knowledge of the Imperishable too does not, since its knowledge would lead to the lower deliverance (Aparamoksha) only while the higher knowledge of the Supreme Brahman alone would lead to the final and higher deliverance (Paramoksha). Samkara remarks that if this knowledge of Prakriti be admitted as a Vidyâ, the text would have spoken of three Vidyâs, but similarly it may be said that if the text meant Mâyâvâda then also it would have spoken of three Vidyâs, (1) of the Rig-veda etc. (2) of Mâyâ-environed Îswara and (3) of the Supreme Brahman, but Scripture speaks of *two* Vidyâs only, and thus Mâyâvâda cannot be a Vidyâ meant for Preyas or Sreyas. If Pradhânavidyâ is not an answer to the question set in Mund. I, 1, 3, Îswaravidyâ of Samkara is still far from being a solution of the problem, because the knowledge of neither Mâyâ nor Nescience nor adjunct nor of environed Îswara is enough for know-

ing everything. Knowledge of *all* by means of that of *one* is possible only if *pure* Brahman is honestly acknowledged to be the *material* cause, for then and then only a knowledge of the *cause* would lead to that of the *effect*. The very fact that it was given to the *eldest* son is enough to show that "Imperishable" does not mean Sāṃkara's Māyā but only a *real* aspect of the Supreme Deity. The Vidyās would be *two* only, if the Imperishable is Pure (Suddham) Brahman in its *causal aspect*. Certainly the higher knowledge has been admired, but that very fact goes to show that it is not the knowledge of Māyā-environed īswara, but that of all-embracing Pure Brahman. Sāṃkara means by 'Celestial' etc. īswara and excludes its applicability to the soul and the inanimate substance, but such a statement implies that the soul is not exactly identical with Brahman. There is no mention of duality due to limiting adjuncts in Scripture. The soul is something *real* and yet not *quite* identical with Brahman. The celestiality (divyatva) of īswara being unreal, īswara ceases to be celestial in reality, and the difference drawn so emphatically against the Sāṃkhyas becomes meaningless. If 'Celestial' is taken to mean Nirguna Brahman, celestiality being an attribute, its being without attributes comes to an end. Again, it may be said against him that he is here compelled to take negative words like invisibility etc. in the sense of *attributes*, may even in the sense of *positive* attributes like omniscience etc. The excluding characteristics are again unreal, and therefore the inapplicability of 'Imperishable' to Prakṛiti is itself unreal. Further, duality being a figment, the difference of the Highest Self based on false duality is itself unreal.

We may now answer the Sāṃkhyas from the standpoint of the Sūtrakāra. 'Invisible' is Brahman, because Brāhmavidyā is the highest knowledge of knowing everything by knowing *one*, for that same reason that Vidyā is called the *higher* Vidyā. Both 'Invisible' and 'Puruṣa' are but *aspects* of Brahman. The 'Invisible' is Brahman in the aspect of means (sādhanaāvasthā) and 'Puruṣa' in the aspect of summum bonum (Phalāvasthā). Puruṣa therefore though essentially non-different from the Invisible, may formally be looked upon as *supreme* on the evidence of Tait. II,1. 'Invisible' is

Brahman in the capacity of Sat, Chit, and *limited* Ânanda; Purusha is Sat, Chit plus *infinite* and *manifest* bliss. The Sâmkhyas do not understand this doctrine of Brahman and therefore insist that 'Invisible' is Prakriti. Mund. I, 1, 7. however decides the question in favour of Brahmanvâda, for in the Upanishads causality of Brahman *alone* is taught. As for Purusha there is not the slightest doubt about its being Brahman.

Even if the Sâmkhyas were to urge (1) that in their Panchasikha's Vritti, "Imperishable" is a synonym of 'Invisible', (2) that 'yonî' means a material cause, that (3) Purusha is taught to be higher than 'Imperishable' and that therefore (4) the passage teaches the doctrine of Prakriti, the Sâtrakâra answers that there is a difference of *attributes* and also a difference of *mention*. Both these differences are in favour of the Brahmanvâdin. The attributes like invisibility, omniscience, etc. differ from those of Prakriti, the attributes like celestialty etc. differ from those of the Sâmkhya Purusha, and the mention of Brahmanavidyâ in the beginning, middle and end of the Upanishad decides the question in favour of the doctrine of Brahman. Prakriti is neither invisible nor imperishable for he hint: It cannot be invisible, when its products are visible, than the Imperishable. None can conceive for a moment that clay is result in summing its product is visible, especially when it is every the Imperishable, being itself. This fault can be imputed to Prakriti, the lower deliverance, because Prakriti is eternal and yet changeable, the deliverance of the Supreme eternal and unchangeable, in spite of modification, higher deliverance (Paramokṣa) are simultaneously inconsistent knowledge of Prakriti be admitted as a Vidutability of Prakriti for spoken of three Vidyâs, but similarly it may be its unchangeableness, text meant Mâyâvâda then also it would have and adopt another. Vidyâs, (1) of the Rig-veda etc. (2) of Mâyâ—Nor can the Sâmkhyas (3) of the Supreme Brahman, but Scripture is the passage teaching only, and thus Mâyâvâda cannot be a Vidyâ. Purusha is described as Sreyas. If Pradhânavidyâ is not an answering distance (Vyavahârika) in Mund. I, 1, 3, Âsvaravidyâ of Saṅkara is since, and Purusha is solution of the problem, because the knowledge cannot be connected nor Nescience nor adjunct nor of envired Âsvara by the Sâmkhyas be

called Puruṣa,¹ nor the attributes of Prakṛiti can ever by them be transferred to Puruṣa, where the attributes of Puruṣa are applied to this 'Invisible' in the beginning and the end of the first part of Mundaka. This clearly shows that 'Imperishable' is Puruṣa or Brahman of the Brahṃavādin; and not Prakṛiti of the Sāṃkhyas. But the attributes of Puruṣa too in the Upanishads differ exceedingly from those of the Sāṃkhya Puruṣa, the Sāṃkhya Puruṣa is only a looker-on (Sākshin) disembodied (Kevala) indifferent (Madhyastha) inactive (Akartri) and neutral (Drashtri) whereas the Puruṣa (Brahman) of the Upanishads possesses celestialty and similar *transcendental* attributes. This answer should silence the Sāṃkhyas even if they were prepared to change Aksharam (n.) into Aksharah (m.) and to urge that Aksharah meant their own Puruṣa. Again the Sāṃkhyas do not accept any sort of difference among the Puruṣas, whereas the Brahṃavādins do accept a difference between Brahman and the souls, and celestialty etc. may therefore be well applicable to Brahman. Again, the Puruṣa (Brahman) of the Vedāntins, being supreme, becomes the inner ruler of all the souls and the universe, whereas the Sāṃkhya Puruṣas being all alike, *none* is neither the ruler nor the ruled. Again the Sāṃkhya Puruṣa is not the self of all external and internal substances, whereas the Puruṣa of the Vedāntin is the *true* self of everything.

Again, breath etc. are not accepted by the Sāṃkhyas to be evolved from Puruṣa. Thus the attributes of Puruṣa too are quite different here from those of the Sāṃkhya Puruṣa. The difference of mention (Vyapadasabhedā) against the Sāṃkhyas for the Upanishad thrice (in the beginning, in the middle and at the end) proclaims that this is 'Brahṃavidyā,' the Sāṃkhyas therefore have no claim whatsoever on these passages.

The Sūtrakāra however adds the strongest argument against

¹ 1. In Mund. 1. 1. 7 etc. and Bhag. Geetā XV, 15-16 etc. Akshara is called, 'Puruṣa,' neither Sāṃkara nor the Sāṃkhyas can say that Akshara is Puruṣa, because with the first Akshara means *unreal* Māyā, while with the latter it means *real* Prakṛiti as distinct from Puruṣa.

the Sâmkhyas in conclusion, that the Sâmkhya Purusha has *no form* but the Upanishad Purusha *has a form* as is taught in Mund. II, 1, 4. This Sûtra has been read distinctly and separately because it is by itself an independent and principal argument against the Sâmkhyas. The 'Cha' in the Sûtra implies that the doctrine of Brahman is not against any Sruti, because all the scriptural passages converge towards *this* doctrine. It is thus conclusively proved that the passages in the Mundaka Upanishad do not at all bear out the doctrine of Prakriti: The Imperishable and Purusha there are not the Sâmkhya Prakriti and the Sâmkhya Purusha, but the Aupani shada Akshara and Purusha, both being aspects of one Brahman. The Sâmkhyas urged against the Mâyâvâdins that they could explain the form in Mund. II, 1, 4, as referring to the union of Prakriti and Purusha. But the context shows clearly that the *form* cannot belong to united Prakriti and Purusha. In Mund. II, 2, 1, 1, creation is taught from Akshara alone. In Mund. II, 1, 2 is taught the superiority of independent (Kevala) Purusha and not Purusha united with Prakriti (Samślishta). In Mund. II, 1, 3, creation of breath etc. is taught from Purusha alone and independent, and in Mund. II, 1, 4 is taught the form of *that* Purusha alone and independent and not united with anything like Prakriti. The last portion of Mund. I, 1, 4 decisively shows that the passage refers to Purusha alone and independent and not to united Prakriti and Purusha. Mund. II, 1, 5 corroborates this decision that the passage refers to the form of Purusha alone and independent, and not to united Prakriti and Purusha. The Sâmkhyas have therefore not the least possible claim on these passages and it is now once for all concluded that the Vidyâ is Brahmanavidyâ and not Sâmkhyavidyâ.

Before finishing this topic let us however examine Samkara's observations on Rûpopanyâsâ. It would appear from the usual mode of interpretation that the *first* interpretation in his, though it is a fact that all his commentators opine that the first interpretation is Vrittikâra's and that the *second* one is Samkara's. Vâchaspati observes that context is stronger than mere proximity and that the *form* in Mund. II, 1, 4 should belong to Paramâtman. It has however *no body* and therefore *no form*. The passage

હવે બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રને^૧ આરંભતા સૂત્રકારે નિઃશિષ્ટાર્પિતશાસ્ત્રારંભકત્વ^૨ નજીવવાને
 'અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એ એક સૂત્રવડે પ્રથમ જગત્સાધિકરણ^૩ આરંભે
 પ્રથમાધ્યાયનો છે. અત્ર વ્યાસે સ્વયં આરંભાતું વિચારશાસ્ત્ર વિષય^૪, તે આરંભવું
 પ્રથમ પાદ. કે નહિ એ સંશય^૫, વ્યાકરણાદિવડે જ વેદાર્થનો નિર્ણય થાય છે
 તેથી ન આરંભવું એ પૂર્વપક્ષ^૬, વિચારશાસ્ત્ર વિના વ્યાકરણાદિ
 વડે જ વેદાર્થમન્દેહનિરાસનો અમંભવ છે તેથી આરંભવું એ સિદ્ધાન્ત^૭. તે આ પ્રકારે^૮
 'આ લોકની શી ગતિ? આકાશ, એમ કહ્યું' છત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાદકમાં
 છે, ત્યાં આકાશશબ્દનો અર્થ ભૂતાકાશ કે પરમાત્મા એ સંશયનો નિરાસ કેવલ બ્રહ્મ-
 વિચારશાસ્ત્રવડે જ સાધ્ય છે, વ્યાકરણાદિવડે સાધ્ય નથી, તેથી વિચારશાસ્ત્ર આરંભવું
 એમ સિદ્ધ થયું. મંગલ^{૧૦} અધિકાર^{૧૧} આનન્તર્ય^{૧૨} અને અર્થાન્તરોપક્રમ^{૧૩} એમ અર્થ-
 ચતુષ્ટયમાં અવશબ્દ પ્રવર્તે છે.^{૧૪} ત્યાં પ્રકૃત^{૧૫} પ્રસંગમાં અર્થાન્તરનો અમંભવ હોવાથી^{૧૬}
 અવશબ્દનો અર્થ 'અધિકાર' થાય છે.^{૧૭} અતઃ^{૧૮}શબ્દનો અર્થ હેતુ થાય છે, 'ત્યારે હવે
 આ મૂળાર્થ', કર્માદિથી બ્રહ્મજ્ઞાન જ પુરુષાર્થસાધન છે તેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ^{૧૯} બ્રહ્મવિચાર^{૨૦}

૧. બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્ર તત્ત્વશૂન્ય.

૨. વેદવ્યાસ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન બાદરાયણમહર્ષિ.

૩. વેદવ્યાસજીએ સ્વયં કરવાને આજરેલું વિચારશાસ્ત્ર અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સૂત્રથી આરંભાય છે.

૪. અધિકરણતું લક્ષણ પૂર્વ સ્પષ્ટ થયું છે.

૫. અધિકરણતું પ્રથમ અગ અર્થાત્ આ અધિકરણમાં જે વિચાર કરવાનો છે તે વિચારશાસ્ત્રવિષયક જ છે. વિચારશાસ્ત્રરૂપ ભીમાસામા પ્રથમ અધિકરણમાં વિચારશાસ્ત્રની જ આવશ્યકતાનું સમર્થન કરવાનું છે.

૬. વિચારશાસ્ત્ર આરંભવું કે નહિ એ અધિકરણતું દ્વિતીય અગ કહ્યું.

૭. વ્યાકરણાદિ વેદાંગવડે વેદના અર્થના સન્દેહની નિવૃત્તિ કરવાનો શિષ્ટાચાર હોવાથી આ નવ્ય વિચારશાસ્ત્ર જ્યાં ન આરંભવું એ પૂર્વપક્ષ, અધિકરણતું તૃતીય અગ.

૮. અધિકરણતું ચતુર્થ અગ સમતિરૂપ પ્રથમ અગ તો અનુક્તસિદ્ધ જ છે.

૯. ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરે છે કે આકાશશબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ આકાશ કે પરમાત્મા એ સન્દેહ થાય ત્યાં માત્ર બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રથી જ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, વેદાંગ વ્યાકરણાદિથી સમાધાન પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી વેદાર્થના સન્દેહના નિરાસાર્થ વેદને અનુકૂલ વિચારશાસ્ત્રનો પ્રારંભ આવશ્યક જ છે.

૧૦. મંગલચરણ.

૧૧. ઉપક્રમ, આરંભ.

૧૨. આનન્તરત્વ.

૧૩. એક પછી કહી રહ્યા પછી અન્ય ગતિાંતરનો આરંભ.

૧૪. અવશબ્દના આ ચાર અર્થ થાય છે.

૧૫. પ્રવેશન, આગમ.

૧૬. આ આરંભક પ્રથમ જ સૂત્ર હોવાથી તત્પૂર્વ અર્થાન્તરનો સંભવ ન હોવાથી.

૧૭. અવશબ્દના ઉચ્ચાગ્રમાત્રથી જ મંગલાચરણનો અર્થ જ ગયું છે, તેથી હવે અવશિષ્ટ 'આરંભ' અર્થ જ મહત્ત્વ કરવો. અથ=આરંભાય છે.

૧૮. અતઃ=હેતુમયિ.

૧૯. અતઃનો સુવિસ્પષ્ટ અર્થ.

૨૦. 'બ્રહ્મજિજ્ઞાસા'નો અર્થ, બ્રહ્મભીમાંસાશાસ્ત્ર, બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્ર.

આગંભાય^૧ છે ૨ ॥ ૧ ॥ હવે જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ એક^૨ સૂત્ર વડે દ્વિતીય જન્માદ્યધિકરણુ. અત્ર બ્રહ્મ કર્તૃ કે અકર્તૃ એ મદ્વાય^૩, અકર્તૃ એ પૂર્વપક્ષ, કર્તૃ એ સિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષનો આ પ્રકાર. ‘સત્ય જ્ઞાને અનન્ત બ્રહ્મ’ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને વિષે સત્યત્વાદિ ધર્મનું કથન છે, કર્તૃત્વનો અને સત્યત્વનો વિરોધ હોવાથી બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ^૪ આ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સિદ્ધાન્ત કથાય છે. ‘જેમાંથી આ ભૂતો જન્મે છે’ એ શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મને વિષે જગત્કર્તૃત્વ સ્વીકારવું^૫ જ, લોકમાં કર્તૃત્વાદિનો સત્યત્વાદિથી વિરોધ હોય, તથાપિ સર્વલવનસમર્થ બ્રહ્મને વિષે કર્તૃત્વ અને સત્યત્વ ઉભયે ધર્મ શ્રુતિમિદ્ધ છે તેથી તેઓમાં વિરોધ નથી^૬, તેથી બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ એમ સિદ્ધ થયું ॥૨॥ હવે તત્તુ સમન્વયાત્ એ એક સૂત્રવડે તૃતીય સમન્વાધિકરણુ. અત્ર બ્રહ્મ સમવાયિકરણુ કે માત્ર નિમિત્તકરણુ જ આ સંશય, નિમિત્તકરણુ જ સમવાયિકરણુ નહિ એ પૂર્વપક્ષ, સમવાયિકરણુ

- ૧ ‘અથ’નો અર્થ. બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્ર આરંભવું આવશ્યક છે એમ જ્યાંસુધી નિજ શાસ્ત્રારંભની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી શિષ્ટ એ શાસ્ત્રનો આદર જ ન કરે તેથી પ્રથમજ અધિકરણમાં આ પ્રકારે સૂત્રકારે સ્વશાસ્ત્રારંભની આવશ્યકતા સુનિપુણતાથી સિદ્ધ કરી.
- ૨ આ ગ્રંથમાં માત્ર અધિકરણના જ અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, તેનું યથાર્થ ગ્રહણ યથા પછી સૂત્રના અક્ષરાર્થમાં યથાર્થ પ્રવેશ થશે એમ માનીને આ ગ્રંથની સમાપ્તિ યથા પછી સૂત્રના અક્ષરાર્થના ગ્રહણાર્થ ભરીચિક્રાનામની બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિનો અનુવાદ આરંભારો.
- ૩ અન્યમાર્ગીયો અત્ર જન્માદ્યસ્ય યતઃ અને શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એમ વિભાગ કરીને એ સૂત્ર વાંચે છે, તે યુક્ત નથી.
- ૪ જગત્કર્તૃ છે કે નહિ એ આ અધિકરણનું દ્વિતીય અંગ.
- ૫ ‘સત્ય’ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ છે, કર્તૃ એ કાર્યલક્ષણ છે, સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી વિરોધપરિહારાર્થ સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ એ બેમાં સ્વરૂપલક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી બ્રહ્મમાં સત્યત્વ ધર્મનું જ ગ્રહણ કરવું અને કાર્યલક્ષણસૂચક કર્તૃત્વનું નહિ એ પૂર્વપક્ષ, અધિકરણનું તૃતીય અંગ.
- ૬ બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્ર વૈદિક વેદાનુકૂલ છે, અને વેદના અર્થમાં સન્દેહનિરાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ‘સત્ય જ્ઞાન અનન્ત’ જેમ શ્રુતિ છે, તેમ ‘જેમાંથી આ ભૂતો જન્મે છે’ એ પણ શ્રુતિ છે. જેમ એક શ્રુતિ બ્રહ્મમાં સત્યત્વ સમર્પે છે તેમ બીજી શ્રુતિ કર્તૃત્વ સમર્પે છે જેમ સત્યત્વ શ્રુતિ-સિદ્ધ છે તેમ કર્તૃત્વ પણ શ્રુતિસિદ્ધ જ છે, તેથી શ્રુતિસિદ્ધ કર્તૃત્વનો તર્કબલે અનાદર ન કરતાં સત્ય જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ જ જગત્કર્તૃ છે એમ પણ શ્રુતિબલે જ સ્વીકારવું.
- ૭ સત્યત્વ અને કર્તૃત્વમાં વિરોધ લોકમાં હોય, પરન્તુ બ્રહ્મ તો સર્વલવનસમર્થ હોવાથી, સત્ય જ્ઞાન અનન્ત થવાને સમર્થ છે તેમ કર્તૃ થવાને પણ સમર્થ જ છે. સત્ય અને કર્તૃ સર્વ થવાને બ્રહ્મ સ્વતઃ સમર્થ હોવાથી સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ ઉભય ધર્મ લગતી શ્રુતિ જ ઉપદેશ છે, શ્રુત્યુપદિષ્ટ કર્તૃત્વનો બ્રહ્મની સર્વલવનસમર્થતાએ કરીને સત્યત્વથી વિરોધ જ નથી, વિરોધ હોય તો સ્વરૂપ અને કાર્યના શુદ્ધ તર્કનો આશ્રય પણ કેરો પડે, અત્ર તો જે સર્વલવનસમર્થ સ્વરૂપ છે તે જ અવિરુદ્ધ કાર્ય પણ છે, તેથી સત્ય જ બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ. જે બ્રહ્મની જ્ઞાસા પ્રાપ્તી તે જ બ્રહ્મ સર્વલવનસમર્થ હોવાથી જગત્કર્તૃ પણ છે. જ્ઞાસાધિકરણમાં નિર્ગુણ જ બ્રહ્મની જ્ઞાસા પ્રતિજ્ઞાત છે, તેથી અત્ર પણ તે નિર્ગુણ જ બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ છે એમ સરલ માર્ગ ન આદરતાં માયા-વિદ્યોપાધિનો આશ્રય કરતાં પ્રથમ અને દ્વિતીય અધિકરણની સગતિમાં વૈષમ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પણ આ સિદ્ધાન્ત. લોકમાં સમવાયિકારણ વિમુક્ત હોય છે તથાપિ બ્રહ્મમાં સમવાયિત્વ અને અવિકૃતત્વ હોયે શુનિસિદ્ધ છે તેથી તેઓમાં વિગેધ નથી, બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્મોશ્રય છે, ત્યારે હવે સમવાયિકારણ બ્રહ્મ જ એમ સિદ્ધ થયું.^૧ ૧૩૩ હવે રૂક્તેર્નાતંત્રમ્ ઇત્યાદિ સમ સૂત્ર વડે ચતુર્થ દ્વિત્યધિકરણ. બ્રહ્મ સર્વવેદાન્તપ્રતિપાદ્ય છે કે નહિ આ સંશય, નથી એ પૂર્વપક્ષ, છે આ સિદ્ધાન્ત. 'ત્યાંથી વાચા નિવર્તે છે' ઇત્યાદિ શુનિથી બ્રહ્મ સર્વવ્યવહારાતીત છે, તથાપિ 'તેણે ઈક્ષા કરી' એ શુનિથી સૃષ્ટિકારા હું વ્યવહાર્ય થઈશ એ પ્રકારની ઇચ્છાથી વ્યવહાર્ય છે જ, ચક્ષુરાદિના બલથી ભગવાન અબ્રાહ્મ છે તથાપિ નિઃશ્વાસરૂપ વેદવડે પ્રતિપાદ્ય છે એ સિદ્ધરે થયું ૧૩૪ હવે આનન્દમયોમ્યાસાત્ ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્ર વડે પંચમ આનન્દમયાધિકરણ. તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં અન્નમય આણુમય મનોમય વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ નામના પંચ પદાર્થમાં જેમ અન્નમયાદિ પદાર્થોન્તર^૩ છે તેમ આનંદમયશબ્દવાચ્ય પણ પદાર્થોન્તર કે પરમાત્મા આ સંશય, પદાર્થોન્તર^૪ એ પૂર્વપક્ષ, અન્નમયાદિ વિમૂનિરૂપ છે, આનંદમય તો પરમાત્મા છે આ સિદ્ધાન્ત. આ અધિકરણમાં 'બ્રહ્મવિદ્ પરમે પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આ બ્રહ્મા વદાઈ, મલ્લ જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ, જે શુદ્ધમાં પરમ બોમમાં નિહિતને જાણે તે વિપશ્ચિદ્બ્રહ્મસદ્ સર્વક્રમાશન કરે છે' ઇત્યાદિ શુનિનું ભાષ્યમાં બહુ વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન

૧. બ્રહ્મને જ જગત્નું સમવાયિકારણ માનતા જેમ ઘટના સમવાયિકારણ સૃષ્ટિકામાં વિકાર થાય તેમ જગત્ના સમવાયિકારણ બ્રહ્મમાં વિકાર પ્રાપ્ત થશે એવી ભીતિથી પૂર્વપક્ષી બ્રહ્મને માત્ર નિમિત્ત જ કારણ માને છે, સમવાયિકારણ માનતો નથી. સિદ્ધાન્તી ઉપદેશે છે કે બ્રહ્મ એવું તો સર્વભવનસમર્થ છે કે સ્વતઃ અવિકૃત રહીને જ જગત્નું સમવાયિકારણ પણ થાય છે, જેમ સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ પરસ્પર અવિરોધથી બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ સમવાયિત્વ પણ બ્રહ્મમાં અવિરોધથી સ્થિતિ કરે છે. સમવાયિત્વથી વિકાર પ્રાપ્ત થાય એ ભીતિથી માયાવિદ્યોપાધિવાદનો સમાશ્રય કરવો તે કરતાં તદેજાતિ તર્જજાતિ ઇત્યાદિ શુનિનો જ સમાશ્રય કરીને બ્રહ્મને યથાશ્રુત્યુપદિષ્ટ વિરુદ્ધસર્વધર્મોશ્રય જ સ્વીકારવું એ શ્રૌત બ્રહ્મવાદનું મજ્જન છે. પ્રથમાધિકરણમાં જે બ્રહ્મની જ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સર્વભવનસમર્થ અને વિરુદ્ધસર્વધર્મોશ્રય હોવાથી જગત્કર્તૃ અને સમવાયિ પણ છે, તેથી દ્વિતીયાધિકરણમાં શ્રૌત સર્વભવનસામર્થ્યનો અને તૃતીયાધિકરણમાં શ્રૌત વિરુદ્ધધર્મોશ્રયન્યાયનો ઉપદેશ બ્રહ્મસૂત્રકારે સુનિપુલ્નાથી કરીને શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું.

૨. યતો યાચો નિવર્તન્તે શુનિથી બ્રહ્મ અતીન્દ્રિય છે, તથાપિ સ્. રૂક્ષા ચક્ર શુનિથી તે જ બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય પણ છે હૌકિક પ્રમાણથી અપ્રતિપાદ્ય અને નિજ નિઃશ્વાસરૂપ વેદ વડે પ્રતિપાદ્ય પણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનો સદશ વેદપ્રતિપાદ્ય કદાચિત્ હોય પરંતુ ચિદંશ તો સર્વ વેદાન્ત વડે પણ અપ્રતિપાદ્ય છે એ ભમના નિરાસાર્યે જ્ઞાનના સમદ્વારરૂપ આ સમયગ્રીથી ચિદંશ પણ શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી સુચ્યવહાર્ય છે એ સ્પષ્ટ કરીને, સત્ અને ચિદ્ બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ અને જગત્સમવાયિ થઈને જ્ઞાનના દ્વિયબલે નહિ જ પરંતુ બ્રહ્મની સ્વક્રીય ઇચ્છાબલે વ્યવહાર્ય થઈને રમણ કરીને સ્વમાહાત્મ્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મને અનુભવાવીને સેવારસાનુભવાનન્દ કરાવે છે એમ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનનું મર્મ છે.

૩. વિમૂતિ.

૪. 'મય'પ્રત્યય વિકારવાચક હોવાથી 'આનંદમય'નો અર્થ પરમાત્મા નહિ પણ વિમૂતિમાત્ર જ એમ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.

કરેલું^૧ છે ॥ ૫ ॥ હવે અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ઇત્યાદિ દ્વિ. સૂત્ર વડે પદ્ય અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્. 'આદિત્યની અન્દર જે આ હિરણ્યમય હિરણ્યમયશ્રુર હિરણ્યમયશ્રુર પુરુષનાં દર્શન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યોપનિષદમાં પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર હિરણ્યમયશબ્દ વડે અધિષ્ઠાતૃદેવતા-શરીર બ્રહ્મશરીર કે પર જ બ્રહ્મ આ સંશય, દેવતાશરીરને આપ્ત થયલો ક્રોધક સૂર્યમણ્ડલસ્થ અધિકારી જીવ એ પૂર્વપક્ષ, સૂર્યમણ્ડલસ્થ પરમાત્મા જ આ સિદ્ધાન્ત ॥ ૬ ॥ હવે આકાશ-સ્તાહિંગાત્ એ એક સૂત્રવડે સપ્તમ તર્લિંગાધિકરણ. 'આ લોકની શી ગતિ, આકાશ, એમ કહ્યું, સર્વ જૂત આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર આકાશશબ્દવડે જૂતાકાશ કે પરમાત્મા આ સંશય, જૂતાકાશ એ પૂર્વપક્ષ, પરમાત્મા આ સિદ્ધાન્ત^૨ ॥ ૭ ॥ હવે અત્ત એવ પ્રાણ. એ એક સૂત્ર વડે અષ્ટમ પ્રાણાધિકરણ. 'તે કયી દેવતા ? પ્રાણ, એમ કહ્યું' આ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર પ્રાણ-શબ્દનો અર્થ મુખ્યપ્રાણ કે બ્રહ્મ આ સંશય, મુખ્યપ્રાણ એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ આ સિદ્ધાન્ત ॥ ૮ ॥ હવે જ્યોતિશ્ચરણામિધાનાત્ ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે નવમ જ્યોતિરધિકરણ. 'હવે અતઃપર યતઃ જ્યોતિઃ દીપે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યમાં છે, અત્ર જ્યોતિ-શબ્દનો અર્થ આકૃત જ્યોતિઃ કે બ્રહ્મ આ સંશય, આકૃત જ્યોતિઃ એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત^૩ ॥ ૯ ॥ હવે પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે દશમ પ્રતર્દનાધિકરણ. કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદમાં ઇન્દ્રપ્રતર્દનના સંવાદમાં પરમપુરુષાર્થની કામનાવાન પ્રતર્દનના તત્ત્વજ્ઞાનોપદેશાર્થ હું નિશ્ચયે પ્રાણુ છું' એમ ઇન્દ્રનું વાક્ય છે, અત્ર પ્રાણુશબ્દનો અર્થ આસન્ય^૪ પ્રાણ કે બ્રહ્મ આ સંશય, આસન્ય એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે. પૂર્વોક્ત ઉપનિષદમાં પંચમા-ધ્યાયમાં 'દેવોઽસિ પ્રતર્દન ઇન્દ્રના પ્રિય ધામ સમીપ ગયો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, દિવોદાસનો

૧. અત્રમયાદિ ચાર વિભૂતિ છે. પરંતુ આ આનન્દમય, તે આનન્દવન પરમાત્મા જ છે. શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો માત્ર સદશ કે ચિદંશ જ જગત્કર્તા અને સમવાધી છે એટલું જ નહિ પરંતુ આનન્દાંશ પણ જગત્કર્તા અને સમવાધી છે એ સૂચન કરીને વિવિધરસભોગચતુર અવિકૃત પ્રભાધિપ બ્રહ્મસહ સર્વકામાશનરૂપ આનન્દસન્દોહનું સ્વરૂપ વિચારચાતુર્યવાન શ્રીમદ્ભાષ્યકારે રસિકતાથી અવધારીને સમગ્ર બ્રહ્મસૂત્રમાં આ અધિકરણની ઉત્કૃષ્ટાત્કૃષ્ટતા વ્યક્ત કરી છે.

एव विचारचातुर्यवाद्भिः सद्भिर्ब्रजार्थिषु ।

आनन्दमयतानन्दसन्दोहायावधार्यते ॥ १ ॥

૨. સુવર્ણમુકુવાદા આનન્દમય શૃંગારરસરૂપ શ્રીગોવર્ધનનાથાદિ જ પરમાત્મા અને સુવર્ણાકાર ગૌરથામ શ્રીનવનીતપ્રિયાદિ તેમ નહિ એ આશંકાના નિરાસાર્થ મયદૂપ્રત્યયવિષયક સન્દેહ-નિવૃત્તિના પ્રસંગમાં જ હિરણ્યમયની પરમાત્મતા પ્રતિપાદન કરીને શ્રીગોવર્ધનનાથાદિ રથામ અને શ્રીનવનીતપ્રિયપ્રભૃતિ હિરણ્યમય સ્વરૂપ પણ શુદ્ધ નિર્ગુણ જ પરમાત્મા છે એ સ્પષ્ટ કરી દીધું.

૩. આકાશનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે એ પ્રથમ અધિકરણમાં ઉદાહરણપ્રસંગમાં કહેવાયું છે.

૪. એક અધિકરણમાં એક ન્યાયનો નિશ્ચય થયો તે ન્યાયનો સમાન પ્રસંગમાં ઉપયોગ કરવાને અત્ર અતિદેશનામનો ન્યાય સ્પષ્ટ કર્યો. ઉપનિષદમાં આકાશનો અર્થ પરમાત્મા તેમ જ પ્રાણનો અર્થ પણ પરમાત્મા કરવો એ અતિદેશન્યાય.

૫. આ અધિકરણમાં ગાયત્રીનો વિનિયોગ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

૬. આ અધિકરણને 'ઇન્દ્રપ્રાણાધિકરણ' પણ કહે છે.

૭. મુખમાં રિયતિ કરનાર પ્રાણુવાયુ.

પુનઃ દેવોઽસિ પ્રતર્દન સ્વઃ ઇન્દ્રના ધામમાં ગયો, તેને દેખીને ઇન્દ્રે કહ્યું ' પ્રતર્દન, હું તને વરદાન આપું, ' પ્રતર્દને કહ્યું ' હે ઇન્દ્ર, મનુષ્યનું દિનનમ જે માનસો હોય તે વરદાન હું જ આપ ' ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું ' હું પ્રાણુ છું ઇત્યાદિ. ' ' હું મનુ થયો હું સૂર્ય ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જેમ જ્ઞાનના આવેશથી વામદેવત્રપિને સર્વધર્મની સુકૃતિ થઈ તેમ અત્ર પણ પોતામાં જ્ઞાનના આવેશથી ' મારું જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર ' એમ ઇન્દ્રે પોતાને વિષે જ પ્રતર્દનને જ્ઞાતવ્ય ઉપદેશ્યું, ત્યારે હવે પરમપુરુષાર્થની કામનાવાન પ્રતર્દનને ' હું પ્રાણુ છું ' ઇત્યાદિ ઇન્દ્રે ઉપદેશ્યમાન પ્રાણુ પ્રાણુવાયુ કયે પ્રકારે? હોઈ શકે? તેથી અત્ર પ્રાણુશબ્દે કરીને પરમાત્મા એ સિદ્ધ થયું. ૨ ॥ ૧૦ ॥

હવે સર્વે પ્રસિદ્ધોપદશાત્ ઇત્યાદિ ચાર સુત્ર વડે દ્વિતીયપાદનું પ્રથમ સર્વવપ્રસિદ્ધઅધિકરણ. પ્રથમ પાદમાં શબ્દસન્દેહ નિવાર્યો, અર્થસન્દેહના નિરાસાર્યે દ્વિતીયાદિ પ્રથમપાદ્યાય પાદનો આરંભ, ત્યાં જીવજડાત્મક દ્વિવિધ અર્થ, તે પણ પ્રત્યેક અને દ્વિતીયપાદ. મસુદાયે કરીને ત્રિવિધ, ત્યાં આ પાદમાં જીવપુરસ્સર સન્દેહ નિવારણ છે, તૃતીય પાદમાં જડપુરસ્સર, અને ચતુર્થ પાદમાં ઉભયપુરસ્સર. છાન્દોગ્યમાં ' મર્વ ખરે આ જ્ઞાત ' એમ આરંભપૂર્વક ' મનોમય પ્રાણુશરીર ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, અત્ર મનોમયશબ્દ વડે જીવ જ જ્ઞાતવ્યે કરીને ઉપાસ્ય કે જ્ઞાત આ સંશય, જીવ જ જ્ઞાતવ્યે

૧. કોણ પણ પ્રકારે નહિ, અર્થાત્ પ્રાણનો અર્થ પ્રાણુવાયુ નહિ પણ પરમાત્મા

૨. આ પ્રકારે આ પાદમાં દશ અધિકરણ છે. પ્રથમમાં જ્ઞાતારૂપ વિચારશાસ્ત્રના પ્રારંભનું સમર્થન, દ્વિતીયમાં જગત્કર્તૃતા અને તૃતીયમાં જ્ઞાતની સમવાયિતા ચતુર્થમાં અપ્રતિપાદ્ય છે તથાપિ નિજ ઇચ્છાથી જ્ઞાતની પ્રતિપાદ્યતા સ્વીકારીને, પચમ અને ષષ્ઠ અધિકરણમાં મયદ્વ્યવસ્થાનો અર્થ ' પ્રચુર ' થાય છે તેથી આનન્દમય અને હિરણ્મય પણ આનન્દપ્રચુર અને આનન્દસર્માકહિરણ્મયપ્રચુર હોવાથી હવે પરમાત્મા જ છે એમ સુસ્પષ્ટ કરીને, ત્રણ અધિકરણમાં આકાશ પ્રાણુ ઇત્યાદિ પ્રકૃતિગત સન્દેહનિવારણપ્રસંગમાં આકાશાદિની પરમાત્મતા ઉપદેશીને, અતિમ અધિકરણમાં સંસેયનું પણ નિરાકરણ કરીને, સમગ્ર પાદમાં કાર્યપ્રતિપાદક ઉપનિષદ્વિભાગના વિચારના મિથે સર્વ શબ્દસન્દેહ નિવૃત્ત કરીને, શુદ્ધ નિર્ગુણ જ જ્ઞાતમાં સર્વ ઉપનિષદ્વાક્યોના સમન્વયનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણારૂપાયને પ્રકટ કર્યો, તેથી જે અધ્યારોપાપવાદવાદીઓ અત્ર સગુણનિર્ગુણવાદ કહે છે તેમને સાખ્યેકદેશી બણવા, ઉપનિષદમાં સગુણપક્ષ જ નથી. જગત્કર્તૃતાદિ ત્રિવિધતા તો સ્વરૂપાત્મક નિર્ગુણ જ છે, તેથી એક જ શુદ્ધ દિવ્ય નિર્ગુણ જ્ઞાત બગવાનું અવણ આપનિષદોએ કર્યું, અને તે જ્ઞાતમાં સન્દેહપરિહાર્ય જ્ઞાતીમાસાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો એ સૂચવીને જ્ઞાતસૂત્રકારે સ્વમીમાસાશાસ્ત્રની અવણાગતા પણ સિદ્ધ કરી. સમ્મિત્ પણ સ્વરૂપાત્મક જ જ્ઞાતધર્મ છે તેથી તેમને શરીર માનનાર શમાતુન્નદિના મતનો પણ ન્ય-બાવ સૂચવ્યો. સ્વરૂપ અને ધર્મનો અસેદ સ્વીકારીને અર્થાત્ જ માધ્યની પણ દુર્બલતા સૂચવી આ રીતિથી સૂક્ષ્મેતિકાથી સૂત્રકારે સનાતન શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાતવાદ પૂર્વક જ જ્ઞાતીમાંસાની ફોલોનુષ્ઠ અવણાગતા પ્રથમ પાદમાં અનિર્વચ્ય કુશલતાથી ઉપદેશી.

૩ અર્થે દ્વિવિધ, જીવાત્મક અને જડાત્મક. તેના પણ પ્રત્યેક અને સમુદાયે કરીને અર્થાત્ ત્રણ ભેદ ૧ જીવાત્મક ૨ જડાત્મક અને ૩ જીવજડાત્મક આ ત્રણે ભેદનો વિચાર ક્રમશઃ દ્વિતીય તૃતીય અને ચતુર્થપાદમાં કરવામાં આવે છે

૪ જીવ જ જ્ઞાત, જીવજડાત્મક જ જ્ઞાત જ નથી, એમ ઉપાસનાર્યે જીવમાં જ્ઞાતવ્ય આરોપેલું છે, કમણ કે જોય નિર્ગુણ જ્ઞાત તો ઉપાસ્ય નથી, એમ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.

કરીને ઉપાસ્ય એ પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત ॥ ૧ ॥ હવે શબ્દવિશેષાત્
 ઇત્યાદિ આરંભ સુત્ર વડે દ્વિતીય શબ્દવિશેષાધિકરણ. 'જેમ ત્રીલિંક યવ શ્યામાક શ્યામાતકુલ
 તેમ આ અન્તરાત્મા પુરુષ હિરણ્મય' ઇત્યાદિ વાગ્દશાખામાં શ્રુતિ છે, ત્યાં હિરણ્મય પુરુષ
 જીવ કે બ્રહ્મ આ સંશય, જીવ એ પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે. જેમ
 'ત્રીલિંક યવ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સૂક્ષ્મ પરિમાણનું થવણું છે અને બ્રહ્મ તો વ્યાપક છે, તેથી
 વ્યાપક બ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિમાણ સંભવે નહિ, અને તેથી એ જીવવાક્ય એમ પૂર્વપક્ષે પ્રાપ્ત
 થાય તો શબ્દવિશેષાત્ એ સુત્રવિભાગથી સિદ્ધાન્ત કથાય છે, શબ્દે ઉક્ત વિશેષ તે શબ્દ-
 વિશેષ, તેથી, હિરણ્મયતુ આનન્દમયત્વ અન્તરસ્તદ્ધર્માધિકરણમાં સિદ્ધ થઈ ગયું છે, તે
 જીવમાં સંભવતું નથી, પરંતુ બ્રહ્મમાં જ, તેથી, એમ સતે પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં ત્રીલિંકાદિતુલ્યતાએ
 જે પ્રતિપાદન કર્યું, તે ચતુર્વિધ ભૂતની અંદર હૃદયમાં બ્રહ્મની સ્થિતિ જણાવવાને, કારણ કે
 તેમના હૃદયનું પરિમાણ તેટલું જ છે. તે તે ચતુર્વિધ ભૂતના સૂક્ષ્મ હૃદયાકાશમાં વર્તમાન
 સર્વતઃપાણિપાદાન્તના તેવા સૂક્ષ્મ રૂપમાં પણ વ્યાપકત્વનો વિગેધ નથી, તેથી હિરણ્મય
 પુરુષ બ્રહ્મ એ સિદ્ધ થયું. આ જ અધિકરણમાં સ્મૃતેષ્વ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ગીતાનુ*

૧. અત્ર આરોપિતનો પ્રસંગ જ નથી, શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મનો પ્રસંગ છે, અને તે શુદ્ધ નિર્ગુણ જ
 બ્રહ્મ ઉપાસ્ય પણ છે, તેથી અબ્રહ્મ જીવમાં આરોપિત બ્રહ્મત્વ માનવાથી અપસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ-
 મા સર્વત્ર બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે, જીવનો નહિ. ક્ષેત્રાન્મુખ ઉપાસના પણ શુદ્ધ બ્રહ્મની જ વડે,
 અતીક જીવની નહિ, તેથી ઉપાસનામિમે જીવબ્રહ્માદૈત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ અનૌપનિષદ છે.
૨. બ્રહ્મ તો વ્યાપક અને અત્ર તો ત્રીલિંકવાદિ સૂક્ષ્મપરિમાણનું કથન છે તેથી આ પ્રસંગ વ્યાપક-
 બ્રહ્મવિષયક નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મપરિમાણજીવવિષયક છે એ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.
૩. વૈદિક હિરણ્મયશબ્દે જ જીવ અને બ્રહ્મનો વિશેષ કહ્યો છે તેથી અત્ર જીવનો પ્રસંગ ન માનતાં
 બ્રહ્મનો જ પ્રસંગ સ્વીકારવો. હિરણ્મયે આનન્દમય પરમાત્મા છે એમ પ્રથમ ચરણના ષષ્ઠ અધિ-
 કરણમાં સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે, આ આનન્દમયતા એ જ જીવ અને બ્રહ્મનો વિરોધ. જીવથી બ્રહ્મનો
 વિશેષ તે આ જ કે જીવ તો તિરોહિતાનન્દ છે અને બ્રહ્મ તો પ્રકટાનન્દમય છે, તેથી વ્યાપક
 સર્વતઃપાણિપાદાન્ત આનન્દમય બ્રહ્મ જ ચતુર્વિધ ભૂતના અતઃકરણમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે
 ત્રીલિંકવાદિ જેટલું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અગીકાર કરે છે, વ્યાપક પણ બ્રહ્મ જ ભૂતહૃદયાંત સ્થિત્યર્થ સૂક્ષ્મ
 પરિમાણ સ્વીકારે છે.
૪. સર્વ વેદ જે ભગવાન્ના નિઃશ્વાસ તે ભગવાન્ના વાન્યરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને બ્રહ્મસૂત્રમાં 'સ્મૃતિ'
 કેમ કહી? આનું સમાધાન શ્રીમદ્ભાષ્યકારે અતીવ કુશલતાથી કરેલું છે. 'તે ઔપનિષદ પુત્રય
 પુણ્ય' એ શ્રુતિથી નિશ્ચય થાય છે કે બ્રહ્મ કેવલ ઉપનિષદે કરીને જ વેદ છે, અન્ય પ્રમાણાન્તરે
 કરીને નહિ. ત્યારે અર્જુન શિષ્યરૂપે પ્રપન્ન થયો તથાપિ તેનામાં પુષ્ટિભક્તત્વ ન હતું, ભગવદ્-
 વાક્યમાં નિર્વિચિત્તિસ વિશ્વાસ ન હતો, તે (અર્જુન) રચિત્વે કરીને સ્થાપ્ય હતો, તેવા સાહ-
 કાર અર્જુનને તેવા દારણ દેશકાલમાં ઉપનિષદ કથાય નહિ, તેથી મર્ચાદાપ્રતિપાદક વેદવક્ત્ર
 અક્ષરબ્રહ્માત્મકરૂપને અને તેના અર્થને સ્મરીને અક્ષરથી ઉત્તમ પણ ભગવાન પુરુષોત્તમે તે
 વાક્ય કહ્યું તેથી તે ભગવદ્વાક્યરૂપ ગીતાનું સ્મૃતિત્વ યુક્ત છે, તેથી ઔપનિષદ બ્રહ્મવિચારમાં
 તે સ્મૃતિરૂપ ભગવદ્વાક્યનું પણ ઉદાહરણ આપીને ચિંતન થાય છે. વહી, ભગવાને અર્જુનના
 અધિકારાનુસાર બ્રહ્મવિદ્યા નિરૂપીને નિજ કૃપાલુતાએ 'સર્વગુહ્યતમમ્' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ભક્તિ
 અને પ્રપત્તિ જ ઉપદેશી, તેથી તત્પૂર્વે જે સર્વ નિર્ણય કહ્યા તે ભક્તિના અથવા પ્રપત્તિના
 અગત્યે કરીને કહ્યા એમ સ્વધ્યવસાય કરવો. અર્જુનને પણ તે જ પ્રકારે વિજ્ઞાન થયું એમ 'તાર્ક'

શ્રુતિત્વં અને સ્મૃતિત્વ ઉપપાદન કર્યું છે. 'તાદશરૂપ નિઃશ્વસિનવેદોદ્ગમજનક સ્મરીને તદ્યને સ્મરીને ભગવાન્ પુરુષોત્તમે સ્મૃતિરૂપે વાક્ય કહ્યાં, સૂત્રમાં 'ચ' છે તેથી સ્મૃતિમૂલજૂત નિઃશ્વાસ પેણ કહ્યા' ॥ ૨ ॥ હવે અત્તા ચરાચરમહણાત્ ઇત્યાદિ એ સૂત્ર વડે તૃતીય અત્ત્રધિકરણ. બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર ઉભય જેનો ઓદન છે અને મૃત્યુ જેનું ઉપસેચન (જોડા) છે તે જે અથે છે તેને કાણુ યથાર્થ જાણે? ઇત્યાદિ? શ્રુતિ કલ્પસ્ત્રીની દ્વિતીય વક્ત્રીની મમાસિમાં છે. અત્ર ઉપસેચનશબ્દનો અર્થ 'ધૂન' એમ પ્રથમસ્થના પંચદશાધ્યાયમાં ચાર્ચ જુદાવ મનસિ 'લોકના વિવરણપ્રસંગમાં શ્રીસુબોધિનીજમાં કહ્યું છે, અત્ર 'જેનો' શબ્દવડે ઉક્ત બોક્તા જીવ કે બ્રહ્મ આ સંશય, બોક્તા જીવધર્મ છે તેથી ઉપાસનાએ કરીને ઉપચિત્ત કર્યું છે અલોકિક મામર્ય જેણે એનો મહાદેવાદિ અત્તા દશે એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મક્ષત્રનો વધ અશક્ય છે અને મૃત્યુ તો સર્વનો જ મારક છે તેવા બ્રહ્મક્ષત્રમૃત્યુનો બોક્તા જીવ હોઈ જ શકે નહિ તેથી ભગવાન્ જ બોક્તા. બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એ ઉભયને પણ મોક્ષની અપેક્ષા છે તેમને મૃત્યુનો સંબંધમાત્ર થાય અને તેટલામાત્રથી બોક્તા ભગવાનમાં તેમની પ્રવેશયોગ્યતા એ જ તેમનું ઓદનત્વ, પ્રાણનો પણ સમવલય ત્યાં જ થાય છે, આગલ મૃત્યુ પણ ત્યાં જ લય પામે છે, તેમનાં જન્માદિ ન થાય એ હેતુથી મૃત્યુ પણ ભગવાનને જ વિરે પ્રવેશ કરે છે, તેથી આશ્રયમાં બ્રહ્મ ક્ષત્ર અને મૃત્યુના બોક્તા ભગવાન્ જ એમ સિદ્ધ થયુ ॥૩॥ હવે 'ગુહા પ્રવિષ્ટાત્માનો દિ તદ્દર્શનાત્' ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વય વડે ચતુર્થ ગુહાપ્રવિષ્ટાધિકરણ. ક્ષાત્રમાં

વચન કરીશ 'ઇત્યાદિથી સ્પષ્ટ થાય છે. સ્મૃતૈચ સૂત્રમા ચ છે તેથી ભગવદ્ગીતાનું મૂલમૂલનિઃશ્વાસત્વ શ્રુતિત્વ પણ છે જ, વ્યાસનો પણ ભગવદ્ગીતાને સ્મૃતિ ક્યવામાં દોષ નથી, કારણ કે તે ભગવાનના જ્ઞાનાંશ છે, જે ભગવદ્ગીતાને વ્યાસજ્ઞ સામાન જ શ્રુતિ કહે તો નવમાવતાર બુદ્ધ વેદવત્ ભગવદ્ગીતાનું પણ ખંડન કરી શકે અને ભગવન્માર્ગની સનાતનના બાધિત થઈ નય, તેથી વ્યાસે પણ ભગવદ્ગીતાને શબ્દથી સ્મૃતિ કહી અને 'ચ'થી તેની શ્રુતિતાને પણ સકેન કર્યો.

૧. કલ્પસ્ત્રીમાં શ્રુતિ છે કે બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર ભગવાનના ઓદન છે અને મૃત્યુ ધૂન છે. અવધ્ય બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ઉભયે ભગવત્પ્રવેશયોગ્ય છે તેથી તેમને 'ઓદન' કહ્યા, મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મક્ષત્રને દેહ-સંબંધ જ બાધક છે, તેથી તેની નિવૃત્તિ કરાવવાને ભગવાન્ તેમને મૃત્યુનો સંબંધ કરાવે છે. જેમ અન્યાદિકના સંબંધથી તબ્દુલ ઓદન થઈ નય છે તેમ મૃત્યુના સંબંધમાત્રથી મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મક્ષત્રને મોક્ષા ભગવાનમાં પ્રવેશાર્થ યોગ્ય રૂપ પ્રાપ્ત થાય આ તેમની ઓદનતા મૃત્યુસંબંધમાત્રથી મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મક્ષત્ર યોગ્ય રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ભગવાનમાં ઓદનવત્ તેમનો પ્રવેશ થાય છે. આર્ય વર્ણચતુષ્ટયમાં બ્રહ્મક્ષત્રનો આ ઉત્કર્ષ અપરવર્ણદ્વયે ન્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પણ અપર વર્ણદ્વયનો અંગીકાર નિર્મલસરતાપૂર્વ જ છે, નિર્મલસરાળા સતામ્, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં પણ બ્રહ્મક્ષત્રના પદોપદેહા થઈ બેસવાનો અધિકાર વૈશ્યગૂદ્રને નથી, તે એ વર્ણનો અધિકાર તો દીનતાપૂર્વક નિર્મલસરતાપૂર્વક ભક્ત્યાચારમા સ્વપ્રવૃત્ત્યર્થ જ છે, આચાર્યવત્ પદોપદેશ્યત્વાર્થ નથી, એ લયમાં રાખીને કેટલાક અપરવર્ણ, પાંડિત્યમન્ય નિજ મર્યાદામાં નિર્મલસર સ્થિતિ કરે એ જ તેમને અર્થે દિનાવહ માર્ગ છે. મૃત્યુ બોક્તા ભગવાનનું મૂલ છે, કારણ કે અનેક મૃત્યુ માનો કે અશનાયારૂપ એક મૃત્યુ માનો ઉભયે પયમાં યોગ્ય પ્રાપ્ત કરતા બ્રહ્મક્ષત્રના પ્રાણનો સમવલય બોક્તા ભગવાનમાં થાય છે, અને પ્રાણના અશનાયાદિધર્માત્મક મૃત્યુ પણ તે બ્રહ્મક્ષત્રના જન્મમરણાદિની નિવૃત્તિને અર્થે ભગવાનમાં ધૂનવત્ પ્રવેશ કરે છે. બ્રહ્મક્ષત્રમૃત્યુનો આ પ્રકારે ઓદનધૂનવત્ ભોગ જીવકેટિપ્રવિષ્ટ શિવાદિ કરી શકે નહિ તેથી અત્ર 'સહાર' અર્થે ઘટાવીને આ શ્રુતિ મહાદેવમાં પણ ઘટાવાય નહિ, અર્થાત્ આવા વિવક્ષણ યોગ્યપ્રદ બોક્તા કેવલ પરમાત્મા જ ન અન્ય કાલ્પકક્ષત્ર-માત્ર આ અધિકરણ સમજ્યા જ નથી.

તૃતીય વર્ણીમાં 'લોકમાં પરમ પરાધર્મા શુદ્ધામાં પ્રવિષ્ટ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, આ જીવવાક્ય કે જલવાક્ય આ સંશય, શ્રુતિમાં પિવન્તો પ્રવિષ્ટો ઇત્યાદિ શબ્દ વડે દિવચનમાં નિર્દેશ હોવાથી અને આ શ્રુતિનો પાઠ જીવપ્રકરણમાં હોવાથી અત્ર બદ્ધ અને મુક્ત એ ઉભય જીવનું નિરૂપણ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષે પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સિદ્ધાન્ત કથાય છે. શુદ્ધામાં હૃદયાકાશમાં જીવનું અને પરમાત્માનું જ નિરૂપણ છે, તેથી જલ^૩ જ વાક્યાર્થ, જીવનું નિરૂપણ તો તુલ્યતાએ ઉભયના સ્વરૂપામૃતભોગ^૪ નિરૂપવાને અર્થે છે, તેથી જલવાક્ય જ એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૪ ॥ હવે 'અન્તર ઉપપત્તેઃ' ઇત્યાદિ પંચ સૂત્ર વડે પંચમ અન્તરાધિકરણ, 'જે આ અક્ષિમા પુરુષ દેખાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે. અત્ર આ વાક્ય અક્ષિમા પ્રતિબિંબિત પુરુષની જલભાવે ઉપાસનાર્થ છે કે જલવાક્ય આ સંશય, પ્રતિબિંબી જ આ એ પૂર્વપક્ષ, જલ જ આ સિદ્ધાન્ત,^૫ તેથી અત્ર અક્ષિપુરુષશબ્દે કરીને અભિપ્રતિબિંબનું ગ્રહણ ન કરવું, પરન્તુ અભિસ્થાન ઉત્તમ હોવાથી મર્વવ્યાપક જલની અભિવિપે સ્થિતિ ઉપદેશી એમ જાણવું, અક્ષિસ્થ જલનું ફરન તો આર્પણને કરીને. ॥ ૫ ॥ હવે અન્તર્યામ્યધિદૈવારિપુ તદ્દર્મવ્યવહેરાત ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે પછ અન્તર્યામ્યધિકરણ ૬ 'જે પૃથિવીની અંદર જેને પૃથિવી જાણતી નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ ખૂદદારણ્યકમાં છે, ત્યાં જ 'અધિદૈવ અધિલોક અધિવેદ અધિયજ્ઞ અધિભૂત અધ્યાત્મને કોઈક અન્તરેવસ્થિત યમયિતા અન્તર્યામી' આ પ્રકારે વાક્ય છે, અત્ર સર્વત્ર અધિદૈવાદિને વિષે એક જ ભગવાન કે અધિદૈવાદિના ભેદથી તત્તત્સંજ્ઞાવાનું ભિન્ન આ સંશય, ભિન્ન એ પૂર્વપક્ષ, ભગવાન જ આ સિદ્ધાન્ત.^૭ હવે 'અદૃશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તેઃ' ઇત્યાદિ ત્રણ મૂત્રથી સપ્તમ અદૃશ્યત્વાધિકરણ, 'હે ભગવાન? શું જાણ્યાથી આ સર્વ વિજ્ઞાત થાય' એમ શૌનકના પ્રશ્નમા 'જે વિદ્યા જાણવી' એમ અંગિરાનું વાક્ય મુણ્ડકમાં છે. ત્યાં નામરૂપાત્મક જગતના વિજ્ઞાનાર્થે નામાંશવેદ્યદિવિદ્યારૂપાંશ અપરા વિદ્યા, અને 'હવે પરા, જેણે

૧. કથન.

૨. આ શ્રુતિમા બદ્ધ અને મુક્ત એ ઉભય જીવનું જ નિરૂપણ છે, જલનું નિરૂપણ નથી, કારણ કે જલ અભોક્ત છે, એ પૂર્વપક્ષનું મર્મ છે.

૩. જલનું ભોક્તૃત્વ પૂર્વ અધિકરણમાં શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને જ સિદ્ધ કર્યું છે તેથી જલનું કેવલ અભોક્તૃત્વ કલ્પીને આ અધિકરણમા સર્વવિશ્લેષ કરવો ઉચિત નથી. પરમાત્મા મનોમયધર્મવાન હિરણ્યરમથુ અને ભોક્તા છે એમ પૂર્વના ત્રણ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરીને તેની નિર્દોષ અલૌકિક ભોગ્યોગ્યતા આ અધિકરણમા ઉપદેશી.

૪. સ્વરૂપામૃતના ભોગના પ્રસંગમાં મોક્ષાકાંક્ષી જીવની પણ અપેક્ષા હોવાથી અત્ર ભગવાનનું અને મોક્ષાકાંક્ષી જીવનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે.

૫. લૌકિક ભોગ બાધક છે તેથી તેનો પરિહાર કરવાને ભોક્તા ભગવાનમાં વૈરોધ્ય સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ આ વૈરોધ્ય ત્રિવિધ છે, તેથી અન્તરધિકરણમાં ભગવાનની સર્વરૂપતા, શુદ્ધાપ્રવિષ્ટાધિકરણમાં આનન્દરૂપતા અને આ અધિકરણમાં સ્વકર્તૃતા ઉપદેશી. આ પ્રકારે ભોગમાં નિર્દોષ વૈરોધ્ય સૂચવીને ભગવાનની પ્રકટસન્નિવેદાનન્દરૂપતા અને તે સ્વરૂપતા જ્ઞાતાની પણ દોષનિવારકતા સ્પષ્ટ કરી. આથી પ્રત્યક્ષા ભગવાનમા પણ સંદોષતાનો અર્થાત્ પરિહાર થઈ ગયો.

૬. અન્તર્ગુહારિયતને વિષે અને અત્રિપુરુષને વિષે ભોગવૈરોધ્ય સૂચવ્યા પછી સુષ્ટિદશામાં પણ વૈરોધ્ય સિદ્ધ કરવાને આ અધિકરણ ચારલીને ભગવાનનું સર્વનિયમન શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન સૂચવે છે.

૭ આ સકલ ભોક્તૃવૈરોધ્યનું ઇતર દોષ પણ ભાષ્યકારને સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી.

મારા કૃષ્ણ પાશું નિરસાધન !

શ્રીસ્વામિનીજીની ચિન્તાને લીધે ચિત્ત ખેદે કરીને ખિન્ન છે વદનકમલ જેમનું, નમ્ર
નયનયુગલ જેમનું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૧ ॥

મનસિજલાવે ભરિત, મન વડે રતિની ભાવના કરતા, મિલનાર્થ આકુલ છે હૃદય
નું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૨ ॥

નિઃશ્વાસને લીધે શોષાય છે વદન જેમનું, મધુર છે અવરપદ્મ જેમનો, મુરલીના
દ્વામાં નિરત, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૩ ॥

નિકુન્જમન્દિરાન્તર્ય કુસુમપદ્મવની શય્યાને રચતા, નિજ લાભને પ્રતીક્ષતા, તે કૃષ્ણ
મારું શરણુ ॥ ૪ ॥

વયોગ લાવને લીધે વિદસતા વદનકમલે કરીને સુન્દર, અલિપ્ત આકર્ષિતા, તે
મારું શરણુ ॥ ૫ ॥

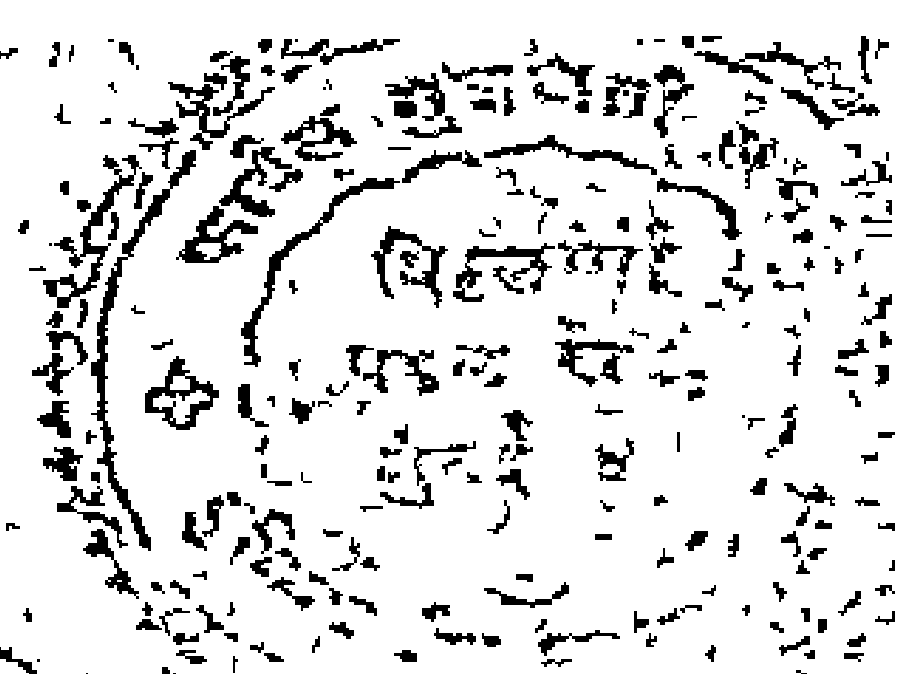
અશ્રુપાત કરતા, વલોકતા, મતવત કવચિદ્ ગાન કરતા, નૃત્ય કરતા, રસાસકત છે
જેમનું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૬ ॥

સ્વપ્નમાં મંબધસિદ્ધચર્ચ શય્યામાં ઓકલા શય્યાન, પછી પ્રબોધે કરીને જે તેમ તે
મારું શરણુ ॥ ૭ ॥

રસાત્મા, રમરીતિગ, રસલીલાપરાયણ, રસાત્મગોપીરસિક તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीहरिदासोक्तं शरणाष्टकं सम्पूर्णम् ॥

'સ્વામિનારાયણ'ના અંતમાં 'ણ' છે તેથી તે છાન્ત, 'શ્રીવલ્લભ'ના
 અંતમાં 'ભ' છે, તેથી તે ભાન્ત, 'શ્રીમધ્વ'ના અંતમાં 'વ' છે તેથી તે
 વાન્ત, અને 'શ્રીરામાનુજના' અંતમાં 'જ' છે તેથી તે જાન્ત, આ પ્રકારે સંકેત
 કરીને છાન્ત ભાન્ત વાન્ત અને જાન્તનું નિર્મૂલ હચ્છતો કોઇ 'ઠાન્ત' થઇ
 ગયો. 'આચાર્યોના રાજ' શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના સેવામાર્ગને અનુસરતા
 સ્વામિનારાયણ વસ્તુતઃ છાન્ત છે જ, કારણકે તેમનો અન્ત વા નિશ્ચય 'ણ' છે
 અર્થાત્ 'આનન્દ' છે, શ્રીવલ્લભાધીશ્વર અગ્નિસ્વરૂપ છે, તેથી તેમનો અન્ત
 'ભ' અર્થાત્ 'કૃણ્ણસાયુજ્યપ્રકાશ' છે, શ્રીમધ્વનો અન્ત 'વ' અર્થાત્
 'અમૃત' છે, અને શ્રીરામાનુજનો અન્ત 'જ' અર્થાત્ વિરજ વૈકુંઠ છે, પરંતુ
 પેલા ઠાન્તનો તે અન્ત ઠ=૦. પ્રભુ સર્વનું કલ્યાણ કરે.

पुष्टिभक्तिसुधा.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तर्तुं स्वाम् ॥ १ ॥
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्जया ।
 शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि सां यथा ॥ २ ॥
 भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।
 ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ३ ॥

पृ. ७, ३ - श्रीकृष्णार्जुन ५१४२. आ. ५५, आ. ५६ कृष्ण १९, श्रीवृद्धाण्ड ४३६. [अ. ५, दृ. ३]

तं १ तथा प्रकाशक,
 वाडीलास नगीनदास शास्त्र. पी. जे. जे. जे. जी. वडिल, डा. जे. जे. जे. मु. जे. जे.

अनुक्रमसिद्धा.

विषय.

१. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
२. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
३. प्रत्यक्ष.
४. अनुवाद.
५. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
६. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
७. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
८. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
९. श्रीमद्वाचस्पत्यभाष्यविवरणम्.
१०. An Examination of Sankara's Refutation of the Sankhya theory.
११. निरुपपत्तिप्रमाणम्.
१२. निरुपपत्तिप्रमाणम्.

लेखक.

१. वे. शा. जे. भक्तभक्त गणपतिनाथ शास्त्री.
२. वे. शा. जे. गणपतिनाथ शास्त्री.
३. " " " " " "
४. " " " " " "
५. " " " " " "
६. " " " " " "
७. " " " " " "
८. " " " " " "
९. " " " " " "
१०. " " " " " "
११. " " " " " "
१२. " " " " " "

निष्कर्ष.

१. वे. शा. जे. भक्तभक्त गणपतिनाथ शास्त्री.
२. वे. शा. जे. भक्तभक्त गणपतिनाथ शास्त्री.
३. " " " " " "
४. " " " " " "
५. " " " " " "
६. " " " " " "
७. " " " " " "
८. " " " " " "
९. " " " " " "
१०. " " " " " "
११. " " " " " "
१२. " " " " " "

पुष्टिभक्तिसुधा. २-०-०

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત્ સત્ય છે.

૨. જગત્, જીવ, અન્તર્યામી, અક્ષર દેહ્યાદિનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કરણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપન્માત્મા જ છે.

૩. જીવે અવિદ્યાથી દેહમેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.

૪. જીવ આજુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.

૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.

૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાષાયત્વ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ જીવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ.

૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

श्रीयदुनाथविरचितं

॥ श्रीभावार्थपादभाष्यविवरणम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

श्रीमच्छास्त्रार्थचरणकमलेभ्यो नमः ॥ श्रीविठ्ठलनाथचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमत्प्रभुचरणरूपया भावार्थचरणभाष्यं ययामति विविच्यते^१ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष तथो विधीयते ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिन्व्यासयः प्रकृतस्य पूर्वेण महोपजायकस्वरूपां गद्गतिं बोधयितुं 'मानार्थानां भेदमिदं' इति प्रमाणं निरूप्य तदुपजीव्योत्र कर्मभेदो निरूप्यत इति बोधयितुं द्वावरभाष्या-
विरोधेन पूर्वं विस्तरेण निरूपितं प्रथमाध्यायार्थं सदृशेणेणात्रानुवदन्ति प्रथमेध्याय इत्यादि, 'अथातो
धर्मज्ञाने' निग्रथमाधिकरणे धर्मविचारं प्रतिज्ञाय 'को धर्म इति जिज्ञासाया' 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति
द्वितीयेन विधिवानुसलक्षणकोर्थो धर्मः' इति लक्षणकथनेन तां पूरयित्वा कथं चोदनालक्षण इति जिज्ञासायां
'तस्य निमित्तपरादि' इति तृतीयेन तज्ज्ञापकपरीक्षा प्रतिज्ञाय 'गत्तम्प्रयोग' इति चतुर्थेन प्रत्यक्षाधिपत्येन
तस्य बोधयित्वा 'अतपत्तिकस्तु शब्दस्यावेन सम्बन्ध' इति पञ्चमेन शब्दस्य स्वतः प्रामाण्यं बोधितं ततस्त-
त्रापि कथमिदमित्याकाङ्क्षायां 'कर्मैकं तत्र दर्शना' इत्यादिभिरविकरणं शब्दान्मकस्य वेदस्य निग्यत्वं
स्थापितं, अत्र चार्थवादादयो वेदभागा विचारिता इति कृत्स्नो वेदो धर्मः प्रमाणमिरयुक्तमित्यर्थः,
विशेषान्तरेण बोधनाय पदार्थान् वदित्यन्तः प्रथमस्य विनेपमाहुः तत्रेत्यादि, चोदनायाः प्रवर्तक-
त्वात्तद्वक्षणं विध्यंशं परित्यज्य शिष्टो धर्मप्रामितिं जनयतीत्यपि तत्र सिद्धं, नच नम्या
अप्रामाण्यं शङ्क्यं विधेयेयं धर्मत्वज्ञापनेन प्रामाण्यस्यामे वक्तव्यत्वात्, द्वितीयस्यार्थमाहुः तत्रार्थ-
स्यादि, चोदनाया अस्ति कार्यद्वयं धर्मप्रामितिर्धर्मं प्रवर्तनं च, तत्रार्थवादानां धर्मप्रामित्यजनकत्वाद-
प्रामाण्यमाशङ्क्य तेषां प्रवर्तनाशेषत्वमुक्तं, साक्षाद्धर्मप्रामितिमजनयन्तोपि स्वार्थप्रामितिसुन्पा-
थेष्टसाधनताव्युत्पादनेन प्रवेचनाद्वारा जनयिष्यन्तीति, मन्त्राणां तु ग्रीह्यादिवदनुष्ठानोपयोगो नास्तीति
तेषां प्रामित्युपयोगो वक्तव्यस्तत्र ते चेन्निरर्थकाः स्युस्तदा प्रामितावप्युपयोगो नास्तीत्य-
ध्ययनाभावे तेषां चेद्वत्त्वमपि सन्दिग्धं भवेदिति तदभावाय तेषामर्थवत्ता प्रयोजनवत्ता
'तदर्थशास्त्रादि' स्वाधिकरणे निरूपिता, अर्धवत्त्वे गति तेषां ब्राह्मणधर्मप्रामितिं जनयिष्यन्तीति,
अतस्तेषामपि प्रामाण्यं, न चात्र मानाभावः, हि यतो हेतोः, 'मन्त्रब्राह्मणे' इति वाक्यादुभयं
यस्य प्रमाणं, नचान्यतरवेद्यर्थं, प्रवृत्तेः पूर्वमित्यादिनोक्तरीत्या कालभेदेनोभयमार्थक्यात्, नच
ब्राह्मणेन जानायां प्रामितो तदर्थस्मारणमेव मन्त्रैः कार्यत इति स्मारकत्वमेव मन्त्राणामस्त्विति शङ्क्यं,
उक्तवाक्ये तेषां प्रामाण्यत्वेन पृथगुक्त्या वेदेपि काण्डभेदेन प्रायशः कथनेन च तेषामपि प्रामितिजनने
स्वतन्त्रत्वात्, नच विधिवाक्यानां प्रवर्तनाबोधकत्वात् प्रवर्तनाक्षितेष्टसाधनत्वरूपधर्मत्वप्रामितिजनक-
त्वमस्तीति तेषामेव धर्मं मुख्यं प्रामाण्यमर्थवादानां न प्रवर्तनापेक्षितप्राशस्त्यलक्षणकत्वान्नदकवाक्यतया

१. आदर्शेषु सर्वत्रैव पठ्यते 'विधीयते' ।

२. 'लक्षकत्वा' इत्यपि नाह ।

धर्मप्रामितिजनकत्वं नामधेयानां च विधिवाक्यघटकत्वाद्धर्मप्रामितिजनकत्वं युक्तं, मन्त्राणां तु वाण्डा-
न्तरवर्तित्वेन चाक्याद्विप्रकृतया तदेकवाक्यत्वाभावान्मानान्तरसिद्धप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमेव युक्तमिति
वाच्यं, तथासति मानान्तरसिद्धार्थानुवादकतया अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, नच स्मृतेरपि यथार्थज्ञान-
त्वेन प्रमाणरूपत्वान्मन्त्राणां स्मारकत्वेपि न प्रामाण्यहानिरिति वाच्यं, तथा सति यथार्थज्ञानजनकत्वेन
सर्वतन्त्रसिद्धेन लक्षणेन कार्यसिद्धावनाधिगतार्थगन्तृत्वस्वरूपविशेषाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यापत्ते औत्पत्तिक-
सूत्रविरोधापत्ते सिद्धान्तभङ्गापत्तेश्च, अतः सूत्रानुरोधेन शब्दजन्ये ज्ञानेनाधिगतार्थावगतित्वस्वरूपो विशेषः
प्रमात्वप्रयोजकोवश्यमभ्युपेयः, तथासत्यनुवादकस्याप्रामाण्यमर्थादेवायातं, ततश्चानुवादकत्वेनाप्रामाण्यस्य
स्मारकत्वेन प्रामाण्यस्य च साङ्कर्यं वैरूप्यापत्तिरेकतरानिर्णयस्याप्यभावापत्तिश्च मन्त्रजन्ये ज्ञाने स्मृतित्वप्र-
मितित्वयोः समावेशेन साङ्कर्यं तयोरपि जातित्वहानिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधकानामपि स्मृतिं प्रति व्यापार-
वदसाधारणकारणत्वेन तेषामपि सप्तमप्रमाणत्वापत्त्या षट्प्रमाणवादभङ्गप्रसङ्गः, प्रमाणत्वस्यानुभवत्वव्या-
प्यत्वेन स्मृतित्वस्य च साक्षाज्ज्ञानत्वव्याप्यत्वेन तयोर्भेदस्य सर्वतन्त्रप्रामेद्वतया तत्त्यागस्यायुक्तत्वं च, एवं
स्मृतेः प्रामितित्वाङ्गीकारे परोक्षज्ञानत्वेन शब्दानुमित्योरपि स्मृतित्वापत्तिर्दुर्वारा, यथार्थज्ञानत्वस्य प्रामितित्व-
नियामकत्ववत् परोक्षज्ञानत्वस्य स्मृतित्वनियामकत्वेपि बाधकाभावात्, अतः स्मृतित्वप्रामितित्वयोर्भेद एवा-
स्थेयः, तथा मति मन्त्राणां स्मारकत्वात् प्रामाण्यं दुर्निरूपमेवेतिदिक्, नन्वस्त्वप्रामाण्यं तथापि मन्त्रेणैव
स्मर्तव्यमिति नियमात्तेषामनुष्ठयस्मारणादेवार्थवत्त्वेङ्गत्वहानिस्तु न भविष्यतीतीष्टापत्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः.
प्रामितिरेवेत्यादि, प्रामितिरेवाङ्गं नाप्रामितिः, 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य वार्थवत्तरं
भवती'ति श्रुतेः नचेदमङ्गोपासनाविषयमिति न कर्मान्तरे तस्या अङ्गत्वमिति वाच्यं, न्यायतौल्यात्,
'उभौ कुरुतो यश्चैनदेवं वेद यश्च न वेदे'ति विद्वद्विद्वत्प्रयोगौ प्रस्तुत्य 'यदेव विद्यये'ति श्रुतेरान्नातन्वान्,
सर्वकर्मसु प्रायेण विद्वद्वाक्यानां दर्शनाच्च, अतः कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिशयं
जनयतीत्यवश्यमभ्युपेयं, अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्ते, अतस्तन्मयायस्यात्रापि तौल्यान्मन्त्रस्यापि विद्या-
जनकत्वेनैव प्रामाण्यं नतु स्मारकत्वेनेति, नच विद्यापदेन स्मृतिरेवात्रोच्यत इति वाच्यं, सङ्कोचे
मानाभावात्, स्मृतौ विद्यापदप्रयोगस्य क्वाप्यदर्शनाच्च, नच मन्त्रजन्यप्रामितेरेवाङ्गत्वे मन्त्राणामङ्-
गत्वभङ्गाप्रसङ्गा 'दामेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते' 'इषेत्वेति शाखा छिनत्ती'त्यादौ श्रूयमाणानां तृतीयाविभक्तीति-
शब्दादीनां पीडापत्तिरिति वाच्यं, 'विद्यये'तिपदेनाप्रामितिरूपाया स्मृतेरेवाङ्गत्वं निवार्यते नान्येषामित्या-
दोषात्, किञ्च मन्त्रस्य स्मारकत्वमपि किं विधिपदसदृशपदवत्त्वेन सम्यन्धित्वेन वा ? नाथ, इषेत्वा-
दीनां तदभावात्, न द्वितीय, 'सर्परात्रिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाते' 'सर्परात्रिया ऋग्भिः स्तुवन्ती'ति-
नानास्थलावीनयुक्तमन्त्रेषु प्रकृतस्मरणदौर्घ्यापत्ते, अतः प्रकरणादिकं तत्सहकारीति वक्तव्यं, तथासत्या-
वश्यकत्वात्क्षयवाच्च तस्यैव स्मारकत्वमस्तु. कुत मन्त्रेण, नच व्यापाराभावे तस्य प्रयोगकरणत्वं कथं
स्यादिति शङ्क्यं, तज्जन्याया प्रामितेरेव व्यापारत्वस्योक्तत्वात्, नहि स्मरणस्यैव व्यापारत्वे किञ्चि-
न्नियामकं चाक्यमस्ति, विनियोगविधिबलात् कल्प्यं तु विद्यावाक्येनैव गतार्थत्वाद्वाधितं, तस्मात् प्रामिति-
द्वारैव मन्त्राणां करणत्वमिति निश्चयः, तृतीयपादार्थमाहुः प्रसङ्गादित्यादि, प्रत्यक्षवेदार्थे विचार्यमाणे
नित्यानुमेयवेदस्यापि स्मरणान्तन्मूलिका स्मृतयोपि तथा विचारिता इत्यर्थः, तुरीयस्यार्थमाहुः
तत्त इत्यादि, उद्देश उपरितनो. देशस्तत्र विधिवाक्ये स्थितानामुद्भिदादिपदानामर्थवादापरपर्याय-
त्वं वा मन्त्रापरपर्यायत्वं वा तद्वर्धना गुणविधित्वं वेत्याशङ्कितं, तत्र यदि तेषामर्थ-
वादत्वं स्यात् स्वार्थबोधे समाप्तिः स्यात्, तथासति भिन्नवाक्यत्वे प्रोचनादिनाङ्गत्वं परिकल्प्य
विन्येकत्वेन प्रामाण्यं कल्पेत् मा चेपा नाम्नात्यर्थवादवद्भिन्नवाक्यत्वाभावे विन्येकत्वाभा-

वाग्राथवादत्वमुपपद्यते भिन्नपाठाभावात् स्वातन्त्र्याभावे मन्त्रत्वं च नोपपद्यत इत्यानर्थक्ये पर्यवसानमिति तदभावाय तेषां नामधेयत्वमुक्तं, समुदायज्ञानार्थं यागत्रयसमुदायो दर्शस्त्रिकान्तरसमुदायः पूर्णमास इतिज्ञानार्थं, तत्प्रयोजनमाहुः नहीत्यादि, तस्यापि प्रयोजनमाहुः अत इत्यादि, अङ्गमिति 'यदेव विद्यये'त्वत्र तस्यापि मङ्गमाह इति, ततः एतद्विधोरेतरं 'सन्दिग्धेषु वाक्य-
शेषात्' 'अर्थाद्वा बल्पनैकदेशत्वा'दिति मूत्रद्वयेनार्थवादानामर्थसामर्थ्यस्य च सन्देहप्रारक्तया प्रामाण्यमुक्त-
मित्यर्थः, नन्वेतन्मते नामधेयानां समुदायज्ञापकतया स्मृतानां च नित्यानुमेयवेदबोधितकर्मज्ञापकतया मन्त्राणां चानुष्ठानकाले तत्तत्प्रमितिजनकतया धर्मे प्रामाण्यं युक्तं चोदनायास्तु प्रवर्तकत्वेनार्थवादानां च प्रवर्तनाशेषत्वेन धर्मप्रमित्यजनकत्वाद्वर्मे प्रामाण्याभावे कथं कृत्स्नस्य वेदस्य धर्मे प्रामाण्यामित्या-
काङ्क्षायां तयोस्तथात्वप्रकारमाहु विध्यंशस्येत्यादि, यद्यपि विध्यंश प्रवर्तकस्तथापि चोदनाया धर्मलक्षणतया धर्मत्वं ज्ञापयन्नेव प्रवर्तयतीति तद्वद्वारा तस्याप्यस्ति धर्मप्रमितिजनकत्वं धर्मस्य फलशेषतया परतः पुरुषार्थत्वेन स्वर्गकामादिपदबोधितस्य फलस्य तज्जनककर्मोन्कर्षबोधिकाया आर्थवादिकया, स्तुतेश्च पुरुषपरार्थमानत्वरूपं यदर्थत्वं तत्सम्पादकत्वादस्मि तेषामपि धर्मप्रमितिजनकत्वमनः कृत्स्नो वेदो धर्मे प्रमाणमिति पूर्वाध्याये सिद्धमित्यर्थः, एतेन 'पूर्वप्रमाणस्याभ्यासादेनाद्यस्य निर्णय' इति-
भट्टवार्तिके यत् 'प्रथमपाद एव प्रमाणचिन्तासमाप्तिविषयाया तु कथंलक्षणो धर्म इति कथमुना प्रतिज्ञातः प्रामाण्यप्रकारो बोध्यत' इति शाबरभाष्यविरुद्धमङ्गीक्रियते तन्नास्मत्प्रमत्तमिति बोधितं, एवं पूर्वोक्तं सर्वं सङ्क्षेपतो निरूप्य प्रस्तुतमवतारयन्ति अतः परमिन्यादि, तत्रेति अध्यायरूपवाक्यस्यार्थे व्याख्यातव्ये, यदाप्यनेक इति नामधेयपादे नानानाग्रां प्रतिपादनादनेक, तदापि किं मन्त्रब्राह्मणयोः पदेपदे विधिवाक्यस्य वा पदेपदे धर्मः प्रतिपाद्यत उत केषुचिदेवेति शङ्काया तदर्थं तन्नि-
वृत्तयेयमध्याय आरभ्यत इत्यर्थः तेन सर्वो वेदो विधिवाक्यमात्रं वा उदाहरणं, अध्यायार्थमुक्त्वा पादार्थमाहुः तत्र प्रथम इत्यादि, निरूप्यत इति धर्मभेदज्ञापनार्थं निरूप्यते, एवं पादार्थं निरूप्य तावता संशयस्यानिवृत्तेर्विशेषतो वक्तुमायाधिकरणमवतारयन्ति तत्रेत्यादि, विनिगमनमाहेति विनिगम्यतेनेनेतिविनिगमनं केषुचिदेव पदेषु निरूप्यत इत्यस्य निर्णायकं हेतुमनेनाधिकरणेनाहेत्यर्थः, व्याकुर्वन्ति यो विधीयत इत्यादि, एव सामान्यतः सूत्रार्थमुक्त्वा विशेषतोऽपि^१ तमाहुः कर्मत्वादि, पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यक्रियारूपधर्मवाचका कर्मशब्दा के इत्यपेक्षाया तान बोधयितुं तेषामर्थमाहेत्यर्थः, व्याकुर्वन्ति इदमित्यादि, इदं क्रियावाचिना धातुत्वानुशासनान् सर्वधातुष्वनुगतं रूपं यत् क्रियासामान्यं स भावः सः अर्थो विधेयो येषां ते भावार्थाः तादृशा ये शब्दास्ते कर्मवाचका इत्यर्थः, ननु धर्मवाचकनिर्धारार्थं प्रवृत्त आचार्यो धर्मो धर्मादिमाधारणक्रियासामान्य-
वाचकं किमिति वदतीत्यत आहुः धर्मिन्यादि, तथाचात्र तद्व्याप्यमित्यर्थः^२, यद्धर्मपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तं क्रियासामान्यं तत् प्रतिपादयन्तो विशेषानालिङ्गिता सामान्यबुद्धिर्न भवतीति विशेषालिङ्गनाद्यज्ञानादिरूपविशेषप्रतिपादका ननु तच्छून्यकेवलक्रियावाचका इति भावार्थाः कर्मशब्दा इत्यनेनोक्तं भवति, यद्येवमभिप्रायो न स्यात्तदा भावार्थपदं न ब्रूयान्, आकृत्यधि-
करणे जातो पदशक्तेरङ्गीकृतत्वेन तार्क्यतव शब्दार्थयोर्नित्यताया निर्वोदुं शक्यत्वात्, अतो यज-
त्यादयो धातुत्वेन रूपेण क्रियासामान्यं यत्रतित्वादना प्रतिनियतरूपेण क्रियासामान्यव्याप्यं याम-
नामान्यरूपं विशेषं प्रतिपादयन्तात्यर्थः, भट्टवार्तिकेऽपि 'धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते तथापि

१. अत्र 'विशेषतो वक्तुमाहु' इत्यपि पाठः ।

२. धर्मो धर्मसाधारणक्रियासामान्यव्याप्यम् ।

सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यत' इत्युक्तं, अतो धात्वर्थबोधकै पदैः सामान्यस्थाने सैव बोध्यते, तथैवानु-
गतप्रतीतिनिर्वाहान् ननु जात्यन्तरमिति बोध्यं, अत्र धर्मानित्यन्ववादी शङ्कते नन्विहत्यादि, यद्यनेको
धर्मः प्रतिपाद्यते तदा भावना भाव उत्पादनेति यावत् सोऽर्थो येषां ते भावार्था आख्यातशब्दास्तेभ्यः
क्रियावाचिभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्येतां किं क्रियाया रूपद्वयनिरूपणेन ? नच कालान्तर-
भाविफलानुपत्तिप्रसङ्गः, क्रियायास्त्रिधनावस्थायित्वेऽपि तज्जन्यम्यापूर्वस्य फलपर्यन्तमवस्थानेनोपपत्तेरतो
व्यर्थं रूपद्वयनिरूपणमित्यर्थः, अत्र समादधते सत्यमित्यादि, यदि पुरुषक्रियामात्रं धर्मो
भवेत्तदा त्वदुक्करीत्या निर्वाहाद्रूपद्वयं न वक्तव्यं भवेत्, नहि तथा किन्त्वतोन्द्रियो वेदैकसमधि-
गम्यो यागादिः स्थिरो धर्मः, तत्र कथं स्थिर इत्याकाङ्क्षायां सामान्यं नित्यमिति
यजतिबोधितयागसामान्यरूपेण नित्यतास्ति अतोन्द्रियत्वरूपो विशेषश्च तत्र वर्तते केवलस्य सामान्य-
स्यातोन्द्रियत्वादतो यागस्य नित्यातोन्द्रियरूपत्वाद्व्ययकथनं युक्तमित्यर्थः, ननु विहितक्रियाविशेषं कुर्वाणं
दृष्ट्वैवायं यजतीतिप्रत्ययादमिलापाच्च तस्याः प्रत्यक्षत्वनिश्चयात् कथमतोन्द्रियतेत्यत आहुः द्रव्येत्यादि,
'यजिर्देवपूजामङ्गातिकरणदानेष्वर्थेषु' शक्त इति प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेवपूजैवात्रार्थः, सा चात्र द्रव्य-
कृता, किञ्च 'यजनिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वा'दितिचालुर्थिके सूत्रे द्रव्यदेवताक्रियासमुदायो
याग इतिलक्षणं यागस्य सिद्धं तथा द्रव्यदेवते यागस्य रूपमित्यामिक्षाधिसरणे सिद्धं, तयोश्च नोदासी-
नयो रूपत्वमपि तु सम्बन्धयोरेवेति द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागः, तत्र देवतास्वरूपं चेतनतया विग्रह-
वत्तया च चैयासे दर्शने भिन्नमत्र चाग्रे तदविरोधेन व्युत्पाद्यं, गीताया च 'देवान् भावयतानेन
ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यधे'तिकथनात् परस्परभावनस्य च श्रद्धया
पूजनेन तस्य द्रव्यस्य प्रीत्या स्वीकारेण च सम्भवात् ते विना असम्भवाच्च प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकार
एव सम्बन्धः, न च देवताया अतोन्द्रियत्वात् परान्नधर्मत्वाच्चातोन्द्रियः, नच स्वत्व-
जनकव्यापाररूपस्य स्वीकारस्य देवतावृत्तित्वेन यजमानावृत्तित्वेन च देवता यजतीतिप्रयोगापत्तिर्देवदत्तो
यजतीतिप्रयोगानापत्तिश्चेति वाच्यं, देवतानिष्ठस्य तादृशव्यापारस्य फलरूपधात्वर्थत्वेन कर्मनिष्ठतया
यजतीतिप्रयोगसम्भावनाया एवाभावात्^१ तादृशप्रयोगस्य व्यापाराश्रये कर्तर्यैवानुशासनात् यजमाने
यजतीतिप्रयोगाभावसम्भावनाया अप्यभावाद्विधुः तु तादृशप्रयोगस्य योधा युध्यन्तीत्यादिवदिष्टत्वान्
प्रेपे 'होतर्यजे'तिप्रयोगदर्शनात्, अतो व्यापाररूपस्य यागस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि फलरूपस्य यागस्यातोन्द्रियता
निष्प्रत्यूहेत्यर्थः, ननु भवन्वेवमतोन्द्रियत्वं तथापि होमानन्तरं त्यक्ते द्रव्ये देवता तत् स्वीकरोति द्रव्यं
च ब्रह्मादिकमनित्यमिति तज्जन्यस्य होमोत्तरभाविनः स्वीकारस्य कथं नित्यत्वमत आहुः द्रव्यं चे-
त्यादि, 'अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत्तासूत वशा अमं वत्तसूत
वशायै जन्म प्रजापते रक्ष्यश्च यत्परायत्तं दशभुवः' इत्यादिष्वर्थवादेऽपु द्रव्यस्यालौकिकत्वं सिद्धं, नचार्थ-
वादानां स्वार्थं अप्रामाण्यं, 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनय'दित्यश्वप्रतिग्रहेऽर्थवादस्य व्यवधारणनिर्णायकता-
भावे तस्या इष्टेर्दातृकर्तृकत्वं न तेन निर्णयेत, 'तेजो वै घृत'मित्यादिना घृतादेः शर्कराजनादिकरणता
न निर्णयेत, एवं सर्वत्रेति तेषां विधिस्तावकत्वेऽपि स्वार्थं प्रामाण्यमिति ज्ञातव्यं, किञ्च श्रीभागवते
पुरुषसूक्ताविवरणाध्याये यज्ञसम्भाराणां पुरुषावयवरूपत्वं प्रतिपाद्य 'इतिर्ममृतमम्भारः पुरुषावयवैरहं
समेव यज्ञं पुरुषं तेनैवायजमोश्चर'मिति अद्भ्युक्तमिति द्रव्यादीनां सर्वेषामेव सम्भाराणामलौकिकत्वं
निर्वाहं, अतो 'यज्ञेन यज्ञं यजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्नि'त्यादिश्रुतिसिद्धस्य प्राथमिक-
यागस्यालौकिकैरेव पदार्थैः सिद्धिः, पाश्चात्येषु तु कर्तृषु तादृशयोग्यताया अभावेन तेषां सम्भारा-

‘नामगन्निधानान् प्रोक्षणादिभिस्तैः संस्कारैस्ते अलौकिकाः पदार्थान्नेषु लौकिकेषु द्रव्यादिषु सन्निधाप्यन्ते प्रतिष्ठावाहनादिसंस्कारैर्मूर्तीं देवतावत्, अन्यथा लौकिकैरेव द्रव्यादिभिर्यागानिष्पत्तेः संस्काराणां वैयर्थ्यमेव स्यात् संस्कारबोधकप्रमाणानि च पीज्येरज्, अतो लौकिकानि द्रव्यादीनि तेषामधिष्ठानान्येव देवताया मूर्तिरिव^१, अधिष्ठानभूतद्रव्यादीनां चाविहितानिषिद्धद्रव्यपुरुषादिसंसर्गे अलौकिकस्य तस्य द्रव्यादेस्तत्तन्निरोधानमेव मूर्तेर्दुष्टमंसर्गे मद्गादौ च ततो देवताया इव, अतो ‘यस्योमयं हविरार्तिमाच्छेत्’ ‘यस्य सर्वाणि हवीषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वे’त्यादिनोक्तमार्तिनाशायपि दुःसंसर्गवशाद्द्विषा लौकिकत्व एव, प्रायश्चित्तं द्रव्यान्तरादानादिकं च प्रकारान्तरेण देवतेज्यादिपूर्यश्चांमति नोक्तभ्रुनानां विरोध, नापि ‘शेषादध्यवदाननाशे स्या’दितिसूत्रस्य, प्रमादादिरूपापराधेन नश्यदवस्थादयदानादलौकिकस्य तस्य तिरोधानादिनि, एवं यागायद्रव्यस्वरूपे निश्चिते तद् द्रव्यं नित्यमलौकिकमेव देवता चालौकिका नित्येति तत्स्वीकाररूपस्य यागस्य क्रियावदनित्यतायां न कोपि हेतु, तथाच ‘परस्परं भावयन्त’ इतिगीता-वाक्याद्यागजन्यफलभोगपर्यन्तं द्रव्यस्वीकारजन्यप्रतिरेप्यवस्थानमिति स्वीकारस्य स्थिरत्वरूपं नित्यत्वं द्रव्य-देवतयोश्च भगवदवयवत्वेन स्वरूपतो नित्यत्वमिच्छुभयमपि निर्वाधमित्यर्थः, ननु तथापि ‘मिद्धमाध्य-स्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः अन्योत्पादानुकूलान्मा भावना साध्यरूपिणा’त्यभियुक्तोक्तेः साध्य-रूपस्य धात्वर्थस्यानित्यत्वाच्चेष्टारूपस्य तस्य नश्वरत्वमेवेत्यत आहु नहि चेष्टेत्यादि, द्वितीयस्कन्धस्थेषु सम्भारवाक्येषु ‘चातुर्होत्रं च सत्तमे’त्यनेन क्रियाया अपि पुरुषावयवेषु गणनालौकिकी चेष्टा न याग-किन्तु तदाधिष्ठानकं क्रियान्तरमतीन्द्रियमतो न तस्यापि नश्वरत्वमतो विनाशोऽदृष्टं वा किमर्थं कल्पनीय-मित्यर्थः, वाक्यानि तु ‘यदास्य नाभ्यान्नालिनादहमाहं महात्मनः नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवाहते तेषु यज्ञस्य पञ्चवः सवनस्पतयः कुशाः इदं च देवयजनं कालश्चोत्सुगुणान्वितः वस्तुन्योपधयः श्रेहा रसलोहमृदो जलं कचो यजुषि सामानि चातुर्होत्रं च मनसः नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च घ्नानि च देवतानुक्त्वा कल्पः सङ्कल्पस्तान्त्रमेव च गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणं पुरुषावयवैरेते सम्भारा ममृता मया इतिसम्भृतसम्भार पुरुषावयवैरहं तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरं ततस्ते आतर इमे प्रजाना पतयो नव अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुममाहिता’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि, तस्माद्यागस्य नित्यत्वं स्थिरत्वं च निर्वाधमिति सिद्धं, नन्वाधुनिका क्षणिकं यागमङ्गीकुर्वन्ति नैयायकाश्चादृष्टात्मकं धर्ममतं कथमेवमित्यत आहुः ये इत्यादि, ननु यथेवं तदा ‘धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां’ ‘धर्मः शरति कीर्तनादि’तिवाक्ययोर्विरोधः पूर्वस्मिन्ननुष्ठानविषयत्वेन क्षणप्रवृत्तिन्याः क्रियायां द्वितीयस्मिन्नाशप्रति-योगित्वेन क्रियाजन्यस्य फलपर्यन्तस्थायिनोऽदृष्टस्य च विषयीकरणादितिचेन्न, पूर्ववाक्ये ‘स्वनुष्ठित’पदे सुष्वर्थकेन सुना अनुष्ठाने वैधप्रकारस्य द्योतनेन तद्विशिष्टालौकिकी क्रिया विषयीक्रियते नतु केवला तथासति प्रकारसाम्येन^२ नित्या क्रियापि जातिवदायात्येवेति सैव धर्मपदेनाभिप्रेयते न केवला, अतो न तद्विरोधः, द्वितीयवाक्येपि कीर्तनादेवताप्रीतिविषयत्वरूपं धर्मस्य सन्निधानं पुरुषान्निवर्तत इत्युच्यतेतो न तस्यापि विरोधः, अतो यागस्य क्षणिकत्वकल्पनं धर्मस्य चादृष्टत्वकल्पनं पूर्वोक्तप्रकाराज्ञानादेवेत्यर्थः, तेन सिद्धमाहुः भावार्थो इत्यादि, क्रियार्थेभ्यः क्रिया प्रतीयत इत्यनुत्तवा भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयत इति यदुक्तं तेन पूर्वोपपादिनरीत्या सिद्धावस्थापनधात्वर्थबोधका ये कर्मशब्दा इति सूत्रभागस्यार्थ इत्यर्थः, ‘नन्वमय इदं न ममे’तित्यागवाक्यानुरोधादेवतोद्देशेन द्रव्यत्याग एव यागोस्तु दानस्यापि यज्यसत्त्वात् देवपूजैवात्र प्राप्ता न दानमित्यत्र नियामकामावात् दानं च प्रत्यक्षमेवेति

१. मूर्तिवदितिपाठः ।

२. प्रकारसाधनेत्यपि पाठः

कथमतीन्द्रियतेत्यत आहु दानमित्यादि, उद्देश्याया देवताया अतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियमिति लोकप्रयोगो वहिर्दृष्ट्यैव ननु शास्त्रदृष्ट्यातो न तात्त्विक इत्यर्थः, क्रियाया यज्ञरूपाया यदतीन्द्रियत्वमुक्तं तत्र व्यभिचारमाशङ्कते नन्वित्यादि, 'ग्रीहीनवहन्ति' 'अग्निपौमीयं पशुमालभेते'त्यादिविहिता अपि ते दधते तद्दृष्टान्तेनान्यासामपि क्रियाणां तथात्वस्य शक्यवचनत्वात् पूर्वोक्तमसङ्गतमित्यर्थः, तत्र समा-
 दधते नेत्यादि, तदावाहनादिति, 'हविष्कृदेहि उभौ हि देवानां शमितारा'वित्यादिभिस्तत्तत्कर्त्त-
 वाहनात्, तस्य तिरोभाव इति अलौकिकक्रियायाः कर्तुंश्च सन्निधाननिवृत्तिः, तथा च व्यभिचा-
 राभावान्नासङ्गतमित्यर्थः, सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति स एवेत्यादि, स एवेति, हिर्हेतोः, योतीन्द्रिय पुरुषा-
 त्मको नित्यः स्थिरश्च एष इति वदेनोक्तः स एवार्थः पुरुषार्थः लौकिकस्तु न तथेत्यर्थः, नन्वय-
 मेवार्थ इत्यत्र किं गमकमिन्यत आहु- अत एवेति, यस्मादेवं धर्मस्वरूपं तस्माद् विधीयते पुरु-
 षप्रयत्नेन निष्पाद्यत इति पुरुषश्चोदनया तस्मिन् प्रवर्त्यते, अन्यथा यदि यागादिधर्मः स्थिरो न स्यात्
 किन्तु चेशरूपः साध्य एव स्यात् तदा प्रयत्ने प्रयत्नाभावात् प्रयत्नसिद्ध्यर्थं प्रयत्नाभावाद्विधि-
 वाक्यस्य कथनमेव न स्यात् यद्वि सिध्यत् स्थिरं भवति तदर्थं यत्नोपदेशः, यत् कदापि न सिध्यति
 सर्वदैव साध्यावस्थं तत्साधनोपदेशस्य व्यर्थत्वादिति, नन्वपूर्वमेव यागस्य सिद्धावस्थेति चेन्न, तर्हि तस्य
 कर्माश्रितत्वापत्तेः सकर्मकधात्वर्थस्य सिद्धावस्थायाः कर्मण्येव चोदनादौ प्रायशो दर्शनात् यागस्यापूर्वपर्य-
 न्तत्वे तस्य करणत्वाय व्यापारान्तरकल्पनापत्तेश्च, नच सिद्धान्तेऽप्ययं दोष इति वाच्यं, देवताप्रीतेरेव
 व्यापारत्वाङ्गीकारात्, नच वैयधिकरणायजमाने तत्फलाभावप्रसङ्ग इति वाच्यं, राजप्रीत्या
 तन्नेवकेषु फलदर्शनात्, यजमानेषु विषयतासम्बन्धेन देवताप्रीतेः सम्भवाच्च, अतः सिद्धान्ते न
 कोपि दोषः, किञ्च धर्मानित्यत्ववादिमते क्रियात्वादिजातौ पदशक्तिरङ्गीकार्या सा च वृत्तिमतीति
 तत्स्थित्यर्थे धर्मिण प्रावाहिकी सत्ताभ्युपगन्तव्या अहोरात्रन्यायेन कल्पस्य कल्पपूर्वकत्वात्तद्वान्निरूपे
 प्रलये सर्वनाशात् ये पुनर्जावन्ति तेषां स्वापाच्च क्रियाप्रवाहस्योपरमे तस्या जातेरनाधारत्वापत्त्या
 कालादौ तत्स्थितिर्वा निराधारत्वं वा कल्पनीयं शाब्दबोधममये च क्रियाया आक्षेपलभ्यत्वं कल्पनीयं
 कर्मदर्शनादिश्रुतीनां च स्वार्थे तात्पर्यराहित्यं कल्पनीयं, नित्यत्ववादिमते तु न कल्प्येते दोषा नापि
 कल्पनेति महानेव गुणः, प्रलये तस्य स्थितिस्तु वेद एव वर्णानां व्यापकत्वाद्यङ्गीकारेण वेदस्यैव शब्दे
 द्रव्यत्वस्योभयोरपि वादिनोः साधारणत्वात्तत्रैव धर्मममवायस्य युक्तत्वात्, वेदान्तिमते तु 'स्वाभाविकी
 ज्ञानबलाक्रिया चे'ति श्रुतेः 'कालं कर्म स्वभावं'चेत्यादिपुराणवाक्याच्च नित्याक्रियाया ईश्वरधर्मत्वात्परमेश्वर
 एव स्थितिर्यथा निश्वासरूपेण वेदस्येति, एवं मति कल्पादावध्ययनकमेण यथा वेद आविर्भवति
 तथार्थातवेदानां यजमानानां क्रियाभिस्तत्प्रदेशभेदेनालौकिकी क्रिया सन्निधापिता भवति, येन च यदर्थं
 यावर्ता स्वक्रियया सन्निधायते तस्य तत्फलभोगपर्यन्तं देवताप्रीतिद्वारा तत्सम्बद्धातीन्द्रियैव तिष्ठ-
 तात्प्यपूर्वपदेनादृष्टपदेन च शास्त्र उच्यते 'अपूर्वं यत क्रियाफलं धर्माख्य'मिति, एवं स्थिरायां तस्यां
 विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति न किञ्चिदनुपपन्नं तदेतत्सर्वमभिरन्धाय सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि, अर्थस्तु
 'सूत्रयोजनयैवं बोध्यः', हि यतो हेतोः, विधीयते पुरुषप्रयत्नेन निष्पाद्यते, एष धर्मत्वेन विवक्षि-
 तोर्थः पुरुषार्थत्वेनाभिधेयः, कस्याभिधेयः कश्चधर्म इत्याकाङ्क्षायामाह भावार्था इत्यादि, तथा च
 सर्वधातुवाच्यक्रियासामान्यार्थकेभ्यो यागादिकर्मवाचकशब्देभ्यः प्रतीयमाना या क्रिया पुरुषनिष्पाया
 सा तेषामर्थ इति स धर्म इत्युक्तं भवतीति ॥ १ ॥

१. 'अर्थस्तु स्पष्ट'इति पठित्वा तत्रैव प्रथमसूत्रभाष्यविवरणं समाप्यते सुरतिलब्ध आदर्शे, तेनायं
 पङ्क्तिचतुष्टयात्मको विवरणविभागः पाश्चात्यः प्रतिभान्ति ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीगोपाललालाष्टकम् ॥

श्रीमदाचार्यचरणौ साष्टांगं प्रणिपत्य तौ ।

विरच्यतेष्टकमिदं श्रीमद्गोपालपुष्टिदम् ॥ १ ॥

यस्यानुकंपात्रशतः सुदुर्लभं मातुष्यमाप्तं परमस्य पुंसः ।

सर्वार्थदं दीनदयालुमेकं गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

योऽदात् स्वसेवोपायिहं शरीरं सांगं समर्थं शुभमर्थदं च ।

सेवानभिज्ञो परमस्य तस्य गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

निजांगसंदर्शनयोग्यताह्यां योऽदाद् दृशं मे परमो दयालुः ।

तदंगसौंदर्यरसानभिज्ञो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

श्रीमत्कथासंश्रवणोपयोगि श्रोत्रं ददौ यः करुणारसाब्धिः ।

कथामृतास्वादनमूढचेता गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

वाचं ददौ श्रीगुणगानयोग्यां व्रजांगनांगाभरणात्ममूर्तिः ।

तथापि नाम्नामनुक्तेर्तनेलसो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥

घ्राणोद्विगं मे तुलसीविमिश्रपदाब्जसद्बन्धपरागयोग्यम् ।

ददौ कृपालुर्धराधिने यो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

शिरश्च पादांबुजसत्पणामे योग्यं ददौ यो यदुर्वशचन्द्रः ।

स्तुत्या च नत्या विनयेन हीनो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ८ ॥

जनोऽपराधानसकृद्धि कुर्वेदश्रान्तो भवेद्यस्तु मनाक् क्षमायाम् ।

न चालसस्ते करुणैकबन्धुं गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीमद्गोपाललालप्रभुचरन्चरणैकतानश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपालात्मजगिरिधर-
विरचितं श्रीमद्गोपाललालाष्टकं समाप्तम् ॥

॥ पट्पदी ॥

प्रभो राधिकेश प्रसीद प्रसीद दृशि गोपिकेश प्रयच्छ प्रयच्छ

विना गोपीनार्थं न नाथो न नाथः सदा शैलनार्थं स्मरामि स्मरामि ॥ १ ॥

अहं दूरतस्ते पदांभोजयुग्मं प्रणोमीच्छयागत्य सेवां करोमि ।

सकृदर्शनादौत्सवं सेवनं त्वं प्रयच्छ प्रयच्छ प्रभो वल्लभेश ॥ २ ॥

મૌલ્યેનાચરિતાદોષાદશેષાત્પાહિ માં હરે ।

ક્ષમસ્વ તં કૃપાનાથ ગોવર્ધનશિખામણે ॥ ૩ ॥

નમઃ શ્રીગિરિનાથાય ગોવર્ધનધરાય ચ ।

નંદાત્મજાય કૃષ્ણાય શ્રીનાથાય નમોનમઃ ॥ ૪ ॥

યથામતિવિલાસેન વિજ્ઞાપિર્વર્ણિતા શુભા ।

અતઃ કૃષ્ણઃ પ્રસન્નોસ્તુ સ્વીયત્વેન સદા મયિ ॥ ૫ ॥

ય એતાં પ્રાતરુત્થાય પંચશ્લોકીં પઠેન્નરઃ ।

શ્રીનાથદર્શનં તસ્ય ભક્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૬ ॥

॥ इति श्रीमद्विरिधिरकृता षट्पदी विज्ञप्तिः ॥

અનુવાદ.^૧

શ્રીમદ્ધાર્મ્યાના તે ચરણને સાષ્ટાંગ પ્રણિપતીને શ્રીમદ્ગોપાલપુષ્ટિ આ અંશક
વિરચાય છે. ॥ ૧ ॥

જે પરમ પુરુષની અનુકંપાને લીધે મુદુર્લભ માનુષ્ય પ્રાપ્ત થયું તે એક સર્વાર્થદ
દીનદયાલુ શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૨ ॥

જેણે સ્વસેવૌપચિક સાગ સમર્થ શુભ અને અર્થદ શરીરનું દાન કર્યું તે પદ્મની
સેવાનો અનલિપ્ત શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૩ ॥

જે પરમદયાલુએ નિજ શ્રીઅંગનાં સન્દર્શનની યોગ્યતાએ પૂર્ણ નેત્રનું દાન કર્યું તેના
શ્રીઅંગના સૌન્દર્યનો અનલિપ્ત શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૪ ॥

જે દરેણુરસાબ્ધિએ શ્રીમત્કથાના મંથચણમાં ઉપયોગિ શ્રાવનું દાન કર્યું, તેના
કથામૃતના આસ્વાદનમાં મદ છે ચિત્ત જેનું એવો શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૫ ॥

જે ધ્વજંગનાગાભરણાત્મમૂર્તિએ શ્રીના શુભગાનને યોગ્ય વાચાનું દાન કર્યું તથાપિ
નામના અનુકીર્તનમાં અલસ શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૬ ॥

જે કૃપાલુએ તુલસીએ કરીને વિમિશ્ર પદકમલનાં સુન્દરગન્ધપરાગયોગ્ય ધ્રાણેન્દ્રિયનું
દાન મને અપરાધીને કર્યું તે શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જાઉં છું. ॥ ૭ ॥

૧. શ્રીશુસાર્થજીના ૪૯ પુત્ર મહારાજજી. શ્રીયુક્તનાથજીના ૪૨મા પ્રકરિત કાશીસ્થ શ્રીજિગિવજ-
લાલજીએ બાલપ્રબોધિનીબાળવિચરણશ્રુતિરહસ્યહરિતોપિણીપ્રભૂતિ વિકટ અન્ધો લખ્યા એટલું જ નહિ પણ
પરંતુ કેટલાંક સુંદર સ્તોત્રઅન્ય ધણુ-ગ્રંથો, જેમાંના બે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. શ્રીયુક્ત-
રાયજીનું સ્વરૂપ એમને પ્રાપ્ત થયું તત્પ્રેક્ષી શ્રીગોપાલલાલજીના જ સ્વરૂપની પિતૃભાવે સસેવના કરતા
મનુષ્યજન્મ, શરીર, નેત્ર, શ્રાવ, વાચાં, ધ્રાણ અને શીર્ષનું દાન પ્રભુએ જીવને કેવા સદ્દેશથી કર્યું અને
જીવ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે ! તથાપિ કરુણેન્દ્રે શ્રીગોપાલલાલજી તો કૃપામાં જ અનલસ છે
એવું સ્તોત્રદ્વારા જ્ઞાન કરાવીને નિજ નિરસાધન શિષ્યને સદૈવ શરણુ સંસિદ્ધ કરાવવામાં આ અન્યનો
રમણીય વિનિયોગ છે.

જે યદુવશ્યન્દે પાદાંજુજના સંત્રમણામમાં 'યોગ્ય સિરનું' દાન કર્યું તે પ્રતિ સ્તુતિએ નિત્યે અને વિનતિએ વિહીન શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૮ ॥

વારંવાર અપરાધ કરતો જન આનંદ થાય તથાપિ ક્ષમાને વિષે જે ભેદ પણ અલભ્ય નથી તે કરુણકમન્દુ શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૯ ॥

પ્રભો, સધિકેશ, પ્રમદ્ધ થાઓ, પ્રમદ્ધ થાઓ. શ્રીગોપિકેશ, દષ્ટિ અર્પો, અર્પો. ગોપીનાથ વિના નાથ નથી, નાથ નથી. સદા સૈવનાથને સ્મરું છું, સ્મરું છું. ॥ ૧ ॥

હે પ્રભો વલ્લભેશ, હું દુરથી આપના ચરણકમલધુમ્બને પ્રણમું છું, ઇચ્છાએ આવી સેવું છું. એક વાર દર્શનથી ઉત્તમવની મેવાનું દાન કરો, દાન કરો. ॥ ૨ ॥

હે દરે, મૌદ્યે કરીને આચરિત અશોષ દોષમાંથી મને રક્ષો. હે કૃપાનાથ, હે ગોવર્ધન-શિખામણે, તે દોષને ક્ષમો. ॥ ૩ ॥

શ્રીગિરિનાથને શ્રીગોવર્ધનધરને નમસ્કાર, નન્દાત્મજકૃષ્ણ શ્રીનાથજીને નમસ્કાર નમસ્કાર. ॥ ૪ ॥

યથામતિવિલાસે શુભ વિરતિ વણવી. એથી કૃષ્ણ સ્ત્રીય ભાવે મદા મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૫ ॥

પ્રાતઃ ઉઠીને નિરંતર આ પંચશ્લોકી, પડે તેને શ્રીનાથજીનાં દર્શન થાય છે જ, સંશય નહિ. ॥ ૬ ॥

શ્રીમદ્દક્ષભાચાર્યચરિત્ર.

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૬ થી.)

ત્યા ભગવાનથી આલિંગન અને સંલાલન પ્રાપ્ત કરીને સંલાપસુખ (શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે) અનુભવ્યું. વિદૂલનામક ભગવાન બોલ્યા “આપ ગૃહી-ગૃહસ્થ-થાઓ ગૃહસ્થાશ્રમાર્થ અને વંશવૃદ્ધિ કરીને સેવામાર્ગ સ્થાપો, હું જ આપના વંશમા શ્રીવિદૂલનાથાજી. અવતરીશ.” ત્યારે આચાર્યચૂડમણિએ ભગવાનને વિરતિ કરી, ‘ભગવન, અમે નિસ્સંગ, ઉદાસીનસ્વભાવવાન, આપના શુભગાનક-પરામણુ છીએ, આપના વિના અન્યનું ઉપસર્પણ-સમીપગમન-કરવાને યોગ્ય નથી, આપ શામાટે અમને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં નિયોજીને છો ?’ ભગવાન પુનઃ બોલ્યા “મારા ભક્તોને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભયે માર્ગાનુષ્ઠાનમાં કંઈ પણ પ્રયોજન હોતું નથી. ‘હે ઉદ્ધવ, તેથી તું વિધિ પ્રતિવિધિ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ઓતંબ્ય તેથી શ્રુતને પણ ત્યજીને સર્વ દેહીના આત્માને મને એકને જ સર્વાત્મભાવથી શરણે આવ મારાપડે નિશ્ચય અકુતોભય-નિર્ભય-થા, એમ મેં જ આજ્ઞા કરી છે, તથાપિ મત્પ્રીત્યર્થ સેવામાર્ગની અભિવૃદ્ધ્યર્થ કેટલોક કાલ ગાદસ્થનું અનુષ્ઠાન કરો, દમણું આપ કાશી જાઓ, હું સર્વ સમ્પાદન કરીશ.” તેમ જ કરીશ’ એમ કહી ભગવદાજ્ઞાને અંગીકાર કરીને ત્યાંજ કેટલોક કાલ વિરાજીને શ્રીવિદૂલસેવાસુખ અનુભવીને, ભગવાનની અનુજ્ઞા લઈને શ્રીદામોદરદાસપ્રભૂનિમુખ્યશિષ્યસદ્ કાશી પ્રધાંપાં.

કાશીમાં પંચાયતનપૂજાપર અને વિશેષે ગોપાલભક્ત આચાર્યજીતીય કોષ્ઠક બ્રાહ્મણ હતો. તેને દેવતાપ્રતિમા-દેવતાતુલ્ય-એક કન્યા હતી. પુણ્ડરીકને શ્રીમદ્દાચાર્યનો વર આપનાર ભગવાને તે વિષ્ણુને સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી 'મદ્દાત્મક વિવાહ.' શ્રીવલ્લભાચાર્યને કન્યાદાન કર, કાલે પ્રભાતે નગરથી બહાર જ, સ્વશિષ્યસહ મારી કથાવાર્તા કરતા પ્રધારશે, તેમને મારા અંશભૂત શ્રીવલ્લભદીક્ષિત જાણુને.' તેણે ઉઠીને ભગવદ્દર્શનથી આનંદયુક્ત થઈ તેમ જ કર્કુ-નગરથી બહાર સન્માનાર્થે ગયલા તેણે આચાર્યવર્ચને શિષ્યસહ સ્વગૃહ પ્રધરાવી સમ્યક્ પ્રકારે પૂજા કરી. તે મહાધનિક વિષ્ણુ ગૃહાદિસહિત સર્વરંધ્ર ધન કન્યાદાનસમયકાલે જ આચાર્યવર્ચને આપ્યું. વિવાહાનન્તર કેટલોક કાલ ત્યાં વિરાજી તત્પુરનિવાસી શ્રીપુરુષોત્તમદામ-પ્રભૂતિ બહુ સ્વશિષ્યોથી પૂજાઈ, પત્નીસહ વ્રજયાત્રા કરવાને ઉદ્ધત થયા. અન્ય અપત્ય નહિ હોવાથી સ્વશુરે સ્વપૂજાદિક પણ જમાતાને આપીને જમાતાની કૃપાથી ભગવદીય થઈને તપોવન પ્રતિ ગમન કર્યું. આચાર્યશેખર કાશીપુરીથી બે યોજન દૂર સ્વાભિમત કોષ્ઠક ગ્રામમાં પત્નીસહ માસમાત્ર વિરાજ્યા. કાશીથી નિર્ગમન કરતી વેલાએ કેવલભગવદીય આચાર્યવર્ચે શાલગ્રામ વિના અન્ય ચાર દેવતાની મૂર્તિને (અશુરની પંચાયતન પૂજાની પદ્ય મૂર્તિમાંથી) ગંગામાં પ્રધરાવી. તે શિવાદિ દેવોએ અન્યથા રૂપથી આચાર્યતરણિને કહ્યું 'વ્રજનાથાવતારરૂપ આપ જ્યારે અમારો ત્યાગ કરશે ત્યારે લોકમાં અમને કોણ માનશે?' તેમના પ્રતિ આચાર્યચન્દ્ર બોલ્યા. 'એકાન્ત ભક્તોએ નિશ્ચય સદ્ધાર ઉપાસના કરવાની હોય નહિ, તથાપિ વિવાહોત્સવાદિમાં તમને ભગવદીયોને (માગ સેવકો) ભલે માને.' 'તેમ જ હો' એમ આચાર્યશ્રીનું સન્માન કરીને શિવાદિ તિરોહિત થયા. ગંગાજી મર્વતીર્થાત્મક હોવાથી ત્યાં જ શિવાદિનો નિત્ય નિવાસ હોવાથી તેના જલમાં દેવતાન્તરની મૂર્તિના પ્રક્ષેપણમાં હોય નથી. તે દેવોના મનને પણ તાપ ન થાઓ એમ શ્રીમદ્દાચાર્ય-ચરણનો આશય હતો, તેથી જ તે દેવોએ પણ આચાર્યવર્ચને માન્યા. 'બ્રહ્માને નીલકંઠને' કન્યાદિ ભગવદ્દયનથી આ પ્રકારે જ એકાન્ત ભક્તાચર્યા જાણવી.

પછી આચાર્યચન્દ્રમા સ્વાનુરૂપા પત્ની તથા શ્રીદમોદરદાસપ્રભૂતિશિષ્યસહ વ્રજ પ્રધાર્યા. હન્દાવનગોકુલમધુરાનન્દવનખરસાનાપ્રભૂતિ-લીલાભૂમિમાં પત્નીસહ સ્વસંપ્રદાયક્રમથી તત્તલ્ય સ્વશિષ્યોએ આચરાતા ભગવત્તેવામાર્ગને વ્રજલોકતા આનંદ પામ્યા. ક્રમે દ્વાદશવનયાત્રા પણ કરતા ચૌરાશી-કોશમધ્યગત વ્રજભૂભાગનાં પણ દર્શન કર્યા. લીલાસ્થાનપરિચ્છાનમાં કુચલ તત્તલ્ય સહ એકેક લીલાસ્થાનમાં ભગવદ્ભાવોદ્ધે કરીને યુગ્મગાનસુખને અનુભવતા માસમાત્ર વિરાજ્યા. રાધાવિહારકુંજોદિમાં દીર્ઘ કાલ વિરાજી ગોવર્ધનપર્વતપ્રાન્તમાં સન્ધુ-પાણ્ડયાના ગૃહમાં પ્રધાર્યા, સર્વભક્તથી સન્માન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ વિરાજ્યા. તેના ગૃહમાં સર્વ-જનમાન્ય શ્રીકૃષ્ણકૃપામય પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ બાલોને નવનીતખંડના ભાગથી હર્ષકારિણી કોષ્ઠક વયોવૃદ્ધા હતી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેનું ચતુરિન્દ્રિય પણ ક્ષીણપ્રાય હતું. તે કેવી રીતે પર્વતારોહણ કરવામાં સમર્થ થાય? તેનો શુભ ભાવ જોઈને શ્રીગોવર્ધનનાથ પણ પ્રતિદિન પ્રાતઃ કોષ્ઠ ન જાણે તે પ્રકારે પર્વતથી ઉતરીને ક્ષણમાત્રમાં તેની સમીપ આવીને સ્વયં બાલ-સ્વરૂપ ધરી બાલમધ્યગત થઈ નવનીતખંડ પ્રદણ કરી તેનો ઉપભોગ કરી પુનઃ સ્વસ્થાને

પ્રધારતા. સર્વ જાણેને નવનીતદાનાવસરે કરથી ગૃહીને 'તારું નામ શું છે?' એમ પ્રતિદિન પુછતી, તેમ લગવાને પણ તેણે પુછ્યું. તેના પ્રતિ લગવાને કહ્યું 'મારું નામ દેવદમન છે.' 'આપ ખરે પર્વતનિવાસી છો?' એમ તે તહેરીય ભાષામાં પુછતી. તેના પ્રતિ હરિએ કહ્યું, 'હું આ જ પર્વતમાં રહું છું,' મારાં બહુ નામ અને રૂપ છે, નારી ભક્તિથી વરા થઈ નવનીતઅદણાર્થ આવ્યો છું.' પછી તેણે પુનઃ વિજ્ઞાપના કરી. 'હે દેવદમન, હે વત્સ, આપ પ્રતિદિન અત્ર પ્રધારીને નવનીતનું અદણ કરજો.' 'તેમ' કહી તેને અભયનું દાન કરી પ્રતિદિન આ પ્રકારે જ લીલા કરે છે. નર્મોદામોદરદાસસહ આચાર્યવર્યે તે લીલા જાણીને દિવ્યાર્થરૂપ, શ્રીનવનીતપ્રિયાખ્યનું ભક્તિથી સંપૂર્ણ કર્યું. કેટલાક દિન પછી ગોવિંદદાસને તે શ્રીનવનીતપ્રિયાખ્યનું દાન કર્યું. પછી પર્વતાંગદણુ કરી ભક્તસહ શ્રીગોવર્ધનનાથનાં દર્શન કરી પ્રણામી તેમનાથી આલિંગન પ્રાપ્ત કરીને શ્રીમદ્દાચાર્યે પ્રેમસંભાષ કર્યો. ત્યારે પાણ્ડુ-રંગેશ્વરની કાશીગમનાદિકાણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે નિવેદન કરી. વિજ્ઞાતનું પણ અવળુ કરીને લગવાને આજ્ઞા કરી. 'હું અને બલદેવ સ્વયં અંશકલાથી આપના પુત્રરૂપે અવતરીશું,' એ અવળુ કરી નિમિત્તહારાજ દશરથાદિવત્ (શ્રીમદ્દાચાર્યવર્ય) પરમમુદિત થયા. વિશેષે સન્ધુપાગડયાના ગૃહમાં વિરાજતા પ્રતિદિન પત્તારોહણપૂર્વક શ્રીગોવર્ધનનાથસહ સંભાષણ અનુભવના (આચાર્યવર્ય) લિન્ન લિન્ન દેશમાંથી આવેલા પુષ્ટિજીવોને બ્રહ્મસંબધ કરાવી ભગવદીય કર્યા. બહુ રાજાઓએ શિષ્યો થઈને નિત્યોત્સવાર્થ શ્રીગોવર્ધનનાથજીને શ્રીગોકુલ ચંદ્રમાજીને અને શ્રીમદ્દનમોહનજીને સેનારામોદાનગ્રામાદિક સમર્પ્યાં. કદાચિત્ શ્રીમદ્દાચાર્યવર્ય સ્વદાસવરે શ્રીદામોદરદામના આકર્ષા શ્રીમસ્તક ધરીને સુખે પોઢ્યા હતા. તે અવસરે લગવાન શ્રીગોવર્ધનનાથ જ સ્વયં પ્રધાર્યો. આચાર્યભક્તિને લીધે તેમને શ્રીદામોદરદામે હસ્તસંકેત કરીને વળ્યાં. આચાર્યચંદ્રે ઉઠીને લગવાનતા સન્ધુખ જઈને, તેમને આલિંગી, પ્રણામ કરી, આસનપર અધરાવ્યા. શ્રીગોવર્ધનનાથે 'આ તમારા દાસે મને ગેરકર્યો' એમ (આચાર્યવર્યને) કહ્યું. તેથી ગુરુએ (આચાર્યવર્યે) અતીવ રુષ્ટ થઈ (શ્રીદામોદરદાસ પ્રતિ) હક્ષા કરી. પુનઃ લગવાને આજ્ઞા કરી, 'શ્રીદામોદરદાસે સ્વધર્મ જ આવર્યો છે,' તેને કપકા મા આવ્યો, તેણે કરેલું મને અતીવ આનન્દજનક થયું હતું, તેના ઉપર તમે કોઈ કરશો ને મને ઇષ્ટ નથી.' પછી તેના ઉપર દેશિક્યુડામણિ પ્રસન્ન થયા. 'લગવાને પણ નાં માન્યો છે, તારા ભાગ્ય અતુલ છે' એમ શ્રીગોવર્ધનનાથના સમક્ષ જ તેની સંભાષા કરી. તે સ્વગુરુને જ શ્રીગોવર્ધનનાથભાવે જાણુતા, ભગવત્સન્નિધિમાં પણ નિત્ય મુર્તિવામાં દૃષ્ટિ ગણતા, તે હેતુથી શ્રીગોવર્ધનનાથ તેના ઉપર નિત્ય અધિક પ્રીતિ કરતાં.

અથ શ્રીગોવર્ધનનાથની આજ્ઞાથી આચાર્યશેખરે પુનઃ કાશી પ્રધાર્યા. ત્યાંના શ્રીપુર-
ણાસમદાસપ્રભૃતિ શિષ્યવૃંદે અર્ચન કરતા શ્રીમદ્દાચાર્યે એ યોજન દૂર
લીલાપસંહાર. આમમાં પત્નીસહ આનંદપૂર્વક ભગવત્સેવાનિરત વિરાજ્યા. પછી પત્નીએ
કેટલેક કાલે બલદેવાંશમૂલ પુત્રને જન્મ આપ્યું. તેમનું આચાર્યશ્રીએ
'ગોપીનાથ' નામ પાડ્યું, આજીવોને બહુ ધન હીધું. પ્રતિદિન જ્ઞાનભક્તિવૈરાગ્યક્ષમાદિથી
શોભતા ચંદ્રવત્ વૃદ્ધિ પામતા તે આલક પણ પિતૃની આજ્ઞાથી ઉપનયન લઈ પછી કટ
વેદશાસ્ત્રપારંગત થઈ ભગવત્સેવાપ્રધાનયજ્ઞનાન્વિષીત થયા. તેમને બલદેવ જાણીને

સાંધકાંશથી જ મુખ્યતાએ પ્રકટેલા આ શ્રીમદાચાર્યવર્ય અત્યંત આનંદને પ્રાપ્ત થયા. પછી કદાચિદ્ યમુનાતીરે પર્વતસમીપ પ્રાપ્તમાં શ્રીવલ્લભદીક્ષિત યજ્ઞદાનતપની અભિવૃદ્ધિએ કરીને નિષ્કામ એકાન્ત ભક્તિએ શ્રીગોકુલચંદ્રમાતું એકાગ્રચિતે ધ્યાન ધરતા કાષ્ટવત્ અચલ સમાધિને પ્રાપ્ત થયા હતા ત્યારે શ્રીનન્દસૂત્રુએ 'પ્રધારી આલિંગીને સુરલિકારવંથી સમાધિનો વિરમ કરીને સ્વામિન્યંશથી સમુદ્ભૂત શ્રીમદાચાર્યશેખરને કહ્યું. 'વસુદેવના સુતવત્ જ તમારા સુતને પૂર્ણકલાથી સેવામાર્ગસ્થાપનાર્થે 'હું પ્રકટીશ. તદનન્તર આપ વ્રજભૂમિમાં પ્રધારો.' એમ કહી, આલિંગન કરી, અનુજ્ઞા લઈ ગરુડપર વિરાજી વ્રજમાં પ્રધાર્યા. સ્વપત્નીને ભગવદ્-દત્ત નવનીત (શ્રીમદાચાર્ય) આપ્યું. પછી તેણે (આચાર્યપત્નીએ) નવનીતવત્ મનોહર પિતૃચરણુમા દલાનુરક્ત નન્દકુમારસદૃશ દિવ્યરૂપ સર્વલક્ષણુલક્ષિત સહજકસ્તુરીતિલકશેભિત-મુખવાન્ દેવદન્દસમર્પિતનાનાપુષ્પવૃષ્ટિવિષય આચાર્યતપઃફલરૂપ કુમારરત્નને યથાકાલ જન્મ આપ્યું. શ્રીવ્રજનાથના જન્મસમયે શ્રીનન્દરાજગૃહમાં જેવો મહોત્સવ થયો હતો તેવો જ મહોત્સવ આચાર્યગૃહમાં થયો. ત્યારે શ્રીમદાચાર્યે દશરથવદ્ દાન કર્યા. એકદિશમા દિવસે નામકરણોત્સવ હતો ત્યારે કોઈ ભક્ત સ્વાચાર્યવર્ધના દર્શનાર્થે આવ્યો. સ્વગુરુ શ્રીમદાચાર્યવર્યને સ્વાચાર્યરૂપ શ્રીવિદ્વલનાથસ્વરૂપ ભક્તિથી સમર્પ્યુઃ તે દિવસે વિદ્વલવિગ્રહ-પ્રાપ્તિથી પણ સ્વપુત્ર વિદ્વલનાથ જ છે એમ જાણીને 'વિદ્વલનાથ' એમ નામ ધયું. શ્રીવિદ્વલનાથની સમીપ નારદશુકાદિએ પણ આવીને 'ભક્તિમાર્ગવર્ધક ભગવદવતારરૂપ છે' એમ બહુ માનથી દર્શન કર્યો. તે બાલ્યાવસ્થામાં જ પ્રહ્લાદવદ્ ભગવદ્ભાવયુક્ત શોભતા. તેમના દ્વિતીય વર્ષે પુનઃ ગોકુલ પ્રધારી ત્યાં જ શ્રીમદાચાર્યવર્ય શ્રીગોકુલચંદ્રસેવાનિરત થયા. શ્રીવિદ્વલનાથ પણ ઉપનયન પ્રાપ્ત કરી પિતા પાસે વેદવેદાન્તનું અધ્યયન કરી વ્યાસ-તુલ્ય રાજ્યા. બાલ્યાવસ્થામાં જ ઇતરવિદ્વન્જનથી અજ્ઞેય થઈ ચિત્રસિદ્ધાન્તનું અધ્યાયન કરતા તેમણે 'વિદ્વન્મણ્ડન' ગ્રંથ કર્યો. સ્વર્પિતો આચાર્યશ્રીએ કરેલા સુવ્રભાષ્યદશમસ્કન્ધ-ટીકાપ્રભૂતિ દિવ્યગ્રન્થના અભિપ્રાયના વ્યંજક થઈ, પૂર્ણ ભગવદ્ભાવથી અલંકૃત થઈ, સ્વામિનીદાસ્યની જ આકાંક્ષા કરતા, લીલાપરિજ્ઞાનકુશલ થયા, ભક્તિરસસર્વસ્વના એક-બોધના થયા, જ્ઞાનનર્તનાદિથી હૃદયમાં અને બહિઃ પણ શ્રીગોકુલેશને પ્રકટ કર્યો. નન્દસૂત્રુની સાથે નિત્ય વિહાર કરતા. શ્રીવિદ્વલનાથે પણ સ્વાનુરૂપ પત્નીમાં સમ્પન્ન પુત્રને પ્રકટ કર્યો. તેઓ નવયોગિસદૃશ રાજ્યા. આચાર્યવર્યે પુનઃ શ્રીગોવિંદદામપાસેથી શ્રીનવનીતત્રિયને પ્રધારવવાને મનમાં ચિંતન કર્યું. શ્રીનવનીતત્રિયજીએ જ શ્રીગોવિંદદાસને તેઓશ્રીનો અભિપ્રાય કહ્યો, અને તેણે ભક્તિથી ગુરુને પુનઃ દિવ્યાર્યરૂપ પ્રભુ સમર્પ્યા. શ્રીનવનીતત્રિય જ શ્રીગોવિંદદાસનો વિરહ સહી શક્તા નથી એમ આચાર્યવર્યે જાણીને 'તમે સ્વતઃ લઈને આવ જ અમારા ભવનમાં ભગવન્મન્દિરરક્ષક થઈને રહો' એમ શ્રીગોવિંદદાસ પ્રતિ આજ્ઞા કરી. તે પણ પરમાહ્લાદનિર્ભર થઈ, પુત્રાદિમાં મમતા ત્યજી, તે જ પ્રકારે શ્રીનવનીતત્રિયજીના સેવક થયા. શ્રીનવનીતત્રિયજી પણ કદાચિત્ સ્વસંકલ્પથી શ્રીગોવિંદદાસને અશ્વ કરી સ્વયં સુવાન્ થઈ તેના ઉપર આરોહણ કરી વનગમન કરેતા, કદાચિત્ તેને ગજ વિરચી તેના ઉપર બાલરૂપે વિરાજી વિહાર કરતા, એ પ્રકારે તે હલય (શ્રીનવનીતત્રિયપ્રભુ અને શ્રી-ગોવિંદદાસ) વિયોગ પ્રાપ્ત કર્યા વિના સદા સ્વચ્છંદાનુકૂલ વિહાર કરતા. આ સર્વ શ્રીમદા-ચાર્યવર્ય જાણીને નિત્ય આનંદને પ્રાપ્ત થતા. શ્રીગોકુલમાં સેવામાર્ગપ્રવર્તકાચાર્યના ગૃહમાં

નિત્યદા સ્વપૂજનામાં શ્રીનવનીતપ્રિય,^૧ શ્રીવિદ્લેખર,^૨ શ્રીમધુરાનાથજી^૩ (મધુરાનાથજી) શ્રીનટવર-
લાલજી,^૪ શ્રીગોકુલચંદ્રમાજી,^૫ શ્રીદારકાનાથજી,^૬ શ્રીમદનમોહનજી^૭ અને શ્રીગોવર્ધનનાથજી^૮
એમ આઠ સ્વરૂપની સ્નેહપૂર્વક સેવા થતી. એ પ્રકારે નિત્યદા સેવામાર્ગનિરત ગુણુગાનશીલ
ભગવાન શ્રીમદ્ધાર્થશેખર શ્રીવિદ્લેખનાથ અને ગોપીનાથની અનુગ્રા લઈને તે ઉભયે પુત્રની
અનુમતિથી જ કેટલાંક વર્ષ પછી કાશી જઈને સંન્યાસનિબન્ધનપ્રત્ય કરીને ‘અમારા પુત્રાને
તથા શિષ્યોને કાલમાં ભગવત્સેવાનુષ્ઠાનમાં વિઘ્નરૂપ હોવાથી સંન્યાસ મા થાઓ’
એમ આજ્ઞા કરીને ‘સ્વયં’ શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ’ એમ વારંવાર ઉચ્ચાર કરતા, અન્ય વાર્તામાં
માનસુદા રક્ષીને, વેણુપનાકૃતિલસિત ગિર્વપુષ્પે વિરાજિતમુખકમલ યઈને વ્યાસાનુમતથી
મંન્યાસપ્રહણ કરીને, વ્યાસમુખથી અઘૌઠિકગોપીપતિયુગુક્યાશ્રવણુપર યઈને, પંચદશ દિન
સ્થિતિ કરીને, શ્રીગોવર્ધનનાથજીના વિરહનુ મદન ન થતા પૂર્ણ ભગવદ્ભાવથી ગોપિકા-
રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ક્ષણમાં ગોપીચરસલીલામખ્યપાતી યઈને નિત્યદા સ્વામિનીજીસહ
ઐક્ય પ્રાપ્ત કરીને બ્રજમાં વિરાજે છે. સામાન્ય જનોને મધ્યાક્ષિપ્તનાવસરે ગંગામાં
દ્રાદિમયંતેજમાં લીન થયા હોય એમ દર્શન આપ્યાં. શ્રીદામોદરદાસપ્રભુતિ ભક્તો સ્વાધ્યાય-
પુત્ર શ્રીવિદ્લેખને સાક્ષાદ્ શ્રીવૃન્દાવનચંદ્ર જાણીને સુખે કેટલોક સમય ભૂતલપર વિરાજીને
ક્રમે શ્રીવજ્રનાથસામીપ્યને પ્રાપ્ત થયા. શ્રીવિદ્લેખનાથે તે પિતૃકૃતસિદ્ધાન્તસુક્તાવલીપ્રભુતિનું
આખ્યાન કરીને પિતાથી શતગુણ સેવામાર્ગનું અભિવર્ધન કર્યું. શતકાદિસંખ્ય પુષ્ટિએ
શ્રીવિદ્લેખનાથચરણુકમલનો જ સમાશ્રય કરીને અનાયાસે પુષ્ટિમુક્તિને પ્રાપ્ત થયા.
અને સુરલીધરદાસનામના મે’ શ્રીવિદ્લેખનાથચરણુના ધ્યાનગલથી વિદ્વન્મણનનું અધ્યયન કરીને
ગોગોપીશના નિત્યદામ્યકરમ આત્માને અને નિલસિદ્ધસ્વામિશ્રીવજ્રનાથને લીલાનિત્યજાન-
પૂર્વક સમ્યક્ જાણીને સ્વકૃતગીતાવિવરણુદિમાં શ્રીવિદ્લેખનાથ ગુરુના જ સિદ્ધાન્તનો
યથામતિ પ્રકાશ કર્યો. શ્રીવિદ્લેખનાથે શ્રીગિરિધરગોવિન્દ્યાલકૃષ્ણગોકુલપનિરધુપ્તિપ્રભુતિ-
સ્વમ્પન્ન પુત્રાને શ્રીનાથજીસહ નવનીતપ્રિયાદિ અષ્ટસ્વરૂપ પણ પ્રધરાવી આપ્યાં. વજ્રવાસી
અવસંપ્રદાયભક્તોની દૃષ્ટિથી શ્રીવજ્રનાથ અને શ્રીવિદ્લેખનાથમાં લેણ પણ બેદનો અભાવ
હોવાથી સૂરદાસપ્રભુતિ સર્વે પણ શ્રીવિદ્લેખનાથશિષ્ય છે. નિત્યદા નારદસ્તુત સુરલીધર જ
નારદમહા મને સ્વલીલાત્વનો અવગ્રોધ કરાવતા શ્રીવિદ્લેખનાથસ્વરૂપે વિરાજે છે, એટલે સર્વ
સમંજસ છે.

૧. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીનાથદ્વારમાં શ્રીતિલકાચિત શ્રીગોવર્ધનલાલજીને માથે વિરાજે છે
૨. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીનાથદ્વારમાં ચિ શ્રીગોપેશ્વરલાલજીને માથે વિરાજે છે.
૩. આ નિધિસ્વરૂપ કોટામાં શ્રીરણુઝાટલાલજીને માથે વિરાજે છે.
૪. વેણુમીનના આશાપૂર્વક શ્રીનાથજીને નટવર માન્યા છે
૫. આ નિધિસ્વરૂપ કમ્બવનમાં ચિ. શ્રીવજ્રભલાલજીને માથે વિરાજે છે.
૬. આ નિધિસ્વરૂપ કકરપટ્ટીમાં ચિ. શ્રીદારકેશલાલજીને માથે વિરાજે છે
૭. આ નિધિસ્વરૂપ કમ્બવનમાં શ્રીગોપાલલાલજીને માથે વિરાજે છે.
૮. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીમદ્ગોકુલમાં શ્રીવજ્રભલાલજીને માથે વિરાજે છે. શ્રીગોકુલનાથજીનું ‘શ્રીગોવર્ધન-
નાથજી’નામ અતીવ સાર્થક છે
૯. આઠ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનાં નામ અન્યકારે આપ્યાં છે તે વૈષ્ણવોએ કામાં રાખવા યોગ્ય છે ‘અત્તકૂટના
પ્રાચીન ચિત્રમાં પણ આ જ આઠ સ્વરૂપનો દર્શન થાય છે.

पुष्टिभार्गीय लक्तोनो दासदास छुं नित्यदा ।
 विदुलेशानुक्पाथी सेवामार्गविषे रत ॥ १ ॥
 गोपीजनभनःकान्त नित्यदा हृदये लसे ।
 प्रेमलावरसानन्दारूपद श्रीनन्दनन्दन ॥ २ ॥
 जय श्रीविदुलाधीश वल्लभाचार्यनन्दन ।
 पद्मपत्रेश्वर श्रीमान् कस्तुरीतिलकांडित ॥ ३ ॥
 मंगल श्रीविदुलेश पुष्टिनीकप्रिय प्रति ।
 वनभासी लपीडेश विष्णुलुब्धु समग्रना ॥ ४ ॥
 ॥ श्रीकृष्ण प्रसन्न थाओ. ॥

श्रीसर्वोत्तमजी विषे श्रीगोविंदस्वामिकृत पदो.

(अनुमधान गतांक पृष्ठ १८.)

राग टोडी.

सर्ववादनिरासकृतको को जन पावत पार ।
 श्रुतिस्मृतिशास्त्रपुराण अगोचर पुरुषोत्तम निर्धार ॥ १ ॥
 धरनीतलमें प्रकट भये विन वसुधा बूडत भार ।
 प्राकृत रूप असुरमोहनको अप्राकृत प्राण आधार ॥ २ ॥
 विन साधन उद्धरत निजजनको प्रकट कृष्ण अवतार ।
 जो सर्वस्व श्रीव्रजजनको हे सो गोविंदको रखवार ॥ ३ ॥ ११ ॥
 भक्तिमार्गाब्जमार्तण्ड अवनी उदय जानि जिय दैवीजनकुमुद फूले ।
 श्रीवल्लभ प्राकृत रूप देखि आसुर सृष्टि मोहे अति विमुख घुंद भूले ॥ १ ॥
 श्रुतिपथ भयो प्रकाश मायावादतिमिर गयो सुभग मूरति निरखि उपज्यो आनंद ।
 मन वच कर्म करि कहत गोविंद जप कीये सहज सोपे हे सुखद पूर्णानंद ॥ २ ॥
 कलि कलुषहरन हरि आप आपको वंदनबहि द्वेके निजदास दरस दीनों ।
 द्विजवर अवतार धरि प्रेमसों भक्ति करि सिखई
 निजदास सब गुण प्रवीनों ॥ ३ ॥ १२ ॥

રાગ ટોડી.

સ્ત્રીદ્રાશૂદ્યુદ્યતિક્ષમકો^૧ જસ (યશ) વ્યાપિ રહ્યો ત્રિલોકી માંહિ ।
 વિન સાધન વ્રજપાતિકો સોપત શ્રીવલ્લભવર દઢ કરિ^૨ ગહિ^૩ વાંહિ ॥૧॥
 ઊર આનંદ ન સમાત પુષ્ટિજન કરત અહર્નિશ વદ્ધિગુણગાન ।
 પદ્મતર તનક ન પાવત કોડ છુર નર મુનિ જન કરત વચ્ચાન ॥ ૨ ॥
 ભૂત ભવિષ્ય શ્રવન નહિ મુનિયત કરિ કરુણાં અવ^૪ દરસ દિશાયો ।
 યહ નિધિ સાધનતે નહિ પેયત શ્રીવિદુલપદરજ મોર્વિદ પાયો ॥૩॥૧૩॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુમંધાન ગતાક, પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

સર્વવાદિનિરાસકૃત્—

આ પ્રકારે માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને તદ્વિરોધી શાસ્ત્રો પણ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તન્મતાનુમારિવાદીઓના પણ શ્રુતિમતાનુસારે જ શ્રીમદ્ધર્માચરણ નિરાકર્તા છે એમ જણાવવાને આ એકાદશ સર્વવાદિનિરાસકૃત્ નામની આજ્ઞા શ્રીમદ્ધર્માચરણ કરે છે. યદ્યપિ માયાવાદિન્યાયે તેઓ સર્વ જગત્તું મિથ્યાત્વ માનતા નથી તથાપિ નૈયાયિકો ઈશ્વરમાં જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રપન્નથી અતિરિક્ત શ્રુત્યુક્ત આનંદમયત્વાદિ ધર્મો માનતા નથી, મીમાંસિકો તો ઈશ્વરને જ માનતા નથી તેમ જ માખ્યાદિ પણ ઈશ્વરને માનતા નથી, તેથી એ મર્વ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તેમના નિવારકત્વાર્થ આ નામની આજ્ઞા કરી છે. આ વિવૃત્તિનાં અભિપ્રાય-યુક્ત નામ શ્રીમદ્ધર્માચરણ બૃત્તપર પ્રાદ્યપરગાગિત છે, મૂલવાસ્તવવાર્થઘોતક નથી. તેઓથી તો નિરુપાધિકત્વાવચ્છિન્ન જ છે, તેથી તેમ જ જણવું.

અદ્વત્વાદિવ્યનિરિક્ત જે સર્વે વાદીઓ-તાર્કિક બૌદ્ધાદિ-છે તેઓના નિરાસના કર્તા-ઉત્તરની અસૂક્ષ્મતા કર્તા.

માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને પ્રપંચની અદ્વાત્મકતા શ્રુતિબલે સ્થાપી તથાપિ અન્ય વાદીઓ તેને દૂપણ આપે તો તેના નિરાસાર્થ આ સર્વવાદિનિરાસકૃત્ નામની આજ્ઞા શ્રીમદ્ધર્માચરણ કરે છે. આ વાદે સર્વવાદીઓનો નિરાસ કરીને પ્રપંચની અદ્વાત્મકતા સ્થાપન કરી છે તેથી શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી તેને-પ્રપંચની અદ્વાત્મકતાને-પણ દૂપણનો અવસર નથી.

શ્રીમદ્ધર્માચરણનું માયાવાદનિરાકર્તૃત્વ ઇહીને સર્વવાદનિરાકર્તૃત્વ આજ્ઞા કરે છે, સર્વવાદના-લગ્નવત્સ્વરૂપમંબધથી અનિરિક્ત માર્ગના-નિરાસકર્તા, અથવા સર્વનો વાદ-મત્તૌ સેવાયાં, સર્વથા કૃતાયાં સહદવ્યપરાધરહિતાયામેવ કૃપાં કરિષ્યામિ

૧ સમર્થ. ૨ ગ્રહી, ધરી. ૩ બાંહ, હાથ. ૪ ચતુર. ૫ સ્વરૂપદર્શન દીધાં. ૬ એ નિધિ સાધનથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તે શ્રીવિદુલપદરજથી મોર્વિદસ્વામીએ પ્રાપ્ત કરી. ૭. 'સર્વવાદનિરાસકૃત્' ક્ત્યપિ પાઠઃ શ્રીદેરિસાર્યચરણૈર્ન્યથાગીકૃતઃ ।

દ્રવ્યાદિરૂપો યો વાદઃ—એક પણ અપરાધરહિત જ સર્વથા ભક્તિ-સેવા-કરવામાં આવે તો જ કૃપા કરુ છું ઇત્યાદિરૂપ જે ભગવાનનો વાદ-તેના નિરાસકર્તા એમ ભાવ છે. નિરાસકરણનો આ પ્રકાર, જીવ તો સંદોષ જ છે તેઓની ઉપેક્ષા શ્રીમાને ન કરવી, અને તેઓને સર્વથા રસપૂરિત જ કરવા. શ્રીમત્પ્રભુચરણે તે જ આજ્ઞા વિરક્તિમાં “પ્રથમ? તો જીવ જ કેટલો ?” ઇત્યાદિથી કરી છે.

માયાવાદનું નિરાકરણ થયા છતાં પણ માંખ્યાદિમતસિદ્ધ જ બ્રહ્મ ભલે હો એમ કહેવામાં આવે તેના નિરાસાર્થ આ સર્વવાદનિરાસકૃત્ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ ધરે છે. સર્વ-વાદોના-માંખ્યાદિના-નિરાસકર્તા, તેથી તે તે સિદ્ધાંતોક્ત સાધનનું પણ નિરાકરણ આવી ગયું.

સર્વવાદનિરાસકૃત્ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના એકાદશાખ્યાયાર્થનું આધક નામ છે. ‘ક્યારે રાક્ષસનું આ વૃક્ષપાતન કર્મ છે? ક્યા કારણથી આ વૃક્ષપાતનરૂપ આશ્ચર્ય થયું?’ ઇત્યાદિથી ઉક્ત જે સર્વ વાદ-તેના “આજે શ્રીકૃષ્ણે” એમ બાલકાએ કહ્યું ઇત્યાદિથી નિરાસકર્તા, અથવા સર્વનો વાદ-બાલકોનો ‘તિર્યક્ પડેલા ઉદ્ભવને વિકર્પતા ઉભયે વૃક્ષના મધ્યગ શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષોને પાડ્યા તે જોયું એટલું જ નહિ પણ વૃક્ષમાંથી પ્રકટિત એ દિવ્ય પુરુષોને પણ અમે જોયા’ ઇત્યાદિરૂપ જે વાદ-તેના ‘આવાજ બાલકને તરતું ઉત્પાટન’ થતું નથી એમ તર્કથી બાલકે કરેલું પ્રત્યક્ કર્યું નહિ’ એ વાક્યથી નિરાસકર્તા, અથવા સર્વના-વ્રજવાસીના-વાદના ઉપનંદવાક્યથી નિરાસકર્તા, ‘તેઓમાંના’ ઉપનંદનામના ગોપે કહ્યું’ ત્યાંથી આરંભીને ‘કશકટમાં સર્વ ઉપકરણ-સામગ્રી-મૂકીને ગયા’ ત્યાં પર્યન્ત સર્વ વ્રજવાસીના વાદનું ઉપનંદવાક્યથી નિરાકરણ છે. સર્વને-વત્સોને અથવા ગોપોને-જે આપ્ત કરાવે છે તે સર્વજ-ભગવાન-તેનાથી આ-અમંતાત્ સારી રીતિએ-ખંડન જેતું છે તે સર્વવાદના-વત્સાશુરના-નિરાસકર્તા. ‘કદાચિત્ ૭ યમુનાતીરે’ શ્રી આરંભીને ‘વ્રજમાં’ ગોપીજન વિસ્મિત થયાં’ ત્યાંપર્યન્ત વત્સાશુરનો નિરાસ કલો છે. સર્વજ વાદ જેનો છે તે સર્વવાદનો-ભગવાનનો-નિરાસ કરે છે-ક્ષેપ કરે છે-તે સર્વવાદનિરાસને-અકાશુરને-કૃષ્ણાતિ નામ જે હને છે તે સર્વવાદનિરાસકૃત્, અકાશુરને હનીને સર્વકાર્યપ્રવર્તક. ‘તેઓ ૬ વત્સ-

૧ કિયાન્ પૂર્વે જીવસ્તદુચિત્કૃતિર્થાપિ કિયર્તા ભવાન્ યત્યાપેક્ષો નિજચરણદાને વત ભવેત ૧૦
પ્રથમવિજ્ઞપ્તિ શ્લો ૧.

૨ કસ્યેદં કુત આશ્ચર્યમ્ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૩

૩. વાલા કલ્પુરેનેતિ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૪.

૪. ન તે તદુક્તં જગદ્દુઃ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૫.

૫. તત્રોપનંદનામાહ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૨૨.

૬. યયૂ રુદ્ધપરિચ્છેદાઃ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૩૦.

૭. કદાચિયમુનાતીરે વત્સાશ્રયતોઃ સ્વકૈઃ વયસ્યૈઃ કૃષ્ણવલ્લભોર્જિવાસુદૈવ્ય ભાગમન્ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૪૧.

૮. દેવાથ પરિમંતુશ્ચ વમ્ભુ પુષ્પવર્ષિણ. ૧ વત્સાશુરં હતં શ્રુત્વા મજે ગોપ્યથ વિસ્મિતાઃ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૪૫.

૯. તૌવત્પાલકૌ મૂત્વા શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૧. ૪૬.

પાલક યર્ધને' ત્યાંથી આરંભીને ' ૧ તે દેવતાઓએ કરેલું ભગવત્પૂજન બોધને ગોપાલચુતો આશ્ચર્યને પ્રાપ્ત થયા' ત્યાંપર્યન્ત. આ પ્રસંગ કહ્યો છે. સર્વનો વાદ જેમાં છે તે સર્વવાદના-કૌમારના-વા પ્રમાણના નિરાસકર્તા. એર પ્રકાર ' નિલાયનસેતુબંધમક્ટોત્પ્લવનાદિ કૌમાર-યોગ્ય વિહાર કુમારાવસ્થામાં કરીને કૌમારને-કુમારાવસ્થાને-વ્રજમાં લ્યજ્યું ' એ શ્લોકમાં કહ્યો છે. અત્ર પ્રમાણપ્રકરણ સંપૂર્ણ થાય છે.

૩ ભક્તિમાર્ગાબ્જમાર્તણ્ડઃ—

લોકમાં પ્રસિદ્ધ કમેતાનપ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો વેદવિરહત્વે નિરાશ કરેલો હોવાથી આપશ્રીને કયા શાસ્ત્રમાં અને કયા ધર્મમાં નિજા હશે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ દ્વાદશ ભક્તિમાર્ગાબ્જમાર્તણ્ડ નામની આજ્ઞા કરે છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અબ્જ-કમલ-તેના માર્તણ્ડ-પ્રકાશક-એમ અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અબ્જ-નીલકુંતલથી ૪ આવૃત વનરહાનનને-વનરહમુખકમલને-ધારણ કરતા ' એ ભાવાર્થના અખિલવિકૃતિમાન વ્રજવરયોપરત્નસીમતિનીહના ભક્તિમાર્ગોપવ્રક્ષણુ પ્રેમાસક્તિઅસનાદિના મહાધિધાનતાપામિજલાદિવિહરણુવિવિધક્રીડામંચિતવીચિત્રભાવસંતાનના આદર્શરૂપ, અક્ષરવતી વ્રજંગનાના મુખ્યોપાસનસાધનસાધ્યથી અધિક પરમકલ, સ્વદર્શનમાત્રથી જ સ્વદર્શનાનુભવતિરિક્ત અખિલ પ્રપંચના વિસ્મારક, સર્વાત્મભાવસંપત્તિના ઉદ્બોધક, આ સર્વ સમુદાયથી વિશિષ્ટ સ્વતંત્રમુખ્યભક્તિરૂપ જે અબ્જ તેના માર્તણ્ડ-પ્રકાશક-એમ ભાવ છે. આ ભાવપદ્ધતિ જેઓ દેવલ મુખારવિંદ્ધલવિયોગાશ્રિના અનુભવના નિખિલ ચરિતાર્થને અતીન્દ્રિયમાત્રક સર્વોચ્ચાતલીલ જાણીને તેના જ આવિષ્કારાર્થ વિરહાનુભવાકૃતિમાન થયા છે તેઓના જ અર્થ નિરૂપાય છે તેથી આ તો માત્ર-શ્રીગોકુલેશનો-પરમ સ્વાતંત્રિક લેખ તેઓના જ ભોગયોગ્ય છે અન્યના ભોગયોગ્ય નથી એમ જાણવું. મુખારવિંદ્ધલના વિવિધરમાનુભવનિભૂત આજ્ઞાદજ નિરોધના અભાવવાન ઇતર જન આ પદ્ધતિનું શ્રવણ કરવાને પૂર્વપરમાર્શપૂર્વક જાણવાને તેની ભાવના કરવાને અશક્ત છે. અને તે જ આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે પણ વિશ્વમિમાં કરી કે ' હેપ આલિ, સ્વમનની દુખસંતતિ કાના પ્રતિ કહું ? વ્રજાધીશવિયોગાશ્રિમાં મગ્ન કાઇ પણ જણાતો નથી. રસિક જ ગોપીશપ્રેમજ ગૂંપને જાણે છે અન્ય તો વિરહજન્ય દુઃખનું શ્રવણ કરીને કાતરતાને પ્રાપ્ત થયા છે, ઇલાદિ. ઇતર તો કાતરતાને જ પ્રાપ્ત યર્ધને. તદર્થના અનવબોધથી અતિદુષ્ટ મનોવૃત્તિથી

૧. તદ્દર્શ્ય ગોપાલચુતા વિસિસ્મિરે । શ્રી. મા. ૬ પૃ ૧૧. ૫૩. ૯

૨. एवं विहारैः कौमारैः कौमार जहनुर्वजे । निलायनं. सेतुबंधमकटोत्प्लवनादिभिः ॥

શ્રી. મા. ૬. પૃ ૧૩. ૬૦.

૩ 'ભક્તિમાર્ગામ્બુજમાર્તણ્ડઃ' इत्यपि पाठः

૪. दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरहानने विभ्रदावृतम् । શ્રી. મા. ૬. પૃ. ૨૮ ૧૨.

૫. कस्यामे कथयाम्यालि स्वमनोदु स्वमंततिम् । व्रजाधीशवियोगावधौ मग्नः कोपि न दृश्यते ॥

રસિકા એવ જાનન્તિ ગોપીશપ્રેમજં મુગ્ધમ્ ।-અન્યે વિરહજં દુઃખં શ્રુત્વા કાતરતાં ગતાઃ ॥

દ્વિતીયા વિજસિઃ સ્લો. ૧૧.

૬. Will Sadhanavādins ever realize this ?

નિર્દોષપરમાનંદાનુભવવસ્તુના વાસ્તવાર્થમાં દોષસૂક્ષ્મિત્વી દોષભાક્તિ થાય છે અને સ્વક્લ-
પ્રાપ્તિમાં સ્વ અનિષ્ટને જ સંપાદન કરે છે !

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ભક્તિમાર્ગપ્રકાશક કહેવાથી ભક્તિશાસ્ત્ર જે ગીતાભાગવતાદિક
શાસ્ત્ર તત્ત્વાસ્ત્રનિષ્ઠત્વ તથા તદુક્તધર્માચરણત્વ તેઓશ્રીનું જણાવ્યું, અર્થાત્ આચાર્યવર્ણને
ગીતાભાગવતાદિક ભક્તિશાસ્ત્રમાં તથા તદુક્ત ધર્માચરણમાં નિષ્ઠા છે. યદ્યપિ અત્ર-ગીતા-
ભાગવતાદિક ભક્તિશાસ્ત્રમાં-કર્મજ્ઞાનાદિકનું પણ પ્રતિપાદન થાય છે તથાપિ એ શાસ્ત્રમાં
કર્મજ્ઞાનાદિની કલરૂપતા-મુખ્યરૂપતા-નિરૂપાઈ નથી. ‘હું^૧ વેદ કરીને દેખાવો શક્ય
નથી’ ‘સ્સર્વ યોગીઓમાં પણ’ ‘બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા’ ઇત્યાદિથી બ્રહ્મભાવાન્તર
પણ ભક્તિલાભનું જ મુખ્યતાએ નિરૂપણ હોવાથી ગીતામાં ભક્તિનું જ પ્રતિપાદન છે,
શ્રીભાગવતમાં પણ ‘અનિમિત્ત^૨ ભાગવતી ભક્તિ મુક્તિથી ઐશ્વર્ય છે’ ‘પ્રભજનકર્તાને
મુકુંદ કહિયિત મુક્તિનું જ્ઞાન કરે છે ભક્તિયોગનું જ્ઞાન કરતા નથી’ ‘કસામીપ્યનું માર્ષિનું
માલોખ્યનું સાધુજ્યનું એકત્વનું પણ જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તોએ તે જન મારી સેવા
વિના તેનું ગ્રહણ કરતા નથી’ ‘તે જ આત્મતિક ભક્તિયોગનું ઉદાહરણ છે’ ‘તેથી
પ્રતિશ્ચય મદ્ભક્તિયુક્ત મદાત્મક યોગીને પ્રાયઃ દંડ નહિ જ્ઞાન એય નહિ વૈરાગ્ય એય’
ઇત્યાદિથી ભક્તિનું જ પ્રતિપાદન થયલું છે તેથી ગીતાભાગવતાદિ ભક્તિપ્રતિપ્રાદક શાસ્ત્ર
છે. અત્ર ભક્તિમાર્ગને અખજ કહેવાથી માર્ગાન્તરની અપેક્ષાએ આ માર્ગ સુખદ છે
એમ પણ જણાવ્યું. આચાર્યચરણની માર્તણ્ડવોક્તિથી જેમ અખજપ્રકાશક માર્તણ્ડ
એક છે તેમ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રકાશક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ માત્ર એક જ છે અન્ય નહિ.
જેમ પ્રકાશિત અખજના રસના ભોક્તા બલિ જ છે તેમ આ પ્રકાશિતમાર્ગના રસના
ભોક્તા પણ એતદંગીકૃત નિજજન જ છે, અન્ય નથી, એમ પણ જણાવ્યું. જેમ માર્તણ્ડ
અન્યને તાપજનક છે તથાપિ પ્રકાશકત્વે કરીને અખજના સુખજનક છે તે જ પ્રકારે
આચાર્યચરણ પણ ભક્તિમાર્ગાનિરિક્તમાર્ગીયોને તાપજનક અને ભક્તિમાર્ગીયોને ભક્તિ-
પ્રકાશકત્વે કરીને અત્યંત સુખદ છે એમ જણાવવાને પણ ભક્તિમાર્ગાખજમાર્તણ્ડઃ નામ
ધર્યું છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રાચીન નિત્યસિદ્ધ હોવાથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યપૂર્વ પણ હોતો જ

૧. નાદં વેદૈર્ન તપમા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

ઝવય એવંવિધો દ્રઘ્ન દૃષ્ટવાનમિ મા યથા ॥ મ. ગી. ૧૧. ૫૩.

૨. યોગિનામપિ સર્વેષા મદ્ભક્તેનાન્તરંગમના ।

શ્રદ્ધાવાન ભજનેયો મા જ મે ચુક્તમસો મત ॥ મ. ગી. ૬. ૮૭

૩. બ્રહ્મભૂતઃ પ્રગન્નાત્મા ન જોત્ષાતિ ન કાશ્ચાતિ ।

ગમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિ લભતે પરામ્ મ. ગી. ૧૮. ૫૪

૪. અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિર્મુક્તેર્ગરીયસા (‘નિદેર્ગરીયસી’ इत्यापि पाठ) થી મા ૩, ૨૫, ૩૩

૫. ભજના મુકુંદો મુક્તિ વેદાતિ કહિયિત્ મ્મ ન ભક્તિયોગમ ।

૬. માર્મીપ્યમાર્ષિમાલોક્યનાયુર્ઘ્યકલ્પમાયુત । દીપ્યમાનં ન શૂદ્ધાન્તિ વિના મર્ત્તેવનં જના. ॥

સ એવ ભક્તિયોગાગ્ર્ય આલ્યન્તિક ઉદાહરઃ થી. મા. ૩, ૨૯, ૧૩.

૭. તસ્માદ્ બ્રહ્મચક્તિયુક્તમ્ય યોગિનો વ મદાત્મનઃ ન જ્ઞાનં નચ વૈરાગ્યં પ્રાય શ્રેયોભવેદિ

થી. મા ૧૧, ૨૦, ૩૧.

તથાપિ જેમ સૂર્યના હૃદયથી પહેલાં કમલ સુદિત જ હોય છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યથી પહેલાં અંતર્ગત નિષ્કલ વસ્તુનો વાસ્તવ ભાવ ન હોવાથી ભક્તિમાર્ગ પણ અવિદ્યસિત જ હતો, શ્રીમદાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યપાટી જ વિદ્યમિત થયો, એમ પણ આ ભક્તિમાર્ગાબ્જમાર્તણ્ડ નામથી જણાવ્યું.

ભક્તિ—નિરૂપણ રોડ—તે શોધાય છે—વિચારાય છે—જે શાસ્ત્રમાં તે ભક્તિમાર્ગ —ભગવદ્ગાત્ર—તે જ રસમત્તક હોવાથી અબ્જ, તે સુદિત અબ્જના અંતઃપ્રકાશનમાં માર્તણ્ડ—મહાઅકિરણ—શ્રીમદાચાર્યચરણ છે.

ભક્તિ એ જ માર્ગ તેના દ્વારા મેળ્ય જે અબ્જ—પ્રભુચરણસંગેજ—પ્રભુચરણકમલ—તેના માર્તણ્ડ—પ્રકાશક—શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્પ્રભુકના ભક્તિમાર્ગથી પ્રભુચરણકમલની ત્રિપ્તિ અને પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ માર્તણ્ડ માર્ગનો અને અબ્જનો પ્રકાશક છે, માર્તણ્ડ માર્ગપ્રકાશક હોવાથી લોટા અબ્જશુષ્ક અનુભવે છે, તેમાં પણ કેવલ અબ્જનું શુષ્ક નહિ હિંતુ અતિસૂક્ષ્મ સુઃસ્થિતીમીચુકન નવપદ્ધતિનતરગણે કરીને 'સમંતનઃ સ્પર્શીય, નિજસ્થભાવવિવશ ચર્ચ વિવિચ ગતિદેશિ કરના કલદંગકુલમંગે સ્થિર, દશ્યતાએ કરીને નેત્રોત્તમ, રમાલતાએ કરીને મધુર, એનાદશ રસોદ્બોધક ગરોવરનું પણ શુષ્ક પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ શ્રીમદાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યે કરીને ભક્તિમાર્ગના પ્રકાશથી તદ્દ્વારા મેળવપદાબ્જનો પ્રકાશ થાય છે, નિરંતર તેની સેવામાં નિષ્ઠાથી હૃદયમાં પ્રકાશ થાય છે, તેમાં પણ કેવલ પ્રકાશમાત્ર જ નહિ હિંતુ તાદશ સ્વરૂપ સાક્ષાત્પ્રભુના સ્વરૂપાનુભવનો પણ પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રકારે એતન્માર્ગોકિતપ્રકારનિષ્ઠાથી માતાસ્વરૂપાનંદમાં લય થાય એવી ભક્તિમાર્ગમર્યાદા છે. અથવા ભક્તિમાર્ગરૂપ જ જે અબ્જ તેના પ્રકાશક, લોકમાં માર્ગ ભિન્ન અને અબ્જ ભિન્ન હોય છે પરંતુ અવ માર્ગને જ અબ્જ નિરૂપવાથી ભક્તિમાર્ગરૂપ ચરણ જ અબ્જ છે એમ પણ સૂચન કર્યું. માર્ગનું જ્ઞાન થાય અને માર્ગે ગમન કરવાથી છાંટની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ આ—પુષ્ટિમાગ—પણ સાંક્ષાત્પુરુષોત્તમપ્રાપક છે એમ માર્ગપદ્ધતી જણાવ્યું, તેના—તે માર્ગના જ—માર્તણ્ડ—પ્રકાશક—શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. માર્તણ્ડ તો સકલ ગમ્ય માર્ગનો પ્રકાશક છે, પરંતુ આ શ્રીમદાચાર્યચરણ તો જ્યાં સૂર્યની પણ ગતિ નથી તે અગમ્ય માર્ગ પણ પ્રકાશક છે, આથી શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી જ સાનિધ્યમાત્રે કરીને અંગીકૃત હૃદયમાં તાદશ રસરૂપ ચરણાવિદ્યોનો પ્રકાશ થાય છે એમ પણ ભાવ સૂચવાય છે. અથવા ભક્તિનો અર્થ રોડ, અબ્જનો અર્થ તદુપગેય—કમલની ઉપમા આપવા યોગ્ય—રસોદ્બોધક અંગો, અથવા પ્રભુનાં સર્વ જ અગ રસોદ્બોધક હોવાથી તે સર્વ જ અંગો, તેથી આ માર્ગદાસ કાલિકદંડપદ્માવળ્ય પરમ-માધુર્યનિધાન સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે, જેથી તાદશ રોડાસકિતથી સર્વત્ર તન્મયતા થાય છે, ઇતર ભાવનો ગંધ પણ રહેતો નથી એમ પણ સૂચન કર્યું. જેવી રીતે માર્તણ્ડના પ્રકાશથી અન્યનો પ્રકાશ થાય છે તેમ અત્ર પણ છે. માર્તણ્ડ જેમ તાપક છે તેમ અત્ર મતોત્તમભાવગનિત સાક્ષાત્સ્વરૂપસંબંધાભાવથી થતા આર્તિતાપથી શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ તાપક છે. વધી જેમજેમ માર્તણ્ડ પ્રકાશે છે તેમતેમ તાપાધિક્ય થાય છે તેમ જ જેમ જેમ શ્રીમદાચાર્યચરણનો અનુગ્રહ થાય છે તેમ તેમ તાદશભાવાત્મક તાપે પણ થાય છે, જ્યાં જેમ અબ્જરસના પાનકર્તા મધુપ છે તેમ અત્ર એનાદશ અંગીકૃતગ્ન છે, એથી

શ્રીગોપીજનવત્ જ્યેષ્ઠો તેવા સર્વાત્મભાવથી સર્વ વિષયોને વાસના મહ 'સમ્યક્ ત્યજ્યને'¹ એતાદશચરણારવિંદમૂળને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને જ સાક્ષાત્સ્વરૂપરસપાન શ્રીકૃષ્ણાધરામના-સ્વાદસિદ્ધિ છે, અન્યને નહિ, તેવા તો સ્વયમ્ અસ્મત્પ્રભુ (શ્રીગુસાંઈજી) છે, તેથી તદ્વસાસ્વાદ તો શ્રીગુસાંઈજીને જ થયો છે, અન્યને નહિ, એમ સ્વાતુલ્ય જ કહી છે એમ પણ જણાવ્યું.

સર્વવાદનિરામકર્તૃત્વમા સર્વપદમાં ભક્તિનો પણ પ્રવેશ હોવાથી ભક્તિમાર્ગના નિરાસનો અભાવ કહેવાને આ અગ્રિમ ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્ત્તૃડ નામની આરા શ્રીમત્પ્રભુચરણુ કરે છે ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અખ્ય તેના માર્ત્તૃડ-પ્રકાશક-એમ અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગના જ અખ્યત્વથી પુષ્ટિભક્તિત્વ મકેતીને સરસ સ્ત્રીભાવમૂળ ભક્તહૃદયમાં તેમા પણ યૌવનસરમાં તેનું પ્રાકટ્ય થાય છે એમ પણ સચચું. આવું જે અખ્ય તેના માર્ત્તૃડ કહેવાથી તેના રસપ્રહણુપૂર્વક સ્વકરથી જ તદ્વસદાન કરે છે એમ પણ ધ્વનિ છે, જેમ કેટલાકનો તાપકર અને કેટલાકનો તમોનિવારક માર્ત્તૃડ અખ્યનો તો પ્રકાશક જ છે તેમ સર્વવાદનિરાકર્તા પણ શ્રીમદાચાર્યચરણુ ભક્તિમાર્ગના તો પ્રકાશક જ છે એમ પણ અર્થ છે. શ્રીમદાચાર્યનું માર્ત્તૃડત્વ કહેવાથી જેમ માર્ત્તૃડ વિના કોઇનું પણ અખ્યપ્રકાશન નથી તેમ એતન્માર્ગપ્રકાશકત્વ કેવલ શ્રીમદાચાર્યચરણુને જ છે એમના વિના ઇતર કોઇને પણ નથી એમ પણ ધ્વનિ છે. માર્ગનું અખ્યત્વ કહેવાથી જેમ માર્ત્તૃડ વિના અખ્યનું સર્વત્ર માલિન્ય જ છે તેમ આચાર્યસ્વરૂપ વિના પુષ્ટિમાર્ગનું પણ તેમ જ છે એમ પણ ભાવ છે.

સર્વવાદનો આપત્રીએ નિરામ કયો ત્યારે પ્રભુપ્રાપ્તિમાં સાધન શું ? એમ આશંકા થાય તેથી ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્ત્તૃડ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ ધરે છે. 'હું'² ભક્તપરાધીન છું'³ 'ભક્તિથી³ મતોષ પામ્યા-પ્રસન્ન થયા-'⁴ 'ભક્તિથી જ⁵ તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે.'⁶ 'ભક્તિથી મને જાણે છે'⁷ ઇત્યાદિ સહસ્ર વાક્યોથી ભક્તિ જ સાધન છે, તે ભક્તિ જ માર્ગ તે જ અખ્ય તેના માર્ત્તૃડ-સ્વરૂપસુગંધાદિવિદ્યસક-શ્રીમદાચાર્યચરણુ છે. ભક્તિ-માર્ગને અખ્ય કહેવાથી અત્ર પ્રેમરૂપા રસાભિન્ન જ ભક્તિ કહી. 'તદ્ ઈન્દ્રિયમાં પરાતુરક્તિ'⁸ બનેહૃદય ભક્તિ છે'⁹ ઇત્યાદિ વાક્યથી ભક્તિપદનો મુખ્ય પ્રયોગ તેમાં જ થાય છે. જેમ અખ્યનું રસરૂપસુગંધાદિ માર્ત્તૃડના હૃદયથી જ થાય છે તેમ વિચિત્રભાવરૂપ ભક્તિ તદ્ગત કોઇક અલૌકિક રસ અહોરાત્ર જાણમાન વાસનારૂપ સુગંધ એ સર્વ પુષ્ટિમાર્ગ-સ્વાર્થના પ્રાકટ્યથી જ થાય છે તેથી અખ્યત્વ અને માર્ત્તૃડત્વનું નિરૂપણ કર્યું. વક્ત્રી અખ્યથી પંકની-કાદવની-પણ કોઇક અવર્ણનીય, વિલક્ષણ શોભા થાય છે તેમ

૧. મૈવં વિમોહતિ મવાન્ ગદિતું નૃણાં મંત્યજ્ય સર્વવિષયાસ્તવ પાદમૂલમ્ । મક્તા મજન્વ

દુરવગ્રહ મા ત્યજામ્માન્ દેવો યથાદિપુરુષો મજતે મુમુક્ષુઃ ॥ શ્રી મા. દ. પૂ. ૨૬. ૩૧

૨. અહં ભક્તપરાધીનઃ ॥ શ્રી. મા. ૧૦૪. ૬૩. ૧

૩. મક્ત્યા તુતોષ ।

૪. મત્યૈવ તુષ્ટિમમ્યેતિ ।

૫. મુક્ત્યામામભિજાનાતિ । મ. ગી. ૧૮, ૫૫.

૬. સા પરાતુરક્તિરાશ્વરે । શાંદિલ્યસૂત્ર. ૧.

૭. સ્નેહો ભક્તિઃ । નારદપંચરાત્ર.

લોકમાં પ્રાપ્તભાવથી પ્રકટ થયલા દેવ જીવોની પણ આ માર્ગથી અતૈકિક શોભા થાય છે એમ અંશુજપદથી મૂલ્યની સર્વતાપહારકતા પણ સૂચવી.

પૂર્વાર્ધ દશમસ્કંધના પ્રમેય પ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયરૂપ દ્વાદશ અધ્યાયના અર્થનું બાધક ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્તેણ નામ છે. જેવી રીતિએ માર્તેણ અધિકારને સ્વપ્રમેયખલે જ દૂર કરે છે અને સર્વ કાર્યોને પ્રવર્તાવે છે, અખન્નેને પ્રકુલિત કરે છે તેવી રીતિએ અત્ર સ્વયં પ્રમેયખલે જ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે, સેવામાર્ગ પ્રવર્તાવે છે, અને ભક્તદ્વયાખન્ને પ્રકુલિત કરે છે. આ નો કલ્પો પ્રમેયપ્રકરણાર્થ. જેમ પ્રમેયપ્રકરણના સમ અધ્યાય છે તેમ અત્ર પણ ભક્તિમાર્ગ અપ્ જ મૂત અણ્ડ અને તે સર્વનો સમાહાર એમ સમ પદ છે. અથવા ભક્તિનો-ભજનરૂપ ચરણદ્વયનો-જે માર્ગ-વૃદ્ધાવન ભૂમિ-તેના અખજમાર્તેણ-ઉદયકાલિક સૂર્ય. મૂર્યોદયે જેમ મર્ચન પુણ્યકાર્યપ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ અત્ર ભગવદ્ભગમનથી થાય છે. 'ચરણથી' વૃદ્ધાવનને અતીવ પવિત્ર કરે છે. 'ઇત્યાદિમાં આ પ્રસંગ છે. અથવા ભક્તિ-ભજન-તેના માર્ગ-રીતિ-તેમાં અખજ-શોભનપ્રકાર-તેના માર્તેણ-પ્રકાશક. આ પ્રસંગ 'અહોરે ! દેવવર ! આ વૃદ્ધા અમરાર્ચિત-દેવાર્ચિત-પાદાંજલિને' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રકટ છે. ભક્તિમાર્ગ-મેવામાર્ગ-તેના અખજમાર્તેણ-આદિમાં પ્રકાશક. 'કવચિત્ ક્રીડાથી પરિજ્ઞાન્તને' શ્લોકથી આરંભીને 'સ્નેહ' કરીને આર્દ્ર ધીમાન્ કમલતાથી 'એ શ્લોકપર્યન્ત આ પ્રકારે કલ્પો છે. અથવા ભક્તિમાર્ગના-સ્નેહમાર્ગના-પરસ્પરાર્ચિત દાનાદિકરૂપના-દાન કરે છે,^૧ પ્રતિગ્રહણ કરે છે, ગુલ્ય કથે છે અને પુછે છે, ભોજન કરે છે અને ભોજન કરાવે છે એ છ પ્રકારનાં મિત્રલક્ષણ છે તેના-અખજમાર્તેણ-ઉદયકાલિક સૂર્ય. 'શ્રીદામનામનો' ગોપાલ' શ્લોકથી આરંભીને 'અગ્રજસહ' વ્રજમાં પ્રધાર્યા' ત્યાપર્યન્ત આ પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ છે. ભક્તિ-મુખને-મુગે છે-શોધે છે ને-દર્શન કરવાને ઇચ્છે છે તે ભક્તિમાર્ગ-શ્રીગોપીજન-તેમનાં અખજ-નેત્રકમલ-તેમના માર્તેણ-પ્રકાશક. 'મુકુંદભગવાનના મુખ-કમલગન મારધનું-મધુનું-અભિભૂગથી-નેત્રભમગથી-પાન કરીને' એ શ્લોકમાં આ પ્રકારે કલ્પો છે. અથવા ભક્તિથી માર્જન થાય છે-શુદ્ધ કમલ છે-તે ભક્તિમાર્ગ-ગોપ-તેમના અખજમાં-વિપજ્જન મૃત્યુમાં-માર્તેણ-જીવક, 'મૃત અંડમાં આ જેથી થયા તેથી માર્તેણ' એમ પચમ સ્કંધના વાક્યથી સ્વયમ્ જ તદ્રૂપ-માર્તેણરૂપ-થયા એમ ભાવ છે. 'એ ૧૦ પ્રકારે તે ભગવાન્' એ શ્લોકથી આરંભીને અધ્યાયના અંતપર્યંત આ પ્રસંગ કલ્પો છે.

૧. વર્દદૃશવનં પુણ્યમતીવ ચક્તુઃ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૧.

૨. અહૌ અર્મા દેવવગમરાંચિતમ્ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૫.

૩. કવચિન્ ક્રીડાપરિધાન્તમ્ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૧૪.

૪. સ્નેહસ્ત્રિજાધિયઃ દાનૈઃ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૧૮.

૫. દદાનિ પ્રતિગ્રહાનિ ગુલ્યમાસ્થગતિ પૃચ્છતિ । મુક્તે ભોજયને ચૈવ પદ્ધિધં મિત્રલક્ષણમ્ ।

૬. શ્રીદામા નામ ગોપાલઃ શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૨૦.

૭. સાગ્રજો વ્રજમાવજત્ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૪૧.

૮. પીત્વા મુકુંદમુસસારધમશિષ્ટંગેઃ । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૪૩.

૯. મૃતેષ્ટે એવ એતાસ્મિન્ મદમૂત તનો માર્તેણ દર્શિવ્યપદેશ. શ્રી. મા. ૫, ૨૦, ૪૪.

૧૦. एवं स भगवान् । શ્રી. મા. ૮ પૂ. ૧૨, ૪૭.

શ્રીશૂદ્રાચુદ્ધૃતિક્ષમઃ—

યદપિ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિમાર્ગમાં અનુવર્તનારને પણ તન્માર્ગોક્ત ફલસિદ્ધિથી ફૂતાર્થતા છે જ તથાપિ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષશરીર પ્રાપ્ત થયલા બ્રાહ્મણનો જ મુક્તિમાં અધિકાર છે, અન્યનો નથી, મુચુકુંદને ભગવાનતાં દર્શનાનન્તર સાધનભક્તિ સિદ્ધ થઈ તથાપિ બ્રાહ્મણત્વનો અભાવ હોવાથી ભગવાને પણ તેને મુક્તિનું દાન કર્યું નહિ પરન્તુ અગ્નિમ જન્મમાં બ્રાહ્મણત્વ સમ્પાદન કરાવીને મુક્તિનું દાન કર્યું, અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગ સર્વને ફલસાધક નથી, પરન્તુ આચાર્યપ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગ તો તદંગીકૃત જીવમાત્રને જ તન્માર્ગોક્ત ફલસાધક છે એમ જણાવવાને શ્રીશુસાંધજીએ આ શ્રીશૂદ્રાચુદ્ધૃતિક્ષમઃ નામની આજ્ઞા કરી છે. ક્ષમઃપદ-વડે સ્વતઃજ સ્વસામર્થ્યથી સ્વપ્રીયોને ફલ સિદ્ધ કરવામાં શ્રીમદાચાર્યચરણની રાજ્યતા છે એમ જણાવ્યું. શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, તેઓશ્રી પરમાત્મતાલૌકિક-નિખિલનૈસર્ગિકસામર્થ્યવાન હોવાથી સ્વસંનિધિમાત્રથી જ ઉદ્ધારક અને સાક્ષાત્સ્વ-રૂપાનુભવફલસંબંધના દાનકર્તા છે એમ નિશ્ચય થાય છે. શ્રમસરિદ્ધારા લીસોપયોગી મર્યાદાભાવનું દાન થય છે તેથી જ રીતિએ મૂલત્રીકામધ્યપાતિત્વનું સંપાદકત્વ શ્રીમદા-ચાર્યચરણના ઈક્ષણમાત્રને અનુક્તસિદ્ધ છે, અને તેથી નિર્ભંગીકૃત જીવમાત્રનો નિર્જમાર્ગોક્ત ફલસાધક શ્રીમદાપ્રભુજી છે.

‘શ્રીશૂદ્રદિજન્ય-ધુ’ દત્તાદિથી ભાગનાજ્ઞાનને પણ શ્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધારનું સાધનત્વ કહ્યું છે પરંતુ તે સાધનત્વ માત્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં છે, ભગવત્પ્રાપ્તિમાં નથી. આ શ્રીમદાચાર્યચરણના અનુગ્રહીત શ્રીશૂદ્રાદિ તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરે જ છે એ ભારતાદિથી પણ મહાવૈશિષ્ટ્ય છે.

‘ભક્તિમાર્ગોજ્જમાર્ત્તજ્ઞઃ’ એ નામથી જે ઉત્તમાધિકારી છે તેને તો પ્રાપ્ય છે એમ આજ્ઞા કરી પરંતુ જેઓ સર્વથી અનધિકારી છે તેઓમાં તેઓશ્રીના અનુગ્રહનો અમંભવ હોવાથી તેઓને કેવી રીતિએ ફલ પ્રાપ્ત થાય એ શંકના નિરામાર્થ આ શ્રીશૂદ્રાચુદ્ધૃતિક્ષમઃ નામની શ્રીપ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી છે. શ્રીશૂદ્રાદિના પણ ઉદ્ધારમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદા-ચાર્યચરણ છે. અત્ર આ ભાવ છે. શ્રીશૂદ્રાદિને વિષે સર્વકર્મના અનધિકારરૂપ નિષ્કૃષ્ટત્વરૂપ દોષ છે તે કાષ્ઠથી પણ દૂર કરી શકાય તેમ નથી, શ્રીમદાચાર્યચરણે તો સ્વમાર્ગમાં તેમના અંગીકારમાત્રથી જ સર્વદોષ નિવૃત્ત કર્યા, તેથી સર્વ જીવો બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યાથી સકલ સાધનથી પણ અપ્રાપ્ય સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમસ્વરૂપના ભજનાધિકારી થયા, તેથી જ સકલ જીવોમાં અંતર્ભૂત શ્રીશૂદ્રાદિનો પણ આ પ્રકારે ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણનું જ છે, અન્યનું નથી, એમ જણાવવાને આજ્ઞાનામમાં ક્ષમપદ ધર્યું છે. વલ્લી, જેઓનો સાધારણ ધર્મોમા પણ અધિકાર નથી તેઓને સર્વથી અધિક પરમફલરૂપ સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીપુરુષોત્તમના ભજનનો અધિકાર નિર્જ સ્વીકૃતિમાત્રથી-અંગીકારમાત્રથી-જ સંપાદન કરી આપે છે એથી અધિક સામર્થ્ય આચાર્યશ્રીનું શું કહેવું? વલ્લી, અત્ર ઉદ્ધારપદથી આમ પણ જણાય છે કે અંધકૂપમાં પડેલા કાષ્ઠનો ઉદ્ધાર રક્તવાદિક અવલંબ દર્ષને યથાતથા કાષ્ઠ દ્યાહુ પુરુષ કરે તેમ સર્વધર્મમાં અનધિકારિત્વથી અને સદજ દોષથી સંસાર મદાંધકૂપમાં પડેલા ઉદ્ધાર સ્વકૃપાકટાક્ષપરંપરારૂપ રજ્જુનું અવલંબન લઈને શ્રીમદાપ્રભુજી

કરે છે એથી જેમ મહાંધરપમાં પડેલાનું જીવન કાદાચિન્દ હોય છે, જીવન હોય તોએ મૃતકમાયત્વ હોય છે તેમ અત્ર નથી એમ પણ સ્વયં કહ્યું. અત્ર તો કરુણુરમીરાકનકદાક્ષા-મૃતપૃષ્ઠિથી તેઓ જ્વાલાજ્યંતરપૂર્વિન ચર્ચ જર્વાથી તત્ત્વરે જ તેઓનું સર્વ દેહાદિક નદાત્મક જ ચર્ચ જાય છે એનું અતૈકિક સામર્થ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણનું છે એમ આ નામથી ઘોવન કહ્યું.

શ્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધારમાં ક્ષમ કહીને સર્વના જ ભગવત્પ્રાસિકારક શ્રીમદાચાર્યચરણ છે એમ શ્રીગુણાંબુજએ સૂચ્યું. શ્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધરણથી પુરુષોત્તમત્વ ધ્વનિત થાય છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમવત્ શ્રીમદાચાર્યજી સર્વના સેવ્ય છે એમ અર્થ છે. અથવા સ્વાત્મક જે શૂદ્રાદિભાવ તેની ઉદ્ધૃતિમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદાચાર્યચરણ છે, તેથી સર્વને પુષ્ટિમાર્ગીય ભાવનથી ઉદ્ધરે છે એમ ભાવ છે.

ભગવાને આ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ ચર્ચા જ પ્રકટ કર્યો છે, તેથી પ્રમેયજ્ઞ અત્ર જ સ્થાપન કર્યું છે, તેથી ક્ષિમાં એ માર્ગ જ નિઃસાધનત્વથી ઉદ્ધારક છે એ આશયથી આ શ્રીશૂદ્રાણુદ્ધૃતિક્ષમઃ નામની આજ્ઞા શ્રીમન્પ્રભુચરણ કરે છે. આ માર્ગ પ્રકટ કરવાથી શ્રીશૂદ્રાદિની-આદિ પદથી તેનાથી પણ અધમ સ્ત્રેણાદિની-ઉદ્ધૃતિમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદાચાર્યચરણ છે, આપથી સ્વતઃ પુરુષોત્તમાસ્વરૂપ હોવાથી સ્વતન્ત્રભક્તિરૂપ હોવાથી પણ તે માદાત્મ્ય આપથીનું જ છે એમ 'ક્ષમ' પદથી જણાવ્યું, અન્યથા સાપેક્ષ તો અસમર્થ હોય છે, તેથી ભક્તિમત્સાપેક્ષ જ શ્રીમહાપ્રભુજીનું પણ જન્ય હોય તો ક્ષમ પદની આજ્ઞા કરત નહિ ! ઉદ્ધૃતિ એમ શ્રીપ્રયોગથી જેમ શ્રી સ્વરૂપસાખ્ય છે તેમ શ્રીશૂદ્રાદિની ઉદ્ધૃતિ પણ અનાયામે જ સાધ્ય છે એમ ભાવ પણ સૂચિત કર્યો. તે ઉદ્ધૃતિ તો ક્ષલકર્મસ્વભાવલોકમાથી પૃથકરણ.

શ્રીશૂદ્રાણુદ્ધૃતિક્ષમઃ નામ શ્રીમદ્ભાગવતતા દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના ત્રયોદશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. શ્રીશૂદ્રાદિની ઉદ્ધૃતિ કરવામાં ક્ષમ છે એમ અર્થ છે. શ્રી અને શૂદ્રા તે શ્રીશૂદ્રા તે આદિમાં છે જેઓના તેઓના ઉદ્ધારમાં ક્ષમ-સમર્થ. શ્રીઓ-તત્સદિત સુપર્ણના-ગરુડના-પક્ષના પાતથી મારશોકથી દ્રવીમૂત શૂદ્ર-કાલિય-આદિ અર્થાત્ સર્પપુત્રો, તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-નિસ્સારણમાં-સમર્થ, આ પ્રસંગ 'વૃષ્ટિત કૃષ્ણાને-ત્રીયમુનાને-વિલોકીને' ઇત્યાદિ સ્લોકથી કલ્પો છે. અથવા શ્રીઓ-વશોદનપ્રભૃતિ-શુચા-શોચવડે-દ્રવીમૂત થયલા શૂદ્ર-ગોપ-આદિ અર્થાત્ ગાયો, તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-હૃદ્યપ્રવેશનિવારણમાં ક્ષમ-સમર્થ. 'તેઓ કૃષ્ણમાતાને'થી આરંભીને 'કૃષ્ણના' એ અનુભાવને જાણનારા' સ્લોકપર્યન્ત આ પ્રસંગ કલ્પો છે. અથવા શ્રીઓ-નાગપત્નીઓ-ને જ શુચા-શોચવડે-દ્રવીમૂત હોવાથી શૂદ્ર, આદિ અર્થાત્ સર્પપુત્રો છે આગત જેના-તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-કાલિયપ્રાણુક્ષનમાં-ક્ષમ. '૪૫મી વિદ્વજ્ઞિતચિત્તવતી તે નાગપત્નીઓએ બાકીને આગત કરીને તે ઓકૃણને' ત્યાંથી આરંભી અંતપર્યન્ત આ પ્રસંગ છે.

૧. વિલોચ્ય કૃષિત્વ કૃષ્ણામ્ । શ્રી. મા. ૮, પુ. ૧૩, ૧.

૨. તાઃ કૃષ્ણમાતરમ્ । " ૧૩, ૨૧.

૩. કૃષ્ણાનુભાવેન । " " ૨૨.

૪. નામ્નં મુનિમત્તમગૌય પુરમ્કૃતાર્મ । " " ૨૨.

હરિપ્રિયા.

કમલા—અહેન, તું શ્રીયમુનાદકનો પાક કર અને અભ્યંગની સામગ્રી સિદ્ધ કર, હું શ્રીદશમ-રકન્ધની શ્રીમદ્દાપ્રભુજીત અનુક્રમણિકાનો પાક કરીને શય્યાની સેવા કરું.

ગોકુલકુમારિકા—આજે અભ્યંગ શાથી ?

કમલા—અહેન, આજે એકાદશી હરિવાસર છે, પવિત્રેકાદશી છે, આજે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ સનાતન પુષ્ટિમાર્ગનું ભૂતલપર પ્રાકટ્ય કર્યું છે, આજે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ અત્ર પ્રાદુર્ભાવિત પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મદામહોત્સવ છે. આજથી શ્રીજન્માષ્ટમીની બધાઈનો પણ પ્રારંભ થશે. જે દિવસે એવો અસાધારણ ઉત્સવ હોય તે દિવસે સુગન્ધમય ઉદ્ધર્તનથી અભ્યંગ અવશ્ય થાય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, બધાઈનો અર્થ મને સ્પષ્ટ કહે.

કમલા—અહેન, બધાઈ એ વ્રજભાષાનો શબ્દ છે. સંસ્કૃત શબ્દ વર્ધાપિકા છે. આપણા સેવામાર્ગમાં વિપ્રયોગાત્મક અને મયોગાત્મક એમ દિવિધ ભક્તિરસ છે. નિત્યની સેવા વિપ્રયોગભાવથી થાય છે, અને ઉત્તમવતી સેવામાં સંયોગરસની પ્રચુરતા છે. બહુ દિનના આત્યન્તિક વિપ્રયોગ પછી મયોગરસનો પણ સદા પ્રાદુર્ભાવ ઉચિત નથી, તેથી મદામહોત્સવથી કેટલાક દિવસ પહેલાં જ કમલ. સંયોગરસને વધાવી લેવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. આ મંગલચારના મંગલમય દિવસોમાં શ્યામ હરિ ઇત્યાદિ વિપ્રયોગસૂચક વસ્ત્ર શ્રીહાકુરજીને ધરવામાં આવતાં નથી, પરંતુ શુભાખી પીત રક્ત કેસરિ ઇત્યાદિ પ્રીતિસૂચક અનુરાગસૂચક મયોગોત્સવસૂચક વસ્ત્રનો શ્રીહાકુરજી અંગીકાર કરે છે. દારે બન્દનવાર બન્ધાય છે, સુવર્ણ કલશની રચના થાય છે, વિવિધ રંગની ધ્વજપતાકા રોપાય છે, કેસરકુંકુમચન્દન ચર્ચાય છે. મૌકિનકના ચોક પુરાય છે, સૌભાગ્યવતી યુવતિ નવસત (૯+૭=૧૬) શૂગાર સજે છે, વિવિધ શ્રાવમનોભિરામ સ્વરથી ગીતવાદનૃત્ય પ્રવર્તે છે, બહુ દિવસે મિશ્રિત શ્રીહાકુરજીને અનેકમનોદારપૂર્વક પડસંચયજનના મદાભોગ મર્મર્પિતે કૃતકૃત્યતા મનાય છે.

ગગ અહાળો.

યહ શુભ ચન્દનવાર વન્ધાવો યા ઘરકો ગાવો વજાવો રિઝાવો ।

સવ સસિયન મિલિ મંગલ ગાઓ મોતિયન ચોક પુરાવો ॥ ૧ ॥

કેસર કુઝ્કુમ ચન્દન ચરચો દ્વાર કનક કલશ ધરાવો ।

પુરુષોત્તમપ્રભુ પ્રકટ મયે હે આનન્દ વેલી વઢાવો ॥ ૨ ॥

આ કીર્તનમાં બધાઈનું અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આવી બધાઈ ક્યા ક્યા મદામહોત્સવમાં મનાય છે ?

કમલા—અહેન, સાવધાનતાથી ચાલુ કર. કુંકરપક્ષીમાં શ્રીદાન્ધનાથજીના ગૃહમાં શ્રીજન્માષ્ટમીની બધાઈ એક માસ પહેલાં મનાય છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની અને શ્રીયુસાંઇજીની બધાઈ પ્રાય ૧૫ દિવસ પહેલાં મનાય છે. વધાર્માર્ગ આ ત્રણે મદામહોત્સવમાં

બધાર્થનો પ્રારંભ અવશ્ય થાય છે. આ ઉપરાંત મમ્મ વાલકેના જન્મદિનની પણ બધાર્થ તેમના તે તે વંશય પાંચ દિન અને અન્ય ગોસ્વામીઓ એક દિન માને છે. નિજ પિતાપિતામહ્યપિતામહાદિર્માથી પણ કોઈ મહાત્માની ચર્ચ ગયા હોય તો તેમના પણ જન્મદિનની બધાર્થ ત્રણેક દિવસ પહેલાં મનાય છે. બાલકો પણ નિજ જન્મદિવસે એક દિનની બધાર્થ માનીને માર્કેટ્ટેયપૂર્વક કરે છે ! અને જેમને તેમનું બ્રહ્મ સમ્યક્ હોય છે તે સેવકો પણ તે દિવસે શ્રીજન્માષ્ટમીતુલ્ય આનન્દ માને છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પ્રતિદિન વિપ્રયોગાત્મક જ સેવા થાય અને સંયોગરમને અવકાશ જ ન પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાકને સોદાય પણ નહિ, તેથી બધાર્થની મંગલમય યોજના સુધટિત છે. તતુનવત્વ પછી નિલસીલામાં શ્રીકુરુજના અમન્દમમાગમાત્મક સંયોગરસના સુખનો સંસ્પર્શ પણ આ વિના અશક્યપ્રાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીકુરુજ જ વિમલ રૂપ એ ગન્ધના નિર્લેપ ભોક્તા છે એવો નિરહંકાર સાક્ષાત્કાર કરાવવાને પણ મહામહોત્સવમાં બધાર્થની યોજના પરમ ઉપયુક્ત છે.

કમલા—જહેન, જેમ લોકમાં દુઃખ સુખ, જેમ વેદમાં સ્વ અને ઉત્સવ, તેમ ભક્તિરમમાં વિપ્રયોગ અને સંયોગરસ છે. બધાર્થના સ્વરૂપાનન્દના અલબ્ધ આસ્વાદની આકાંક્ષાવાન લગવદીયે શ્રીમયુરાજના શ્રીગોપાલજાલજના શ્રીશેરગઢના શ્રીગિરિધરજાલજના અને શ્રીરાજનગરના શ્રીમધુસૂદનજાલજના સન્નિધિમાં મહામહોત્સવના મંગલચાર દિવસમાં અવશ્ય ઉપસ્થિત થવું. આ ત્રણ બાલકોને મહામહોત્સવના સ્વરૂપનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન છે અને એમના સન્નિધાનમાં બધાર્થનો આનન્દ કેવલ અનિર્વચનીય છે, અનુભવૈકવેદ છે !

ગોકુલકુમારિકા—આ, આપણા ગૃહમાં બધાર્થનો કેવો ક્રમ છે ?

કમલા—જહેન, બધાર્થનો આનન્દ સમ્પત્તિસામ્ય છે, તેથી આપણા જેવા નિસ્માધન નિર્ણિક્ષન પામરને સાં મનોમય જ આનન્દનો અવકાશ છે, તથાપિ આપણા ગૃહમાં પણ યથાશક્તિ બધાર્થ તો મનાય છે. શ્રીજન્માષ્ટમીની બધાર્થ આજથી—ગવિનેઝદશીથી—મનાય છે, શ્રીમહાપ્રભુજની અને શ્રીગુણાંધજની બધાર્થ ૬૫ દિવસ પહેલાં મનાય છે. તારા પિતાને શ્રીમયુરાવાલા શ્રીકલ્યાણરાયજનું ઐન્દ્રિકૃત બ્રહ્મસમ્યન્ધ, તેથી ૫૯ બાલક શ્રીમહારાજજી શ્રીવદુનાથજની બધાર્થ એવ શુક્લ પ્રતિપદાથી જ મનાય છે. શેરગઢ મયુરા અને કાશીના ૫૪ ગૃહના મહાપ્રતાપી બાલકોની બધાર્થ ત્રણ દિન, અને તે ત્રણે સ્થાનના ૫૯ ગૃહના બાલકોના વિદ્યમાન નિખિલ પરિકરની બધાર્થ એકેક દિન મનાય છે. વધી, તારા મહોટા મનમારામહાદાને શ્રીગોકુલાધીરાજનું બ્રહ્મસમ્યન્ધ તારા દાદાને શ્રીસુરતિરથ શ્રીમગ્નજાલજનું બ્રહ્મસમ્યન્ધ, તારી ફાઈને શ્રીસુરતિરથ શ્રીગિરિધરજાલજનું બ્રહ્મસમ્યન્ધ, મને શ્રીરાજનગરરથ શ્રીવજ્રરાયજનું બ્રહ્મસમ્યન્ધ, અને તારા મોહનજાલકાકાને શ્રીકામ્યવનરથ શ્રીદેવકીનન્દનજાલજનું બ્રહ્મસમ્યન્ધ, તેથી તે તે બાલકોના પણ જન્મદિન યથાશક્તિ મનાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તારા પિતા પ્રતિ સુખ્યાપુરીરથ શ્રીનૃસિંહજાલજને અને લાલખાવા શ્રીવનશ્યામજાલજને

૧. 'આને તો હું જ બ્રહ્મસમ્યન્ધ આપીશ' એમ પ્રસન્નતાપૂર્વક નિજેચ્છાથી પ્રાપ્ત.

નિરતિશય અસાધારણ અતુઘડ હોવાથી તેમના પણ જન્મદિનની બધાઈ આપણા ગેહમાં માનવાનો સદાચાર છે. આ મર્વ કથવાનો આશય માત્ર એટલો જ કે વૈષ્ણવોએ બધાઈનો જ્ઞાનન્દ ઉત્સાહપૂર્વક અવશ્ય વ્યાપી લેવો. ક્ષાધ પણ બાલકને ત્યાં ચિરંજીવી શ્રીલાલજીનું પ્રાકટ્ય થાય તો શ્રીનન્દમહોત્સવમાં ઉપસ્થિત રહેવું એટલું જ નહિ પરંતુ નિજ ગૃહમાં પણ યથાશક્તિ આનન્દ માનવો જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, સાક્ષાત્ લીલાસૃષ્ટિમાંથી જન્મ નિત્ય વિરાજમાન શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી બાલકોનો અત્ર પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તેમના પ્રાકટ્યથી અનેક જીવને કૃતકૃત્ય થવાનો અત્યન્ત સમ્ભવ છે એ ઉર્જવલ પક્ષ ઉચ્છૃંખલમાં ઉચ્છૃંખલ ઉદ્દામતમ પણ વૈષ્ણવના લક્ષથી બહાર કદાચિ ન ગ્રહેવો જોઈએ.

કમલા—બહેન, તેવા વૈષ્ણવ ગુન્દ્રોહી અને કૃતદ્વ જ લેખાય એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ફલપ્રાપ્તિમાં પણ કદાચિત્ મહાન્તરાય પડી જાય. શ્રીમહાપ્રભુજીનો અને બાલકોનો અંગાંગિલાવ સમ્બન્ધ તો સર્વથા અપર્યપ્તયોજ્ય જ છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જેમ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુમાંષજીના જન્મદિન મનાય છે તેમ તેમના અન્તર્ધર્મના દિવસ પણ આપણા માર્ગમાં મનાય છે ?

કમલા—બહેન, અવશ્ય કર. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુમાંષજીનાં શ્રીઅંગ અઘાપિ નિરન્તર અધિયત્વ વિરાજમાન જ છે, માત્ર પરિછિન્નદષ્ટિમાન સંસારપતિત આસુર જીવને જ તેમાં અનિત્યતાનો વ્યામોહ થાય છે. જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આત્મા નિત્ય છે, તેમ ભક્તિ-માર્ગમાં લીલાપ્રવિષ્ટ ભાગ્યવાનોનાં શ્રીઅંગ પણ નિત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ત્યારે તો માત્ર જન્મદિન જ મનાય આસુરવ્યામોહતિથિ ન જ મનાય એ સુકત છે, પરંતુ લીલાસ્થ ભાગ્યવાનોનાં શ્રીઅંગ પણ આત્મવત્ નિત્ય એ સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થિર થવો જોઈએ.

કમલા—બહેન, બલસૂત્રના ચતુર્થ શ્લોકાધ્યાયમાં એતું નિપુણ નિરૂપણ છે, અને વિદ્વન્મણ્ડલમાં તો શ્રીગુમાંષજીએ અસાધારણ ચાતુરીથી નિત્યલીલાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથાપિ શ્રીમહાપ્રભુજીના અને શ્રીગુમાંષજીના આસુરવ્યામોહના પ્રસંગ જ અત્ર તો પર્યાપ્ત છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીમદ્વાચાર્યજી નિજ શ્રીઅંગસહિત જ લીલામાં પ્રવિષ્ટ થયા ?

કમલા—બહેન, નિખિન્ન નિત્યલીલાના અધિષ્ઠાતાનો નિત્યલીલામાં વથેચ્છ પ્રવેશ કાણુ રોધી શકે ? તથાપિ અવશ્ય કર, સાવધાનતાથી અવશ્ય કર, શ્રીમહાપ્રભુજીએ પુણિમાર્ગિય વિદ્વદ્ ગંન્યાસનો અંગીકાર કરીને કાશીમાં હવુમાનઘાટ પર સ્થિતિ કરી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ગંગાજીમાં લગવાનહાચક્રકાંતી નાવમાં બેસીને આપણે સર્વ ગયાં હતાં તે જ હવુમાનઘાટ ?

કમલા—હા, બહેન, રથયાત્રાના મધ્યાહ્ને ગંગાજીના પ્રવાહના મધ્યમાં વિરાજીને સ્વરૂપાત્મક વિપ્રયોગાગ્નિમી જ્વાલા પ્રજ્વલિત કરીને માર્તણ્ડમણ્ડલપર્યન્ત એકાકાગ્નિ તેજઃ—પુજા શ્રીઅંગનાં દર્શન કરાવીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કર્યો !

ગોકુલકુમારિકા—આ, એ પ્રસંગનો ઉચ્ચેષ તો યુગેપીય વિદ્વાનોએ પણ ગ્રન્થોમાં કર્યો છે !

કમલા—અહેન, આ મર્મથી અજ્ઞાત કોઈક વૈષ્ણવે શ્રીમદાપ્રભુજીના પરમકૃપાપાત્ર ભગવદીય શ્રીભગવાનદાસજીને ત્યાં જઈને તેમને આશ્ચર્યમોહનું દુઃખદ વૃત્ત કહ્યું. પરંતુ નિત્ય-હીસાના મદાનુભાવી શ્રીભગવાનદાસજીએ આ વૃત્ત ન સ્વીકાર્યું ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે કેમ ?

કમલા—અહેન, શ્રીમદાપ્રભુજીની અત્ર નિત્ય અવિચલ મિથિ છે એમ શ્રીભગવાનદાસજીને માત્રાત્ અનુભવ હતો, તેથી નિજ અનુભવથી વિરુદ્ધ સામાન્ય વૃત્તનો સ્વીકાર શ્રીભગવાનદાસજીએ ન કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પરંતુ તે પુરુષનો પાત્ર અનુભવ માત્રાત્ જ હતો અને તેનું જ તેણે શ્રીભગવાનદાસજીને નિવેદન કર્યું હતું.

કમલા—અહેન, તેનો અનુભવ અયથાર્થ હતો, તેથી તે અપ્રમા હતો. કામલ પુરુષ, ગખા-દિમા પીતિમા અનુભવે છે, રુચ્છુ પુન્ય શર્કરામાં કટુતા અનુભવે છે, તથાપિ એ અનુભવ અયથાર્થ, અને તેથી જ અપ્રમા.

ગોકુલકુમારિકા—આ, રુચ્છુથી ઇતર પુન્ય શર્કરામાં મહુરિમા આસ્વાદે છે, કામલથી ઇતર પુરુષ ગખાદિમા સ્વેનિમા દેખે છે તેથી તેમના યથાર્થ પ્રમાણ અનુભવથી રુચ્છુના અને કામલના અનુભવ અયથાર્થ અપ્રમા છે એમ નિવેદન થાય છે, પરંતુ અત્ર તો કોઈ તેનું જણાતું નથી.

કમલા—અહેન, શ્રીભગવાનદાસજીએ મત્વ જ નિજ ગેદમાં જઈને તે વૈષ્ણવને શ્રીમદ્-ભાગવતના પાઠ કરતા શ્રીમદાપ્રભુજીનાં શ્રોતાત્ દશન કરાવ્યાં, તેથી અત્ર તો તે જ પુરુષની પ્રમાથી નિજ અપ્રમાનો આધ ચર્ચ ગયો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, સમણીય, હવે શ્રીગુણાંબજીના આશ્ચર્યમોહનો પ્રસંગ કથ.

કમલા—અહેન, તેનું પણ અવણ કર, પરંતુ તને કોઈક ખેદ થશે પ્રથમ શ્રીનાથજી શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરામાં વિરાજતા.

ગોકુલકુમારિકા—આ, તેં મને અદ્યાપિ શ્રીયમુનાજીના વ્રજનાં અને શ્રીગિરિરાજજીનાં દર્શન નથી કરાવ્યા. અહોતથી કોઈ વ્રજમા ગયા અને આપણે સુમ્યાપુરી આવતાં રહ્યાં તેથી આપણને એ અલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત ન થયું ! હવે શ્રીકુરુજી ક્યાં છે એ દર્શનનું દાન કરશે ?

કમલા—અહેન, તું મારા ઉદરમા હતી ત્યારે તારા પિતા સકલ પરિકરને લઈને ઉપ્પલ-કાલમાં યાત્રા ગયા હતા અને તેથી તને તો ગર્ભમાં શ્રીનાથજીનાં શ્રીનવતીતલાલજી-નાં શ્રીવિદ્યનાથજીનાં શ્રીદ્વારકાનાથજીનાં શ્રીગોકુલનાથજીનાં શ્રીગોકુલચન્દ્રમાજીનાં શ્રીમદનમોહનલાલજીનાં શ્રીયમુનાજીનાં શ્રીગિરિરાજજીનાં શ્રીમદાપ્રભુજીનાં શ્રીગુણાંબજીનાં શ્રીકુરુજીનાં શ્રીગોકુલેશનાં અને શ્રીદરિરાયજીનાં સુન્દર દર્શન થયલાં છે, અને શ્રીકુરુજી કૃપા કરશે ત્યારે પુનઃ દર્શન પણ થશે જ.

ગોકુલકુમારિકા—મા, બેવળ વધેથી ‘વ્રજયાત્રા’ ‘વ્રજયાત્રા’ ક્યાં કરીએ છીએ, પણ શ્રીકુરુજી કૃપા કરતા જણાતા નથી.

કમલા—અહેન, કૃપાહુતા એમનો મદજ્જ સ્વભાવ છે, તેથી હવે સ્વસ્થ કાલમાં આપણને નિજ દર્શનનું દાન કૃપા કરીને કરશે જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, હવે પ્રસંગનું અનુસન્ધાન કર.

કમલા—બહેન, ત્યાં શ્રીનાથજીની નિત્ય સ્થિતિને લીધે શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરા શ્રી-
ગુસાંધજીને અત્યન્ત પ્રિય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પરસ્પર સ્નેહનો એવો જ ધર્મ છે.

કમલા—બહેન, શ્રીગુસાંધજીએ શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરામાં નિત્યલીલામાં સ્થિતિ
કરવાનો વિનિશ્ચય કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીપ્રભુચરણના સુદૃઢ વિનિશ્ચયને ડાળુ અન્યથા કરી શકે ?

કમલા—બહેન, નિત્યલીલામાં પ્રધારનાં એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર શ્રીગુસાંધજીએ કન્દરાના મુખ-
મમીપ સખ્યુ, અને શ્રીમહાપ્રભુજીવત્ શ્રીગુસાંધજીએ પણ શ્રીગિરિરાજજીની સધન
કન્દરામાં અવિચલ સ્થિતિ આદરી લીધી ! રુદન કરતા શ્રીગિરિધરજીએ તે ઉત્તરીય
વસ્ત્રને જ વૈશ્વાનરસંસ્કાર કર્યો અને સર્વ એવકાનું પણ મધાકાલ સમાધાન કર્યું.

ગોકુલકુમારિકા—નિરન્તર શ્રીયમુનાપ્તકના પાકમાત્રથી આધુનિકને લીલોપયોગિ તનુનવત્પ
સિદ્ધ થઈ જાય અને નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી-
શ્રીગુસાંધજીના સતત નિત્યલીલાપ્રવેશમાં શંકાનો લેશ પણ અવકાશ રહેતો જ નથી.

કમલા—બહેન, એટલું જ નહિ પરન્તુ અઘાવધિ બાલકોના આસુરવ્યામોહસમયે તેમના
અંગુષ્ઠમાંથી પ્રાદુર્ભવના વૈશ્વાનરથી જ અન્તિમ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેથી પણ
તેમનો સનાતન વૈશ્વાનરીય અંગાંગિભાવ સમ્બન્ધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, વહી, આપણો સમ્પ્રદાય પણ મહામંગલસ્વરૂપ, તેથી પણ નિત્ય-
લીલામાં અવિચલ વિરાજમાન સ્વરૂપનો અમંગલ આસુરવ્યામોહ ન જ મનાય,
પરન્તુ તેમના દ્વારા અઘાપિ શ્રીમહાપ્રભુજી જ આપણને અષ્ટાક્ષરપયાદાર ઉપદેશે છે
તેથી તેમનો મહામંગલ જન્મદિન જ પ્રતિવર્ષ મનાય એ સુસંમ્લિટ છે. તેમના
જાતકર્મ ઉપનયન વિવાહાદિના પણ દિન આ જ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ મનાતા હશે ?

કમલા—ના, બહેન. જે વર્ષે તે તે સંસ્કાર થાય તે વર્ષે તેમના આનન્દમાં જેટલી ભાવા-
ત્મતા તેટલો ભાવાત્મક જ અંશ આપણને ગ્રાહ્ય છે, તેથી પ્રતિવર્ષ તે આનન્દની
આવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ‘ભાવાત્મક જ અંશ આત્મ’ એટલા વિભાગનું કાંઈક વિશેષ અપૂર્ણ-
કરણ થાય તો મારું.

કમલા—બહેન, પુષ્ટિમાર્ગમાં સમ્બન્ધ જ સર્વસ્વ છે, સમ્બન્ધ જ સાધન અને સમ્બન્ધ જ
ફલ. આ સમ્બન્ધદ્વિવિધ છે, દૈહિક અને ભાવાત્મક. શ્રીકૃષ્ણજીનો શ્રીનન્દરાયજી-
શ્રીમણીદાજી સહ સમ્બન્ધ દૈહિક કહેવાય છે, અને શ્રીગોપીજન સહ તેમનો સમ્બન્ધ
ભાવાત્મક કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વરનો પણ બિન્દુસપ્તયુગ્મ વંશ્ય સહ જે સમ્બન્ધ
તે દૈહિક સમ્બન્ધ છે, અને નાન્દસપ્તયુગ્મ વંશ્ય સહ જે સમ્બન્ધ તે ભાવાત્મક
સમ્બન્ધ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી બિન્દુસપ્તિદ્વારા નાન્દસપ્તિસ્થ વૈષ્ણવનો સમુદ્ધાર કરે છે તે
કાંઈ પણ પ્રકારના દૈહિક સમ્બન્ધથી નહિ, પરન્તુ કેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધથી.
શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વરના વંશ્ય સહ વર્તનમાં દૈહિક અને ભાવાત્મક સમ્બન્ધનો વિવેક

સુરક્ષણીય છે. વરતુતઃ આપણો નિત્ય ભાવાત્મક સમ્બન્ધ શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વર સદૃશ છે, તથાપિ તેમના વિમલ વક્ત્ર્ય પણ તેમનું જ શ્રીઅંગ છે, તેથી તેમના પ્રતિ પણ દૈહિક સમ્બન્ધથી અત્યન્ત વિવક્ષણ દેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધ સંરક્ષણીય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, દૈહિક સમ્બન્ધથી સમ્ભવતા અનાચારનો આ વિવેકને લીધે સ્વપ્ને પણ સમ્ભવ નથી, તેથી ભાવાત્મક સમ્બન્ધની સનાતન ઉર્દ્ધવલતા વિલસી રહે છે. શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વર દૃષ્ટા કરીને આ પ્રકારના વિશુદ્ધ ભાવાત્મક સમ્બન્ધની જ નિરન્તર સ્મૃતિ કરે એમ વૈષ્ણવમાત્રની આન્તર આકાંક્ષા હોવી જ જોઈએ. આ, આ ચિત્રણ કયા પ્રસંગનાં છે ?

કમલા—અહેન, આજે સનાતન પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મહામહોત્સવ છે, તેથી ‘પવિ-
ત્રૈકાદશી’ની કાંઈક ભાવના કરવાના વિચારથી ભરચવાલા મોહનભાઈશેઠ આપેલાં
આ ચિત્રણ લાવી હું.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આ ચિત્રણ હૃદયવેધક છે, એવાં ચિત્રણ અત્ર પણ મળતાં દશે ?

કમલા—અહેન, એવાં ચિત્રણ શ્રીનાથજીમા જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે જ તત્રન્ય ચિત્રકાર જેવાં સરસ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે છે, તેવાં ચિત્રણ તે જ ચિત્રકારથી પણ અન્યત્ર સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. શ્રીનાથજીથી જ સિદ્ધ થઈને એવાં ચિત્રણ અત્ર આવી શકે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જે ચિત્રકાર શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે આવાં સરસ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે અને તે જ ચિત્રકારથી તેવાં ચિત્રણ અન્યત્ર સિદ્ધ ન થઈ શકે એ પણ એક પ્રકારનું નિરસાધનતામયક પ્રમેયબલ જ.

કમલા—અહેન, તારું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પવિત્રૈકાદશીના મહામહોત્સવનો પ્રસંગ પછી કરીશું, થોડીક વાર મને આ ચિત્રણનાં એક ચિત્રથી દર્શન જ કરવા દે.

કમલા—અહેન, ભલે તેમ કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ કેસરિ વસ્ત્રની માથાવટીથી દેવકાકાકી આવતાં હોય એમ અનુમાન થાય છે, ખરે એમ જ. પરંતુ એમનું મુખ કાંઈક શોકમય વૃત્તિથી કિર્મારિત લાગે છે, આ ચિત્રણનાં આનન્દપ્રદ દર્શનથી એમનો પણ શોક શ્રીકૃષ્ણજીની કૃપાથી નિવૃત્ત થઈ જશે.

કમલા—દેવકીઅહેન, જય શ્રીકૃષ્ણ, આજે તો કાંઈ પ્રાતઃકાલમાં જ દર્શન આપવાની કૃપા કરી ! લો, આ આસન.

ગોકુલકુમારિકા—જય શ્રીકૃષ્ણ, કાકી, આ ચિત્રણ કેવાં સુંદર છે ? દર્શન તો કરો.

દેવકી—જય શ્રીકૃષ્ણ.

કમલા—દેવકીઅહેન, આટલો અધો નિઃશ્વાસ શાથી ?

દેવકી—કમલાઅહેન, આજે મહામહોત્સવને નિવે પ્રાતઃકાલમાં જ આ આપડ આવી પડી !

કમલા—દેવકીઅહેન, નિશ્ચિન્ત થાઓ, પ્રાન્તિથી કરો.

ગોકુલકુમારિકા—મા, હવે પ્રસંગનું અનુમન્ધાન કર.

કમલા—બહેન, ત્યાં શ્રીનાથજીની નિત્ય સ્થિતિને લીધે શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરા શ્રી-
ગુસાંધજીને અત્યન્ત પ્રિય.

ગોકુલકુમારિકા—મા, પરસ્પર સ્નેહનો એવો જ ધર્મ છે.

કમલા—બહેન, શ્રીગુસાંધજીએ શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરામાં નિત્યલીલામાં સ્થિતિ
કરવાનો વિનિશ્ચય કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—મા, શ્રીપ્રભુચરણના મુદ્દહ વિનિશ્ચયને કાળુ અન્યથા કરી શકે ?

કમલા—બહેન, નિત્યલીલામાં પ્રધારતાં એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર શ્રીગુસાંધજીએ કન્દરાના મુખ-
મખીપ રાખ્યું, અને શ્રીમહાપ્રભુજીવત્ શ્રીગુસાંધજીએ પણ શ્રીગિરિરાજજીની સધન
કન્દરામાં અવિચલ સ્થિતિ આદરી લીધી ! રહન કરતા શ્રીગિરિધરજીએ તે ઉત્તરીય
વસ્ત્રને જ વૈશ્વાનરસંસ્કાર કર્યો અને સર્વ સેવકોનું પણ યથાકાલ સમાધાન કર્યું.

ગોકુલકુમારિકા—નિરન્તર શ્રીયમુનાપ્તકના પાકમાત્રથી આધુનિકને લીલોપયોગિ તનુનવત્વ
સિદ્ધ થઈ જાય અને નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી-
શ્રીગુસાંધજીના મતનું નિત્યલીલાપ્રવેશમાં શંકાનો લેશ પણ અવકાશ રહેતો જ નથી.

કમલા—બહેન, એટલું જ નહિ પરન્તુ અઘાવધિ બાલકોના આસુરવ્યામોહસમયે તેમના
અંગુષ્ઠમાંથી પ્રાદુર્ભવતા વૈશ્વાનરથી જ અન્તિમ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેથી પણ
તેમનો મનાતન વૈશ્વાનરીય અંગાંગિભાવ સમ્બન્ધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ગોકુલકુમારિકા—મા, વલી, આપણો સમ્પ્રદાય પણ મહામંગલસ્વરૂપ, તેથી પણ નિત્ય-
લીલામાં અવિચલ વિરાજમાન સ્વરૂપનો અમંગલ આસુરવ્યામોહ ન જ મનાય,
પરન્તુ તેમના દ્વારા અઘાપિ શ્રીમહાપ્રભુજી જ આપણને અષ્ટાક્ષરપત્યાક્ષર ઉપદેશે છે
તેથી તેમનો મહામંગલ જન્મદિન જ પ્રતિવર્ષ મનાય એ સુસંસ્થિટ છે. તેમના
જ્ઞતકર્મ ઉપનયન વિવાહાદિના પણ ક્ષિન્ન આ જ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ મનાતા હશે ?

કમલા—ના, બહેન. જે વર્ષે તે તે સંસ્કાર આવે તે વર્ષે તેમના આનન્દમાં જોટલી ભાવા-
ત્મતા તેટલો ભાવાત્મક જ અંશ આપણને આવે છે, તેથી પ્રતિવર્ષ તે આનન્દની
આવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી.

ગોકુલકુમારિકા—મા, ‘ભાવાત્મક જ અંશ આત્મ’ એટલા વિભાગનું કાંઈક વિશેષ અપેક્ષી-
કરણ થાય તો સારું.

કમલા—બહેન, પુષ્ટિમાર્ગમાં સમ્બન્ધ જ અર્વશ્ય છે, સમ્બન્ધ જ સાધન અને સમ્બન્ધ જ
ફલ. આ સમ્બન્ધ દ્વિવિધ છે, દૈહિક અને ભાવાત્મક. શ્રીકૃષ્ણજીનો શ્રીનન્દરાયજી-
શ્રીયશોદાજી સદા સમ્બન્ધ દૈહિક કહેવાય છે, અને શ્રીગોપીજન સદા તેમનો સમ્બન્ધ
ભાવાત્મક કહેવાય છે. શ્રીમદ્ધણ્ડીશ્વરનો પણ શિન્દુસપ્તયુત્પન્ન વંશ્ય મહા જે સમ્બન્ધ
તે દૈહિક સમ્બન્ધ છે, અને નાદસપ્તયુત્પન્ન વૈષ્ણવ સદા જે સમ્બન્ધ તે ભાવાત્મક
સમ્બન્ધ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી શિન્દુસપ્તિદ્વારા નાદસપ્તિસ્થ વૈષ્ણવનો સમુદાર કરે છે તે
કાષ્ઠ પણ પ્રકારના દૈહિક સમ્બન્ધથી નહિ, પરન્તુ કેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધથી.
શ્રીમદ્ધણ્ડીશ્વરના વંશ્ય સદા વર્તનમાં દૈહિક અને ભાવાત્મક સમ્બન્ધનો વિવેક

સુરક્ષીય છે. પરંતુ આપણો નિત્ય ભાવાત્મક સમ્બન્ધ શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વર સહજ છે, તથાપિ તેમના વિમલ વશ્ય પણ તેમનું જ શ્રીઅંગ છે, તેથી તેમના પ્રતિ પણ દૈહિક સમ્બન્ધથી અત્યન્ત વિલક્ષણ કેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધ સંરક્ષણીય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, દૈહિક સમ્બન્ધથી સમ્ભવતા અનાચારનો આ વિવેકને લીધે સ્વપ્ને પણ સમ્ભવ નથી, તેથી ભાવાત્મક સમ્બન્ધની સનાતન ઉર્જાવલતા વિલક્ષી રહે છે. શ્રીમદ્દામ્ભુજ કૃપા કરીને આ પ્રકારના વિશુદ્ધ ભાવાત્મક સમ્બન્ધની જ નિરન્તર સફર્તિ કરે એમ વૈષ્ણવગાનની આન્તર આકાંક્ષા હોવી જ જોઈએ. આ, આ ચિત્રણ કયા પ્રમગનાં છે ?

કમલા—બહેન, આજે સનાતન પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મહામહોત્સવ છે, તેથી 'પવિ-
ત્રેકાદશી'ની કોઈક ભાવના કરવાના વિચારથી ભરુચવાલા મોહનભાઈ શેઠે આપેલાં
આ ચિત્રણ લાવી હું.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આ ચિત્રણ હૃદયવેદક છે, એવા ચિત્રણ અત્ર પણ મલનાં હશે ?

કમલા—બહેન, એવાં ચિત્રણ શ્રીનાથજીમાં જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે જ તત્રત્પ ચિત્રકાર જેવા સરમ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે છે, તેવાં ચિત્રણ તે જ ચિત્રકારથી પણ અન્યત્ર સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. શ્રીનાથજીથી જ સિદ્ધ થઈને એવાં ચિત્રણ અત્ર આવી શકે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જે ચિત્રકાર શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે આવાં સરસ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે અને તે જ ચિત્રકારથી તેવાં ચિત્રણ અન્યત્ર સિદ્ધ ન થઈ શકે એ પણ એક પ્રકારનું નિરસાધનતાસૂચક પ્રમેયબલ જ.

કમલા—બહેન, તારું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પવિત્રેકાદશીના મહામહોત્સવનો પ્રસંગ પછી કરીશું, થોડીક વાર મને આ ચિત્રણના એક ચિત્રથી દર્શન જ કરવા દે.

કમલા—બહેન, ભલે તેમ કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ કેસરિ વસ્ત્રની માથાવટીથી દેવકીકાકી આવનાં હોય એમ અનુમાન થાય છે, ખરે એમ જ. પરંતુ એમનું મુખ કાંઈક શોકમય વૃત્તિથી કિર્મીરિત લાગે છે, આ ચિત્રણનાં આનન્દપ્રદ દર્શનથી એમનો પણ શોક શ્રીકાકુલજીની કૃપાથી નિવૃત્ત થઈ જશે.

કમલા—દેવકીબહેન, જય શ્રીકૃષ્ણ, આજે તો કાંઈ પ્રાતઃકાલમાં જ દર્શન આપવાની કૃપા કરી ! લો આ આસન.

ગોકુલકુમારિકા—જય શ્રીકૃષ્ણ, કાકી, આ ચિત્રણ કેવાં સુંદર છે ? દર્શન તો કરો.

દેવકી—જય શ્રીકૃષ્ણ.

કમલા—દેવકીબહેન, આટલા બધા નિઃશ્વાસ શાથી ?

દેવકી—કમલાબહેન, આજે મહામહોત્સવને ત્રિવિધે પ્રાતઃકાલમાં જ આ આપડ આવી પડી !

કમલા—દેવકીબહેન, નિશ્ચિન્ત થાઓ, શાન્તિથી કરો.

દેવકી—કમલાળહેન, રાજનગરથી ચર્પણીનામનાં એક પૈશ્ય વિધવા સ્ત્રી અત્ર આવેલાં છે, તેમણે સ્વેત વસ્ત્રદ્વય અને કંચુકીનું પરિધાન કરેલું છે, સર્વ શ્યામલ અંગમાં ચિના-ભસ્મનો લેપ કરેલો છે, કપ્ડોત્રાદિમાં રુદ્રાક્ષનાં આભરણુ ધર્યાં છે, એક હસ્તમાં અન્યની અન્ધિકા અને અપરમાં અક્ષમાલા ધારણુ કરી છે, વૈધવ્યથી પછી દ્વાદશવર્ષ-પર્યન્ત કાશીમાં સ્થિતિ કરીને પદ શાસ્ત્રનુ ક્રાંતક દણ્ડી સંન્યાસી પાસે અધ્યયન કરું કહે છે. અત્ર એમનો નિવાસ બહુચરામાતામાં છે. એમના અધ્યયનનો લાભ આપના ઉદ્દેશથી આપણા શ્રીગાલકૃષ્ણજાલજના મંદિરની અને વિશેષતઃ આપના આ નિવાસસ્થાનની જ સમ્પુજ્ય જુદનગરસ્થ નાગર ત્રિલિંગજનની વાટિકામાં એકદમે દિવસમાં ‘સનાતન ધર્મ’ એ વિષય ઉપર તેમના ભાષણની વ્યવસ્થા વિદ્વલગોર કરી આપનાર છે. એમના ભાષણના સભાધિપતિનું નામ અદ્યાપિ કુર્ણુગોચર થયું નથી. જન્મથી આપણા જ સમ્પ્રદાયનાં હોવાથી આ સમ્પ્રદાયનું પણ કાંઈ એવ શ્રવણી સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો તદર્થે પણ પ્રયાસમા કાંઈક કાલનો ભોગ કરવો એમ એમના આપક મન્તવ્યનો એકદેશ હોવાથી આજે પ્રાતઃકાલમાં જ તે આપણા મંદિરમાં ઉપસ્થિત થયાં. એમના સર્વ વૃત્તનુ દ્વિધા ચિત્તે યથાતથા શ્રવણુ કરીને આપની સમ્મતિ વિના કાંઈ પણ પ્રકારે સદાનુભૂતિ અશક્ય માંનીને તેમને આપનો પરિવ્રમ કરાવવો ઉચિત ધાર્યો. ચિતાભસ્મરુદ્રાક્ષવતીના સ્પર્શથી સર્વેશ્વર સ્નાન પ્રાપ્ત થાય તેથી હું ત્વરાથી અત્ર આવી, અને આત્મજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી પ્રકૃતિનિવાર્ય અને શરીરબળકચને લીધે શાન્ત વૃત્તિથી ચર્પણીગાર્જ પાછલ આવે છે.

ગોકુલકુમારિકા—દેવકીદાસી, એ તો આવ્યાં મારાં ચર્પણુમાસી !

કમલા—દેવકીબહેન, એ તો અમારાં સુપરિચિત જ છે, આપને બહુ શ્રમ થયો છે. આપની સુકુમાર અંગમણિ કમ્પે છે, નિશ્ચિન્ત થાઓ, અન્તઃકરણમાં શ્રીનવરત્ન અન્યની ભાવના કરો. પ્રભુ સર્વ સારું જ કરશે. ભગવાનપિ પુષ્પિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકાં ચ ગતિમ્ । ગોકુલકુમારિકા, હું ‘કલેઉ’નું પદ ગા, ચર્પણીગાર્જનો આસનાદિ સ્તંકાર હું કરી લઈશ.

ગોકુલકુમારિકા—

રાગ વિમાસ.

તાત નન્દ અરુ માત જસોદા શ્રીવલ્લભમૃદ વહોત હિ ભાવે ।

અષ્ટ પંચકે મહામન્ત્રસોં અવિચલ રસમય ભાવ વઢાવે ॥ ૧ ॥

લૌકિક વૈદિક કમટ જૂઠ તજ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન મુહાવે ।

ભાવ સર્વાત્મ દાન અનન્યતા પુષ્પિ મહારસ મુવ પ્રકટાવે ॥ ૨ ॥

મૃગશ્વન મિંસરી અરુ દધિ રોટી નવ નવ મંગલ ભોગ લગાવે ।

શ્રીવલ્લભકે નિજ જન નિત પ્રતિ તન મન ધનસોં લાડ નહાવે ॥ ૩ ॥

કમલા—આવો આવો, ચર્પણીબહેન, આ આસનનો સુપરિશ્રદ્ધ કરો. વિષ્ટમે વિષ્ટમે વિષ્ટમે ।

ચર્પણી—અરો, આ તો નીકળ્યાં કમલાબહેન ! જય જય ! કમલાબહેન, આપ અત્ર ક્યાંથી ?

॥ प्राप्तपूर्वमीमांसाभाष्यविभागार्थः ॥

तत्रादौ फારિકાર્થः ॥

વેદના જે કાણે છે, પૂર્વ અને ઉત્તર. પૂર્વ કાણના અર્થમાં તે સન્દેહ થાય, તેની નિવૃત્તિ જૈમિનિકૃત પૂર્વમીમાંસાથી અને ઉત્તર કાણના અર્થમાં ઉભય મીમાંસાપર જે સંશય ઉદ્ભવે તેનો પશ્ચિમ શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તર મીમાંસા-શ્રીમદ્વલ્લભાર્થીશ્વરનાં થી થાય છે. આ પ્રકારે જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસા અને તદ્ગુરુ શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસા એ ઉભયે મીમાંસાગ્રન્થ કાણકયાત્મક સમસ્ત વેદના સન્દેહનું નિવારણ કરવામાં ઉપયુક્ત છે. શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસાનાં જેમ અનેક વ્યાખ્યાન પ્રચલિત છે તેમ જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાનાં પણ શાળરાદિ અનેક વ્યાખ્યાન પ્રચલિત છે. ઉત્તરમીમાંસાની ઉપર શ્રીમદ્વલ્લભાર્થીશ્વરનાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને અણ્ભાષ્ય એમ જે ભાષ્ય સિદ્ધ છે, જેમાં અણ્ભાષ્ય તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે અને શ્રીમદ્ભાષ્ય તો જુદ્દભાષ્યનો પણ કાંઈક વિભાગ પુષ્ટિભક્તિસુધામાં પ્રથમ વાર જ સુદ્રિત થયો છે. વ્યાસશિષ્યજૈમિનિકૃત પૂર્વમીમાંસાનું પણ ભાષ્ય શ્રીમદ્વલ્લભાર્થીશ્વરે તો સુવિનિશ્ચિત સિદ્ધ કરેલું જ, તથાપિ આપણા હીન ભાષ્યથી તે મન્પૂર્ણ ભાષ્યની પ્રાપ્તિ અઘાવધિ થઈ નથી. પૂર્વમીમાંસાના દ્વાદશાધ્યાય અને સંકર્ષણકાણના પણ ચાર અધ્યાય મલીને પોત્તશ અધ્યાયના ભાષ્યમાંથી જુદ્દતોત્રસરિત્સાગરના દ્વિતીય વિભાગમાં સુદ્રિત પૂર્વમીમાંસાકારિકા અને દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ ભાવાર્થચરણનું ભાષ્ય એટલો જ ભાષ્યવિભાગ ઉપલબ્ધ થયો છે.

જેમ બ્રહ્મસૂત્રનું પ્રથમ સૂત્ર અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છે તેમ પૂર્વમીમાંસાનું પ્રથમ સૂત્ર અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા છે, ઉભયે મીમાંસામાં અથ અતઃ નેમનું સુદ્રણ. અને જિજ્ઞાસા એ પ્રથમસૂત્રીય પદ્મય એક જ છે. આ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા સૂત્રમાત્રના જ નિજ સુવિસ્તૃત ભાષ્યવિભાગમાં જે સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છટ છે તેનો જ સંક્ષેપ શ્રીમદ્વલ્લભાર્થીશ્વરે કારિકાગ્રન્થમાં પ્રથમ કર્યો છે, સદૃશ ભાષ્યમાં તો એવી સદસ્યવધિ કારિકા હશે. પૂર્વમીમાંસાકારિકાને નામે સુદ્રિત કારિકામાં તો વસ્તુતઃ પ્રથમ જ સૂત્રના અર્થનો સન્દેહ છે, અને તેથી ભાષ્યગત આ કારિકાના વિવરણકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આ કારિકાને ‘ ધર્મજિજ્ઞાસાસૂત્રાર્થનિર્ણાયક ’ સંગ્રા અર્પે છે તે અત્યન્ત શાસ્ત્રીય છે. પૂર્વોક્તવિવરણયુક્ત આ કારિકાગ્રન્થ^૧ મારા પિતૃચરણે પ્રથમ જ વાર વર્ષદ્વયપાદ પુ.ભ.સુધામાં સુદ્રિત કર્યો છે. દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ ભાવાર્થચરણના ભાષ્યવિભાગના વિવરણકાર શ્રીપદુનાથજી^૨ શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતામહ થાય. પ્રચલત જ વર્ષના અંકમાં આ ભાષ્યવિભાગ અને વિવરણ પણ સુદ્રિત થાય છે.

૧. આ અંક પાસે રાખવાથી સ સ્કૃતભાષાત વાચકને આનન્દ થશે.

૨. કાશીમાં સુદ્રિત શ્રીમદ્વલ્લભાષ્યના પ્રકાશમાં ૧૦૬ મે પત્રે ‘ હ્રદં યથા તથા ભાવાર્થો-ધિકરણમાધ્યે વ્યુત્પાદિતમાચાર્યચરણે. મયાપિ તદ્વિવરણે નિપુણતરં પ્રપંચિતમ્’થી સ્પષ્ટ થઈ રહે છે કે નિજ પિતામહના નામથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ આ વિવરણગ્રન્થ પણ કર્યો.

દેવકી—કમલાળહેન, રાજનગરથી ચર્પણીનામનાં એક વૈશ્ય વિધવા સ્ત્રી અત્ર આવેલાં છે, તેમણે સ્વેત વસ્ત્રદય અને કચુકીનું પરિધાન કરેલું છે, સર્વ શ્યામલ અંગમાં ચિનાભસ્મનો લેપ કરેલો છે, કબ્જીઓત્રાદિમા અદાદના આભરણુ ધર્યાં છે, એક હસ્તમાં અન્યતી અન્ધિદા અને અપરમા અક્ષમાલા ધારણુ કરી છે. વૈધવ્યથી પછી દ્વાદશવર્ષ-પર્યન્ત કાશીમાં સ્થિતિ કરીને પદ શાસ્ત્રનું કાંઈક દણ્ડી સંન્યાસી પાસે અધ્યયન કર્યું કહે છે. અત્ર એમનો નિવાસ બહુચરામાતામા છે. એમના અધ્યયનનો લાભ આપના ઉદ્દેશથી આપણા શ્રીગાલદૃષ્ટજ્ઞલાલજીના મંદિરની અને વિશેષતઃ આપના આ નિવાસસ્થલની જ સમ્મુખ વૃદ્ધનગરસ્થ નાગર ત્રણિગજનની વાટિકામાં એકાદમે દિવસમાં ‘સનાતન ધર્મ’ એ વિષય ઉપર તેમના ભાષણની વ્યવસ્થા વિઠ્ઠલગૌર કરી આપનાર છે. એમના ભાષણના સભાધિપતિનું નામ અઘાપિ કર્ણુગૌર થયું નથી. જન્મથી આપણા જ સમ્પ્રદાયના હોવાથી આ સમ્પ્રદાયનું પણ કાંઈ એવ છવથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો તદર્થ પણ પ્રયાસમા કાંઈક કાલનો ભોગ કરવો એમ એમના વ્યાપક મન્તવ્યનો એકદેશ હોવાથી આજે પ્રાતઃકાલમાં જ તે આપણા મંદિરમાં ઉપસ્થિત થયાં. એમના સર્વ વૃત્તનું દ્વિધા ચિત્તે યથાતથા અવણુ કરીને આપની સમ્મતિ વિના કાંઈ પણ પ્રકારે સહાનુભૂતિ અસાધ્ય માંનીને તેમને આપનો પરિચય કરાવવો ઉચિત ધાર્યો. ચિતાભસ્મરુદ્રાક્ષવતીના સ્પર્શથી સચ્ચલ સ્નાન પ્રાપ્ત થાય તેથી હું ત્વરાથી અત્ર આવી, અને આત્મજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી પ્રકૃતિસ્વામ્ય અને શરીરજ્ઞાનકેવલે લીધે શાન્ત વૃત્તિથી ચર્પણીઆર્ષ પાછલ આવે છે.

ગોકુલકુમારિકા—દેવકીકાકી, એ તો આવ્યાં મારાં ચર્પણુમાસી !

કમલા—દેવકીળહેન, એ તો અમારાં સુપરિચિત જ છે, આપને બહુ શ્રમ થયો છે. આપની સુકુમાર અંગગણિ કમ્પે છે, નિશ્ચિન્ત થાઓ, અન્તઃકરણમાં શ્રીનવરત્ન અન્યતી ભાવના કરો. પ્રભુ સર્વે સારં જ કરશે. મગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિણ્યતિ લૌકિકો ન મત્તિમ્ । ગોકુલકુમારિકા, તું ‘કહેહ’નું પદ ગા, ચર્પણીઆર્ષનો આસનાદિ મત્કાર હું કરી લઈશ.

ગોકુલકુમારિકા—

રાગ વિભાસ.

તાત નન્દ અરુ માત જસોદા શ્રીવલ્લભગૃહ વહોતે હિ ભાવે ।

અષ્ટ પંચકે મદ્દામન્ત્રસો અવિચલ રસમય ભાવ વઢાવે ॥ ૧ ॥

લૌકિક વૈદિક કપટ જૂઠ તજ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન મુઢાવે ।

ભાવ સુર્વાત્મ દાન અનન્યતા પુષ્ટિ મહારસ સુવ પ્રકટાવે ॥ ૨ ॥

મૃત્વન મિંસરી અરુ દાધિ રોટી નવ નવ મંગલ ભોગ લગાવે ।

શ્રીવલ્લભકે નિજ જન નિત મતિ તન મન ધનસો લાડ લઢાવે ॥ ૩ ॥

કમલા—આવો આવો, ચર્પણીળહેન, આ આસનનો સુપરિગ્રહ કરો. વિષ્ટમે વિષ્ટમે વિષ્ટમ્ ।

ચર્પણી—અરો, આ તો તીકડ્યાં કમલાળહેન ! જ્ય જ્ય ! કમલાળહેન, આપ અત્ર ક્યાંથી ?

નથી પરંતુ મોક્ષ છે, કારણ કે (૧) તે ઉત્તમ વર્ણી બ્રાહ્મણનું નિયત ફલ છે, (૨) અશ્વર્ય સત્ શક્તિ પણ સેવાધર્મથી ત્રિવર્ગને ન આકાંક્ષતાં મોક્ષને આકાંક્ષે છે, (૩) કાંત્રિયાદિ પણ નિજ અર્થકામરૂપ ફલમાં પરિનિશ્ચિત ન થઈ જતાં મોક્ષસમર્પક બ્રાહ્મણદેહને જ વાંછે છે, અને (૪) સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત ઇત્યાદિ શ્રુતિનો પણ મહાવાક્યના અનુગ્રેષે અર્થ કરવામાં આવે તો મત્ત પણ કામમય પુરુષની ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા લૌકિક ત્રિવર્ગ શોષીને બ્રહ્માનન્દરૂપ મોક્ષસ્વરૂપે જ પરિણમે છે. નિસ્સંયોધ નિરાનન્દ મોક્ષ તો શ્રુતિમાં કોઈ પણ સ્થલે મિદ્ધ નથી, સુખની પણ પરા કાંચ બ્રહ્માનન્દ જ વૈદિક ધર્મનું સુખ્ય ફલ છે, જનકાદિ ઉત્તમ અધિકારી પણ ધર્મ-વડે જ નિત્ય બ્રહ્માનન્દને આકાંક્ષે છે, હીન અધિકારી જાનશૂન્ય અભિમાની પુરુષે તો પુષ્કલ જ કર્મ કરવાનાં છે, તેથી સક્રમ અને નિષ્ક્રમ દ્વિજમાત્રનો સ્વર્ગાન્ત જ નહિ પરંતુ મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મમાં અધિકાર છે, અને તેથી કર્મતત્ત્વજ જૈમિનિ પ્રથમ સૂત્રમાં નિજ મીમાંસાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરીને મુનિપુણ્ડરાયી અનુગ્રન્થચતુષ્ટયનું જ્ઞાન કરાવે છે, ઇત્યાદિ.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ૧, ૧, ૧, ૧.

શ્રીવેદવ્યાસશિષ્ય જૈમિનિએ આરંભવાને આદ્યેલી પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ માનાધ્યાયનો વા પ્રમાણુધ્યાયના પ્રથમ તર્કચરણના પ્રથમ શાસ્ત્રાધિકરણનું આ સૂત્રાર્થ. પ્રથમ છતાસાસૂત્ર છે. આ પ્રતિજ્ઞાસૂત્રમાં અથ અતઃ અને ધર્મજિજ્ઞાસા એમ પદત્રય છે, જેનો અર્થ આ પ્રકારે છે.

અથ=આરંભાય છે.

અતઃ=એથી, ધર્મજ્ઞાનથી મોક્ષાન્ત મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એથી ધર્મજ્ઞાનાર્થે.

ધર્મજિજ્ઞાસા=ધર્મનો વિચાર, 'તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને 'વેદપ્રણિહિતો ધર્મઃ' 'વેદોચ્છિલ્લો ધર્મમૂલમ્' ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં નિર્દિષ્ટ ધર્મનો ધર્મજ્ઞાનમાં ઇષ્ટ વિચાર.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા=એથી ધર્મનો વિચાર આરંભાય છે, ધર્મજ્ઞાનથી મોક્ષાન્ત મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એથી ધર્મજ્ઞાનાર્થે, શ્રુતિસ્મૃતિમાં નિર્દિષ્ટ ધર્મનો ધર્મજ્ઞાનમાં ઇષ્ટ વિચાર આરંભાય છે.

આવા કોઈક મરહતમ અર્થવત્ પ્રતિજ્ઞાસૂત્રથી આરંભાતી જૈમિનિશ્રુતિની પૂર્વમીમાંસાનું ભાષ્ય કરવાને અને તે ભાષ્યમાં છતાસાસૂત્રનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક અવતરણિકા. પ્રતિપાદન કરવાને ઇચ્છતા શ્રીમાન્ ભાષ્યકાર શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વર તે સુવિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવાને ઇષ્ટ પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ કારિકાઅન્યમાં આ પ્રકારે પ્રથમ સંગ્રહે છે.

લૌકિકો વૈદિકચૈવ માર્ગો નિત્યો દ્વિધા મતઃ ।

પ્રવાહેણ સ્વરૂપેણ નિત્યત્વં ચ તયોઃ ક્રમાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ પ્રધાનં લોકે હિ શબ્દોન્યસ્માન્નિતિસ્થિતિઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રેક્ષાવાન દિબ્બની પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રાધિકરણોક્ત ધર્મજીતાસાનું અનુબન્ધ-
ચતુષ્ટય (અધિકારી વિષય સમ્બન્ધ અને પ્રયોજન) અને તે અનુ-
લૌકિક અને વૈદિક બન્ધચતુષ્ટયદ્વારા પૂર્વભીમાંસાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન આ પ્રથમ
માર્ગનો સ્વરૂપભેદ પ્રતિષ્ઠાસૂત્રમાં કરવાનું છે. આ ભીમાંસામાં વૈદિકમાર્ગનો નિર્ણય
અને પ્રધાનભેદ. કરવાનો છે, તે કાંઈ લોકરીતિએ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. લૌકિક અને
વૈદિક ઉભયે માર્ગ ભિન્ન છે. ફલપ્રાપ્તિનાં સાધનની પરમ્પરા તે
માર્ગ. લૌકિક માર્ગમાં લૌકિક ફલની પ્રાપ્તિનાં સાધનની અને વૈદિક માર્ગમાં વૈદિક ફલની
પ્રાપ્તિનાં સાધનની પરમ્પરા સિદ્ધ છે. લૌકિક માર્ગ પણ યદ્યપિ નિત્ય છે, તથાપિ તે સ્વરૂપે
કરીને નિત્ય નથી, પરન્તુ કેવલ પ્રવાહે કરીને જ નિત્ય છે અને વૈદિક માર્ગ તો સ્વરૂપે
કરીને પણ નિત્ય છે. લૌકિક માર્ગની પ્રવાહનિત્યતા અને વૈદિક માર્ગની સ્વરૂપનિત્યતા
હોવાથી પ્રવાહનિત્ય લૌકિક માર્ગથી સ્વરૂપનિત્ય વૈદિક માર્ગ ભિન્ન છે એટલું જ નહિ પરન્તુ
લૌકિક માર્ગમાં અર્થ પ્રધાન અને વૈદિક માર્ગમાં તો શબ્દ પ્રધાન એવી સ્થિતિ
—મર્યાદા—છે, તેથી પણ ઉભયે માર્ગ ભિન્ન છે. લૌકિક માર્ગ પ્રવાહનિત્ય અને અર્થપ્રધાન
છે, અને વૈદિક માર્ગ તો સ્વરૂપનિત્ય અને શબ્દપ્રધાન છે, તેથી પ્રવાહનિત્ય અર્થપ્રધાન
લૌકિકમાર્ગની રીતિએ સ્વરૂપનિત્ય શબ્દપ્રધાન વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ.^૧

जलाग्न्योरिव संरक्षा तयोः कार्या मनीषिभिः ॥ २ ॥

‘लोको जलं द्वितीयस्तु दहनो वैरिणौ मिथः ।

लोकदृष्ट्या यदा वेदः स्पृश्यते नाशमेति हि ॥ ३ ॥

સ્વરૂપભેદે અને પ્રધાનભેદે કરીને^૩ ભિન્ન હોવાથી વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય લૌકિક
રીતિએ ન થઈ શકે એટલું જ નહિ પરન્તુ એ ઉભયે માર્ગ
લૌકિક અને વૈદિક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી પણ લૌકિક રીતિએ વૈદિક નિર્ણય ન
માર્ગનું પરસ્પર વૈરિત્વ થઈ શકે. લોક જલ છે, વેદ અગ્નિ છે, તે ઉભય પરસ્પર વૈરી-
વિરુદ્ધ—છે, તેથી મનીષીએ—બુદ્ધિમાને—જલાગ્નિવત્ તેમની
સંરક્ષા કરવી. યદ્યપિ જલ જન્ય કાર્ય છે અને અગ્નિ તેનું જનક કારણ છે, જલને
અને અગ્નિને કાર્યકારણસમ્બન્ધ છે, તથાપિ તેઓના નિર્બલ કાર્યકારણસમ્બન્ધથી પણ
નાશ્યનાશકત્વરૂપ પરસ્પર વિરોધિત્વ પ્રગલ્ભ હોવાથી અગ્નિરૂપ વેદનું તદ્વિરુદ્ધ જલરૂપ

૧. લૌકિક=પ્રવાહ, વૈદિક=મર્યાદા, પ્રવાહ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એ ત્રણે માર્ગની પૃથક્તા સિદ્ધ
કરવાને પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાનામના પ્રકરણઅન્યમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આ સર્વતુ સમગ્ર કરાવ્યું છે.
ભક્તિમાર્ગના ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટત્વાર્થ ગીતાતાત્પર્યમાં શ્રીપ્રભુચરણે તો લૌકિક અને વૈદિક ઉભયે જ માર્ગને
ભક્તિમાર્ગીય નિર્ણયમાં અત્યંત અનુપયુક્ત માન્યા છે એ સહૃદયતા કાંઈક આદર્શકાન્ત્યવાનને જ અર્થે છે

૨. ‘લોકેથી લોકો માંડ હચિતનરં છે, કાગણકે તેથી વૈરિણૌતુ સામાનાચિક્ષ્ણ્ય રક્ષાય છે

૩. એકની પ્રવાહનિત્યતા અને અન્યની સ્વરૂપનિત્યતા એ સ્વરૂપભેદ, એકમાં અર્થ પ્રધાન અને
અન્યમાં શબ્દ પ્રધાન એ પ્રધાનભેદ

લોકથી મનીષીએ સંસ્પર્શ કરવું, વેદનો નિર્ણય તદ્વિરુદ્ધ લોકરીતિએ જ ન કરવો. જો લોકદૃષ્ટિએ વેદનો સ્પર્શ-વેદનું અદ્ય-થાય તો વેદનો નાશ થાય એ નિશ્ચય. અગ્નિરૂપ વેદમાં જલરૂપ લોકનો સ્પર્શનામનો સંયોગરૂપ વ્યાપાર^૧ થાય તો વેદના નિર્ણયને કથાને વેદનાશરૂપ અનિષ્ટ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય. સ્વરૂપનિત્ય વેદનો વધી નાશ કેવો ? આ શંકા પણ ન કરવી. સ્વરૂપનિત્ય વેદનો પણ વધુ પ્રકારે નાશ થાય છે. વૈદિક નિર્ણયમાં લૌકિક રીતિનો વ્યાપાર આદરવામાં આવે તો (૧) વૈદિકવાક્ય લૌકિકતુલ્ય થઈ જાય, લૌકિક-તુલ્ય માનેલા વૈદિક વાક્યના અર્થમાં અવિશ્વાસ થાય, અને તથી અવિશ્વાસપાત્ર વૈદિક-વાક્યમાં સ્વકાર્ય સંપાદન કરવાની પણ યોગ્યતા રહે નહિ, એટલું જ નહિ. પરંતુ વેદમાં લોકરીતિનું મિશ્રણ થઈ જવાથી (૨) વેદનો વિપ્લવ થાય (૩) અને વેદમાં અમુક તો અયોગ્ય છે એમ અસંભાવનાની કલ્પના કરીને વેદનો સ્પષ્ટ અર્થ ત્યજીને વિપરીત સંભાવનાને લીધે અન્યથા જ અર્થ કલ્પાય. લૌકિક રીતિએ વૈદિકમાર્ગનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો (૧) વૈદિક વાક્યમાં લૌકિકવાક્યતુલ્યતા ઝુરે, તથી વેદના અર્થમાં અવિશ્વાસ થાય અને તથી નિજ કાર્ય સંપાદન કરવાનું પ્રામર્થ્ય વેદમાં ન રહે, એટલું જ નહિ પરંતુ (૨) વેદમાં વિપ્લવ થાય (૩) વેદમાં અમુક અયોગ્ય છે એમ કુતર્ક સ્પુરે, અને તથી વેદના મુખ્યાર્થને ત્યજીને અન્યથા અર્થની કલ્પના કરવી પડે, તથી પ્રવાહનિત્ય અર્થપ્રધાન વેદવિરુદ્ધ લૌકિક રીતિએ વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય સર્વથા મનીષીએ-વૈદિકાએ-જ ન કરવો.

લૌકિકં સહસા વેદો ન હિ વાધિતુમર્હતિ ।

યથા પાત્રવ્યવહિતં વહ્નિના શુષ્યતે જલમ્ ॥ ૪ ॥

તથાધિકારિચિત્તસ્યો લોકો વેદેન શુષ્યતિ ॥ ૪૩ ॥

જલાગ્નિના સંયોગથી અગ્નિનાશરૂપ વિપરીત પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વૈદિક-માર્ગના નિર્ણયમાં લૌકિક રીતિના મિશ્રણથી વેદનાશરૂપ વિપરીત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવ ઉદ્દેશ તો એ છે કે અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગને અવલમ્બીને જલરૂપ લૌકિક માર્ગનો જ બાધ કરવો. વૈદિક નિર્ણયમાં લોકમિશ્રણથી આ ઉદ્દેશનો જ ભંગ થઈ જાય છે, તથી જલથી અગ્નિનો નાશ ન થવા દેતા અગ્નિ જલનું શોષણ કરે એવો કોઈક પ્રકાર આદરવો પુક્ત છે. અગ્નિ પણ સહસા તો જલને શોષતો નથી તેમ અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગ પણ સહસા તો જલરૂપ લૌકિક માર્ગનો બાધ કરતો નથી, પરંતુ પાત્રને વિગે વ્યવહિત જલ અગ્નિવડે શોષાય છે તેમ અધિકારીના ચિત્તને વિગે સ્થિત વાસનાત્મક લોક અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગવડે શોષાય છે. લોક પણ પ્રવાહે કરીને નિત્ય છે તેથી તેનો બાલ્ય ભંગ સંભવતો નથી, પરંતુ આન્તર જ ભગ સંભવે છે. સ્વરૂપનિત્ય બાધક વેદ પણ પ્રવાહનિત્ય બાલ્ય લોકનો સહસા બાધ કરી શકતો નથી, પરંતુ કેવલ આન્તર વાસનાત્મક લોકનો જ બાધ કરી શકે છે. અગ્નિરૂપ વેદ સહસા બાલ્ય લોકને શોષતો નથી અધિકારિચિત્તસ્ય આન્તર વાસનાત્મક લોકને જ શોષે છે, તેથી

૧. આ પારિવાયિક શબ્દનું લક્ષણ પ્રસ્થાનરત્નાકરમાં કારણવિચારમાં આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આપ્તા કરે છે કે ‘કારણવડે કાર્ત્ત્વીની કૃપત્તિમાં મધ્યમાં જે અવગૂણ ઉપયોગ્ય તે વ્યાપાર.’

અશ્નિકૃત જલશોષણમાં જેમ વ્યવધાનભૂત પાત્રની અપેક્ષા રહે છે તેમ વેદકૃત લોકઆધમાં પણ અધિકારીની અપેક્ષા રહે છે, તેથી લૌકિક માર્ગની રીતિથી અત્યન્ત નિરપેક્ષ વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં પ્રથમ પરિકર અધિકારી છે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાख्या वर्णिनां प्रतिलोमतः ॥ ५ ॥

नियताः पूर्वभावी तु पराङ्गं सति निश्चितम् ।

सतः शूद्रस्य नार्थाद्या मोक्षो हि ब्राह्मणे स्थितः ॥ ६ ॥

धर्मार्थकामेः साध्यः स नान्यथा ब्रह्मता भवेत् ।

सेवाधर्मस्तु शूद्रस्य नान्यो हुतरसाधकः ॥ ७ ॥

अर्थादिसाधको धर्मो वर्णिनामिति निश्चयः ।

तत्रापि वैદિકો धर्मो मोक्षान्तो ब्राह्मणे स्थितः ॥ ८ ॥

મોક્ષે^૧ હિ લૌકિકઃ શુદ્ધેદંતો વેદસ્ય તત્ ફલમ્ ॥ ૮૬ ॥

વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં પ્રથમસામગ્રીભૂત અધિકારીના સ્વરૂપજ્ઞાનમાં તે અધિકારી કેવા ફલની આકાંક્ષા રાખે છે એ વિચારની અપેક્ષા રહે છે. બ્રહ્મા-
દ્વિતીયપરિકરરૂપ નનઃ ક્ષત્રભુજઃ એ શ્રીમદ્ભાગવતના સ્લોકનાં શ્રીસુખોદિનીશ્રમાં
ફલનો વિચાર, સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, કે બ્રાહ્મણત્વ ક્ષત્રિયત્વ વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ
વૈદિક ધર્મનું પરમ એ ચાર દેવતાવિશેષરૂપ ચાર 'વર્ણ' અને તે તે ચાર વર્ણરૂપ
ફલ સ્વર્ગ જ નહિ દેવતાવિશેષે અધિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર
પરંતુ મોક્ષ. 'વર્ણ' એ ચાર વર્ણના પ્રતિલોભક્રમે-વિપરીતક્રમે-ધર્મ અર્થ

કામ અને મોક્ષ એ ચાર નિયત ફલ-પુરુષાર્થ-છે. શૂદ્રનું ફલ ધર્મ, વૈશ્યનું ફલ અર્થ, ક્ષત્રિયનું ફલ કામ, અને બ્રાહ્મણનું ફલ મોક્ષ એ પ્રકારે ચારે વર્ણના ચાર નિયત ફલ છે. બ્રાહ્મણ દેવ વર્ણ છે તેથી તેનું ફલ મોક્ષ, શૂદ્ર અસૂર્ય છે તેથી તેનું ફલ ધર્મ, અન્ય એ વર્ણ તારતમ્યે કરીને-સંકીર્ણ છે તેથી તે તે અકૃતિને અનુસરીને તેમને અર્થ કામ અભીષ્ટ અને લાભ્ય પણ છે એમ વ્યવસ્થિતિ છે, પરંતુ તેમાં પણ જે જે પુરુષાર્થ પૂર્વપૂર્વ છે તે તે પુરુષાર્થ સત્-સમીચીન-અધિકારીમાં જ ફલે છે, અર્થાત્ સદ્બ્રાહ્મણમાં મોક્ષ સન્ધનિષમાં કામ સદૈશ્યમાં અર્થ અને સન્ધ્વદ્રમાં ધર્મ ફલીભૂત થાય છે. (૧) મોક્ષ પરાંગ-ચતુર્થપુરુષાર્થોગ-છે એમ નિશ્ચિત છે, વેદપુરાણાદિથી નિર્ણય કરેલો છે, તેથી મોક્ષ જ પરમ ફલ-છે. વક્તી (૨) શૂદ્રમાં પણ સતને-પૂર્વ સંસ્કાર કરીને ઉત્તમશુદ્ધિ સુમુક્ષુને-અર્થાદિની અપેક્ષા હોતી નથી પરંતુ મોક્ષની જ અપેક્ષા હોય છે, તેથી અસૂર્ય શૂદ્ર પણ સત્ હોય તો તેમાં પણ મોક્ષની જ આકાંક્ષા હોય છે ચારે મોક્ષના પરમ ફલત્વમાં-કહેવું જ શું? હીન વર્ણ અસૂર્ય શૂદ્ર પણ સત્ હોય તો અર્થાદિની આકાંક્ષા ન રાખનાં મોક્ષની આકાંક્ષા રાખે છે, તેથી મોક્ષ જ પરમ ફલ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. વક્તી (૩) મોક્ષ નિશ્ચય બ્રાહ્મણમાં જ સ્થિત છે, બ્રાહ્મણની

૧. મોક્ષે જ પાઠ શુદ્ધ છે.

૨. ક્ષત્રિયના દષ્ટિબિન્દુથી બ્રહ્માનન્દરૂપ મોક્ષને 'પર' ન કહેતાં માત્ર 'પરાંગ' જ કહ્યો.

જે મોક્ષ પ્રતિ સ્વરૂપયોગ્યતા હોવાથી મોક્ષની નિશ્ચિત સ્થિતિ બ્રાહ્મણમાં જ છે એમ નિર્ણય કરવામાં આવેલો છે. અન્ય વર્ણુઓને તે ધર્મ અથવા અને કામે કરીને તે બ્રાહ્મણદેહ-સાધ્ય-સિદ્ધ કરવાનો-છે, શૂદ્રને વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને ધર્મ અર્થ અને કામે કરીને બ્રાહ્મણદેહ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે અને બ્રાહ્મણદેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ તેમને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, નહિ તો, શૂદ્રની વૈશ્યની અને ક્ષત્રિયની મતિનું પર્યવસાન ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગમાં જ સ્વીકારતાં, તેમને જન્માન્તરે પણ બ્રહ્મના-બ્રાહ્મણ-પ્રાપ્ત ન થાય, અર્થાત્ જ્યારે મોક્ષના અધિકારનો આ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ ત્યારે તે અધિકાર કરીને પ્રાપ્ય મોક્ષરૂપ ફક્તના ઉત્કર્ષમાં તો કહેવું જ શું ? ક્ષત્રિયાદિ વર્ણુ પણ કામ અર્થ અને ધર્મરૂપ સ્વસ્થપુરુષાર્થમાં - પર્યવસાન ન માનતાં તે તે કામ અર્થ અને ધર્મરૂપ પુરુષાર્થ કરીને જન્માન્તરે પણ બ્રાહ્મણદેહ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષની જ આકાંક્ષા રાખે છે, જે મોક્ષના અધિકારરૂપ બ્રાહ્મણદેહ આ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ છે તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણદેહ કરીને પ્રાપ્ય મોક્ષરૂપ ફક્તના ઉત્કર્ષ તો દૈમુતિક ન્યાયે જ મિદ્ધ છે. વૈદિક ધર્મમાં અનધિકૃત શૂદ્ર મોક્ષને આકાંક્ષે છે તેથી મોક્ષ ઉત્કૃષ્ટ કેમ ? આ પ્રકારે પણ શંકા ન કરવી. ‘શુદ્રપાધર્મની મિદ્ધિને અર્થે ભગવાનના ચરણકમલમાંથી શૂદ્રનું જન્મ થયું’ ‘તેમાં પ્રથમ શૂદ્ર જન્મ્યો’ ‘જેની વૃત્તિથી દરિ સન્તુષ્ટ થાય છે’ ‘દ્વિજ ગો અને દેવની નિષ્કપટ શુદ્રપા અને યદ્યજ્ઞાલબ્ધમાં મન્તોય’ ઇત્યાદિ પુરાણોક્ત સેવાધર્મ જ-અન્ય ધર્મ નહિ-વૈદિક ધર્મમાં અનધિકૃત શૂદ્રનાં ઉત્તરનો-મોક્ષનો-સાધક છે એમ પુરાણગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. વલી, (૪) સ્વર્ગકામો યજેત ઇત્યાદિ યુનિ ધર્મથી સ્વર્ગરૂપ અર્થાદિ સિદ્ધ થાય છે એમ બોધ કરે છે તે બોધ સાધારણ સુમુક્ષાશૂન્ય વર્ણુઓને અર્થે છે એમ માત્ર તે ને વાક્યથી નિશ્ચય થાય છે, મહાવાક્યથી કાંઈ તેવો નિશ્ચય થતો નથી. તેથી ત્યાં-અવાન્તર વાક્યમાં-પણ મહાવાક્યના જ અનુરોધથી અને ‘આ પણ કર્યો તો સંગ અને ફલ ત્યજીને’ ‘કર્યાં’ એમ ગીતારશ્મિના ઉપનૃદણથી પણ મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મ બ્રાહ્મણને વિષે સ્થિત છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કામમય પુરુષમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને વિચારોત્તર મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મ બ્રાહ્મણને વિષે સ્થિત છે એમ નિર્ણય થાય છે, કારણ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ લૌકિક-ધર્માર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગ-શોષાય-અસાર થાય, તેથી લોકમાં રૂઢ પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગ વેદનું મુખ્ય ફલ નથી પરંતુ તે-મોક્ષરૂપ-જ વેદનું મુખ્ય પરમ ફલ છે, અર્થાત્ દેવલ સ્વર્ગાન્ત નહિ પરંતુ મોક્ષાન્ત વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં ફલવિચાર દ્વિતીય પરિકર છે.

फलं सुखं तस्य काष्ठा ब्रह्मानन्द इति स्थितिः ॥ ९ ॥

सच्चिद्रूपं च तच्चेति कोचित् तत्रैव संस्थिताः ॥

गृहस्थानामतिથिवद् गृहस्था इव केचन ॥ ૧૦ ॥

अतः साधकपक्षस्तु मुख्यः साभिमतर्महान् ॥ ૧૦૧ ॥

સર્વને સુખાર્થ આકાંક્ષા હોય છે, તેથી તે વાક્યશેષોક્ત સુખ જ મુખ્ય ફલ છે, અને મોક્ષ તો નિસ્સંગબોધ નિરાનન્દ છે, તેથી તેવો મોક્ષ કેવી રીતે ફલ ? એમ

૧. હું મોક્ષ અનુભવું છું એવી સમ્બુદ્ધિ પણ મોક્ષમાં રહેતી નથી. નિસ્સંગબોધથી નિસ્સંગબોધ પાઠ સમીચીન છે.

પણ સંકેત ન કરવી. (૧) ફલ સુખ છે એ તો નિર્વિવાદ તૃતીયપરિકરવિચાર. છે અને તેની-તે સુખની-જ થરા કાષ્ઠા પરમતા અહાનન્દ નિસ્સમ્બોધ મોક્ષ જ એમ સ્થિતિ છે, 'એ જ આનન્દની માત્રાને અન્ય બૂતો શ્રુતિમાં નથી, ઉપજીવે છે' 'તે એક આનન્દ બ્રહ્મનો' ઇત્યાદિશ્રુતિસિદ્ધ નિશ્ચય મોક્ષ બ્રહ્માનન્દરૂપ જ. છે, વલી (૨) 'સલ્લ, જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ' એ શ્રુતિથી બ્રહ્મને વિષે તે બ્રહ્માનન્દ સમ્વિદ્યરૂપ છે, તેથી કોઈક ઋષિઓએ ત્યાં- સમ્વિદ્યરૂપમાં-જ સંસ્થિતિ કરી છે અને, યાવદ્દુઃખરાહિત્યથી તેજ સમ્વિદ્યરૂપ ફલ છે એમ નિર્ણય પણ કર્યો છે, તેથી મોક્ષ નિસ્સમ્બોધ અને નિરાનન્દ છે એ પક્ષ અસંગત હોવાથી ઉક્ત બ્રહ્માનન્દરૂપ મોક્ષ જ વૈદિક ધર્મનું સુખ્ય ફલ છે, વલી (૨) સકામ હીન અધિકારી શ્રુત્વસ્થના કેટલાક આનન્દ અતિથિવત્-અનિત્ય-છે અને કેટલાક આનન્દ શ્રુત્વસ્થવત્-સાર્વદિક-છે, તે અનિત્ય અને સાર્વદિક ઉભય પ્રકારના આનન્દ વૈદિક ધર્મનું જ ફલ છે તેથી વૈદિક ધર્મ મોક્ષનો સાધક છે. એ પ્રકારનો સાધકપક્ષ સુખ્ય-ઉત્કૃષ્ટ-છે. 'દ્રવિણુ ઇચ્છતા કોઈક, પ્રજ્ઞવાન ઋષિઓનો કર્મ કરીને મૃત્યુનિપાદ થયો અને કોઈક મનીષીઓએ કર્મથી અમૃતત્વનો ભોગ કર્યો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ 'કર્મ કરીને જ જનકાદિ સસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા' ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અને મોક્ષથી અન્ય સુખ અહ્યાનન્દ હોવાથી અસુખ્ય છે એ સુક્તિ અત્ર પ્રમાણ છે, વલી, (૩) જ્ઞાનશૂન્ય હોવાથી જે પુરુષનો દેહાદિર્મા દદ અધ્યાસ છે તે સાભિમતિ-સાભિમાન-પુરુષને અર્થે મહાન્-પુષ્કલ કર્મ કરવાનો-પક્ષ છે, તેથી ફલના અને અધિકારીના સ્વભાવના તારતમ્યનો વિચાર વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં તૃતીય પરિકર છે.

અતો ધર્મસ્ય જિજ્ઞાસા કર્તવ્યા સર્વથા દ્વિજૈઃ ॥ ૧૧ ॥

જૈમિનિઃ કર્મતત્ત્વજ્ઞઃ પ્રતિજ્ઞાં તત્ કરોતિ હિ ॥ ૧૧ ૩ ॥

તેથી સિદ્ધ થયું કે સકામ અને નિષ્કામ પણ દ્વિજોએ-ત્રિવર્ણિકોએ-ફલસાધનીભૂત ધર્મની જિજ્ઞાસા-વિચાર-સર્વથા કર્તવ્ય છે. તેથી જ નિશ્ચય કર્મતત્ત્વજ્ઞ જૈમિનિમુનિ પ્રથમ સૂત્રમાં ધર્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તેથી ધર્મવિચાર આવશ્યક છે. આથી અનુબન્ધચતુષ્ટય પણ સૂત્રકારે જણાવી દીધું. સંકલ અને નિષ્કામ ઉભયે ત્રૈવર્ણિક-દ્વિજ-આ પૂર્વભીમાંસાના અધિકારી છે, ફલમાં સાધનરૂપ ધર્મનો વિચાર વિષય છે, પ્રતિપાદ- ધર્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિપાદકભાવ સમ્બન્ધ છે, અને ફલ ત્રિવર્ણ જ નહિ પરંતુ આવશ્યકતા. મોક્ષાન્ત પ્રયોજન છે. ધર્મવિચારમાં પ્રેક્ષાવાનલી પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને અર્થે આ પ્રકારે અનુબન્ધચતુષ્ટયનો અવગમ કરાવીને જૈમિનિમુનિએ

નિજ ભીમાંસાની આવશ્યકતા ચાતુરીથી ઉપદેશી. અંત્ર અધિકરણુરચના આ પ્રકારે કરવી. 'યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અને 'વેદપ્રણિહિતો ધર્મઃ' 'વેદોચ્ચિલો ધર્મમૂલમ્' ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં પ્રોક્ત ધર્મનો વિચાર એ વિષય, ધર્મવિચાર આરંભવો કેટલું આરંભવો એ વિશય-સશય. લૌકિક રીતિથી વૈદિક માર્ગનો પણ નિર્ણય શક્ય છે, અને યેથાકથંચિત્ લૌકિક માર્ગથી વૈદિક માર્ગની ભિન્નતા સમર્થવામાં આવે તથાપિ ધર્મથી અનિત્ય-સ્વર્ગાન્ત જ ફલ સિદ્ધ થાય છે, 'મોક્ષનું સ્વરૂપ તો નિસ્સમ્બોધ અને નિરાનન્દ છે, હીન અધિકારીનો જ કર્મમાં અધિકાર છે, તેથી નિષ્કૃષ્ટ

Mund. II, 1, 4 should belong to Paramâtman. It has however *no* body and therefore *no form*. The passage therefore has no connection with Paramâtman. Mund. II, I, 4, however is stronger than a very remote context and Samkara is therefore compelled to put forth a *reason* in "spoken of as something produced" why the Sruti should be taken with Hiranyagarbha.

From the mode of introducing another interpretation by "Others again believe" (Anye punar Manyante) it appears that the second interpretation is not Samkara's but of some other school of the Aupanishads. Samkara introduces this interpretation as of *others* (Anye). The word 'again' (Punar) goes to show that the *first* interpretation is his. If Samkara considered the case as his commentator does, he would have by all means quoted Mund. II, 1, 4 itself as an authority for the second interpretation. Again it may be added that Samkara would not leave the Vrittikâra's view without criticism, if the second interpretation were really his. The very fact that he puts forth both the views without offering any remarks is at any rate enough to indicate his own mental perplexity and indecision. Rûpopanyâsâchcha is certainly a terrible sûtra for one whose Brahman is absolutely formless. If Samkara accepts the first interpretation, his Brahman becomes *possessed* of a *form*. It is quite manifest that the Sûtrakâra really meant that Brahman *has* a form and that he specially brought forth this fact as his final and strongest argument against the Sâmkhyas whose Pradhâna is undoubtedly *formless*. The Sûtrakâra emphasised this difference that the *material* cause taught by the Upanishads *has* a *rûpa* whereas Prakriti and Purusha-day even their union—are all *formless*. Samkara cannot certainly meet the Sâmkhyas if he takes rûpa as referring to the Hiranyagarbha.

If in spite of all these objections against Samkara's having accepted the second interpretation, his adherents persist that the *second* interpretation is Samkara's, we finally observe that (1) such a meaning is against the context (2) that if rûpa is absolutely impossible in the supreme Brahman it *may* be taken elsewhere (but such is not at all the case) and (3) that this rûpa cannot even belong to Hiranyagarbha, for its rûpa cannot be accounted for if rûpa is not at all admitted in Paramâtman, its own cause.

Finally, B. S. III, 2, 14 is not against the Bhâgavata view, because had the Sûtrakâra meant that Brahman is absolutely formless, the word 'arûpam' would have been quite sufficient and he would not have gone to the length of 'arûpavat.' Yâjñavalkya calls Brahman to be ParamânandaVigraha. Nârada etc. call Brahman to be Ânandamâtrakarapâdamukhodarâdi. The Geetâ teaches Brahman's form in XIII, 13 and similar verses. Rûpa therefore is a synonym of Ânanda. Brahman's rûpa is nothing but its sarvântaratva or Sarvakâyatva, an essential characteristic of Ânanda.

We now come to the Akasharâdhikarana which bears a great similitude to the one just discussed. The question according to Sâmkara is whether the Imperishable described in Br. III, 8, 8, means the sacred text Pranavaḥ or Prakṛiti or something else. Sâmkara utilises this Adhikarana in showing the inapplicability of the word to the sacred text. Vâchaspati strongly defends Sâmkara and says that the import of the Sûtra is the inapplicability of 'Imperishable' to the sacred text. He argues that there is no such settled rule that a negation of anything should always presuppose its possibility (Nishedhe Prâptipûrvakatvasyâbhâvaḥ) and cites in support Nântarikshe na divi etc. where prohibition of kindling the fire is, he believes, taught though there is no such possibility.

Let us now examine this. There arises no question at all that this Imperishable may ever be the sacred text. That sacred text cannot possess the qualities of the Imperishable mentioned in Br. III, 8, 7-8.¹ Further Vâchaspati is certainly wrong. The prohibition in Nântarikshe etc. is certainly necessary, as gods and others, who are authorized for karman may, owing to their extraordinary ^{भेदः}, perform sacrifices etc. even in the atmosphere etc. if they ^{अथैव} specially prohibited by such passages. The illustration ^{अथैव} goes quite against him. Such a pûrvapaksha may be all ^{देवास्तानि} there is no other alternative, but such is not at all the case ^{वेदोखिलो ष्टोऽर्थः}. Sâmkara would certainly have been able to say ^{अथैव} against the doctrine of prakṛiti, had he not wasted his ^{अथैव} to show the inapplicability of Imperishable to the sacred text.

1. Vide Bhâṣya, Bhikshu and Kesava Bhatta.

We have finished the examination of detached Adhikāraṇas where the Sūtrakāra is primarily engaged to show that Brahman in the capacity of Sat, Chit, and Ânanda, is the cause of the universe, that Brahman itself is the inner self, that Brahman itself is the abode of heaven and earth, that 'Invisible' is Brahman, and finally that 'Imperishable' is Brahman. He incidentally shows that words like Adhideva etc. cannot be applicable to anything else. By the end of the third pāda of the first Adhyāya, the Sūtrakāra has shown that Brahman is everything, the supported and the support. He now commences the direct refutation of the Sāṃkhyas in connected Adhikāraṇas.

The Sāṃkhyas maintain that in Katha I, 3, 11 "Beyond the Great there is the Undeveloped, and beyond the Undeveloped there is Puruṣa," the technical words "Great" (Mahat) "Undeveloped" (Avyakta) and Puruṣa are clearly and decisively in their favour. Saṃkara observes that the passage does not refer to Prakṛiti known from the Sāṃkhya Smṛitis. 'Undeveloped' does not mean the independent Prakṛiti of the Sāṃkhyas. It does not denote any particular Avyakta of the Sāṃkhyas, but simply denotes according to its etymological sense anything that is subtle and difficult to destroy. The Sāṃkhyas give a settled meaning which may be valid in their own system, but that meaning has no force in determining the sense of the Vedas. Nor does the equality of position (KramamātraSāmānya) prove equality of being (Samānārtha) unless the equality of being is recognised independently. The general strength of the subject-matter too goes against the Sāṃkhyas. Avyakta here means the body mentioned in the simile of the chariot, for the simile then becomes complete, nothing remaining. The general context thus clearly decides that to complete the simile, the body, which had been compared to the chariot, was wanting, and this is supplied by Avyakta. And if the Sāṃkhyas were to question how the gross body which is developed (vyakta) can appropriately be denoted by Avyakta, he answers that Avyakta denotes directly the causal body, and

that the term denoting the causal substance is applied to the effect, as in the RigVeda IX, 4, 6, 4. Again, Taddhedam Tarhyavyâkritamâsit (Brîh. I, 4, 7) shows that these evolved distinctions of name and form were in a seminal state (avyakta). If the Sâmkhyas were now to observe that the admission of such a seminal state of the universe virtually sanctions their own theory of Prakriti, since Prakriti is nothing but such an antecedent condition, Samkara answers that such an antecedent state is not the *independent* cause of the universe. Such a state depends on Îsvara, and such an Avyakta must necessarily be admitted, for, without it, the Lord himself *cannot* be the Creator. He cannot be active without the power of action. Samkara finally concludes that this is sometimes called Ether (Brîh. III, 8, 11) sometimes Undeveloped (Mund II, 1, 2) and sometimes Mâyâ (S.e. IV, 10), and thus enforces his own doctrine of Mâyâ. The Sâmkhyas would here urge against Samkara that Avyakta means 'the Undeveloped.' The Smṛiti passages show that Avyakta is Prakriti, whereas there is no passage to show that Avyakta means Nescience or Mâyâ. Avyakta, by the customary sense (Rûdhi) means Prakriti, whereas it never means Nescience etc. Even the etyological sense is not against them. The arrangement of the verse in question is quite in their own favour.

To these we may add that no passages teach that Nescience etc. are the material cause of the universe. Again, Samkara does not consistently stick to his own meaning of Avyakta, while interpreting Tadavyaktamâha hi (B. S. III, 2, 23) he has to change the meaning and take Avyakta in the sense of Brahman.

Samkara observes that 'Imperishable' Ether' etc. sometimes stand for Avyakta but this does not at all prove that Avyakta is nescience. In Richo akshare Parame Vyoman (Sve IV, 18) Satyam Jnanam Anandam Brahma'yo veda nihitam Guhâyâm parame vyoman (Tait. II, 1) etc. the words Akshara and vyoman certainly do not mean nescience. In Dvâvimâu Purushau Loke (Geetâ XV, 16) Akshara is actually said to be *one* of the *two* Purushas. In Aksharam Brahma Paramam (Geetâ VIII, 3) Avyaktoksharamityuktah (Ib VIII, 20) Taddhâma paramam mama (Ib. XV, 6) Akshara is

said to be the *highest abode*. In none of these, Akshara means the unreal body, or Nescience, or Mâyâ, but it certainly means Brahman.¹ Samkara's meaning is thus totally unfounded. The very fact that he is sometimes compelled to take Avyakta as Brahman is enough to show that Samkara has to prevaricate.

The argument that though the gross body is manifest, it is yet the meaning of Avyakta, is as lame as it possibly can be. Again, if Avyakta was to be taken in the etymological sense, Samkara ought not to have run to 'implication.' Moreover, even after resorting to implication, he cannot bring out any beautiful meaning. Duality is besides not at all due to Nescience. The Upanishads in general do not teach that Nescience is the material cause of the universe, on the other hand, they emphatically teach that Unchangeable and Immutable Brahman itself is the material cause.² To say that it is Nescience, that contributes the power of creation to the Niguna Brahman is against the native powers of the Supreme Deity. Sve. IV, 8 and similar Sritis teach quite the reverse of what Samkara propounds. There cannot exist any greater heresy than saying that it is only through Nescience or Mâyâ that eternal pure enlightened and liberated Brahman appears omniscient or omnipotent. Samkara finds it hard to explain the verse in question and has to give two different and objectionable interpretations. Nescience can never be said to be higher than Mahat Âtman. To take Mahat Âtman in the sense of Buddhi or Hiranyagarbha is but twisting the sense unnecessarily. To all this, it may be added that the verse in question does not teach identical knowledge of the Soul and Brahman but the way to obtain the Vaisnavam Padam. Samkara's deliverance consists in knowledge (avagati) at best. The summum bonum taught in the Upanishads is not mere knowledge (avagati) but acquisition (Prâpti), so unfa-

1. Madhva quotes a sruti from Pippalâda recension to support that Avyakta means Brahman and this is also against Samkara. Again, Samkara has to go against the old Vrittikâra, whom he attacks here very feebly and has to wind up the whole matter, since he loses his temper.

2. स सर्वं भवति, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, स आत्मानं ह्ययमकुहत् ।

vourable to the doctrine of Mâyâ that Sankara is compelled to refute it in B. S. S. B. I, 1, 4 in spite of Tait. II. 1 and Mund. III. 2, 4 as well as B. S. IV. 4, 1 etc.

Let us now see how the Sûtrakâra himself meets the Sâmkhyas. There is not the least doubt that Mahat Avyakta and Purusha are found technically used in the Sâmkhya theory, but mere words cannot be called decisive. Under the circumstances the context must be the final recourse. From the context it is clear that the verses Nos. 3-10 and 12-13 are closely connected with those under discussion. That interpretation is therefore the most legitimate which suits all these verses naturally. The Valli discusses the means of release of the Individual Soul, and it is clear from the foregoing verses that the individual soul, after the acquisition of a proper body etc, becomes worthy of an approach to the Supreme Deity. The body is the principal means and therefore it is metaphorically styled 'a chariot.' It possesses all the necessary requirements and freedom of movement as a car. The chariot depends on horses, horses on reins, reins on the charioteer, charioteer on the road, and the road itself on the final destination. The body similarly depends on senses and organs, senses and organs on Manas, Manas on Buddhi, Buddhi on the good or bad path selected by itself, and the path again on its final destination either permanent deliverance or continuity of bondage. Verses Nos 12-13 decidedly teach that Purusha is seen by subtle seers through their sharp and subtle intellect guided by the Upanishads.

This prelude will assist us in understanding the exact sense of the verses under consideration. The first half is clear enough. Buddhi too is higher than Manas, for the latter has to depend on the former. We now come to the fourth foot of the tenth verse Buddherâtma etc. Literally it means "Mahat Âtman is higher than Buddhi". Read in the light thrown by the foregoing and following verses, this Mahat Âtman does not at all seem to be the Sâmkhya Mahat, for that, Mahat cannot for a moment be called *higher* than Buddhi. Let us for a time with Râmânuga etc. take "Mahat Âtman" as the individual soul and "Avyakta" as a real causal body. This interpretation carries with it a number

of merits against Sāṃkara, but this interpretation cannot perhaps entirely silence the Sāṃkhyas. They would naturally question why the Individual Soul should be called Mahān especially by Rāmānuga etc. Again if the Soul be Mahān really why should Avyakta be called higher than the Great Soul? They may take advantage of this very slight weakness and again push their theory on. The Sūtrakāra therefore would not stop where Rāmānuga stops, but soar even higher and once for all give a decisive and distinctive blow to the *dualist* Sāṃkhyas from his own standpoint of Brahmanvāda. He would show that the Sāṃkhyas have not the slightest claim on these verses. The Sūtrakāra would in the first place silence the Sāṃkhyas by showing that the whole Vallī considers the means of the Soul's release and that the whole chapter is therefore against them. The Vallī begins with "Brahmanavido vadanti" and not Prakritivido Vadanti—a beginning decidedly unfavourable to the Sāṃkhyas. The second verse reads 'Aksharam Brahma yat param' etc. and not Aksharam Prakritih—a reading clearly against the Sāṃkhyas. The seventh and the eighth verses read 'Tatpadamāpnoti' and not Kaivalyamāpnoti—a lesson unfavourable to the Sāṃkhyas. The ninth verse emphatically declares 'Sodhvanah pāramāpnoti Tad Vishnoh paramam padam' neither Prakriteh nor Purushasya—a declaration contradictory to the Sāṃkhyā tenets. Add to these "Esha sarveshu bhūteshu gūḍhotmā na prakāśate—an addition chilling the Sāṃkhyas. After thus silencing them by means of the very context the Sūtrakāra may point out that Mahān Ātmā is neither the Sāṃkhyā Mahat, because (1) the Sāṃkhyā Mahat is not higher than Buddhi, both being identically the same, and because (2) the Sāṃkhyā Mahat can never be called Ātman, it being only a modification of Prakriti, nor is Mahān Ātmā the Individual Soul, for the Soul, being only atomic, cannot be called 'Great' at any rate in its 'Asampatti' condition. Again, if Mahān Ātmā be the Soul in its 'Sampatti' condition, the verse would mention it in the third foot of the verse and not in the second, because Avyakta—body—can never be called *higher* than the "Great Soul." Mahān Ātmā and Avyakta then mean something else. The sense of the verse is exactly satisfied if Ātman is taken as vijñāna (अत्तन्ति व्याप्नोतीति). It is specially called Ātman because true knowledge with Brahma—

vâdins is not dull or lifeless. It is life itself. It permeates everything. It is called Mahân, because this knowledge is not the partial knowledge of the Individual Soul, but it is a thorough and complete knowledge of Brahman, Mahat truly. Mahân Âtma then is the Brahmanvidyâ of the Upanishads in totality. Mahân Âtmâ is that Brahmanvijñâna which opens our eyes and makes us realise that the universe and the soul are but true emanations or modifications of that glorious unchangeable Brahman. But the soarings and singings of the Upanishads are yet infinitely transcendental. Even the knowledge of Brahman is not the highest stage, and the next verse therefore teaches that Avyakta is higher than Mahat Âtman. This Avyakta then cannot be anything but Divine Grace. Without it, even knowledge of Brahman in its totality cannot assist one in gaining the final release.¹ After the universal Brahmanvijñâna the soul has to remain eager for an ablution in the Divine stream of Grace and gain fresh Imperishable - Divine Body etc. to approach Brahman the Bridegroom by means of Parâ Bhakti.² This Divine Grace is 'Avyakta' because it is not visible itself, it has to be inferred from the wonderful religious life of Angelic Saints who have drunk plenty of the Divine Grace. But the Divine Grace again is dependent on the Supreme Deity itself, Avyakta or Grace is higher than all the rest because it is not in the least dependent on any *ordinary* means. Avyakta is thus the "Highest of the highest". The word "cha" in the sūtra is pregnant with significance. It implies that deliverance is not merely a disembodied state (Kaivalyam) but a real acquisition and union (sâyujyam) with Purusha, the Bridegroom Lord.

But here arises a question why this Divine Grace should at all be called Avyakta. The Sūtrakara answers that it is Brahman itself, not at all different from it, and since Brahman is Avyakta or invisible, Divine Grace also is rightly called Avyakta.

But again, if the Divine Grace is Brahman and Purusha is also Brahman, how can Brahman be higher than Brahman itself?

1. Vide Katha I. 2, 22.

2. Vide Geetâ XVIII, 54 and B. S. I. 3, 2, IV. 4, 2. etc.

The Sūtrakāra answers 'Divine Grace has to depend on Purusha.' Purusha (Supreme Deity) is therefore nondifferent and yet higher than Avyakta, Divine Grace. Divine Grace is the means (sādhana) and the Supreme Deity is the summum bonum (Phalam). Avyakta and Purusha stand to each other as means to summum bonum.¹

The same passage is further discussed from another point of view. Sankara observes that the Sāmkhyas accept Prakṛiti to be an object of knowledge (jñeya), but in the passage under discussion Avyakta is not mentioned as jñeya, and Avyakta is not therefore Prakṛiti. Avyakta, he says, can be a body because though not itself jñeya, it is yet mentioned as useful for the purpose of throwing light on the highest place of Vishnu, in continuation of the simile of the chariot. If the Sāmkhyas were to urge an objection that later on in Kātha I, 3, 15 Avyakta is treated as jñeya, owing to asambhavam etc., Sankara would answer that the context still goes against them, since that passage refers to Prājña and not to Prakṛiti. Again, were Prakṛiti meant as jñeya, Nāchiketas would question and Yama would answer, but the absence of such a question or such an answer is enough to show that Prakṛiti is not jñeya. Nāchiketas put only *three* questions and Yama fully answered them. None of these refers to Prakṛiti.

Let us consider this. If Avyakta is not mentioned here as jñeya and therefore Avyakta does not mean Prakṛiti, it may well be urged that a body or Nescience too is not here mentioned as jñeya, and that Avyakta therefore does not mean a body or Nescience. And if Sankara were to observe that the knowledge of Prakṛiti is desired by the Sāmkhyas, whereas the knowledge of a body or of Nescience is not desired by a Mâyāvādin, this difference cannot at all better his position. The Sāmkhyas would

1. Avyakta is not only the Divine Grace but Divine Abode (Vide Gēetā XI, XII, XV) of the Supreme Deity. Avyakta and Purusha are both aspects of Brāhman, nothing but Brahman, and the Sāmkhya claim on the verses has thus been entirely repudiated by the Sūtrakāra.

desire the knowledge of Prakṛiti simply for distinguishing it from Puruṣha, such a knowledge of both being necessary for the distinction of Prakṛiti and Puruṣha. The knowledge of Prakṛiti *per se* has very little value even with the Sāṃkhyas. Saṃkara too in spite of himself will have to admit that at least for the distinction of Ātman and Avidyā, the knowledge of both is equally necessary. One cannot realise the absolute existence of Ātman unless he knows that Nescience is *sadasat*, whereas Ātman is really *sat*. The difference drawn between Prakṛiti and Nescience is therefore a false and untenable distinction, so far at least as their knowledge is concerned.

Again, Saṃkara should observe that the passage refers to Prājña and this Prājña is but *īśvara*, who, according to Saṃkara, is not *jñeya* but merely an object of worship (*upāsya*). If he admits that Prājña means Niguna Brahman, the difference between Prājña and Niguna Brahman drawn by him with so great a tenacity becomes thoroughly inconsistent.

To exclude Prakṛiti Saṃkara says that three questions refer to Fire, Soul and Paramātmā. But Saṃkara finds it very hard to answer the objection raised by the Sāṃkhyas whether the question regarding the Soul and Paramātmā is only one or the questions regarding them are separate. If the question is only one, there will be a contradiction in the Sūtra, for the total number of questions will then be two and not three. If the questions are distinct, the question regarding Paramātmā (Kāth. I, 2, 14) cannot be included in any of the three boons (1) pacification (*Saumanasya*) of the father (2) *Agnividya* and (3) *Ātmavidya*. If another fourth boon be imagined, the word "*Tritīya*" (third) in the text goes against Saṃkara. And, moreover, when the question about Paramātmā is thus not included in the three boons, and when Saṃkara does not consider it a mistake to assume a question in excess of the number of the boons granted, he cannot similarly object to the Sāṃkhyas if they assume an explanation about Pradhāna in excess of the number of questions put. Saṃkara's answer to this objection—that the question regarding the Soul and Paramātmā is only one because they are identical, and that the

સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ.

નડીઆદમાં 'ગાદીકદેશી' પુસ્તકાલયમાં આપણા સમ્પ્રદાયના હસ્તલિખિત બહુ અન્ય પ્રાપ્ત થયા છે. કહે છે કે આ પુસ્તકોમાંનો કેટલોક ભાગ દલિયો દેશમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. આ અન્યોની સન્તોષપ્રદ વ્યવસ્થિતિ થતાં કાંઈક વિદ્યમ્ન થશે, તથાપિ એ અન્યાસમયું અને વિશેષતઃ હસ્તલિખિત અન્યનું મર્વ તન્ન શાંકરવેદાન્તનિષ્ણાત મનઃસુખરામના પુત્રના. તનુસુખરામને અધીન છે, તેથી અન્યદિદ્ધુના અધિકારપ્રમાણે અન્યોનો સુચિનિર્માણ સુકર છે. આ અમૂલ્ય હસ્તલિખિત અન્યોની સન્તોષકારક વ્યવસ્થા દેવદાસ કાલમાં કરી આપણની લબ્ધ મેવા અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ એ નડીઆદના પૃથ્વીમંદિરના મોહનલાલ શાસ્ત્રીજીનું અણોભાગ છે !

ગજનગરમાં શ્રીનટવરજીજીના પૃથ્વીમંદિરમાં આવી પણ અધિક હસ્તલિખિત અન્યોનો સંગ્રહ છે તેની પણ સુવ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર ભગવંત્રેણાર્થી શ્રીમધુસૂદનજીજીને થઈ જાય તો પુષ્ટિમાર્ગે વૈજ્યવેનું મહાભાગ !

વે. શા. સં. બલભદ્રભટ્ટ તરફથી શ્રીપ્રમુનાજીજીનું શ્રીગુમાજીજીજી અને શ્રીદરિશયજીજી સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે, નિર્મિત્ત પણ આના.

નડીઆદના ગાયાદિક વૈજ્યવ નિબુવનેદોમ પીનામ્પરદાસ સાહે સર્વપ્રાપ્તીકામમેન શ્રીવલ્લભજીજી ગુર્જર અનુવાદ સાથે પ્રગિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કહે છે કે શ્રીમદ્વૈષ્ણવાધીમરના સ્વરૂપજીજીસુમાવને આ સ્વરૂપપ્રતિપાદક અન્ય કાંઈ પણ મૂલ્ય વિના જ આપણમાં આવશે.

શ્રીદેવકીનન્દનજીજીમહાગજની રમુતિની રક્ષણે લેમના ચિ. શ્રીસુવલ્લભજીજી આગિતું મેળાઈકે 'વૈજ્યવમર્મપનાકા' નામનો મગિકનો પ્રથમ અંક શ્રીગુમાજીજી મહામહેન તારને જિંમે પ્રકટ કર્યો છે.

પુષ્ટિમત્તિસુધા.

નાયમાત્રા પ્રવચનન લભ્યો ન મેધયા ન વહુના ધુત્તમ

યમેવૈષ દૃશ્યતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા દૃશ્યતે તન્નુ સ્વોમા

નાઈ વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેકયયા ।

શક્ય પૂર્વવિધો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટવાનસિ માં યયા ॥ ૨ ॥

મતયા સ્વનન્યયા શક્યઃ અહમેવાવિધોર્જુન ।

સાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન ખવેદું ચ પરન્તપ ॥ ૨ ॥

પર્વ ૭૨. શ્રીકૃષ્ણાજ્ઞ ૫૧૪૨. આશ્વિન, કાર્તિક કૃષ્ણ ૧૧. શ્રીવલ્લભાજ્ઞ ૪૩૬. [અ. ૬, ૮]

તત્રી તથા પ્રકાશક,

પાડીકાલ નગીનદાસ શાહ. બી. એ. એલ. એલ. બી. વકિલ, હાઇકોર્ટ, મુંબાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

લેખકાદિ.

૧. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

વે. શા. સં. મમલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ.

૨. ચંદ્રમણીચંદ્રાચાર્ય ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

સ. પ્રકાશક.

૩. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

૪. શ્રીમદ્દાદ્યમુર્તીનું ગાન ।

વે. શા. સં. ગણપતિરામ કાલીચંદ્ર શાસ્ત્રી.

૫. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

૬. શ્રીમુકુન્દરાયચંદ્રક ।

૭. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

વે. શા. સં. મોહનચંદ્ર પ્રભાકરચંદ્રક ૫૩૭.

૮. An Examination of Sankara's Refutation of the Sankhya Theory.

M. G. Shastri M. A.

૯. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

વે. શા. સં. મમલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી.

એમ. એ.

૧૦. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

સ. પ્રકાશક.

૧૧. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

શ્રીમુકુન્દરાયચંદ્રક.

૧૨. ઈન્દ્રેશ્વરચંદ્રસુચીધિતીર્થી ।

નારિંદ લવાગમ ૩. ૨-૩-૭

પ્ર. ૧૫૦.

Printed by Shri Lal Mangal Das Shah at the Gujarat Printing Press Panch Anis, Ahmedabad.
Printed by Shri Lal Mangal Das Shah at the Gujarat Printing Press Panch Anis, Ahmedabad.

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત સત્ય છે.

૨. જગત, જીવ, અન્તર્યામી, અક્ષર ઇત્યાદિનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.

૩. જીવે અવિદ્યાથી કલ્પેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.

૪. જીવ આણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.

૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.

૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાંઠાપત્ર વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ જીવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.

૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજ.

મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં ઉત્સાહી રામાનુજ સંપ્રદાયીઓએ વિશિષ્ટાદ્વૈત કોલેજ કાઢી છે. બાટીઆ હાઈસ્કૂલની રકમમાં થોડીક જ વૃદ્ધિ કરવાથી સુમાઈમાં શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજ ખોલી શકાય એમ છે. માત્ર શ્રીમદ્વેદાંતસાચાર્યજીના શ્રીમાન અનુયાયીઓની વિદ્યા પ્રતિ અલિરુચિ વૃદ્ધિ પામતી બધે એ જ સ્પૃહણીય છે. આવી સામ્પ્રદાયિક શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજમાંથી અણુભાષ્ય વિદ્વન્મણ્ડલ જેવા વિક્રંત ગ્રન્થોના જ્ઞાન સાથે બી.એ.નીકઅને એમ.એ.ની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામવાથી શ્રીમદ્વેદાંતભાષીશ્રવના સમસ્ત સનાતન સંપ્રદાયને સ્પર્ષ લાભ છે.

॥ श्रीसुबोधिनीजी ॥

॥ श्रीवेणुगीत ॥

નામ અને રૂપ એમ બે પ્રકારે ક્રીડાકર્તા પુરુષોત્તમનું સૂક્ષ્મ બીજરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે ગાયત્રી, વૃક્ષરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે વેદ, અને ફલરૂપ રસરૂપ અભિસન્ધિ. સ્વરૂપ તે શ્રીમદ્ભાગવત. આસ્વાદ્યતાના પ્રતાપે કરીને બીજંથી અને દ્રુમથી રસાત્મક ફલનો સમુત્કર્ષ સર્વાનુભવગોચર છે, તેથી એક પ્રકારે બીજાત્મક ગાયત્રીથી અને કદંબદ્રુમાત્મક વેદથી પણ નિર્ગલિત તત્કલ રસાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતનો સમુત્કર્ષ સદગ્ધ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ અભિસન્ધિથી પરામર્શ કરતાં તો ગાયત્રીમૂલક વેદાર્થરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના અભ્યાનન્દાધિક ફલાત્મક ભગવદ્સત્ત્વ જ યથાધિકાર પાન ઉત્તમોત્તમ જીવનનો સુમહાન ઉદ્દેશ છે એમ નૈસર્ગિક પ્રતીતિ થઈ જાય છે. ગાયત્રીભાષ્યદ્વારા વેદનું સપ્રકાશ તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણદ્વારા ગીતાનું, અને શ્રીમદ્ભાષ્યભાષ્યદ્વારા અભ્યાસનું સ્વાસ્થ્ય સુવિસ્તૃપ્ત કરવાના મહામગલ પ્રસંગમાં જ પ્રસ્થાનત્રયીની સર્વાન્તર રસાત્મક ભગવાનન્દની અનુરૂપ રૂપરેખાનાં સર્વોપાયક દર્શન કરાવી લીધા પછી ચતુર્થ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધદુઃખહરણુરીલ 'હરિ આનન્દૈકસ્વરૂપ મધુરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના અગાધ લીલાવારિધિમાં જ શ્રીમદ્ભલાધીશ્વરનો આન્યન્તિક નિરોધ આ પ્રકારે અત્યંત કમનીય છે. નામરૂપક્રીડારીલ પુરુષોત્તમના ગાયત્રીમૂલક નિગમાર્થરૂપ પ્રસ્થાન-ચૂડામણિ રસાત્મફલરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપદ અનુભૂયમાન પરમમધુર કૃપાનન્દનો શ્રી-સુબોધિનીજીસ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવ કેવલ અન્તરંગ કોટિમાં વિરલ શ્રીપદ્મતાલલસાદિ નિજજન-ને જ અર્થે થયેલો છે. શ્રીમદ્ભલાધીશ્વરનાં સર્વસ્વમૂલ શ્રીસુબોધિનીજી ગાયત્રીની પણ ગાયત્રી છે, વેદનો પણ વેદ છે, ગીતાની પણ ગીતા છે, સૂત્રનું પણ સૂત્ર છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દર્શનનું પણ દર્શન છે, ફલનું પણ ફલ છે, રસનો પણ રસ છે, આ મહા-મહિષ સદ્ગદર્શનકર્મકામુખાસન્નિતા સ્વરૂપમધુરિમાના આસ્વાદ્યર્થે શ્રીવેણુગીતજેવા? એક પણ અધ્યાયના ભાષ્યમાં સહદય અવગાહન સુપર્યાસ છે.

પૂર્વવિશેષણુવિશિષ્ટ દ્વાન્દ્વશસ્ત્રન્ધાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના ૩૩૨ અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ-ની સર્ગોદિ આશ્રયાન્ત દશવિધ અનન્ત લીલાનું સુનિપુણ પતિપાત્ન છે. અનન્ત દશવિધ લીલાએ કરીને પણ વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમનું હૃદય તો અનિરોધલીલા જ છે, તેથી નિરોધલીલા-પ્રતિપાદક દશમ સ્કન્ધ પરમનિગૂઢ છે. ૮૭ અધ્યાયના આ હૃદયાત્મક પરમનિગૂઢ નિરોધ-સ્કન્ધમાં જન્માદિ પંચ પ્રકરણુ છે. ભક્તિથી પણ ઉત્કૃષ્ટ નિરોધદાનમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપે કરીને પ્રાદુર્ભાવની વ્યપેક્ષા છે, તેથી ચાર અધ્યાયના પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવપ્રકરણમાં સ્માર્ત ત્રિમૂર્તિથી પણ અધિક ચતુર્મૂર્તિ પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યની પરિશીર્તના છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ

૧. શ્રીસુબોધિનીજીમાધી જ શ્રીમદ્વત્સાધીશ્વરના સિદ્ધાન્તસ્વારસ્યના કોમલ જ્ઞાસુને અર્થે શ્રીવેણુગીતધ્યાય ઉદ્દેશ છે.
૨. નિરોધમગ્ધનું જાખ્યાન શ્રીસુબોધિનીજીના દશમ સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયના વ્યાખ્યાન-પ્રસંગે થયેલું છે.

ફલ છે, તદનિરિક્ત કાંઈ ફલ જ નથી આ ભક્તિમાર્ગમાં મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અન્યથા ફલ-
ત્વનો વ્યપદેશ પણ પુરુષોત્તમના ફલાત્મક સ્વરૂપના કેવલ સમ્યન્વમાત્રથી જ થતે છે.
પુરુષોત્તમનો ફલાત્મક સાક્ષાત્સ્વરૂપસમ્યન્વ જોવો તામસને થાય છે તેવો ઇતરને થતો નથી
તેથી અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃની પણ કવચિત્ સ્થલવિશેષમાં તો અવ્યાપ્તિ પણ સ્પષ્ટીય થઈ
રહે છે. સાર્વિક જીવની અભિરુચિ જ્ઞાનાદિ વિદિત માર્ગને વિષે અને વિદ્યેષાત્મક રાજસ જીવનો
વ્યાસગ કર્મને વિષે હોય છે, તેથી સ્વભાવનો અન્યથાભાવ ન થયેલો હોવાથી વિદિત જ્ઞાનાદિ-
માર્ગમાં અભિરુચિમાન સાર્વિકને અને લૌકિકલૌકિક કર્મમાં વ્યામક્ત વિદ્યેષવાન રાજસને
ફલાત્મક પુરુષોત્તમસ્વરૂપની વિસ્મૃતિનો સંભવ હોવાથી તાદૃશ મહારમરૂપ ફલમર્થન્ય
નિરોધ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, પ્રત્યુત તામસ જીવમાં તો મૌઢ્ય હોય છે તેથી જ્યાં
આગ્રહ પડે છે ત્યાંથી કાંઈ પણ પ્રકારે જતો જ નથી એમ લોકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય
છે. ફલરૂપ ભગવત્સ્વરૂપવિષે શ્રીવ્રજજનનો એવો તો સદજ સ્તેદ થઈ ગયો કે ધર્મનો
પણ ઉપદેશ માક્ષાદ્ ભગવાને કર્યો તોએ તે ભગવત્સ્વરૂપાનિરિક્ત ધર્મનો અંગીકાર ન જ
કર્યો અને આગલ પ્રભુસ્વરૂપાનિરિક્ત જાનનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો, તેથી સર્વો-
ત્મતાએ નિરોધ તો કેવલ શ્રીવ્રજજનને વિષે જ ફલીમૃત થયોઃ તામસ ધર્મના આ સામ્યે
કરીને અને પુષ્ટિમાર્ગની ગતિ મર્યાદાથી વિપરીત જ છે એ પણ જણાવવાને જન્મમ્મક-
રણથી અગ્રિમ ૨૮ અધ્યાયના પ્રકરણને ‘તામસ’ મંત્રા અર્પવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તો
આ પ્રકરણ તામસ નથી પરંતુ નિર્ગુણ જ છે, અને જે નિસ્સાધન ભાગ્યવાનતા નિરો-
ધદાનાર્થ પરિપૂર્ણ શ્રીપુરુષોત્તમનો અત્ર સાક્ષાત્ પ્રાદુર્ભાવ થયો ને શ્રીવ્રજજન પણ તામસ
નથી પરંતુ નિર્ગુણ જ છે, ‘તેથી મદ્ભક્તિયુક્ત મદાત્મક યોગીને પ્રાયઃ નથી અત્ર જ્ઞાન
હતકર કે નથી વૈરાગ્ય હિતકર’ ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્યથી ‘અને સ્વર્ગ અપવર્ગ અને નરકને
વિષે તુલ્યાર્થદર્શી’ એ વાક્યથી જ્ઞાનવૈરાગ્યસાધ્ય મોક્ષની પણ નન્કતુલ્ય ગણના હોવાથી
ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનાદિમાર્ગની હીનતા અને ભગવદેકનિષ્ઠ વિશુદ્ધભાવવાન શ્રીવ્રજજનનું સર્વો-
ધિકત્વ શાસ્ત્રમિદ્ધ જ હોવાથી પ્રાકટ્યથી પછી ત્વરિત જ નિરોધદાનમાં મુખ્ય અધિકારી
શ્રીવ્રજજનનો જ પ્રસંગ આ પારિભાષિક તામસ પરંતુ વસ્તુતઃ નિર્ગુણ જ પ્રકરણમાં પ્રસાસ્યો.
પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ જ સાધનનિષ્ઠને અર્થે નથી, પરંતુ કેવલ નિસ્સાધનને જ અર્થે છે,
તેથી કેવલ સ્વરૂપાકાંક્ષી નિસ્સાધન શ્રીવ્રજજનનાં પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફલ પણ સર્વેશ્વર
સર્વોત્તમ પ્રાદુર્ભૂત ઉપ્રભુસ્વરૂપ જ સ્વનુઃસ્થઈ જાય છે એ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરવાને આ તામસ
પ્રકરણના પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ ચાર અધ્યાન્તર વિભાગ છે. નિજ સ્વરૂપ-
પ્રાકટ્યથી પછી પ્રમાણુત્મક બાલલીલાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને પ્રેમનું દાન કરે
છે, પ્રમેયાત્મક ગોચારણાદિક્ષીજ્ઞાનો અંગીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને આસક્તિનું દાન કરે છે,
અને સાધનાત્મક શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ લીલાનો ઉરીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને વ્યસનનું
દાન કરે છે. નિસ્સાધન શ્રીવ્રજજનને આ સ્પૃહણીય પ્રકારે પ્રમાણુરૂપ પ્રેમ પ્રમેયરૂપ

૧. સર્વમાધનરાહિત્યં ફલાક્ષાં યત્ર સાધનમ્ । ફલં વા નાપ્નત યત્ર પુષ્ટિમાર્ગ સ કથ્યતે
દંત્યાદિ સુલક્ષણે કરીને લક્ષિત.

૨. અદ્વન્યાપ્તં નિશિ શયાનમતિશ્રમેણ્ સ્લોકે કરીને સુવર્ણિત.

૩. ઇતરત્ર તો પ્રમાણુપ્રમેયસાધનફલનિર્વાહ ધર્માદિથી પણ સુસમ્ય જ છે

આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યસનનું—સર્વાત્મભાવનું—પણુ સ્વરૂપતઃ જ દાન કરીને જ્ઞાનનંદથી પણુ અધિક પરમવિમલભગ્નનાનંદાત્મક પુષ્ટિમદારસરૂપ શ્રીરાસોત્સવાદિ અવિચલ નિલક્ષી-લામાં મધ્યપાતાત્મ પ્રવેશરૂપ ઉત્કૃષ્ટાત્કૃષ્ટ ફલનું સહજ દાન કરે છે. પારિભાષિકનામસ પ્રકરણની અને સાક્ષાત્સ્વરૂપે કરીને નિરોધમહાફલદાનાર્થ આરંભન કદપમાં પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુની એકાદશ સમાની શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય રસપ્રચુર લીલાવર્ણનાની પણુ ઉપસંહૃતિ, અત્ર જ થઈ જાય છે. નિરોધસ્કન્ધના આ પ્રકારના દ્વિતીય તામસ પ્રકરણના મધ્યમાં 'મધ્ય-મણિવત્ દ્વિતીય અવાન્તર પ્રમેય પ્રકરણના અન્તમાં સર્વાન્તર રેમધ્યનાયક આરમ્ભસ્વરૂપ શ્રીવેણુનિનાદનો સર્વોપકારક પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જે સ્વરૂપાત્મક સુધાના સંવલનવિના; પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુના પણુ રસાત્મ સ્વરૂપમા આધિર્ભવિકતા ન સમર્પાતા અગ્નિમ સર્વ જ લીલાનો આરિર્ભાવ સુદુર્ઘટ થઈ જાય.

શ્રીમદ્ભલાધીશ્વરે આદત ક્રમથી શ્રીદશમસ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના ૧૮મા અધ્યાયમાં શ્રીવેણુ-ગીતનો પ્રમંગ છે. આ સર્વ અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણમાં આસક્તિની અધ્યાયાર્થ. જ વર્ણના છે એ અષ્ટ કરવાનું છે, તેથી પ્રમેયપ્રકરણના આ

અન્તિમ સમય અધ્યાયમા શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ વર્ણન

કયું છે. ગત ૧૭મા અધ્યાયના 'જનાસ્તાયં જહુર્ગોપ્યો ન કૃષ્ણહૃતચેતસઃ પર્યન્તના

૪૫મા શ્લોકમાં અને તેથી પણુ પૂર્વ શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું અસ્ફુટ-સામાન્ય-

વર્ણન તો છે જ, તથાપિ આ અધ્યાયમા તો શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ-વિશેષ-

નિરૂપણ છે. આસક્તિ વર્ણનથી સ્ફુટ થાય છે, પ્રથમ પણુ આસક્તિ તો હતી જ પરન્તુ

વળુન ન હતું તેથી આસક્તિ અસ્ફુટ હતી, પરન્તુ આ અધ્યાયમાં તો વર્ણન છે તેથી

આસક્તિ સ્ફુટ છે. ભગવચ્ચરિત્ર જ વર્ણ્ય છે, અને ભગવાનનું દિવસચરિત્ર અને રાત્રિ-

ચરિત્ર એમ તે વર્ણ્ય ચરિત્રનો દ્વિવિધ ભેદ છે, તેમ શ્રીગોપીજન અને ગોપવર્ગ એમ

વર્ણ્યકનો-વર્ણનકનોનો-પણુ દ્વિવિધ ભેદ છે. ભગવત્કૃત દિવમચરિત્રનુ જ્ઞાન શ્રીગોપીજન

કરે છે તેમ જ ભગવત્કૃત રાત્રિચરિત્રનુ જ્ઞાન ગોપવર્ગ પણુ કરે છે, તેથી યદ્યપિ

શ્રીગોપીજનનો જ નિરોધ તો મુખ્ય છે તથાપિ યથાધિકાર ગોપવર્ગને પણુ આ

પ્રકરણમાં નિરોધનું દાન થયું છે એમ મિદ્ધ થાય છે. બાલકો જે કાંઈક વૃત્ત અનુભવે

છે તે નિજ આત્મસ્વભાવથી જ ઉત્સાહપૂર્વક મર્વસમક્ષ કથે છે તેમ ગોપવર્ગ કાંઈ

અત્યસ્વભાવથી જ સર્વસમક્ષ ભગવચ્ચરિત્રનું કથન કરતો નથી, પરન્તુ પ્રભુવિષયક

આસક્તિથી જ કથન કરે છે, અને આસક્તિનો તો આ સ્વભાવ જ છે કે જે પ્રભુચરિત્ર-

નું સર્વસ્વતાએ જ્ઞાન થયું છે તેનું વ્યક્ત કથન સર્વમમક્ષ જ નહિ પરન્તુ દેવલ સમાન-

શીલમમક્ષ જ તે આસક્તિ કરાવે છે. પ્રભુને વિષે ગોપવર્ગ આસક્ત છે તેવાં જ આસક્ત

શ્રીગોપીજન પણુ છે, તેથી ગોપવર્ગ સ્વરામાનરીલ શ્રીગોપીજનસમક્ષ જ સ્વસ્વગેહમાં

સ્વમર્વસ્વ ભગવચ્ચરિત્રનું વ્યક્ત કથન કરે છે. નિજ સર્વસ્વનું આ પ્રકારે આસક્તિપૂર્વક

વ્યક્ત કથન સમાનરીલની જ સમક્ષ થાય છે, તેથી તે કથન સુન્દર છે. આથી સુવ્યક્ત

૧. પાર્શ્વેય મણિની પણુ અતિરાયિત શોભાના નિદાનમૂત.

૨. શ્રીનંદાવધમાં શ્રીવેણુગીતપ્રસ્તાવમા અને શ્રીરાસોત્સવપ્રસ્તાવમાં એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપાત્મ પ્રાદુર્ભાવમાં પણુ સુમધ્ય.

થઈ રહે છે કે જેમ દિવસે શ્રીગોપીજન ગુણગાન કરે છે તેમ રાત્રિએ ગોપવર્ગ પણ ગુણ-
ગાન કરે જ છે. પ્રમેયપ્રકરણની પ્રારંભમા પણ આ જણાવ્યું જ હતું અને આ પ્રકરણના
અન્તમાં અત્ર પણ અન્તરંગકીડાર્થ વનપ્રવેશપ્રસંગમાં ‘ સગોગોપાલકઃ ’ ‘ ગોપચુન્દૈઃ ’
પ્રત્યાદિથી ગોપવર્ગનો સહભાવ કથીને તેનું પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું. એમ ન હોય તો જેમ
વ્રતવરદાનપ્રસ્તાવમાં પ્રભુ પ્રધાર્યા ત્યારે ગોપવર્ગને સાથે ન લેતાં અભીષ્ટ કાર્યની મમાસિથી
પેદી જ ગોપસહિન? થઈ ગયા તેમ અત્ર પણ પ્રભુ એકાકી જ પ્રધારત. અન્તરંગ-
કીડાર્થ વૃન્દાવનપ્રવેશપ્રસંગમાં ગોપનો સહભાવ જ ગોપવર્ગની પ્રભુવિષયક આસક્તિ
સિદ્ધ કરે છે. દિવસે શ્રીગોપીજન આસક્તિપૂર્વક ભગવચ્ચરિત્રનું વર્ણન કરે છે એ
તો આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જ છે. દિવસે સમસ્ત શ્રીસ્વામિનીજીની શ્રીમદ્ગોકુલમાં નિજ
ગેહમાં મિથિ છે, તથાપિ ભગવાન વનમાં જે જે લીલા કરે છે તે મર્વ લીલાને ભગવદ્-
ભાવના સામર્થ્યે નિજ હૃદયમાં અનુભવીને ગાન કરે છે, તેમ સમસ્ત ગોપવર્ગ પણ
રાત્રિગત ભગવદ્લીલાને અતિશયિત આમકિતના અનુભાવે સ્વસ્વહૃદયમાં અનુભવીને
ગાન કરે છે પરન્તુ ભગવદ્કૃત ગોપવર્ગગેય રાત્રિલીલા અતિગોપ્ય છે તેથી શ્રીશુકે
શ્રીમદ્ભાગવતમા તે લીલાનું સ્પષ્ટ કથન ન કર્યું, શ્રીગોપીજને દિનલીલાનું ગાન કર્યું એમ
કથનમાત્રથી જ ગોપવર્ગે પણ રાત્રિલીલાનું ગાન કર્યું એમ કથાર્થ જ રહે છે. અત્ર
શ્રીસ્વામિનીજીકૃત ગુણગાનના કથનથી અન્ય તદનુરૂપાણિ શ્લોકમાં ઉક્ત ગોપવર્ગે કરેલા
ગુણગાનનું સહજ સ્મરણ થઈ જાય છે. ભગવદ્લીલાના ગાનનું કારણ આસક્તિ છે, આસક્તિ
કારણ છે, લીલાગાન કાર્ય છે, વહી, જ્યાં જ્યાં આસક્તિ સિદ્ધ છે ત્યાં ત્યાં તેનું કાર્ય
ગુણગાન પણ સિદ્ધ જ છે, શ્રીગોપીજન આસક્ત છે તેથી શ્રીગોપીજન ગુણગાન કરે છે,
શ્રીગોપીજનની અને ગોપવર્ગની ઉભયની પ્રભુને વિષે આસક્તિ સમાન છે, ગોપવર્ગની
પણ પ્રભુને વિષે આસક્તિ છે જ એ તો અથમ જણાવ્યું છે, તેથી ગોપવર્ગની આસક્તિનું
કાર્ય લીલાગાન પણ જણાવી જ દીધું છે, કેવલ એટલું જ કે રાત્રિચરિત્ર નિતાન્તગોપ્ય
છે તેથી ગોપગેય રાત્રિચરિત્રનું માત્ર સ્પષ્ટ કથન શ્રીશુકે ન કર્યું. આ શ્રીવેણુગીતાધ્યાયમાં
૨૦ શ્લોક છે, તેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણિત વૃન્દાવનપ્રવેશ અને દ્વિતીય શ્લોકમા
વર્ણિત શ્રીવેણુકૃજનરૂપ બોધન શ્રીગોપીજનની આસક્તિના ઉદ્બોધનને-ઉદ્દીપનને-અર્થ છે,
પૂર્વાધ્યાયમાં ગોવૈસ્તયોરદ્ભુત શ્લોકમાં ગોપવર્ગની અને આ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની
ભગવદ્ગુણમાં જ આસક્તિ સ્ફુટ છે, તથાપિ કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવાનું છે. ભગવદ્-
ગુણને વિષે આસક્તિ કાર્ય છે, અને ભગવાનને વિષે આસક્તિ કારણ છે, ભગવાનને વિષે
આસક્તિ હોય તો જ ભગવદ્ગુણને વિષે આસક્તિ સંભવે, કારણવિના કાર્ય મંભવે નહિ,
ભગવાનના ગુણવિષે આસક્તિરૂપ કાર્ય તો સ્ફુટ છે જ, તેથી ભગવાનને વિષે આસક્તિ-
રૂપ કારણ પણ વિદ્યમાન છે એમ નિશ્ચય છે. જ્યાં જ્યાં ગુણમાં આસક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં
ગુણીમાં પણ આસક્તિ હોય જ એવો કાંઈ નિયમ નથી એમ અનિયમ કહીને ભગવદ્-
સક્તિ કદાચિત્ ગુણસમ્યન્ધથી થયેલી ગોંણી હશે એમ પણ ન માનવું. પ્રથમ પ્રેમનો
પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તદનન્તર આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય છે, તેથી ભગવદ્સક્તિ ગોંણી
નથી પરન્તુ સુખ્યા છે, પ્રેમપૂર્વિકા જ છે. પ્રેમ ન હોય તો ગોપાલક કહીને સખામ-

હલનો સહભાવ જ ન હલન. પ્રેમનો પૂર્વભાવ છે અને આસક્તિનો-ઉત્તરભાવ છે, પૂર્વ-ભાવના નિરૂપણવિના ઉત્તર ભાવનું નિરૂપણ ન સંભવે, તેથી અત્ર 'પ્રેમનું' પણ નિરૂપણ છે જ. વૃન્દાવનપ્રવેશરૂપ પ્રથમ શ્લોકમાં આ પ્રેમનું કથન છે, અને ઉદ્દેશ્ય જ પ્રેમમાંથી આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય છે, તેથી દ્વિતીય શ્લોકમાં વેણુકૃજનરૂપ ઉદ્દેશ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. લૌકિક પ્રેમ હોય તો કાકિલાદિકના કૃજનથી પણ તેના પ્રેમનો ઉદ્દેશ્ય થઈ જાય, પરંતુ 'અલૌકિક ભગવદ્વિષયક પ્રેમનું' ઉદ્દેશ્ય તેમ થઈ શકતું નથી, તેથી અલૌકિક પ્રેમના ઉદ્દેશ્યનાથે અલૌકિક વેણુકૃજન થયું. વેણુનું કૃજન પણ યઃકથન કરી લે તો અલૌકિક પ્રેમનો ઉદ્દેશ્ય ન થાય તેથી વેણુકૃજન પણ પ્રભુએ સ્વતઃ જ કર્યું. વેણુકૃજન-રૂપ માત્ર ઉદ્દેશ્યન જ પ્રભુએ સ્વતઃ કર્યું અને પ્રેમ તો અવિદિત અવણાન્નિસાધને જ કરીને જ પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થઈ જ ગયો. હલનો એમ પણ નથી. પ્રેમ આમકિનની પૂર્વાવસ્થા છે, અને તે પ્રેમનું પણ દાન હરિએ જ સ્વતઃ કર્યું. પ્રમાણપ્રકરણીય લીલા પ્રકટ કરીને પ્રભુએ સ્વસ્વરૂપ વિષે પ્રેમનું દાન અને પ્રમેયપ્રકરણીય લીલા પ્રકટ કરીને આસક્તિનું દાન શ્રીવજ્રજનને કર્યું. વૃન્દાવનમાં સગોગોપાલપ્રવેશપૂર્વક વેણુકૃજન કરીને તે આસક્તિના ઉદ્દેશ્યનાથે વેણુકૃજન પણ અન્ન કાષ્ઠએ નહિ પરંતુ હરિએ જ કર્યું. પ્રેમ આસક્તિ અને ઉદ્દેશ્ય વેણુકૃજન એટલું જ માત્ર ભગવત્કૃત છે એમ નહિ પરંતુ અત્ર તો મર્વ જ સામગ્રી ભગવત્કૃત છે, કારણ કે પ્રભુ નિજ અંગીકારમાત્રથી જ સર્વ મિદ્ધ કરે છે. સાધનની સમ્પત્તિ પણ સ્વતઃ જ કરી લઈને પ્રભુ હલદાન કરે છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ જ સાધન છે. યમેવૈષ જ્ઞુતે ઇત્યાદિ શ્રુતિરૂપાનું યુથ અત્ર પ્રમાણકાંક્ષીને પણ સતોષ સમર્પે છે. પ્રેમ આમકિન ઉદ્દેશ્ય કૃજન સર્વ જ સામગ્રી ભગવત્કૃત અલૌકિક છે તેથી અત્ર કાકિલાદિકના ઉદ્દેશ્યના નિષેધથી મર્વ જ હુટ લૌકિક અવિદિત પ્રકારનો નિષેધ થઈ ગયો. શ્રીગોપી-જનને વિષે ભગવાનનો પ્રેમ ન હોત તો પ્રભુ વૃન્દાવનપ્રવેશ જ ન કરત અથવા પ્રવેશ કર્યા પછી ઉદ્દેશ્યન ન કરત, પરંતુ પ્રભુએ તો વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ઉદ્દેશ્યન પણ કર્યું, તેથી ભગવાનનો શ્રીગોપીજનને વિષે પ્રેમ છે એમ નિશ્ચય થઈ જાય છે. 'ભગવાનનો પણ આપણે વિષે પ્રેમ છે' એમ જાણ્યા પછી જ શ્રીગોપીજનનો પ્રેમ ઉદ્દેશ્ય થયો અને તેથી રીતિએ જ ઉદ્દેશ્ય પ્રેમ મુખ્ય છે એ આદ્ય શ્લોકદ્વયે સુચવીને અગ્રિમ સર્વ જ વર્ણન આસક્તિપૂર્વક-મુખ્ય ભગવદાસક્તિપૂર્વક-જ થાય છે એમ શ્રીશુક વિશદ કર્યું. 'કુસુમિતવનરાજિ' શ્લોકમાં યદપિ ઇતર ઉદ્દેશ્યનની પણ ઉક્તિ છે તથાપિ વસ્તુતઃ અત્ય મર્વ ઉદ્દેશ્યનમાત્ર ભગવત્કૃત જ છે, કારણ કે આ સર્વ જ વર્ણન ભગવદ્-ગુણગાનમાં આસક્તિ શ્રીશુક કરે છે. આસક્તિપર્યંતનું અલૌકિક દાન થયું હોય તથાપિ ત્યાં-પર્યંત ભગવાન સ્વયં વિદ્યાનું દાન ન કરે ત્યાંપર્યંત પ્રભુના સ્વરૂપનું પ્રભુના ગુણનું અને પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન જ થઈ શકતું નથી એ યમેવૈષ જ્ઞુતે શ્રુતિનું સ્વારસ્ય છે. વૃન્દાવન-પ્રવેશપ્રભુકૃત વેણુકૃજનનું અવણુ કરીને શ્રીગોપીજનને વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો તથાપિ તે આમકિન કેવલ આસક્તિમાત્ર જ હતી વિદ્યામહિત આસક્તિ ન હતી, તેથી વર્ણનના-ગાનના-ઉપક્રમને અન્તે-તદ્વર્ણયિતુમારજ્યાઃ શ્લોકને અન્તે-વર્હાવાંઙ નટવરવપુઃ, કર્ણયોઃ, કાર્ણિકાર એ એક શ્લોક કરીને વિદ્યાનું-અભાસરૂપજ્ઞાનનું-સ્ફુટ-સપરિકર-વર્ણન છે. પ્રભુદત્ત પણ કેવલ આમકિનમાત્રવશાત્ ગાનનો ઉપક્રમ થયો, તથાપિ સ્મરવેગે મનઃવિદિષ્ઠ થઈ ગયું,

ગાન જ ન થઈ શક્યું, તેથી અન્તે પ્રભુએ સ્વતઃ શ્રીગોપીજનને વિદ્યાનું પણ દાન કર્યું, જે અલ્પસ્વરૂપાત્મક વિદ્યાનું મપરિકર વર્ણન વર્હાપીડે સ્લોકમાં સ્કુટ છે. અર્થાત્ ગુણુગાનમાં અપેક્ષિત પ્રેમ આસક્તિ અને વિદ્યા મર્વ જ સામગ્રી સર્વથા લગવદધીન જ છે. વિદ્યા પણ દ્વિવિધ છે, અમૂર્ત અને મૂર્ત, તેથી નાદબ્રહ્માત્મક અમૂર્ત વિદ્યા અન્તઃકરણમાં અનુભવાવીને તદ્વિદ્યાફલમૂત સ્વરૂપાનુભવ પણ પ્રથમ તો ગાનદ્વારા અન્તઃકરણમાં જ કરાવ્યો, અને સ્વલોકાત્મક વ્યાપિવૈકુંઠના આલ અનુભવાત્મક મૂર્ત વિદ્યાએ કરીને તે મૂર્ત વિદ્યાના ફલમૂત સ્વરૂપાનન્દાનુભવનું દાન તો બહિરંગસંગદ્વારા આગલ રાસોત્સવપ્રસ્તાવમાં જ કરશે. અત્ર દત્ત વિદ્યા અને તત્કલ અમૂર્ત છે, મૂર્ત વિદ્યા અને તત્કલનો પ્રમગ તો આગલ ફલપ્રકરણમાં જ કથારો. ‘વિદ્યા’ રાજ્દનો પ્રયોગ ઉપાસનામાં થાય છે તેમ સાક્ષાત્કારમાં પણ શક્ય જ છે, અથવા વિદ્યાનો અર્થ વિદ્યાશક્તિ જ થાય છે. વિદ્યાવિના લગવત્પ્રાપ્તિ નથી એમ વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે શ્રુતિનું મર્મ છે, તેથી શ્રીગજ્જનનમાં પણ વિદ્યાનું નિરૂપણ થાય છે. આ અધ્યાયના પ્રારંભથી પંચમ વર્હાપીડે નટ્વચરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં સ્લોકપર્યન્ત વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ એ પ્રકારે પંચ પર્વે કરીને યુક્ત વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે. પંચપર્વ વિદ્યાનું દાન થયું તે પછી જ શ્રીગોપીજનને લગવદ્ગુણુવર્ણનપ્ત લગવત્પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થઈ. પંચપર્વાત્મક વિદ્યાના નિરૂપણથી પછી જ વિદ્યાને અન્તે ગાનનો પણ ફલોન્મુખ ઉપક્રમ થયલો છે, તેથી આ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે, એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. પંચપર્વાત્મક વિદ્યાના અન્તમાં તત્કલ ગાનનો પ્રારંભ કલ્યા, તેથી ગુણુગાન બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે. વસ્તુતઃ લીલામ્થ છવને દાન થયલી વિદ્યા પણ અલૌકિક છે, અને શ્રીગજ્જરીમન્તિનીછને તે જ અલૌકિકવિદ્યાસમ્પત્તિનું દાન થયલું છે. આ અલૌકિકી લગવદ્તા લીલોપયોગિની વિદ્યાનાં વૈરાગ્યાદિ પંચ પર્વના સ્વરૂપ પણ તેવાં જ વિવક્ષણ છે. લગવદ્તિરિક્ત પદાર્થમાત્રમાંથી ગાનુરાગતી નિવૃત્તિ એ અત્ર વૈરાગ્ય છે, પુરુષોત્તમ રસાત્મક છે એવું જ્ઞાન અત્ર સાંખ્ય છે, ચિત્તની લગવદ્દેકપરતા અત્ર યોગ છે, લગવદ્દિરહમાં આત્મન્તિક તાપકલેશનો અનુભવ એ અત્ર તપ છે, અને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની આકાક્ષાથી રહિત લગવદ્સકિત અત્ર ભક્તિ છે. આ પંચપર્વ પુષ્ટિમાર્ગીય વિદ્યાનું શ્રીગજ્જમુન્દરીને દાન થયલું છે. પુષ્ટિમાર્ગીય લગવદ્દત્ત વિદ્યાનું પંચમ પર્વ જે લગવદ્સકિતરૂપ ભક્તિ તે ભક્તિનું-લગવદ્સકિતનું-આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ છે. શ્રીગોપીજનની આ પ્રકારની લગવદ્સકિત આ અષ્ટાદશ અધ્યાયનો-શ્રીવેણુગીતાધ્યાયનો-અર્થ છે. વર્હાપીડે નટ્વચરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં સ્લોકમાં ઉક્ત લગવત્સ્વરૂપાનુભવ તો બ્રહ્મભાવની પણ ઉત્તર દશા છે. આ અવસ્થા ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ય છે, મત્તયા મામભિજ્ઞાનાતિ સ્લોકમાં પ્રોક્ત ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ય અભિજ્ઞાતુ તે જ આ વર્હાપીડે સ્લોકાકલ લગવત્સ્વરૂપાનુભવ શ્રીગોપીજનને આ અભિજ્ઞારૂપ લગવત્સ્વરૂપાનુભવનું દાન થયું એમ લક્ષણવર્તા ફલમિદં ઇત્યાદિ સ્લોકમાં સુચ્યકત છે, તેથી આ અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે તે આસક્તિપૂર્વક જ છે એમ

૧. અમૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીલક્ષ્મણસટ્પદપદુમાર શ્રીમદ્ભુલ્લાધીશ્વરનાં સ્વરૂપનું અને મૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીમદ્ભુલ્લાધીશ્વરનાં સ્વરૂપનું ચિન્નન પણ ફલપ્રદ થશે.

૨. નવમરજ્યાર્ધરૂપ ભક્તિથી પણ આ ભક્તિ તો વિવક્ષણ જ છે

નિશ્ચય થઈ રહે છે. નિશ્ચય કરી લીધા પછી જ અભિન્ન જન સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. વર્ણન તો અક્ષરવર્ણનાં ફલમિદ્ શ્લોકથી જ પ્રારંભાય છે, એ વર્ણન આસક્તિ-પૂર્વક જ થાય છે, તેથી કેવલ સાધનરૂપ જ નથી પરંતુ ફલરૂપ જ છે, અને ફલરૂપ છે તેથી જ તે વર્ણન પંચપર્વા વિદ્યાના અન્તમાં થવડું છે. અવપર્વન્ત આ અધ્યાયના પ્રારંભના શ્લોકપદ્ધતું સ્વાસ્થ્ય સ્પષ્ટ થયું. આગલ ત્રયોદશ શ્લોક કરીને શ્રીગોપીજનકૃત ભગવદ્ગુણવર્ણન છે, અને અન્તિમ ૨૦મા શ્લોકમાં આ આસક્તિપ્રતિપાદક પ્રમેયપ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. શ્રીગોપીજનગેય શ્રીવેણુગીતના શ્લોકની ત્રયોદશ સંખ્યામાં પણ મર્મ છે. પ્રવાહી જીવ દ્વાદશમામાત્મક કાલને ઉપાસે છે, અને માર્યાદિક જીવ દ્વાદશાંગ પુરુષને ઉપાસે છે, પ્રવાહિજીવોપાસ્ય દ્વાદશમામાત્મક કાલથી અને માર્યાદાજીવોપાસ્ય દ્વાદશાંગ પુરુષથી પાગ શ્રીગોપીજનગેય પદાર્થ અધિક છે, ઉત્તમ છે, ત્રયોદશાંગ છે. શ્રીગોપીજનગેય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગવિ આ ત્રયોદશાંગ તત્ત્વ કાલથી પણ અધિક કાલાધિક-નિત્યસીલારથ-અને દ્વરાક્ષર પુરુષથી પણ ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષરવાનનું ફલ છે, તેથી શ્રીવજ્રસીમંતિનીમંગીન નિત્યસીલારથ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ શુભ અને લીલા મર્મ જ નિત્ય છે એમ મહજ સિદ્ધ થઈ રહે છે.

પૂર્વ-૧૭મા-અધ્યાયના અન્તમાં ભગવત્ત્રીકાર્થ શરદ્ધતું વર્ણન થયું. હવે આ અધ્યાયમાં ભગવાનનો દન્તાવનમાં લીકાર્થ પ્રવેશ ડયાય છે.

इत्यंशरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगान्धिना ।

न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोच्युतः ॥ ૧ ॥

અક્ષરાર્થ—આ પ્રકારની શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા અને પદ્માકરના સુગન્ધે યુક્ત વાયુએ વાત (વૃન્દાવનમાં) અચ્યુતે ગાયો અને ગોપાલ સહ નિવેશ કર્યો. ૧

વ્યાખ્યાન—‘આ પ્રકારની જે શરદે તે શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા વૃન્દાવનમાં અચ્યુતે પ્રવેશ કર્યો’ એમ શ્લોકના પદનો સમ્મન્વ છે. યદ્યપિ આ શ્લોકમાં ‘વૃન્દાવન’ પદનું સ્પષ્ટ કથન નથી, તદ્યાપિ પૂર્વ અધ્યાયમાં લીલાના અધિકરણદેશત્વે કરીને વનનું કથન છે, અને આ અધ્યાયમાં જ દ્વિતીય શ્લોકમાં ‘કુસુમિતવનરાજે’ પદમાં વનના ચિહ્ન છે, અને પંચમ શ્લોકમાં તો વૃન્દારણ્યxxxપ્રાવિશેત્ એમ સ્પષ્ટ જ ઉક્તિ છે, તેથી અત્ર પ્રવેશસ્થાન વૃન્દાવન જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે, અત્ર—આ અધ્યાયમાં—પણ પૂર્વવત્ આધિદૈવિકી શક્તિઓ સહ લીલા વક્તાવ્ય છે. ભગવાનની શક્તિઓમાં પણ ભગવદ્વ અત્રૌકિકત્વ નિત્યત્વ ઇત્યાદિક સ્વાભાવિક ધર્મ છે એ જણાવવાને, અને ભગવદ્ભોજ્ય શ્રીવજ્રસીમંતિનીજના અત્રૌકિકનિત્યમહજધર્મયુક્ત સ્વરૂપનું જેમને અભિજ્ઞાન જ નથી તેવા અનભિજ્ઞથી શ્રીસ્વામિનીજ્યોનું સ્વરૂપ શુભ રક્ષવાને, અત્ર શક્તિપદનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યાં—લીલામાં—નાયક ઉત્કૃષ્ટ છે એ જણાવવાને પ્રભુને અચ્યુત કહ્યા. સ્વરૂપથી જેમની કદાપિ ચ્યુતિ જ ન થાય એવા ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતનાયકની લીલામાં અનુભવિકા પણ ગાયો છે. લીલા-રસની અનુભવકર્તા ગાયો છે, તેથી પણ નાયકનો નિર્દોષ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ગાયો અનુભવિકા છે તેમ ગોપવર્ગ લીલામાં સેવક છે. શક્તિઓની—શ્રીવજ્રસીમંતિનીજની—નિર્ભ-અતા સિદ્ધ કરવામાં એ સેવકને વિનિયોગ છે. આ ગોપવર્ગ દેવ છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં,

ભાસન્ સુવિસ્મિતાઃના વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે એમની ઇન્દ્રિય નિર્દોષ છે, તેથી આ ગોપવર્ગ દેવ છે. શ્રીવજસીમાંતિનીજ સહ ભગવદ્દીક્ષામાં નિર્ભયતાસમર્પક નિર્દુષ્ટેન્દ્રિયવાન્ દેવસ્વરૂપ ગોપવર્ગ સાક્ષી છે. દેવના સાક્ષિત્વથી ભગવદ્દીક્ષાનું દિવ્યત્વ પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. સાક્ષી (૧) સ્વાર્થથી અને સ્વાર્થની અપેક્ષાથી પણ રહિત (૨) ફલભોગસમર્પક અને (૩) ફલભોગમાં યથાધિકાર અવર્તક હોય છે. આ સર્વ ધર્મ અત્રાનન્ન અન્તરંગ ગોપવર્ગમાં છે, તેથી ઉપનિષદાદિમાં પરમાત્માને સાક્ષી કહ્યા છે તેમ અત્રા ગોપને સાક્ષી કહ્યા. પ્રભુની નિર્દોષ પૂર્ણગુણ લીલામાં રમણ પણ જલના અને સ્થલના ભેદે કરીને દ્વિવિધ છે. નિર્ભર રમણમાં પવનની અપેક્ષા રહે છે. જલક્રીડામાં તો નિર્મલતાની અને શૈત્યતા અભાવની પણ અપેક્ષા રહે છે. જલ અતિશય શીતલ ન હોય અને નિર્મલ હોય તો જલક્રીડા પણ રસાલ થાય. ઋતુ શરદ છે, તેથી જલ નિર્મલ છે, અને અતિશય શીતલ પણ નથી. શરદે કરીને જ્યાં જલ સ્વચ્છ છે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો, કયા સ્થલમાં પ્રવેશ કર્યો એનો વિશેષતઃ નિર્દેશ આ શ્લોકમાં નથી. ક્રીડાર્થ જલપ્રવેશનો નિર્દેશ છે. પદ્માકરનો જે સુખુ-શૈત્યસહિત-ગન્ધ તે પદ્માકરસુગન્ધ, પદ્માકરસુગન્ધે કરીને યુક્ત તે પદ્માકરસુગન્ધ, એવા પદ્માકરના સુગન્ધ વાયુએ વાત વનમાં અચ્યુતે નિવેશ કર્યો. પવન ગન્ધવાન્ છે, તેથી જ ગન્ધભરને લીધે તે મન્દ પણ છે. ક્રીડામાં એટલું-શીત મન્દ સુગન્ધ પવન-જ અપેક્ષિત છે, આ શ્લોકમાં વિશેષણભૂત ધર્મનું જ પ્રાધાન્ય છે, તેથી સ્થલરૂપ વિશેષ્યનો નિર્દેશ નથી. અચ્યુતે નિવેશ કર્યો, આધિદૈવિકપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં આગ્ર્યાથી દેવતાઓનો સમાગમ થયો અને નેત્રભ્રૂકુટિના વિલાસથી તેમણે સ્વસ્વસેવનાનું નિવેદન પણ કર્યું ત્યાંપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો. સગોગોપાલ અચ્યુતે નિકુન્ઠાદિપ્રદેશપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો એમ દેવપ્રિય પરોક્ષ રીતિએ જણાવવાને આધિદૈવિકપદનો પ્રયોગ થયો છે, જેનો સંકેત નિ ઉપસર્ગથી શ્રીશુક જ કર્યો છે. ૧.

પ્રથમ શ્લોકમાં આ પ્રકારે પ્રભુકૃત વનપ્રવેશ કથીને, દ્વિતીય શ્લોકમાં ઉદ્દ્યોધનું નિરૂપણ કરે છે.

કુસુમિતવનરાજિશુષ્મિભૃજ્જદ્વિજકુલજુષ્ટસરઃસરિન્મહીધ્રમ્ ।

મધુપતિરવગાહ્ય ચારયન્ ગાઃ મહપશુપાલવલશ્ચુકૂજ વેણુમ્ ॥ ૨ ॥

અક્ષરાર્થ—કુસુમિત વનરાજીએ કરીને મત્ત ભૂંગોનાં અને પક્ષીઓનાં કુલોએ સેવિત સરોવરોને સરિતાઓને અને પર્વતોને અવગાહીને ગોપબલદેવયુક્ત ગોચારણુકર્તા મધુપતિએ વેણુકૂજન કર્યું. ૨-

વ્યાખ્યાન—ગાયોને ચરાવતા મધુપતિએ વેણુનું કૂજન કર્યું, મધુપતિપદમાં મધુનો અર્થ કોઇક ટીકાકાર ‘વાહન’ કરે છે, પરંતુ તેવો અર્થમાં સ્વાસ્થ્ય નથી, તેથી મધુનો અર્થ ‘વસંત’ કરવો, અને સરસ શૃંગારાત્મા વસંતાધિપતિએ વેણુકૂજન કર્યું એમ અર્થ-સ્વાસ્થ્ય અનુભવનું. સરસ શૃંગારરસાત્મા છે, તેથી જ મધુના-વસંતના-અધિપતિ છે. લોકમિદ્ધ-કર્માન્તરવિના વૃન્દાવનમાં ગમન અને ચિરન્નિયત્યાદિ લોકવિરુદ્ધ છે, અને ચિકીર્ષિતલીલાનું લોકગત રસવિરુદ્ધ છે, આ પ્રકારના લોકવિરોધનું અને રમવિરોધનું સમાધાન કરીને સર્વ-સંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય ગોચારણુરૂપ ધર્મમાં છે, દારણ કે આશાત્ અને પદપરાના ભેદે

શ્રીસર્વોત્તમજી વિષે શ્રીગોવિન્દસ્વામિકૃત પદો.

રાગ આસાવરી.

અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશબલ્લભીકૃતમાનવ નામ ।

કરિ કરુણા કલિકાલમાં નિજજનકે પૂરે ^૧કામ ॥ ૧ ॥

^૨અવનિતલમાં આનંદ ભયો ઘરઘર આઠો ^૩જામ ।

સુભગ મૂરતિ શ્રીવલ્લભ હે દેશે ^૪નલસિલ ^૫અભિરામ ॥ ૨ ॥

અવ ચિંતા સવ મિટ ગઈ પ્રકટ ભયો સુલકો ધામ ।

ફુલ્યો ફિરત ગોવિંદ સદા પાયો નિજપદ ગોકુલ ગામ ॥૩॥૧૪॥

રાગ સારંગ.

તાલ ચર્ચરી.

અંગીકૃતો સમર્યાદો પુરુષોત્તમ પ્રકટ ભયે ^૬શ્રવન સુનત
નિજજન ઉપજ્યો આનંદ ।

કરિ કરુણા હરિવદનાનલ^૭ શ્રીવલ્લભદાસ દીયે વર્ણોરિ
મન વચ્ચ કર્મ કરિ પ્રકટે ગોકુલચંદ ॥ ૧ ॥

નલસિલ સવ અતિ અનુપ પ્રકટ ભયે ^૮ધર્મયૂપ,
રૂપસુધા પાત કરત સવે ^૯વિદુઃલ ચંદ ।

સુર નર મુનિ કરિ સમાધિ એકચિત્ત જે દયાન ધરત
પાવત નહિ પાર કલ્પ માયાવાદિમત્તગચંદ^{૧૦} ॥ ૨ ॥

^{૧૧}દેલિયત પ્રાકૃત રૂપ નિશ્ચય હે અપ્રાકૃત માત્રુપ્રાકૃતિ દેલિ પરે ફંદ ।

પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ઉદ્ધરનકો દ્વિજવર અવતાર ધર્યો માયામત

^{૧૨}લંડલેકો પ્રકટે ગોવિંદ ॥ ૩ ॥ ૧૫ ॥

રાગ દેવગંધાર.

અવકે મહાકારુણિક કહાયે ।

તજિ નિજ ધામ અવનિતલ પ્રકટે ભયે સવનકે મન માયે ॥ ૧ ॥

૧. મનોરથ ૨. શ્રી. ૩. પદોત્ત. ૪. નખથી શિખાપર્વત. ૫. મનોહર. ૬. કામ. ૭. સુખામિ. ૮. સર્વજ. ૯. સ્વરૂપમતુરિમાનું પાન કરીને સર્વવૃદ્ધિ વિદુઃખ થાય છે. ૧૦. ગણેશ. ૧૧. પ્રાકૃત રૂપ નજરે દેખાએ છાયે પણ અપ્રાકૃત છે એમ નિશ્ચય છે. માત્રુપ્રાકૃતિ જેની સંશય પડે છે, જમ થાય છે. ૧૨. ખંડન કરવાને.

અપની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી તુમ નિજજનનેહ નિભાવે ।
 સવ પરિકર લે શરન મયો સો તવ પદ સંરોજરજ પાવે ॥ ૨ ॥
 ૧ જિન નહિ જાને શ્રીહરિમુખમૂરતિ ૨ તિન વૃથા જનમ ૩ ગવાવે ।
 સર્વસ્વ શ્રીવલ્લભ નિજજનકો સો ગોવિંદ જન જસગાયે ॥ ૩ ॥ ૧૬ ॥

રાગ રામગ્રી તથા દેવગંધાર.

વિષુ તુમ અવકે મોહિ ઉદ્ધારો અતિહી ૪ સમર્થ શ્રવન સુનિયત હે
 શ્રીવલ્લભ નામ તિહારે ।
 ઉદ્ધરે અધમ અર્થે સાધન વિન અપને જિય વિચારો ।
 કોટિ જનમકો મહા અપરાધી મેરે ૫ ઓગન વે ૬ વિસારો ॥ ૨ ॥
 નિઃસાધન હોં રંક જાનિ જિય દુસ્તર ભવસાગર તારો ।
 વિનાતિ સુનોહોં રંક ગોવિંદકી અપની પ્રતિજ્ઞા પારો ॥ ૩ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુમધાન ગતાક પૃષ્ઠ ૬૭.)

અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ ।
 અંગીકૃર્તા સમર્થાદો મહાકારુણિકો વિભુઃ ॥ ૧૦ ॥

આ શ્લોકમા ચાર નામ છે.

૧૪. અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ—
૧૫. અંગીકૃર્તા સમર્થાદઃ—
૧૬. મહાકારુણિકઃ—
૧૭. વિભુઃ—

નમનપૂર્વક ૧૪ નીચે પ્રકારે કરવો.

૧૪. અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવાય નમઃ ।
૧૫. અંગીકૃર્તા સમર્થાદાય નમઃ ।
૧૬. મહાકારુણિકાય નમઃ ।
૧૭. વિભુઃ નમઃ ।

૧. જોલે. ૨. તેણે ૩. શુભાગ્યો, જોયો. ૪. સામર્થ્યવાન, સમર્થ અર્થવાન એમ પણ અર્થ થાય છે. તાર (આપશ્રીનું) શ્રીવલ્લભ નામ સમર્થ અર્થવાનું (સંપૂર્ણરીતિએ સાર્થક) છે. ૫. અધન ભવનો પણ હવે સાધન વિના ૪ ઉદ્ધાર થઈ ગયો. ૬. અવશુબ. ૭. વિસારો.

અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ—

પુષ્ટિમાર્ગેની ફલસિદ્ધિમાં પણ સર્વત્યાગપૂર્વક સર્વાત્મભાવાદિકનું સાધનત્વે કરીને અવલુ થાય છે તો પછી આચાર્યચરણપ્રકટિત માર્ગમાં કેવલ આચાર્યચરણના અંગીકારમાત્રથી જ તત્ફલસિદ્ધિ કેમ થઈ જાય એમ શંકા થાય તો શ્રીમત્પ્રભુચરણ તેના નિરાસાર્થ અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું ચતુર્દશ નામ ધરે છે. અત્ર આ આશય છે. સર્વાત્મભાવાદિથી પણ ફલસિદ્ધિ થવામાં ભકતોમાં ભગવત્પ્રિયત્વ જ હેતુ છે, અન્ય હેતુ નથી, એ નિશ્ચય છે. ભગવત્પ્રિયત્વ કેવલ ફલમાર્ગીય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમદાચાર્યચરણના અંગીકારમાત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જાય તો પછી સાધનાન્તરકથનથી શું પ્રયોજન ? એ જણાવવાને જ આ નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર ભગવાનનું અન્ય નામ ન કહેતાં ગોપીશપદની આજ્ઞા કરી છે તે, તત્પ્રભુ—શ્રીગોપીશ—એતદ્ભક્તસંબંધિલીલાપરવશ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ એ જ લીલાપરવશ હોવાથી એતન્મધ્યપાતિત્વથી અતિપ્રિય હોવાથી કૃપાથી તદંગીકૃતોને વિષે સ્વમાર્ગીયપ્રભુપ્રિયત્વમાં શું કહેવું એ જણાવવાને છે. આથી સાક્ષાદ્ભગવન્સુખારવિદ્-ફલવલ્લભામિના અંગીકારપ્રકારવિષયમાં જ અખિલ ‘ફલરૂપ’ સાધનનો સમાવેશ હોવાથી તેઓના—ગોપીશલીલામધ્યપાતિજનના—પ્રભુપ્રિયત્વમાં શું કહેવું તેથી એમ પણ જણાવ્યું કે લીલામધ્યપાતીમાં જ સ્વાંગીકારપ્રકારવિષયત્વ અને સ્વપ્રિયત્વ છે, અન્યમાં નથી.

અંગીકૃતિમાત્રથી—સ્વીયત્વથી પરિગ્રહમાત્રથી—જ ગોપીશના વલ્લભીકૃત—પ્રિયત્વારૂપદને પ્રાપ્ત કર્યા—માનવો—ત્વીષ્ટવો—જેઓશ્રીએ.

જન નામથી જણાવ્યું તેવા અર્નાદિકમામર્થયુક્ત શ્રીમદાચાર્યચરણ છે જ પરંતુ પ્રભુ સ્વીકાર ન કરે તો કેમ એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ નામની આજ્ઞા કરે છે. અંગીકારમાત્રથી જ ગોપીશના પ્રેષ કર્યા છે માનવો જેઓશ્રીએ. આથી પ્રભુના પરમ પ્રેમારૂપદ જ થયા તો સ્વીકારમાં તો કહેવું જ શું ? અત્ર ગોપીશપદથી લીલારસસવલિનભક્તસાહિત્યના કથનથી લીલારમભાવજનિતપરમપ્રેમારૂપદીભૂત કેવલ પ્રભુના જ નહિ પરંતુ તત્સાહિત્યથી તેઓના (શ્રીગોપીજનના) પણ પરમપ્રેમારૂપદીભૂત થાય છે તેથી, આ માર્ગમાં શ્રીસ્વામિનીઓ જ શુરુ છે તેથી, તેઓની કૃપા વિના આ રસની પ્રાપ્તિ નથી. તત્પ્રેમારૂપદત્વથી મર્વથા તદ્રસપ્રાપ્તિ થાય છે એમ સૂચન કર્યું, નહિ તો તાદૃશ-પ્રિયતમાસહિત લીલામાં પ્રભુનું અન્યત્ર પ્રેમારૂપદત્વ તો અશક્ય છે, તત્પ્રેમારૂપદતાએ જ પ્રભુના પણ વલ્લભીકૃત એમ ભાવ છે, આથી લીલાસ્વરૂપ શ્રીગોપીજનનું અને પ્રભુનું પણ આચાર્યસ્વરૂપાધીનત્વ સૂચ્યું, તેથી આચાર્યનુરોધથી? કરેલી લીલામાં પ્રભુને જેવો મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો અન્યત્ર થતો નથી એમ પણ સૂચન કર્યું, નહિ તો અન્યમાં—શ્રીમદાચાર્યચરણાંગીકૃતમાં—પણ પ્રેમારૂપદતા જ ન થાય. આચાર્યશ્રી પણ એમ જ અનુરોધ કરે એમ ભાવ છે. આમ હોવાથી જેને અર્થે પ્રભુની અને શ્રીગોપીજનની લીલામાં શ્રીમદાચાર્યચરણ તેવો અનુરોધ કરે છે, તે અંગીકૃતમાં પ્રભુ અને શ્રીગોપીજન પણ અનુરોધથી પ્રેમારૂપદત્વ કરે તેવા શ્રીમદાચાર્યચરણના અંગીકૃતિભાજન શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિના અન્ય કાંઈ જ નથી,

૧. અનુરોધ=અનુરૂણતા.

તેથી સ્વાતુલ્ય જ શ્રીમદ્ભુવરણ અત્ર કહ્યો છે એમ ગૂઢાર્થસંપાદન થાય છે. આથી કેવલ અંગીકારમાત્રથી જ એતાદૃશ ફલ થાય છે તો પછી ઉદ્ધાર કરવામાં તો કહેવું જ શું?

શ્રીશૂદ્રાદિતું મુક્યાદિપ્રકારથી ઉદ્ધરણુ છે કે અન્ય પ્રકારથી તે જણાવવા માટે આ નામની શ્રીમદ્ભુવરણ આજ્ઞા કરે છે. અંગીકૃતિથી જ—અંગીકારથી જ—ગોપીશના વલ્લભીકૃત માનવો જેઓશ્રીએ. ઘણપદથી સ્વાંગીકરણુમાત્ર જ એતત્સાધન છે. પુનઃપિ તેમના સાધનાદિકને અપેક્ષીને અથવા કરાવીને કાઢ તેમ કરે છે એમ નથી એમ જણાવે છે. અંગીકૃતિ, ગોપીશ, અને વલ્લભીકૃત એ ઉક્તિથી સ્ત્રીભાવથી જ તેમ થાય છે એમ ભાવ છે. વલી માનવત્વની ઉક્તિથી આ જ સ્વરૂપથી તદ્ભાવનું—સ્ત્રીભાવનું—ઉપપાદન કરીને તેમ કરે છે એમ ભાવ છે. અથવા અંગીકૃતિથી જ ગોપીશ વલ્લભ કરાયા છે—પતિભાવને પ્રાપ્ત કરાયા છે—માનવોના જેઓશ્રીએ એવા અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ શ્રીમદ્દયાયેચરણુ છે.

જીવોનો કેવલ સ્વીયત્વથી અંગીકાર કરવામાં આવતાં જ લગવત્પ્રિયત્વ થાય છે એમ આ નામથી કહે છે. અન્યસાધનવ્યતિરેકથી—અન્ય સાધન વિના જ—સ્વાંગીકારમાત્રથી ગોપીશના—યશોદોત્સંગલાલિતના—પૂર્વે—અંગીકૃતિ પૂર્વે—અવલ્લભ પણ માનવોને વલ્લભ કર્યા જેઓશ્રીએ એવા અંગીકૃત્યૈવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ શ્રીમદ્દામ્ભુજ છે. અંગીકૃતિ એમ શ્રીપ્રયોગથી પુષ્ટિફલદનાર્થ અમિકુમારોની રીતિએ જ સ્ત્રીત્વથી જ અંગીકાર છે એમ સૂચન કર્યું. ‘તેમની પ્રસાદરૂપા શક્તિ સ્ત્રી હોય છે,’ ઇત્યાદિથી વ્રતાધ્યાયમાં એ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી પુષ્ટિભાવોત્પત્તિથી તદ્વલ્લભત્વ (ગોપીશવલ્લભત્વ) સિદ્ધ જ છે એમ ભાવ છે. જેમ અમિકુમારે તપથી શુદ્ધ થયા તેમ આ પણ લગવદ્વતાર મનુથી તેવા થયા છે એમ માનવપદથી જણાવ્યું. અથવા માનવો—હીન મનુષ્યો—પણ તેવા થાય છે એમ એતદંગીકારવલ્લભતું સૂચન કર્યું. જેવી રીતિએ પરમસ્તિન્ન મધ્યસ્થા યોગ્ય નાયિકાને નિરીક્ષીને સ્વીયત્વે કરીને તેનો અંગીકાર કરીને તેનામા નાયકવિષયક ભાવનું ઉત્પાદન કરીને તદ્વલ્લભ—નાયકવલ્લભા—કરે છે તેમ શ્રીમદ્દામ્ભુજ પણ કરે છે એમ ગૂઢ અભિસંધિ છે. નિત્યલીલામાં એમનું યથાભિલપિત સ્વરૂપ છે એમ જણાવુ.

અંગીકૃત્યૈવગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ એ શ્રીમદ્ભાગવતના ઈશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધના ચતુર્દશાધ્યાયના અર્થનું બોધક નામ છે. ગોપીને તનુ કરે તે ગોપીશ, અને અવલ્લભ માનવોને પણ પ્રીતિવિષય કર્યા જેઓશ્રીએ એવા વલ્લભીકૃતમાનવ ગોપીશ એવા વલ્લભીકૃતમાનવ એમ વિગ્રહ છે. પૂર્વ ગોપીશ અને પશ્ચાદ્ વલ્લભીકૃતમાનવ. આ સર્વ ‘તેથી હું છું’ શરણુ જેનો એવા વ્રજને’ એમ વક્ષ્યમાણ અંગીકૃતિરૂપ સ્વવરણુથી જ થયું છે, અન્ય હેતુથી નહિ, તેથી એવકાર છે. ‘હૃદમાંથી બહિર્ પધારતા કૃષ્ણને’ ઇત્યાદિથી આ વૃત્ત કલ્પુ છે.

અંગીકૃત્તાં સમર્પાદઃ—

અંગીકારમાં શો પ્રકાર છે એમ આકાંક્ષા યતાં આ નામથી અંગીકારપ્રકાર શ્રીમદ્ભુવરણ આજ્ઞા કરે છે, અંગીકૃતિર્ભા—અંગીકારમાં—સમર્પાદ—સ્વમાર્ગીય મર્પાદસદિત—શ્રીમદ્દયાયે-

૧. તસ્માન્મચ્છર્ણં ગોષ્ઠમ્ ।

શ્રીમા. ૬ પૂ. ૨૨. ૬૮.

૨. કૃષ્ણં હૃદાદ્વિનિષ્કાંતમ્ ।

શ્રીમા ૬ પૂ. ૧૪. ૧૨.

૩. - સ્વમર્પાદઃ इत्यपि पाठ ।

ચરણુ છે. એ મર્યાદા કથી એમ આકાંક્ષામાં ટીકાકાર આગ્રા કરે છે કે મુલ્લીલામખ્યપાતી જીવો પ્રથમ આ પ્રકારે વિચારીને શ્રીમદ્ધક્ષાગિને ચરણે આવે છે 'હું સુક્તિથી અધિક સાક્ષાદ્સાત્મકરમણુપુરુષોત્તમસ્વર પાનુલવદ્ધલસંબંધ પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થાઉં' એમ ભુદ્ધિથી સાક્ષાદ્ધુખ્તારવિદ્દલવિયોગાગિ શ્રીમદ્ધાર્યચરણુનું સ્વરૂપ લક્ષિતમાર્ગપ્રવર્તકત્વે કરીને જાણીને તદીયત્વથી જ તેઓશ્રીના ચરણુકમલકિન્નરદકના આંતરીય સૌગંધ્યના સંસર્ગથી જ સ્વમનોરથાદિકની સિદ્ધિ થશે એમ જાણીને 'મને સ્વકીય કરો' એમ પ્રાર્થનાથી જે પ્રયત્ન થાય છે તેને કૃપાથી સ્વમાર્ગવિમર્ષોદ્ધક્ત પ્રકારથી સ્વસમીપ લઈને સ્વમાર્ગવિપદેશ-પ્રકારથી 'બ્રહ્માઞ્જન્યાય કહેા છે તેથી અદિ આગાદિસિદ્ધ ધર્મ નહીં થનો નથી' એમ અભિપ્રાયયુક્ત ઉપદેશ આપીને, આગ્રા મત્સ્વર પાનુલવદ્ધિથી ભસ્મસાત્ ચર્ચને તદ્દીયોપયિદ્દ દેહાદિને પ્રાપ્ત કરીને નિખિલ રમણુનું અધિકરણુત્ત્વ થશે એમ અભિપ્રાય કરીને ભગવાનમાં નિવેદન કરાવે છે, 'ચેતે પણ ગુણાતીત હોવાથી ત્યારપછી જ સ્વીયત્વથી અંગીકાર કરે છે એવો આ પુષ્ટિલક્ષિતમાર્ગમાં અંગીકારપ્રકાર છે એમ જણાવવાને 'અંગીકૃતૌ સમર્પદઃ એ નામની આગ્રા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે.

અંગીકૃતિમાં સ્વકૃત સાધનાચેક્ષાનો નિવેદ્ય કયાંથી જીવપ્રપત્તિ સ્વભાવમેદથી અનેક વિધ હોવા છતાં પણ પૂર્વોક્ત ફલમાં ભેદ સંભવતો નથી તેમજ અપ્રયોજક છે તેથી લક્ષિત-માર્ગવિપ્રપત્ત્યાદિ સાધનનો ઉચ્છેદ થશે એમ આશંકીને ળંગાકૃતૌ સમર્પદઃ એમ નામાંતરની આગ્રા શ્રીમત્પ્રભુચરણુ કરે છે. અંગીકારમાં પણ આ સ્વરૂપમર્યાદા છે જ તેથી આ અંગી-કૃતિમાં સાપેક્ષત્વ અનુચિત નથી એમ જાણવું. વક્ત્રી, સદજ દોષ અનિવાર્ય હોવાથી તે-નાથી ચત્તા પ્રતિબંધથી અગ્રિમ ફલભાવના નાશની શકા પણ ન કરવી, કારણ કે 'આશે ર ભક્ત વિનાશને પ્રાપ્ત થનો નથી' એમ અંગીકૃતિમાં જે મર્યાદા તે મર્યાદાએ કરીને સહિત એમ અર્થ છે. સદોપનું ભક્તત્વ જ અસંભવિત છે એમ પણ ન કહેવું, કારણ કે ઉદ્ધાધ મહોદે દુરાચારી હોય તથાપિ જે અનન્ય ભાવથી મને જ ભજતો હોય તો 'ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્ય જ છે.

મર્વને એતાદશ જ ફલ થાય છે કે તારતમ્યથી થાય છે તે જણાવવા આ નામની આગ્રા કરી છે. અંગીકૃતિ હોવા છતાં મર્યાદાસહિત, અંગીકૃતિકરણમાં તારતમ્ય નથી પરંતુ રસદાનમાં તારતમ્ય છે. રસદાન તો તત્તદ્ભાવાતુરૂપ જ થશે. જે અંગીકૃતિમાં તારતમ્ય હોય તો તન્માત્રથી—અંગીકૃતિમાત્રથી—માનવો ભગવાનના અથવા ભગવાન માનવોના પ્રેમારૂપદ થાય જ નહિ અને પૂર્વોક્ત નામમાં ળંગાકૃત્યવમાં ગુરુકાર છે તે વ્યર્થ થાય. તેથી એટલું જ તારતમ્ય છે કે તે જ ફલ તત્તદ્ભાવાતુરૂપ છે. અથવા અમુકની આ પ્રકારે અંગીકૃતિ ઇત્યાદિ મર્યાદાસહિત છે નિર્મર્યાદ નથી જેનો અંગીકાર કરે છે તે તન્માત્રથી—અંગીકારમાત્રથી—તત્પ્રિય થાય છે, પરંતુ સર્વત્ર અંગીકાર સમાન નથી એમ સૂચિત થાય છે.

અંગીકૃતિ હોવા છતાં સ્વીભાવથી જ મર્વનો અંગીકાર કરવામાં શું પ્રયોજન એ આ નામથી કહે છે. અંગીકૃતિમાં—અંગીકરણમાં—સમર્પદઃ—મર્યાદાસહિત. મર્યાદા તો પુષ્ટિ-

૧. અત્ર ન્યાગ્રાદેશનું અનુસન્ધાન કરો.

૨. જ મે ભક્તઃ પ્રણમ્યતિ ।

૩. ઋદિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમ્બાહ ।

મ. ગી. ૧, ૩૭.

મ. શી. ૧, ૩૦.

માર્ગીયા. તે નો સ્ત્રીભાવાભિમુખ છે. આચાર્યશ્રીએ જ આજ્ઞા કરી છે કે ‘ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે’ ‘સ્ત્રીઓ જ તે રસનું પાન કરવાને સમર્થ છે.’ તે દુરાપ હોવાથી તદ્દશાએ તદ્દભજન જ કરવું, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય મયદિદથી સ્ત્રીભાવે જ અંગીકાર કરે છે.

શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણ આ નામથી અંગીકારપ્રકારની આજ્ઞા કરે છે. જીવાધિકારવિચારમાં પ્રથમ શરણાગતિરૂપમર્યાદાસહિત છે, શરણ પછી સમર્પણે કરીને પુષ્ટિમા અંગીકાર કરે છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય સમર્પણાંગીકારમાં શરણાગતિરૂપ મર્યાદાસહિત શ્રીમદ્બ્રહ્મજ છે એમ કહ્યું.

અંગીકૃતો સમયદિઃ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના-પૂર્વાર્ધના પંચદશાધ્યાયાર્થનું બોધક નામ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સેવાના અંગીકારમાં મર્યાદારૂપબલદેવજીસહિત છે. ‘શ્રીમ્-નામની મહત્ત્વ ધર્મ’ ‘સ્વસંત જેવી જણાઈ’ બલની^૩ સાથે ક્રીડા કરના કરતા ભગવાન કૃષ્ણ ‘ઇત્યાદિથી આ વૃત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા પ્રલંબને મારવામાં બલદેવસહિત. ‘જબલશાલી બલથી પ્રલંબને નિહત દેખીને’ ‘ઇત્યાદિથી આ વૃત્ત કહેવામાં આવ્યું છે.

મહાકામણિક:—

યદ્યપિ જીવ તો અવકૃતાર્થતાસિદ્ધ્યર્થે સ્વયં યત્નાદિક કરે છે તથાપિ આચાર્યશ્રી-ને મુક્તિથી અધિક અતુલ્યાતિશયાનુભવપ્રયુક્ત સ્વમાર્ગીય સાક્ષાત્ત્વ અલક્ષ્ય કુટીરસ્થ ભજનનાનંદરમણ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાનુભવફલમંબંધ સંપાદન કરાવવામાં શો હેતુ છે એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનાર્થે શ્રીબ્રહ્મચરણ આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદ્આચાર્યચરણ મહાકારુણિક છે. પ્રથમ તો અક્ષયનાનંદમય આ બ્રહ્માંડાતરમાં આપશ્રીનું આગમન જ અતુલ્યિતર છે તો પણ શેષાદિકને ત્યજીને સ્વયં સ્વસૃષ્ટ્યુદારાર્થે ભગવન્મુખારવિંદરૂપે પ્રાદુર્ભાવ્યા છે, તેથી જ આપશ્રી મહાકારુણિક. યદ્યપિ મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો સ્વસ્વમાર્ગીય-સાર મુક્તિદાતૃત્વથી કારુણિક હોય છે તથાપિ શ્રીમદ્આચાર્યચરણ બ્રહ્માંડાતીત શબ્દાતીત સાક્ષાત્પુરુષોત્તમસ્વરૂપ છે તેથી જેમ મૂલસૃષ્ટિમા નિરવખ્યાનંદરૂપ રાસાદિ લીલાથી અનેકલીલાનુભવવિશિષ્ટ ફલદાન બ્રજવરદોપરત્નરૂપામાં થયું તેમ જ અવગ્રહિત સુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમા પાવેલી સૃષ્ટિમા પણ તેવું જ ફલદાન શ્રીમદ્આચાર્યચરણ કરે છે. મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો તો સ્વસ્વમતાનુસાર જ મુક્તિદાતૃત્વથી કારુણિક થાય છે, પણ શ્રીમદ્આચાર્યચરણ તો પૂર્વોક્ત પ્રકારે નિરવખ્યાનંદાનુભવસંપત્તિફલદાનમંપાદક હોવાથી મહાકારુણિક છે, તેમને-મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યોને—તો તત્સંબંધનો ગંધ પણ નથી, અર્થાત્ યદ્યપિ મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો પણ મુક્તિદાતૃત્વથી કારુણિક જ હોય છે તથાપિ શ્રીમદ્આચાર્યચરણ તો મુક્તિથી પણ અધિક પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીયસંબંધસંપાદક હોવાથી મહાકારુણિક છે. જેને કરુણા છે તે કારુણિક. તેમાં પણ મહુર્ત્વ ભગવત્સંબંધસંપાદન કરાવવાથી છે. એનાદશ ફલનું સર્વને જ કેમ

૧. પ્રીષ્ઠો નામંતુર્ભવત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૨

૨. વસંત ઇવ લક્ષિતઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૩.

૩. કોડિપ્યમાણસ્તત્કૃષ્ણો ભગવાન્વલગ્નયુતઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૮.

૪. દૃષ્ટ્વા પ્રલંબં નિહતં બલેન બલગાલીના । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૨૦

દાન કરશે એ સંકાપના નિવારણાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ મહાકારણિકનામની આજ્ઞા કરે છે. સર્વના દુઃખલેશના ગંધના પણ અસહિષ્ણુ હોવાથી કરુણાયુક્ત થઈને ફલદાન કરે છે. અન્નાદિને પણ દુર્લભ ફલદાન અયોગ્યને પણ કરી દેવાથી મહાકરુણાવત્ત છે એમ જણાવવાને મહત્પદ કરુણામાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે યોગ્યું છે. અધમાધિકારી જીવોને અર્થે એતાવદુદ્યોગ કરવામાં કરુણા જ હેતુ છે. મહાકારણિક એટલે પરમકરુણાયુક્ત.

મહાકારણિકઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના નોકશાધ્યાયાર્થબોધક છે. મહાકારણિક હોવાથી જ મુંજાટવીમાં? માર્ગને બૂલેલાં કંદમાન સ્વગોધનને મેયગંભીર વાણીથી તેઓના નામપ્રહણથી બોલાવીને અલંત હર્ષાયુક્ત કર્યું, અથવા તે ચારે જાણુ ઉડેલા વનદાવાનવથી બલતા સ્વજનોનાં 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' ઇત્યાદિ વચનનું અવળુ કરીને ઉત્પણુવહ્નિનું પાન કરીને તેમને દુઃખમાંથી-મંકટમાંથી-અગ્નિભયમાંથી-મુક્ત કર્યાં, અથવા સ્વવિરહભયથી તેમ પ્રજ્ઞામંતીનીઓને વેણુ બળવના બળવના પ્રધારી સ્વદર્શનદ્વારા પરમાનંદનું જ્ઞાન કર્યું, 'ગાયોને પાછી લાવીને' ઇત્યાદિ એ શ્લોકથી તે જ્ઞાન કર્યું છે.

વિષ્ણુઃ—

મર્યાદામાર્ગીય ફલથી અધિક સ્વપ્રકટિત ભક્તિમાર્ગીય ફલના સાધક હોવાથી મહાકારણિકત્વ કર્યું તથાપિ અઘાપિ એવું કોઇનું પણ એતત્કલસાધકત્વ કોઇ પણ સ્વલે જોયું કે અવણુ કર્યું નથી તો મહાકારણિકત્વ હોવા છતાં પણ એઓથીનું જ એતત્કલસંપાદકત્વ કેમ થયે એ આસંકાપનાપરિહારાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ વિષ્ણુઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. વિષ્ણુ એટલે સર્વકરણસમર્થ. આથી 'અઘાપિ' ઇત્યાદિ અનુપપત્તિનો પણ પરિહાર થયો. તેમાં આ ઉપપત્તિ-યુક્તિ-છે. યદપિ પૂર્વે ભક્તિમાર્ગીય બહુ જ આચાર્યો થઈ ગયા તથાપિ 'ભક્તિયોગ' બહુવિધ' એ શ્રીભાગવતવાક્યથી તે તે માર્ગના સાધનફલના વિચારબેદે તેમનું તે તે માર્ગીય સાધનફલપરત્ત છે, શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સાધનફલના વિચારના ગંધને પણ તેમનામાં મંભવ નથી. બીજા આચાર્યોમાં શિષ્ય જેવું કરે તેવું ફલ દેવાનું સામર્થ્ય મંભવી શકે, પરંતુ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણમાં તો સર્વથી અધિક સામર્થ્ય છે એ જણાવવાને અથે વિષ્ણુઃ એવું નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે.

૧. મુજાટવ્યા ભ્રટ્સર્ગે કંદમાનં સ્વગોધનમ્ ।

સંગ્રાપ્ય તૃપિતાઃ શ્રાતાન્તતસ્તે મંન્યવર્તયન્ ॥ શ્રી મા. ૬. ૫ ૧૬. ૫. ॥

તા આહુતા ભગવતા મેધગંભીર્યા ગિરા ।

મ્વનામ્ના નિનદં શ્રુત્વા પ્રતિનેદુઃ પ્રઙર્પિતાઃ ॥ ૬ ॥

૨. તત્. સમનાદ્વનધૂમન્તેતુઃ

એ ૭મા શ્લોકથી.

ર્ષાત્વા મુદ્ધેન તાન્કૃત્ત્વદ્યોગાધીજો વ્યમોચયત્ ॥

એ ૧૨મા શ્લોકપર્યન્ત જુઓ.

૩. ગાઃ મન્નિવર્ત્ય ગાયાઙ્ગે ગદ્ગદમો જનાર્દનઃ ।

વેણું વિરણયન્મોષ્ટમગાદ્ગોર્ષમિષ્ટુતઃ ॥ ૧૫. ॥

ગોપીના પરમાનંદ આર્મીદોર્વિદર્શને ।

ક્ષણં યુગદાનમિવ યામા યેન વિનાઙ્મંવેત્ ॥ ૧૬ ॥

૪. ભક્તિયોગો વહુવિધઃ 'શ્રી. મા. ૩. ૨૧. ૧૩

સર્વ અનિષ્ટને વિભવે છે—પરાજય કરે છે—અથવા અન્યથી વિશિષ્ટ ભવે છે—થાય છે—તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ વિભુ:

અયોગ્યને વિષે પણ દાન દેવાનું સામર્થ્ય છે તે જણાવવાને વિભુ નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે. અયોગ્યને વિષે પણ યોગ્યતાસંપાદન કરીને દાન કરવાને વિભુ—સમર્થ—છે.

ઠારુણિક હોય છતાં પણ સામર્થ્ય વિના તેવા ફલનું દાન ક્રમ થઈ શકે તે શંકાના નિરાસાર્થ આ વિભુ—સમર્થ—નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે.

વિભુ: એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના સપ્તદશાધ્યાયાર્થબોધક છે. વિભાવે તે વિભુ: ‘ ૧૬૫શુરામને વ્રજમાં પ્રધારેલા—અવતરેલા—દેવપ્રવર માન્યા ’ એ શ્લોકમાં તે વિભાવની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે ભવે છે—થાય છે—તે વિભુ: ‘ ૨૫છી સર્વ સર્વનો સમુદભવ જેમાં છે એવી પ્રાવૃદ્-વર્ષાઋતુ-પ્રવર્તી, એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે દેખાય છે તે વિભુ: ‘ ૩૬નિષિઙ્ગ ગાઢનીલમેઘથી ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા બલવડે વિશિષ્ટ થાય છે તે વિભુ: ‘ એ ૪૫પ્રકારના પ્રાવૃદ્ની શ્રીએ યુક્ત સમૃદ્ધ વનમાં ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. ’ અથવા વિની-કાલની-ભાવના કરાવે છે તે વિભુ: ‘ ૫૫પૂર્વ પ્રાવૃદ્ની-વર્ષાકાલની-શ્રીને જોઈને ’ ઇત્યાદિથી તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશિષ્ટની ભાવના કરાવે છે તે વિભુ: ‘ ૬૫શરત સંભવી ’ ઇત્યાદિથી તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે જોલા કરે છે તે વિભુ: તે ‘ ૭૫કવ સરયે સંપન્ન બૂ અતિશય શોભી ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે પ્રાપ્ત કરે છે તે વિભુ: ‘ ૮૫વણિદ્, મુનિ, નૃપ, બ્રહ્મચારીઓએ સ્વસ્થાનમાંથી નિર્ગમન કરીને અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા ’ એ શ્લોકમાં તે પ્રસંગની આજ્ઞા કરી છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીનું ધ્યાન.

સૌન્દર્યં નિજહરંતં પ્રકટિતં સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મકં

પુંરૂપં ચ પુનસ્તદન્તરગતં પ્રાવીવિશત્ સ્વાપ્રિયે ।

સંશ્લિષ્ટાવુમયોર્વમૌ રસમયઃ કૃષ્ણો દિ યત્સાક્ષિકં

રૂપં તત્ ત્રિતયાત્મકં પરમંભિવ્યેયં સદા વલ્લભમ્ ॥ ૧ ॥

૧. મેનિરે દેવપ્રવરાં કૃષ્ણરામૌ વ્રજં ગતાં । શ્રી. ભા. દ. પૂ. ૧૭. ૨.

૨. તત્, પ્રાવર્તત પ્રાવૃદ્ ગર્વસત્ત્વમ્મુદ્ભવા ॥ ॥ ॥ ૩.

૩. આંદ્રનીલાવુદૈઃ । શ્રી. ભા. દ. પૂ. ૧૭. ૪.

૪. एवं वनं तद्वर्षिष्ठम् । ॥ ॥ ॥ ॥ ૨૫.

૫. પ્રાવૃદ્ધિયં ચ તા વીક્ષ્ય । ॥ ॥ ॥ ૩૧

૬. शरत्समभवत् । ॥ ॥ ॥ ૩૨.

૭. कर्मो भू. पक्वमस्याज्या । ॥ ॥ ॥ ૪૮.

૮. वणिद्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान् प्रेदिरे । શ્રી. ભા. દ. પૂ. ૧૭, ૨૬.

॥ श्रीगिरिधराष्टकम् ॥

दिव्यकेलिकर्तुकामधेपगोपबालकं
 नृत्यगीतहासहर्षधेनुवत्सपालकम् ।
 स्वीयमित्रमोहहेतुभक्तवत्सपालकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ १ ॥
 यागभागवच्चितामरेन्द्रगर्वगञ्जकं
 मत्तमेघवारुणेन्द्रवारिवर्गभञ्जकम् ।
 घोषलोकेत्रयुग्द्विरेफराजरञ्जकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ २ ॥
 सप्तरात्रिष्टाष्टिहीनदेवभूपकारकं
 कामधेनुदत्तनामगीतमात्रपारकम्
 ब्रह्मरुद्रदेवहस्तमुक्तपुष्पभावुकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ ३ ॥
 गोपराजनन्दघोषहर्षमात्रदायकं
 बालमित्रमण्डलीसुचारुकेधिगायकम् ।
 सुन्दरीषुष्टाष्टिभङ्गमुक्तकामसायकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ ४ ॥
 श्यामसुन्दराङ्गरत्नयुक्तपिङ्गभूपितं
 कुङ्कुमाभिरक्तसारकृष्णनाभिरूपितम् ।
 काकपिच्छचूडकान्तिमेघचापदूषितं
 श्रीगिरिन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ ५ ॥
 कल्पवृक्षगौररक्तपीतपुष्पदायकं
 सर्वलोकेवस्तुमात्रलोकमानधामकम् ।
 शेषभक्तरक्षणार्थदिव्यरूपनामकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रमूनुमाश्रये ॥ ६ ॥
 गोकुलस्यजीवमात्रदुःखमोक्षकारणं
 भक्तहेतुदुष्टदैत्यबीरवृषभवारणम् ।

गर्भदुःखसागरमममभृत्यतारणं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रसूनुमाश्रये ॥ ७ ॥
 सूर्यपुत्रीदुरापतीररासरङ्गरागिणं
 पक्षिराजमुक्तनामचारुवस्तुभागेनम् ।
 श्रीवित्कलेशविप्ररूपमोक्षकामयागिनं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रसूनुमाश्रये ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीगिरिधराष्टकं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीमुकुन्दरायाष्टकम् ॥

वनितोपहासनृत्यत्स्मितवदनानन्दजोपतोपदायिन् ।
 श्रीमन्मुकुन्दराज त्वय्यासक्तं मनो मेस्तु ॥ १ ॥
 मणिमयनन्दावासे कुमारिकावृन्दशोभिसद्भास ।
 नवनीतलोभितास्ये भक्तोपास्ये मतिर्मेस्तु ॥ २ ॥
 परिहितहीरकहारं व्रजाङ्गनादर्शनीयकौमारम् ।
 कृतगोपुच्छविहारं जितमारं नौमि हृतसारम् ॥ ३ ॥
 सकलोपनिपत्सारं स्वानन्दाप्राकृताकारम् ।
 वन्दे नन्दकुमारं वारंवारं स्वस्य दातारम् ॥ ४ ॥
 किङ्किणिनूपुररपितश्रवणितसिंहावलोकनाकर्त्रे ।
 व्रजजनमानसहर्त्रे निजजनभर्त्रे नमस्कुर्मः ॥ ५ ॥
 अलकसमावृतवदनं मुकुन्दकलिकालिकारदनम् ।
 गोपयुदतिरतिसदनं जितमदनं नन्दनं नौमि ॥ ६ ॥
 व्रजकर्दमलिप्लाङ्गं करधृतनवनीतमोहितानङ्गम् ।
 वन्दे लोलविलोचनमोचनसुक्ताङ्गनासङ्गम् ॥ ७ ॥
 नवनीतलोभनर्तनलीलाकरणं मनोहरणम् ।
 वपुषानन्दवितरणं भवतरणं यामि तं शरणम् ॥ ८ ॥
 लीलारसैकल्यब्धाः श्रीमुकुन्दरायाष्टकं प्रेम्णा ।
 साधनजालसहस्रं त्यक्त्वाजस्रं पठन् वं ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीगोपाललालात्मजश्रीगिरिधरंजीविरचितं
 श्रीमुकुन्दरायाष्टकं सम्पूर्णम् ॥

કરીને તે અક્ષર અધિગમાય છે ' ઇત્યાદિ, ત્યાં વેદવિદ્યામાં સન્દેહ નથી, પરન્તુ પરા વિદ્યામાં આ સાદ્ગ્યવિદ્યા કે બ્રહ્મવિદ્યા એ પ્રકારે સંશય થાય છે, 'દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ' ઇત્યાદિમાં 'પુરુષ' શબ્દનું શ્રવણ છે તેથી આ 'પરા વિદ્યા' એ શબ્દ વડે શાક્ષિકત્વ-વિદ્યાનું અદણ કરવું એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સાદ્ગ્યપરિકલ્પિત પ્રકૃતિપુરુષ અત્ર વાક્યાય નથી પરન્તુ અક્ષરશબ્દે કરીને અને પુરુષશબ્દે કરીને બ્રહ્મ જ પ્રોક્ત છે તેથી આ બ્રહ્મ-વિદ્યા જ એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૭ ॥ વૈશ્વાનરઃ સામારણગદ્યવિશેષાન્ ઇત્યાદિ નવ મૂત્રવડે અષ્ટમ વૈશ્વાનરાધિકરણ, 'કાણુ અમારો આત્મા ? શું બ્રહ્મ ?' ઇત્યાદિ અને આગલ 'જે એમ આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન' આત્મા વૈશ્વાનરને ઉપાસે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના સમમ પ્રપાઠકમાં છે, ત્યાં વૈશ્વાનરશબ્દે કરીને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન શક્ય છે કે નહિ આ પ્રકારે સંશય, અર્થ અતિસન્દિગ્ધ છે તેથી સન્દેહ, આ વાક્ય દિરણ્યગર્ભની ઉપાસના-પરન્વે છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન વિરુદ્ધધર્માશ્રય દોવાથી પ્રાદેશમાત્ર પણ વ્યાપક છે, તેથી વૈશ્વાનર ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અત્ર જ અધિકરણમાં માક્ષાદ્યવિરોધ જૈમિનિ ઇત્યાદિ સૂત્રે કરીને બ્રહ્મનો પરિમાણવિશેષ વિચારયો છે ને આ પ્રકારે, ભગવાનનું પ્રાદેશમાત્રત્વ ત્રાભાવિક કે કૃત્રિમ ? ત્યાં આ વિષયમા આ વેદાર્થચિન્તક કવિઓ પ્રકારભેદે કથે છે, તેમાં કેવલશબ્દમલવિચારક વેદવ્યાસાચાર્ય છે, શબ્દ અને અર્થ ઉભય-ગતવિચારક જૈમિનિ છે, શબ્દની ગાણનાએ કરીને અર્થવિચારક આશમર્ય્ય છે, અને કેવલ અર્થવિચારક બાહરિ છે, તેમા વ્યાસનો સિદ્ધાન્ત મુખ્ય છે, અને એ સિદ્ધાન્તમાં પ્રાદેશમાત્ર પણ વ્યાપક, તેથી વૈશ્વાનર ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨ ॥ ૮ ॥

૬વે શુન્વાચાચતન સ્વગદ્યાન્ ઇત્યાદિ સમ મૂત્રે કરીને તૃતીય પાઠનું પ્રથમ દુઃસ્વાદ્ય-ધિકરણ, દ્વિતીય પાઠમાં આધેયરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન થયું, અત્ર પ્રથમાધ્યાયનો આધારરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી આધેય અને આ-તૃતીય પાઠ. ધાર સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કલિત થશે. 'જેને વિશે દો પૃથિવી અને અન્તરિક્ષ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અથર્વશાખાની મુખ્યક ઉપનિષદના દ્વિતીય મુખ્યકમાં છે. ત્યાં દોમ્ ઇત્યાદિનો આધાર બ્રહ્મ કે સાદ્ગ્યમતોક્ત પ્રકૃતિ આ પ્રકારે સંશય, દોમ્નો આધાર પ્રકૃતિ જ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને દોમ્નો આધાર પરમાત્મા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૧ ॥ ૬વે મૂમ્ સમ્પ્રમાદાદ્યુપદેશાન્ ઇત્યાદિ મૂમ્દયે કરીને દ્વિતીય ભૂમાધિકરણ, 'જે ભૂમા તે મુખ' એ પ્રકારે આરંભાતી 'ત્યાં અન્યનું દર્શન નથી, ' ત્યાં અન્યનું શ્રવણ નથી, ત્યાં અન્યનું વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા ' શ્રુતિ છાન્દોગ્યના નવમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર 'ભૂમા' એ શબ્દે કરીને મુખમિરૂપ મુખ્યાલુલ્ય કે બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સંશય, મુખ્યાલુલ્ય એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને 'ભૂમા' એ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૨ ॥ ૬વે બ્રહ્મમ્ભવરાન્તઃ ઇત્યાદિ મૂત્રત્રયે કરીને તૃતીય

૧. અત્ર 'અભિવિમાન' અશુદ્ધ છે, 'અભિવિમાન' શુદ્ધ છે.

૨. આ પ્રકારે શ્વપુરસ્કર અર્થસન્દેહ નિવાર્યો, મનોમયત્વાદિધર્મવાન્, દિરણ્યમશ્રુત્વાદિ-ધર્મવાન્, ભોક્તા, અલૌકિક ભોગમાર્ગેણ દોપરંહિત, પ્રકટ સચ્ચિદાનંદરૂપે, અધિદેવાદિવચનિયામક અક્ષરથી ઉત્પદ, અને સ્વતઃ જ સાક્ષર વિરુદ્ધધર્માશ્રય પદાર્થ ભગવાન જ, જીવ નહિ, તેથી સર્વાન્યર્થામી એક જ ભગવાન એમ સિદ્ધ થયું, અને આધેયરૂપ ભગવાનનો વિચાર આ ચરણમાં આ પ્રકારે સમાપ્ત થયો.

અક્ષરોધિકરણ, ‘ નેણુ કલ્પું, ગાર્ગિ, આ તે અક્ષરને બ્રાહ્મણો અભિવદે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ બૃહદ્દારણ્યકના ગાર્ગી બ્રાહ્મણમાં છે, ત્યાં અક્ષરશબ્દે કરીને બ્રહ્મ કે પદાર્થાન્તર આ પ્રકારે સંશય, પદાર્થાન્તર એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ‘ અક્ષર ’ એ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૩ ॥ હવે ઈક્ષતિકર્મવ્યવદેશાત્સઃ એ પ્રકારે એક સૂત્રે કરીને ચતુર્થ ઈક્ષતિકર્મોધિકરણ, ‘ સત્યક્રમ, આ પર અને અપર જે ઔંકાર ’ ઇત્યાદિ ઔંકારની ઉપાસનાના પ્રસંગમાં એકમાત્ર ઔંકારની ઉપાસનાએ મનુષ્યલોકની પ્રાપ્તિનું ત્રિમાત્ર ઔંકારની ઉપાસનાએ સોમલોકની પ્રાપ્તિનું ત્રિમાત્ર ઔંકારની ઉપાસનાએ સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિનું અને પુનરાગમનનું નિરૂપણ કરીને અર્ધચતુર્થમાત્રની ઉપાસનાએ કરીને ‘ પર પુરુષનું અભિધ્યાન કરવું ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ આચર્યણની પ્રત્નોપનિષદના પંચમ પ્રશ્નમાં છે, અત્ર ધ્યાનવિષય પરપુરુષ પરમાત્મા કે વિરાટપુરુષ કે બ્રહ્મા આ પ્રકારે સંશય, ધ્યાનવિષય વિરાટ અથવા બ્રહ્મા એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને અભિધ્યાનવિષય પરમાત્મા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૪ ॥ દર ઉત્તરેભ્ય ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્રે કરીને પંચમ દ્વદશોધિકરણ, ‘ આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુણ્ડરીક વેશમ એમાં અન્તર દહરાકાશ તેમાં જે અન્તર તેનું અન્વેષણ કરવું તેની વિનિગ્રાસા કરવી ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના દશમ પ્રપાઠકમાં છે, ત્યાં દહરશબ્દોક્ત અન્વેષ્ટવ્ય જીવ કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, જીવ જ દહર એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને દહર પરમાત્મા આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૫ ॥ હવે અનુક્રતેસ્તસ્ય ચ ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયે કરીને ષષ્ઠ અનુક્રત્યધિકરણ, ‘ નથી ત્યાં સૂર્ય ભાસતો નથી ચન્દ્રતારક નથી ભાસતી આ વિદ્યુત તો ક્યાંથી આ અગ્નિ ’ ભાસમાન તેને જ સર્વ અનુભાસે છે તેની ભાએ આ સર્વ વિભાસે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ કઠવણીમાં અને સુષુક્ટકમાં છે, અત્ર વાક્યાર્થ તેન્નેવિશેષ કે બ્રહ્મ? આ પ્રકારે સંશય, તેન્નેવિશેષ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને વાક્યાર્થ બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે, ‘ જેમાં હો ’ ઇત્યાદિ દહરવાક્યમાં સૂર્યોદિનો આધાર બ્રહ્મ છે એમ કલ્પું અને આ વાક્યમાં ત્યાં સૂર્યોદિના ભાસનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, અત્ર વાક્યાર્થ બ્રહ્મ હોય તો ત્યાં સૂર્યોદિના ભાસનો નિષેધ ચર્ચ શકે નહિ, તેથી વાક્યાર્થ તેન્નેવિશેષ એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય તો સિદ્ધાન્ત કથાય છે કે ‘ નથી ત્યાં સૂર્ય ભાસતો ’ ઇત્યાદિ વાક્યે કરીને અર્થથા જ સૂર્યોદિનો ભાસ ત્યાં નિષેધાતો નથી, પરંતુ સૂર્યોદિનો પ્રકાશ પણ બ્રહ્મના પ્રકાશને જ અધીન છે એમ ઉપદેશાય છે. આ પ્રકારે સૂર્યોદિ સ્વયંપ્રકાશ નથી પરંતુ ભગવાનના જ પ્રકાશ કરીને તે તે સૂર્યોદિ પ્રકાશ છે’ તેથી વાક્યાર્થ ભગવાન જ એમ મિદ્ધ થયું. ॥ ૬ ॥ હવે શબ્દાદેવ પ્રમિત્ત ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયે કરીને સપ્તમ પ્રમિતાધિકરણ, ‘ અદ્ગુણમાત્ર પુરુષ મધ્ય આત્માને વિષે સ્થિતિ કે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિ કઠવણી ઉપનિષદની ચતુર્થ વણીમાં છે, ‘ જેટલો આ આકાશ ’ છાન્દોગ્ય શ્રુતિમાં વ્યાપકત્વનું શ્રવણ થાય છે અને અત્ર તો અદ્ગુણમાત્રની પ્રતીતિ થાય છે તેથી વ્યાપકત્વ અને અદ્ગુણમાત્રત્વમાં વિરોધ હોવાથી ‘ અદ્ગુણમાત્ર ’ શબ્દે - કરીને તેટલા પરિમાણે યુક્ત દેહવાન જીવ વાક્યાર્થ કે ભગવાન આ પ્રકારે સંશય, જીવ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, વિરુદ્ધર્થોશ્રય હોવાથી અદ્ગુણપરિમાણુક મનુષ્યહૃદયસ્થ ભગવાન જ વાક્યાર્થ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૭ ॥ તદુર્થપિ વાદરાયણ-સમ્મવાન ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્રે કરીને અષ્ટમ દેવતાધિકરણ, બ્રહ્મવિદ્યામાં અને કર્મમાં મનુષ્યનો જ અધિકાર કે દેવાદિનો પણ આ

પ્રકારે સંશય, મનુષ્યનો જ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, દેવતાઓનો પણ જ્ઞાન અને કર્મમાં અધિકાર છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ જ અધિકરણમાં શબ્દ इति चेन्नाતઃપ્રભવાત પ્રત્યક્ષાનુમાના-
ધ્યામ્સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં વૈદિક સર્વ જ પદાર્થો ભિન્ન આધિદૈવિક છે અને અતઃ एव च नित्यत्वम् સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં વેદ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે ॥ ૮ ॥ હવે શુભસ્ય તદનાદશ્વવળાત્તદાશ્વવળાત્
ઇત્યાદિ પંચ સૂત્રે કરીને નવમ અપશ્ચદ્ધાધિકરણ, સંવર્ગવિદ્યાદિમાં જ્ઞાતિશૂદ્રનો અધિકાર છે કે નથી આ પ્રકારે સંશય, છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ જ અધિકરણમાં શ્વવળાપ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ સ્મૃતેષ્વ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ' અને વેદના આ ઉપશોભાના કર્ણાનુ જતુત્રપુએ પ્રપૂરણ ' ઇત્યાદિ અને ' ઉદાહરણમાં શુદ્રયોઽહેદ અને પાર-
ણમાં શરીરભેદ ' ઇત્યાદિ ઉપન્યાસ કરીને શૂદ્રકૃત વેદશ્રવણ વેદાધ્યયન અને વેદાર્થજ્ઞાન એ ત્રણેનો નિષેધ કર્યો છે. ૧૮ ॥ હવે કમ્પનાન એ એક સૂત્રે કરીને દશમ કમ્પનાધિકરણ,

૧. આ મુત્રનું ભાષ્ય અને તત્પ્રકાશ ઉભય નિર્મલસર ભાવથી મનનીય છે. અતઃ
શ્રીમદ્ભાષ્યકાર આજ્ઞા કરે છે કે શૂદ્રના અધિકારનું ચિન્તન તો દૂર રહ્યું, શૂદ્રકૃત વેદશ્રવણ
વેદાધ્યયન અને વેદાર્થજ્ઞાન એ ત્રણે જ પ્રતિષિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ શૂદ્રના સન્નિધાનમાં
અન્યનું-ત્રૈવર્ણિકનું-પણ વેદશ્રવણાદિ પ્રતિષિદ્ધ છે, તેથી શૂદ્રના મામીધ્યમાં ત્રૈવર્ણિક પણ
વેદાધ્યયનાદિ ન કરવું. યદ્યપિ દોષાદિ ક્રિયામાં શૂદ્રનો સમ્બન્ધ છે તથાપિ ત્યા મન્ત્રનો
ઉચ્ચાર જ નથી. વેદશ્રવણાદિમાં શૂદ્રનો અધિકાર સ્મૃતિપ્રયુક્તિથી કદાચિત્ કલ્પવામાં આવે
તો સ્મૃતેષ્વ સૂત્રવિભાગથી મુક્તકાર તેનો પણ નિષેધ કરીને અષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે ' વેદ-
ર્થમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી, ' વેદાક્ષરના વિચારમાત્રથી તત્ક્ષણ શૂદ્રનો પાત થાય છે. '
સ્માર્તપૌર્ણણિક જ્ઞાનાદિકમાં ક્વચિત્ શૂદ્રનો અધિકાર છે તે પણ કર્મજ્ઞાતિ શૂદ્રનો તો નહિ
જ પરંતુ શાપાદિ કારણવિશેષે કરીને શૂદ્રયોનિને પ્રાપ્ત મહાન્ વિદુરાદિનો જ, તેથી
વૈદિકમાં ક્વચિત્ પણ શૂદ્રનો અધિકાર નથી જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થિત રહ્યો.

૨. શ્રીમદ્ભાષ્યના પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આ સર્વ ભાષ્યપદ્ધતિનું સ્વારસ્ય
આસ્તિક્યપૂર્વક વિશદ કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે ધાવયેચતુરો વેદાન્ ઇત્યાદિ પુરાણાન્તરથી
ઔસ્તિ શ્વસ્ય શુશ્રૂષા ઇત્યાદિ સ્મૃતિઔસુદીથી સિદ્ધાન્તશ્રવણં પ્રાહુ ઇત્યાદિ સ્કાન્દવાક્યથી અને
શ્રીમદ્ભાગવતના પણ સાધવે શુચયે દ્રૂયાત્ ઇત્યાદિ એકાદશસ્કન્ધીય વાક્યથી અને સ્ત્રીમદ્-
દ્વિજવન્ધૂનામ્ ઇત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધીય વાક્યથી કહી શકાય કે ભારતનું અને પુરાણનું તો
શ્રવણ શૂદ્રાર્થે પણ નિસ્સન્દિગ્ધ જ વિદિત છે, અને પૂર્વોપન્યસન વાક્યોએ નિસ્સ-
ન્દિગ્ધ વિદિત શ્રવણથી શુદ્ધિમાન્ શૂદ્રને જ્ઞાન પણ થાય છે જ, પરંતુ તે તે વાક્યમાં
વિદિત શ્રવણમાં અને તત્તજન્ય જ્ઞાનમાં દ્વિજોન્મુખ અધિકાર તો પુષ્ટિપ્રવાહમયોદયપ્રથમાં
આમંત્ર્ય મગવાનેવ શાપે દાપયન્તિ ક્વચિત્ યોગમાં ઉક્ત રીતિએ શાપાદિ કારણવિશેષે કરીને
શૂદ્રયોનિને પ્રાપ્ત મહાન્ વિદુરાદિનો જ છે, કારણ કે તે શ્રવણથી અને જ્ઞાનથી તેઓની જ
કૃતાર્થતા ત્યાં સ્મરાર્થ છે. અત્રાપિ વેદનિન્દાયામધર્મકરણાન્ તથા નરકે ન ભવેત્ પાતઃ કિન્તુ
દોષેષુ જાયતે ઇત્યાદિમાં ઉક્ત પ્રકારે કર્મે જ કરીને જ્ઞાતિશૂદ્ર હોય તો તેમનો તો તેવો
દ્વિજોન્મુખ અધિકાર જ નથી કર્મે કરીને જ્ઞાતિશૂદ્રાર્થે પુરાણાદિશ્રવણનો અને તર્જન્ય
જ્ઞાનનો જે નિષેધ કર્યો તેમાં જ જંપ તપ તીર્થયાત્રા પ્રવ્રજ્યાં મન્ત્રસાધન અને દેવનાગધનનો
પણ નિષેધ સંગ્રહાય છે. વિદુરાદિની તો તીર્થયાત્રા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે, અન્યને કર્મજ્ઞાતિ-

‘ જે આ કાંઈ પ્રાણ સતે નિઃશ્વત થઈને કમ્પે છે, મહાનને પણ જેથી ભય થાય તેવું વજ્ર ઉઘેત છે, જે આ જાણે તે અમૃત થાય ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ કેવલકીર્તીમાં છે, એન પ્રાણની ઉપા-

શૂદ્ધને અર્થે તો તે તે જપાદિ સર્વ જ નિષિદ્ધ છે, અને તેથી જ અવણના અને જપાદિના કર્તા આધુનિક કર્મજ્ઞતિશૂદ્ધમાં ઉપશમને સ્થાને કામક્રોધાદિ જ દશ્યમાન થાય છે. મમત્ર જ ભારતનો અને પુરાણનો (શ્રીભાગવતનો) પાઠ કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીશૂદ્રાદિને છે કે કેમ એ વિચાર પણ આ પ્રસંગમાં કરતાં પ્રકાશકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે કે ભારતવ્યવસ્થાને ઇત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધીય વાક્યમાં અને વિપ્રોધીતાપ્રયાત્ પ્રજાં ઇત્યાદિ દ્વાદશસ્કન્ધીય વાક્યમાં ‘વર્મેદર્શનનુ’ અને શ્રીભાગવતાધ્યયનનું બોધન છે, અને તસ્માદ્ભારત સર્વોત્તમા ઇત્યાદિ દ્વિતીયસ્કન્ધીય વાક્યમાં તો સર્વ જ અભયેન્દ્રિયને અર્થે સર્વમાધારણુ કીર્તનનું વિધાન છે, તેથી સમગ્ર જ ભારતનો અને મમત્ર જ શ્રીભાગવતનો પાઠ સર્વ જ કરે. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમશ્રી સિદ્ધાન્ત ઉપદેશે છે કે ભારતમાં અને શ્રીભાગવતમાં અભજ્ઞાનનો વિભાગ વર્જીને જ સ્ત્રીશૂદ્રાદિએ પાઠ કરવો અને અવણ કરવું એટલું જ નહિ પરંતુ ન્યાં પ્રણવ આદિમાં હોય તેવો પ્રણવાદિમાન અને વૈદિકમન્ત્રયુક્ત ભાગ પણ વર્જવો જ, કારણ કે વેદઃ પ્રણવ એવાય ઇત્યાદિ અને ન સર્વવેદોપનિષદ્વેદવોજં મનાતનમ ઇત્યાદિથી પ્રણવ વેદ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ નારાયણકવચાદિમાં ઔપનિષદ નારાયણાષ્ટાક્ષરનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. વહેચ્ચ નિયમં ક્રુવા શ્રીભાગવતમાદરાત્ એ પ્રકારની આજ્ઞા શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલી છે તેથી પ્રણવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રાદિયુક્ત અને અભજ્ઞાનનો વિભાગ ન વર્જતા સમગ્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરવો એમ માની નહિ લેતાં પ્રણવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રયુક્ત અને અભજ્ઞાનનો વિભાગ વર્જીને અવશિષ્ટ જ શ્રીમદ્ભાગવતનો નિયમપૂર્વક પાઠ કરવાનો સ્ત્રીશૂદ્રાદિને અધિકાર છે, અન્યથા ચર્દાપનિષદં જ્ઞાનં શ્રીભાગવતમેવ વાં વર્ણિનામેવ તદ્દિ સ્યાત્ સ્ત્રીશૂદ્રાણાં તુ તતોન્યથા એ તૃતીયસ્કન્ધનિયન્ધના અને ભાગવતજ્ઞાનમપિ ત્રૈવર્ણિકાનામેવ, ઉપારનાયા. પ્રાધાન્યાત્, સર્વેવ ભગવતા વ્રજ્યણે પ્રોચ્યતે, તત્ ત્રૈવર્ણિકાનામેવેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ એ નિયન્ધપ્રકાશના વાક્યનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. દામ્ભિક નામ્તિક શઃ અશુશ્રુષુ અભક્ત અને દુર્વિનીતનો તો અનધિકાર જ છે, તેથી તે તે સર્વ દોષથી રહિત અભજ્ઞ પ્રિય સાધુ અને શુચિ જ સ્ત્રીશૂદ્રાદિનો શ્રીભાગવતદ્વારા ભક્તિનો અધિકાર છે, તેથી દ્વેષાદશસ્કન્ધીય કર્મેજ્ઞાનમિથ્ર અભવાદસંપ્રદના પાઠમાં પણ તેવા સ્ત્રીશૂદ્રાદિનો અધિકાર છે જ. અભયેન્દ્રિયી ભાગવતાર્થ - કીર્તનનો તો વિરોધ જ નથી, કારણ કે દ્વિતીયસ્કન્ધમાં ભગવાનને જ કીર્તિતવ્ય કહ્યા છે, ત્યાં શ્રીભાગવતશબ્દ નથી, અને પ્રણવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રયુક્ત અભવિદ્યાનો વિભાગ વર્જીને તો શ્રીમદ્ભાગવતના પણ કીર્તનમાં પૂર્વદોષરહિત અભવપ્રયાદિગુણયુક્ત સ્ત્રીશૂદ્રાદિને અધિકાર છે જ, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમસદસ્રનામના પાઠના ફલકથનમાં મહત્ત્વં વસ્તુ નહિતં. કથિતં સ્યાન્નકામનમ્નુ - મર્મે એમ જણાય છે કે શ્રીપુરુષોત્તમસદસ્રનામના પાઠમાત્રથી સમગ્ર જ શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ થઈ જાય છે, અને જે ફલ સમગ્ર શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠથી થાય છે તે સર્વ જ ફલ શ્રીમદ્વિજ્ઞાનરાચાર્યપ્રકટિત શ્રીપુરુષોત્તમસદસ્રનામના પાઠમાત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતપાઠવિષયક નિર્ણય શ્રીમદ્ભાગવદગીતાપાઠમાં પણ સંપ્રદાયે, કારણ કે ત્યાં પ્રત્યખ્યાયં સમાપ્તિમાં ઉપનિષત્તુ વ્રજ્યવિદ્યાયાં પદં સ્પષ્ટ છે,

સના કે બ્રહ્મવાક્ય આ પ્રકારે સંશય, પ્રાણ અથવા ઇન્દ્ર વાક્યાર્થે આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન જ વાક્યાર્થે આ સિદ્ધાન્ત ॥૧૦॥ હવે ‘‘ જ્યોતિર્દર્શનાત્ ’’ એ એક સૂત્રે કરીને એકાદશ વ્યોતિરધિકરણ, ‘‘ જે આ સમ્પ્રસાદ આ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન પદ જ્યોતિ અભિમંપાદીને નિજ રૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે ’’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના દશમ પ્રપાઠકમાં છે, ત્યાં ‘‘ પર જ્યોતિ ’’ મહાત્મન કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, મહાત્મન એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥૧૧॥ હવે આકાશોર્વાન્તરવાદિવ્યવેદનાત્ એ એક સૂત્રે કરીને દ્વાદશ વ્યર્થાન્તરવાધિકરણ, ‘‘ આકાશ નામરૂપનો નિર્વાદ કરનાર તે જોના મધ્યમાં તે બ્રહ્મ ’’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યની સમાપ્તિમાં છે, ત્યાં આકાશશબ્દે કરીને જૂતાકાશ કે પરમાત્મા આ પ્રકારે સંશય, જૂતાકાશ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ અને પરમાત્મા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥૧૨॥ હવે સુષુપ્તકાન્ત્યોર્ગેદેન ઇત્યાદિ મૂલદ્રવ્યે કરીને ત્રયોદશ સુષુપ્તધિકરણ, ‘‘ માત્રવલ્કલ, કિંજલોનિ આ પુરુષ ’’ ઇત્યાદિથી આરંભાતી ‘‘ અલ્પ અલ્પ થાય છે જે એમ બાણે ’’ શ્રુતિ બૃહદારણ્યકના પાંચ પ્રપાઠકમાં જ્યોતિર્અભિમંપાદીમાં છે, ત્યાં વાક્યાર્થે જીવ કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, જીવવાક્ય એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મવાક્ય આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ સુવના વ્યાખ્યાનના ભાષ્યમાં સર્વ જ વિષયવાક્યનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન છે. ॥ ૧૩ ॥

તેથી પ્રણવાદિમાન વૈદિકર્મત્રાદિયુક્ત અને બ્રહ્મવિદ્યાનો વિભાગ વર્જીને અવશિષ્ટ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાભાગવતનો પાઠ સ્વદિનાર્થ સ્ત્રીશૂદ્રોએ કરવો. અન્યને અવણ કરાવવાનો વા અધ્યાપન કરાવવાનો તો સ્ત્રીશૂદ્રોનો અધિકાર જ નથી, કારણ કે તેવો વિધિ જ નથી. સ્ત્રીશૂદ્રાદિના જ દિતાર્થ અમુક વિભાગ વર્જીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાભાગવતના અવળપાનનો અધિકાર જેને ન રહે તેમના પણ કથાશ્રુતિ આ નિર્ણયનો ઉપમાંહાર કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે ‘‘ પરંતુ પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષસ્થ વાક્યનો આશ્રય કરીને જે શૂદ્રો ‘ અમે પણ અધિકારી છીએ ’ એમ નિજ પાદાધિકાર આપાદન કરે છે તેઓ માત્મર્યાદિદોષગ્રસ્ત છે, અને તેથી તેમનો તો શ્રીભાગવતોક્ત ધર્મેમાં પણ અધિકાર નથી તો પાઠમાં તો અધિકાર જ ક્યાંથી ? કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રોક્ત નિષ્કપટ પરમ ધર્મના અધિકારી તો નિર્મલસર મત્પુરુષ છે. ‘‘ યે પુનરેત્તનિ વાક્યાન્યાધિત્ય સ્વસ્માપિ પાટાધિકારં શૂદ્રા આપાદયન્તિ તેષા માત્મર્યાદિદોષગ્રામેન ધર્માભાગવતોક્તધર્મેષ્વાધ્યાનાધિકારઃ ‘‘ ધર્મે યોજ્જિતકૈનવોચ પરમો નિર્મલગણાં સનામિતિકાવ્યાત્ કિમ્મુનઃ પાટે ? ’’

૧. ઉપનિષદમાં નિઃસન્દિગ્ધ અને સન્દિગ્ધ એમ બે પ્રકારના વાક્ય છે. અન્ય ત્રીકાકારવત્ ઉપનિષદનાં નિઃસન્દિગ્ધ પણ વાક્યની પૃથક્ ટીકા કરીને શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરે જ્યાં કાલક્ષેપ કર્યો નથી. સન્દિગ્ધ ઉપનિષદવાક્યના અર્થનું સૂચન તો બ્રહ્મસૂત્રકારે જ કર્યું છે, તેથી બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાનપ્રસંગમાં જ શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરે તે તે સન્દિગ્ધ વાક્યનું મધ્યાર્થ ભાષ્ય કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ઉપનિષદગત સર્વસન્દેહનિવારક બ્રહ્મસૂત્રના મધ્યાર્થ ભાષ્યના કર્તાને ઉપનિષદની પૃથક્ ટીકા કરવાની લેણમાત્ર પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પદ્ધતિથી આચાર્ય અને શિષ્ય ઉભયના અમૂલ્ય કાલનો મિથ્યા વ્યય ન થતાં પેશિમિત જીવનમાં પણ ભગવત્સેવાસ અને ભગવત્કથારમ પાન કરવાનો પણ રમ્ય પ્રસંગ

• Para '. If the Sâmkhyas were to point out that in verse No. 11 there is a mere mention but that Avyakta is later on described as an object of knowledge in Asabdaṃ etc. (Kātha. I, 3, 15), the Sūtrakāra shows that the context decides that that verse refers to Brahman and not at all to the Sâmkhya Avyakta (Prakṛiti). The Sâmkhyas cannot be allowed to detach the first half of the eleventh and the whole of the fifteenth verses from the whole group. A collation of all the passages converges to show that verse No. 15 refers to Paramâtman. The whole topic is one. It begins from the beginning of the third Valli down to verse No. 16 of the same. The subject-matter of this topic is the Soul and Paramâtman. The whole Valli teaches the 'Rathitva' of the Soul, the means of release required by him, the sâṃsâra-bond finally gained, and the nature of Paramâtman whom the soul approaches and perceives. Thus the object of knowledge is not the Sâmkhya Avyakta but clearly and decidedly Paramâtman. Again, the final part of the fifteenth verse goes against them. The Sâmkhyas do not believe that a knowledge of Prakṛiti results in the release from the jaws of Death. This clearly decides that the verse No. 15 refers to Paramâtman whose knowledge certainly saves one from the jaws of Death. The verse "that without sound etc." is not at all applicable to Prakṛiti, but by all means to Paramâtman alone. And now if the Sâmkhyas assert that there is not only one topic but two, that the first topic ended at the verse No. 9 and that the second began from the verse No. 10, that in this latter section verses Nos. 10 and 11 simply mention the Sâmkhya principles, that the verses Nos. 12 and 13 describe Puruṣa, that the verse No. 15 describes Prakṛiti and clearly states its difference from Puruṣa essentially necessary for its discrimination, and that the Valli is fully in their favour, the Sūtrakāra answers that such an imagination is groundless, for there would then be four sections (Prakaraṇāni) instead of three, and that an unnecessary additional section is unwarranted. If in the third Valli, there would be two sections as the Sâmkhyas believe, there would be an independent fourth question to answer. There are therefore three sections only. The arrangement of the three

sections is as follows. Katha 1, 1, 12 is the question No. 1 and Katha 1, 1, 13 and the following verses form the answer to it. Katha 1, 1, 20 is the question No. 2 and the following verses form the answer to it. Katha 1, 1, 14 is the question No. 3 and the verses following it down to the end of the first Adhyāya form the answer to it. It therefore follows that if the Valli at all taught the Sāṃkhya doctrine, there would be a fourth question and a fourth answer. The very absence of such a question and such an answer goes strongly against the Sāṃkhyas. Again, this is the third Valli and numerically speaking, it is but proper that the answer here should all refer to the question No. 3. Further what would be the motive for such a fourth section? It can not be deliverance, for that has already been taught from the beginning of the second Valli down to 1, 3, 9. Again, if the Sāṃkhyas were to say that the disembodied existence is higher than the acquisition of Vishṇupadam, the latter half of 1, 3, 8 goes against them. The acquisition of Vishṇupadam itself is an end to the three miseries. Knowledge leading to the disembodied state has also been discussed not as the Sāṃkhyas think after 1, 3, 10 but before it. It is thus certain that the motive for such an independent fourth section is entirely groundless. Again it would be useless to reiterate that the verse No. 15 cannot at all refer to Prakṛiti, for its knowledge cannot according to the Sāṃkhyas themselves save one from Death. Nor should the Sāṃkhyas now finally urge that the three boons were over as far as the pacification (Saumanasyam) of the father and the two questions regarding the Fire and the Soul, and that the third question regarding Paramātmā is therefore an outcome of imagination, because the word "vada" of Katha 1, 2, 14 (yat tat paśyasi tad vada) makes a distinct mention of the third question. Nor is a good reason for such a question wanting. The satisfaction of Yama (as in Katha 1, 1, 16) supplies a very good reason for Nāchikēas to ask the final question of vital importance. Nor should the Sāṃkhyas go to the length of urging that there was no good cause for Yama's satisfaction (Pṛithi). The word 'dearest' (Pṛeṣṭhā) in Katha 1, 2, 9 is enough to show that Yama was entirely

satisfied with Nāchiketas. Nor should it again be urged that this third question is simply a reiteration or extension of the second one, for the subject (Vīshayah) and mention (Nirdeśah) of both differ very widely. To be brief Nāchiketas thoroughly satisfied Yama by his excellent capacity (Uttamādhikarah), and this entire satisfaction thoroughly accounts for this third question. The Sāṃkhayas thus are absolutely wrong.¹ Saṃkara too is therefore completely wrong in including the third question in the second, Yama's complete satisfaction at Nāchiketas being itself the good cause of his setting the third question. Nor should Saṃkara urge that this third question is put over and above the three boons granted, for the words ' welfare to me ' (Svasti meṣu Katha 1, 1. 9) there suggest that the three boons granted by Yama were with a clear intention of welfare (Svasti). The three boons—pacification of the father; and the two questions on the Fire and the Soul—were not enough for Svasti. To reach the highest level of Svasti, this third question and its answer are quite necessary. The very word ' tell ' (Vada) in 1, 2, 14 puts an end to the objection that the third question is a mere outcome of imagination

1. Brahma-sūtra I, 4, 6 is differently interpreted by the commentators. Bhāskara and Vallabha say, unlike Saṃkara, that the three questions refer to (1) the Fire (2) the Soul and (3) Brahman distinctly. Neither of these two includes the question regarding Paramātmā into that about the Soul. Madhva says that the three questions are (1) pacification of the father (2) Agni and (3) Paramātmā. Nimbārka sides with Madhva, so far as the first two questions are concerned, but adds that the third refers to (Prāpya, Prāptri and Upāya) the object to be acquired, the Soul acquiring, and the means of acquisition. Rāmānuja understands the object of worship, worshipper, and worship (Upāya, Upāsaka and Upāsana) by these three, and Bhikṣu takes the Adhikāraṇa in connection with Sve. IV, 5 and Trayānām in the sūtra as enjoyer, object of enjoyment and the instigator (Bhokta, Bhogya and Preraka). His alteration of Trayānāmeva into Trayānāmapi is not to be found in any of the published Sūtra-Bhāṣyas and is therefore to be certainly rejected.

'Nor is the excess of this third question a fault,' for Yama liked it. Samkara's labours to answer the objection of the Sâmkhyas to demonstrate the unity of the second question in spite of the two clearly distinct questions and in spite of the difference so cleverly drawn between the Soul and Paramâtman in Kâtha II, 1, 4 etc. are therefore fruitless and out of place.

Before concluding this Adhikarana, Samkara adds that just as the word Mahat is not used by the Vaidikas in the technical sense of the Sâmkhya Mahat, the word Avyakta as well is not used by them in the Sâmkhya sense. Sâmkara's line of argument is correct, he is however wrong, if he says that Mahat of Kâtha II, 1, 4, Sve. III, 8 etc. means the individual Soul, because the word means Paramâtman, and not Jivâtman. Again, he should stick to one meaning and not sometimes take it as Buddhi and sometimes as the Soul. The Sâmkhyas and at any rate their defendants Bhikshu etc. will perhaps urge here that even in Kâtha II, 1, 4 etc. Mahat is inanimate and cannot be taken in the sense of the conscious Soul or Paramâtman, they will even add that the breath of Mahat (in Brih. Up. 2, 4, 10) is also the breath of Purusha environed by the limiting Internal Organ. The Sûtrakâra would answer these objections by saying that the word Atmâ in Kâtha 1, 3, 10 clearly shows that Mahat is not inanimate. The breath too primarily belongs to Ânandmaya Paramâtman, and the Internal Organ inherits it only from that Paramâtman, otherwise a carcass would begin to breathe and give out the Vedas. It is then clear that Mahat, Avyakta, and Purusha are not at all Sâmkhya principles, and the Sâmkhyas have no claim whatsoever over the passages mentioning them. Mahat etc. are nothing but aspects of the same all-embracing Brahman taught by the Upanishads.

We shall now take up the passage Ajâm etc. (Sve IV, 5). Samkara says that this verse is itself unable to decide one way or another, just as in the verse Arvâgbilachanasa (Brih. Up. II, 2, 4) independently does not indicate this or that cup, since there is nothing special in this verse that would particularly decide the case in favour of the Sâmkhyas. If the Sâmkhyas were to say that just as there is the supplementary passage (Vâkyaseshak)

distinctly denoting a peculiar kind of Chamasa there must be something to decide the particular sense of Ajâ as well, Samkara answers that Ajâ should mean the causal matter comprising three elementary substances (Bhutatrayalakshanâ) and not the Sâmkhya Prakriti, since Yadagne rohitam etc. (Chhân. VI, 4, 1) distinctly says that light water and earth (Tejah, Âpah and Annam) emanated from Iswara and that they were red white and black (Rohita etc). Besides 'Rohita' etc. primarily mean red etc. and Rajas etc. are not the primary but only the secondary meanings of these words. Mâyâ therefore is the legitimate meaning of Ajâ. If the Sâmkhyas were to ask how light etc. are called Ajâ when they do not possess the form of the she-goat, Samkara answers that Ajâ is here neither used to show the form nor in its etymological sense. It is a mere metaphor (Kalpanâ). Its clear sense is that the Soul fettered by Nescience is affected by Mâyâ but not the other who has attained knowledge. The verse does not inculcate duality of Souls, but simply distinguishes bondage from release.

Prof Deussen observes 'the most characteristic feature of the Sâmkhya system is the doctrine of three gunas which depends upon the thought that the three forces that are active in the psychical organism viz Sattwam etc. (which approach the modern distinction of sensibility, irritability, and reproduction) are also present in Prakriti, and constitute its entire substance. Novel as this doctrine appears on its first introduction in the Svetâswara Upanishad, it yet depends upon older premises.....That this verse (Svetâ IV, 5) expresses the fundamental thought of the Sâmkhya doctrine is not open to question. The manifold relations of the many Purushas to the one Prakriti cannot be more effectively illustrated than by the manifold relations of the many rams to one she-goat. Under these circumstances, the reference to the description of the she-goat as red-white-black to the three gunas of which Prakriti consists is inevitable.' After further reviewing the whole case from the stand-point of Samkara, he decides "in this controversy both sides are right. The Vedântin, inasmuch as the verse unquestionably refers back to Chhân. VI, 4, and the Sâmkhyist in as much as the three constituent elements which

according to Chhâ. VI, 2 proceed from the One without a second, and of a mixture of which everything in the universe consists, have been psychologically transformed into the three gunas. These three likewise are the primal elements, only that each of these primal elements has become the vehicle and expression of one of the three fundamental psychical forces which rule in our inner being.....Nothing prevents us from assuming that that transformation of the three primal elements into three primal forces—or rather the conception of each of the three primal elements as vehicle of a definite primal force—has been first developed later on in direct connection with the above verse."

Govindānanda notes that Ajâ according to Saṃkara means simply Mâyâ, which interpretation is based on the Context, while according to the Sūtrakāra, who explains Ajâ on the ground of the Chhândogya passage treating of the three primary Elements, Ajâ denotes the aggregate of those three Elements constituting an Avântara Prakriti.

Dr. Thibaut observes that on Saṃkara's explanation, the term presents no difficulties, for Mâyâ is Ajâ, i. e. unborn. On the explanation of the Sūtrakāra, however, Ajâ cannot mean 'unborn', since the three primary elements are *products*. Hence we are thrown back on the Rudhî signification of Ajâ, according to which it means a she-goat. This clearly shows that Saṃkara, while interpreting Ajâ as Mâyâ, is going against the sense intended by the Sūtrakāra.

Rāmānuja's interpretation of this Adhikarana deserves a careful consideration. He observes that the Chamasaṃmantra itself is not decisive but the supplementary passage settles that the Chamasa is a particular Chamasa (the head). Neither the meaning nor the context of the Ajâ passage can decide that this Ajâ is the particular Ajâ, viz. independent Prakriti of the Sāṃkhyas. At best, Ajâ can be called the Creator, but can never be called *independent*. There is nothing in the Vedas to prevent us from accepting Ajâ as Brahmaṇikâ Prakriti, meaning of course the subtle a-chit body of Brahman. Rāmānuja quotes a number of Śrutis in support and shows that Ajâ is not Bhūtatraya in Saṃkara's sense, but Prakriti

of the Tejas taught in Chhâ. VI, 2, 3. The passage ' That Divine being thought " let me now enter those three beings with the Soul by means of Atman and let me then evolve names and forms, let me make each of these three tripaitites. (Chhâ. VI. 3. 2-3) "' teaches that this Ajâ is the first-born Deity. The beginning (Sve. IV. 2) and the end (Sve. IV, 6) bear out this meaning of the middle verse in question. This Jyotih is the principal creation, it is the first product, capable of evolving further creation. Again, the two Ajâs are not the fettered and the released Souls but they are the Individual and the Supreme Souls. Though all this is not clearly taught in the Sve. Up., it is yet ably propounded in Chhâ. II. 4, 1. The same process continues further on in Chhâ. II. 4, 2-4. The Sutrakâra specially uses the word Jyotih and not the word Tejas, because he desires to connect these verses in Chhâ. VI, 4 with verses 2-3 in Chhâ. IV, 7. Brahman then enters this Jyotih with the Soul (Jivena) using its own self as the means (Atmanâ). There is no trace here of Samkara's doctrine of Mâyâ, the means of entering the Jyotih being Brahman itself. This Jyotih though one, is again threefold, because its origin Brahman itself being Sat. Chit, and Ânanda is already threefold and yet one.¹ Brahman does not enjoy the Jyotih, because it is an object of enjoyment for the Soul. Ajâ then is not Prakriti, but the prime creation of Brahman, as is borne out by so many Scriptural authorities. The Sâmkhyas have therefore no claim on the Vedas. And if now the Sâmkhyas were to object that it is neither the Etymological nor the Rûdhi signification, the Sûtrakâra emphatically asserts that it is a metaphor (Kalpanâ), and a metaphor resorted to *purposely*. This prime creation is called Ajâ by metaphor. There is some beauty in this answer of the Sûtrakâra. The Sâmkhyas themselves accept the Gauṇi Vritti, when they have to explain passages ' Âdityo Vai Devanamadhu ' etc. because the Sun being the presiding Deity of the eye, can be ' Madhu ' neither by Etymology nor by Rûdhi (Cf. Panchasikha). To avoid going against the Srutis, the Sâmkhyas themselves under these circumstances resort to this metaphorical sense. The shrewd Sûtrakâra who knew

१. सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणान्त्रयः । (श्रीमद्भागवतपुराण III, ५, १०)

this weakness of his adversaries retorts that just as they accept the Gaunī Vritti in interpreting passages from the Madhvidyā etc., they may as well rest satisfied with the same Gaunī Vritti in the case of Ajā too. The real sense of course is that all-embracing all-enfolding, all-powerful, all-knowing Brahman may assume any form it chooses. Even this Ajā form of creation has actually been mentioned in the Vedas. (Vide Brih. 1, 1, 4.) It is Ajā, because it fetters the Soul. It is really so-called for the sake of Upāsana. It is then clear that this Ajā is neither the independent Prakṛiti of the Sāṃkhyas nor the unreal Māyā of Saṃkara, but the prime emanation of Brahman itself.

Another topic is now put forth for discussion. Saṃkara says that the assertion of the Sāṃkhyas that there is Scriptural authority for Prakṛiti in 'Yasmin Pancha Panchajanāḥ' etc. cannot be made on the mention of the *number* of the Sāṃkhya categories, because (1) there is a diversity of the categories and because (2) there is an excess over the number of these categories. He observes that Panchajanāḥ is a conventional Compound and that it is a Proper Name, and finally explains Pancha Panchajanāḥ as five Panchajanāḥ like seven Saptarshavaḥ. This mantra (Brih. IV, 1, 17) is followed by another "They who know the breath of breath" (Pranasya Prāna etc. Brih. IV, 1, 18), and Saṃkara concludes on the ground of proximity that the five Panchajanāḥ are the beings mentioned in this latter verse. If the Sāṃkhyas were to ask how the word 'Janāḥ' can be used for the breath etc., he would point out that while interpreting the word Janāḥ, the Sāṃkhyas themselves disregard the usual sense of the word. He would also add that the complementary passage (Brih. IV, 1, 18) is in his own favour. The breath etc. may be signified by 'Janāḥ', because they are connected with it. Moreover the term Puruṣa (which means much the same as Janāḥ) is found to be applied to the Prānas in the passage 'These are the five Puruṣas of Brahman' (Chhā. III, 13, 6). Again, Chhā. VIII, 15, 1 teaches that the breath is the father etc. On the strength of composition (संज्ञा) there is then no objection to the Compound being taken in the settled conventional sense. Again some commentators take the five Panchajanāḥ to mean gods etc., . . .

Gross Elements	Subtle Elements	Organs	Senses	The Inner Ones	TOTAL
5	5	5	5	5	25

but they do not classify them in that way. Even if they correct their mistake and arrange them according to the above scheme in five groups of five each, still their names and characteristics widely differ. To the Vaidikas, organs are not known as *Ākūtayah*, senses are not known as *Chittis* and *Prakṛitī* etc. are never known as *Antassthas* (Inner Ones). Not only Bhukshu's names and characteristics are wrong, but even Vāchaspati's. The terms *Prakṛitī*, *Prakṛitīvikṛitī*, *Vikṛitī* and *Neither-Prakṛitī-nor-Vikṛitī* and their interpretations are absolutely unknown to the Vaidikas. Again, their *Purusha* cannot be called *Jana etymologically*. Nor can *Purusha* be called *Jana* by *Rūdhī*, 1stly because there is no controller (नियामक) of that *Rūdhī* and 2ndly because *Jana* in that case will have to signify two different sets of meanings by *two different modes* e. g. *Purusha* by *Rūdhī* and the categories by *Etymology*, and this is again absurd. The excess of *Ēther* and *Ātman* moreover cannot be accounted for by the *Sāṃkhyas*. The *Sāṃkhyas* would now perhaps say that पञ्चपञ्चजनाः can be interpreted as in Astrology. Just as त्रिणवन् in त्रिणवरात्रम् is explained as त्रये नव यत्र=त्रिणवन्, पञ्चपञ्चजनाः may be explained as पञ्च पञ्च यत्र=पञ्चपञ्चन्, and the Compound be taken as a Subluk Bahuvrihi. As for *Ēther* and *Ātman*, they do not add to the existing number, because they are only for a special emphasis mentioned again as being principal of the twenty-five *Tattwas*. *Ēther*, which is recognised as the support of everything, is itself supported by *Purusha* and thus is the par excellence of *Purusha* demonstrated. The *Sūtrakāra* now answers that these *Panchajanāḥ* are not the *Sāṃkhya Tattwas* but the *Ēther* etc. of the complementary passage. It would have been necessary to follow the *Sāṃkhya* interpretation of the verse in question, had there been no Vedic interpretation supplied already. As the complementary passage however supplies a very clear sense there is not the slightest necessity of the round-about interpretation of the *Sāṃkhyas*. *Panchajanāḥ* is certainly to be interpreted

सर्वेषां भावार्थ इति चेत् ॥ २ ॥

* भावार्थकर्मशब्दैभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्यत्र* शङ्कत इत्याहुः यदीत्यादि, कथं सर्वं भावार्थ इत्यत आहुः क्रियेत्यादि, क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुर्मज्ञा लभन्त इति धातवः सर्वे क्रियावाचका एव, चोक्थारणे, शब्दाश्च सर्वे धातुजाः, नच प्रकृतेः क्रियावाचकत्वेऽपि प्रत्ययस्यान्यार्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य गुणभूतत्वाच्च सर्वेषां क्रियावाचित्वमित्येवं समाधेयं, यत्प्रत्ययेनापि भावोभिधीयत एव यथा पाठः पाठ इत्यादि, यत्र च इत्यादिकर्मभिर्धायते तत्रापि योगविचारे क्रियामाहित्यमायात्वेव, अतः सर्वेभ्य एव धर्मप्रतीतिरिष्यतामिति^१ पूर्वपक्षिणो मतमिति चेदित्यनेनानुवदतीत्यर्थः ॥ २ ॥

समाधानमवतारयन्ति परीत्यादि, ननु परिहारे कुतः सूत्रद्वयमन्यत आहुः धर्मेत्यादि, य. कश्चिदत्र कुत्रचित् प्रवर्तते तत्फलार्थमेव प्रवर्तते नहि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति लोके दर्शनान्, अतो धर्मप्रमित्यर्थमपि य. प्रवर्तिष्यते नोपि किञ्चित्फलार्थमेव प्रवर्तिष्यते^१, भावार्थ-सन्दर्भमभिस्तुद्गामीनितया धर्मः प्रत्याप्यते ननु पुरुषार्थतया, अतो धर्मप्रमितिसम्पादने भावार्थ-कर्मशब्दत्वमेव न प्रयोजकं किन्तु पुरुषस्य या अपेक्षा नापि प्रयोजिका धर्मस्य पुरुषार्थत्वात्, अतः सापेक्षानपेक्षविभागं सूत्रद्वयाच्च, तेन सूत्रद्वयं परिहारे इत्यर्थः ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि

तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा न भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

व्याकुर्वन्ति, स्वशब्द स्वीयत्वेनार्थवाची तदन्ते श्रूयमाणा या सप्तमी सा पप्रत्यथे, उत्पत्ताविति तु मतिमसमी, तथाच येषां शब्दानामर्थ उन्पन्नः भवत्यव्यवहारकाले तिष्ठति तेषां नाम इतिसंज्ञा, निरुक्ते 'नामाख्याते इत्यादिशब्दाविभागवचनान्, अत-मर्थं जमन्ति क्लृप्ततया क्रियाशेषा वाक्ये भवन्ति, नामयन्ति स्वार्थमाख्यातार्थं प्रति स्वार्थमाख्यातार्थप्रयोजनाय येषभूतं कुर्वन्तीति नामसंज्ञा तेषां शब्दानामर्थस्य जापिका, अतः परार्थत्वेन स्वातन्त्र्याभावाद्वाक्यार्थबोधायमेव नामभ्यो धर्मं पुरुषार्थतया न प्रमीयत इत्यव-मर्थः नामशब्दार्थकथनेन बोध्यते, तस्य बोधनस्य प्रकृतोपयोगमात्रं तस्मादित्यादि, तद्व्याख्यान-तच्छ्रवणेत्यादि, उदाहरणं यथेत्यादि, भूतत्वादित्यार्थं च त्रिष्वान्त निष्पादनेत्यादि, नन्वेतस्योप-पादनस्य नामलक्षणादेव सिद्धेः पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः लक्षणार्थमित्यादि, प्रयोजन-काल इति उपपादनावसरे, तथाच वैयर्थ्यं पुन कथनमित्यर्थः, सूत्रे यत् सिद्धं तदाहुः, तस्मादि-त्यादि, तथाच नामभ्योनपेक्षत्वेन स्थितत्वेन धर्मप्रमेतावपि पुरुषार्थत्वेन न प्रमीयतेतो भावार्थकर्म-शब्दत्वं तत्स्वरूपप्रमित्युपयोग्येव ननु पुरुषार्थरूपत्ववदितनत्प्रमित्युपयोगान्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तत्पत्तावर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि

तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताथितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

व्याकुर्वन्ति पूर्ववदित्यादि, यथा नामभ्यः पुरुषार्थत्वेनाप्रतीतिस्थापारख्यातभ्योपीतिशङ्का-वारयतीत्यर्थः, अत्रापि उत्पत्ताविति मतिमसमी आनन्तर्यजापिका, अर्थ इति विषयमसमी.

* * * सुरातिप्राप्ते त्वादर्शे 'उत्पत्त्ये' इतिमात्रं पश्यते ननु दाक्षिणात्यविद्यालयप्रामादर्थवद्भाष्यार्थकर्म-शब्दैभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्यत्रेति ।

१. उभयत्र 'प्रवर्त्त्यते' इत्यापि पाठः ।

स्वप्रयोग इति शब्दप्रयोगः, तथापि यः मूत्रार्थः मित्यति तमाहुः, येषां शब्दानामित्यादि, नात्र निषिध्यत इति 'पाकं करोति' 'यामं करोति' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् सूत्रे न निषिध्यते, आख्यात इतीति आख्यात इत्येषा संज्ञा, प्रतीयेत इति कर्तव्यत्वेन प्रतीयेत, एवं प्रतीतिं हेत्वन्तरमाहेत्याहुः किञ्चेत्यादि, प्रयोग इति अनुष्ठानं, भावनेति उत्पादनात्मिका क्रिया, स्वनिष्पत्त्यर्थमिति स्वप्राक्कार्यार्थ, पुरुषोप्यर्थ्यत इति धर्मेण पुरुष आकाङ्क्ष्यते तथा च पुरुषेण फलाप्यर्थ्यत इति पुरुषः स्वनिष्पत्तये अर्थ्यतेपक्ष्यतेनेनेति च द्वेधा निरुक्त्या पुरुषार्थो धर्म आख्यातपदोच्यते, तस्मात्तेभ्य एव तादृशो धर्मः प्रतीयेत, अयमर्थः, पचतीत्यादि यद्यपि केवलेन धातुना केवलेनाख्यातेन च भावनाप्रतीत्यभावादुभयसमुदायादेव प्रतीतेः कस्यापि भावनेति निश्चेतुं न शक्यते तथापि पाकः पक्तिः पचनमिति प्रत्ययानामन्यान्यन्वेपि धात्वन्वयात् पचनं धान्वर्थ एव पचतिगच्छतिस्वपितीति धातूनामन्यान्यन्वेपि प्रत्ययान्वयाद्भावना आख्यातार्थ इति निश्चीयते, सा च साध्वेनाभिधीयमानो व्यापारविशेषः क्रियासामान्यात्मकः धातुविशिष्टाख्यातेषु श्रुतेषु क्रियापदमिति प्रतीतेः, सा च प्रतीतिर्न धातुनिबन्धना, तेषां क्रियाविशेषार्थकत्वात्, अतो विशेषालिङ्गितत्वेपि क्रियासामान्यमाख्यातेनैवोच्यत इत्याख्यातार्थो भावना, पचत्यादिरूपे आख्यातविशिष्टे पदे श्रुते क्रियान्तराकाङ्क्षानुदयान् क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं यत् तस्य रूपं तदेव साध्यत्व तेन रूपेणाभिधीयमानो व्यापारः स्वात्मनिष्ठः प्रयत्नः शरीरादिनिष्ठः स्पन्दश्च स यद्यपि नाना क्रामिकश्च तथापि समूहात्मना एकबुद्धिविषयवादेकः, तस्य च पुरुषधर्मत्व फलोत्पादानुकूलत्वं च प्रत्यक्षादिर्नैव निश्चीयते, तस्मात् पुरुषार्थो धर्म आख्यातेरेव प्रतीयत इति धर्मप्रमितौ भावार्थकर्मशब्दत्वमात्रं न प्रयोजकम् । कन्तु पुरुषापेक्षार्थं प्रयोजिकेत्येतद्बोधनायाय विभागः कृतो नतु नाम्ना धर्मप्रमित्यजनकत्वायेत्यर्थः, तथाचाख्यातानां पुरुषनिष्पाद्यक्रियावाचकत्वात् तेभ्य एव पुरुषनिष्पाद्यक्रियात्पन्वेन धर्मप्रमितिरित्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति लिङ्गर्थे विशेषमाहेति, ननु नामाख्याताभ्यां सिद्धतया साध्यतया च धर्मः प्रतीयते, चोदनाया तु तत्र प्रवृत्तिमात्रं जन्यते, किञ्च लक्षण स्यात्साधारणो लक्ष्यनिष्ठधर्मः, चोदना तु वाक्यरूपत्वाद्वेदादिनिष्ठा नतु धर्मनिष्ठेन्यतोपि तस्याः कथं धर्मलक्षणत्वमिदं साक्षात्साध्या तस्या लक्षणत्वार्थं लिङ्गर्थे विधौ प्रवर्तकत्वेपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रमितिजनकत्वं रूपं विशेषमाहेत्यर्थः ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

१. इयमुपसंहृतिः सुरतिग्रन्थे न विद्यतेतः पाश्चात्या ।

* अयं विवरणविभागः सुरतिग्रन्थे नास्त्यतः पाश्चात्यः । सुरतिग्रन्थे त्वेषम् प्रवर्तकत्वरूपं विशेषमाह,

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

तमेव विशेषं व्याकुर्वन्ति चोदनेत्यादि, चोदना हि प्रवर्तकं वाक्यं धर्मलक्षणत्वेन साक्षात्-
रम्भ उक्तमतश्चोदना विधेयत्वेन स्वविषयत्वमाख्यातपदोक्ताया क्रियायां साध्यते विधेयत्वेन चोदना-
विषयो धर्म इति, अतस्तस्या धर्मस्वरूपारिहापकत्वमतो भावार्थः कर्मशब्दैर्यागोदानहोमइत्यादि-
भिर्यथाभिहितत्वेन धर्मः प्रतिपाद्यते, यथाचाख्यातविशेषत्वेन तयानया विशेष्यत्वेन धर्मो न प्रतिपाद्यत इति पुरुषविशेषणत्वेनैव धर्मप्रमितिः, तच्च विशेषणमुक्तरीत्या रम्भः, सोप्येव प्रवृत्तिरित्येतावान् लिङ्गर्थो विशेष इत्यर्थः, नचैव तस्या धर्मत्वशापकत्वेन धर्मशापकत्वाभावादित्यतिर्लक्षणे दादृक्ताया, उक्तरीत्या विशेषणत्वेन धर्मप्रमितिस्तु भवत्येवेत्यस्यापि दोषस्याभावात्, एव विशेषमुपपाद्य-

तमेव विशेषं व्युत्पादयन्ति चोदनेत्यादि, चोदना हि प्रवर्तकं वाक्यं धर्मलक्षणत्वेन आह्वारम्भे उक्तं, तच्च पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वेन धर्मं प्रतिपादयतीति तस्याचोदनायास्तास्मिन् पुरुष-धर्मत्वपरिष्ठापकत्वमतस्तया लिङ्गशेन आह्व्यातवत् कारकविशेष्यतया धर्मो न प्रतिपाद्यत इति तेन रूपेण धर्मप्रमित्यजननेपि पुरुषविशेषणत्वेतैव धर्मप्रमितिः, नहि तथा तस्मिन् पुरुषधर्मत्वेऽज्ञापिते तत्र पुरुषप्रवृत्तिः सम्भवति लौकिके घटानयनादिवाक्योक्तेर्भेदं हातुरेव प्रवृत्तिदर्शनात्, नहि तस्य विशेषणस्य किं स्वरूपमिति चेत् तच्च विशेषणत्वमौदासीन्यप्रच्युत्यारम्भस्त-त्रिष्पादनार्थं प्रवृत्तिरित्येतावान् लिङ्गार्थे विशेषः, तथा चानया रीत्या तथा धर्मप्रमिति-र्भवतीति तस्मिन् लक्षणत्वं निर्वाणं, नच वैयधिकरण्यदोष चोदनालक्षण इत्यत्र चोदनाप्रमि-नत्वस्यैव विवक्षितत्वेन तदभावादित्यर्थः, ननु सिद्धस्वभावे स्थिरे धर्मे चोदनाप्रत्यायितप्रवृत्तिविषय-त्वाभावाल्लक्षणेऽव्याप्तिरिति चेत्तत्राहुः धर्मप्रमितिरीत्यादि, चोदनाप्रत्यायितप्रवृत्तिविषयक्रियाभिर्व्यङ्ग्य-त्वेन रूपेण स्थिरस्यापि धर्मस्य प्रमितिर्भवत्येवेति स्थिरेपि चोदनाप्रमितत्वस्य सम्भवान्नाव्याप्ति-मित्यर्थः, एवं विशेषं व्याख्याय सूत्रं व्याकुर्वन्ति चोदना रित्यादि, सूत्रे पुन शब्दस्त्वर्थो विशेषमवधारयति, चोदना तु प्रथमतः प्रवृत्तिजनकत्वाद्धारम्भ इत्यर्थः, पूर्वं चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्य विवृतत्वेपि चोदनास्वरूपस्याशुक्तत्वात्तद्विज्ञानीमुक्ते, नन्वाह्व्यातत्वाविशेषेपि लिङ्गार्थे कुतोयं विशेष इत्यत आहुः लिङ्गार्थे इत्यादि, यथा आह्व्यातानां भावनालक्षण क्रियारूपोर्ध्वव्यापारो-भिधेयस्तथा लिङ्गोभिध्यालक्षणः अद्वयं कर्म भावयेत् कर्मणा फलं भावयेदिनिपूर्वापरि-भावापन्नः शब्दव्यापारोभिधेयः, तादृशेन शब्दव्यापारेण पुरुष कर्मणि प्रवर्तत इति तस्य पुरुषे प्रेरणासम्बन्धः, नचात्र मानाभावः, घटमानयेत्यादिशब्दश्रवणान्तरभाविन्यां प्रवृत्ता अयं मा प्रवर्तयतीतिप्रतीतिस्तदनुरोधेन वेदेषु तथा कल्प्यते, ननु वेदे तथेति-कथमवगन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षाया तट व्युत्पादयन्ति त्रेधेत्यादि, एतेन फलनांमनाया अर्थवादानां च न सर्वत्रोपयोग इति चेन्न, इदं च 'अभिहोत्रं जुहोता'त्यादिभिः कामपदार्थ-वादशब्दैः केवलकर्मवोधस्त्वार्थस्वमीयते, नच कामनाभावे फलाभाव शब्दस्य 'एतान्यपि तु कर्माणा'त्यादिभिः स्मृतिवाक्यैस्तस्य तादृशफलनिधयात्, तन्वेदं मतिः एव साधु कर्म कार-यतीतिशुनुक्तं ईश्वरैव प्रवर्तकत्वं कुतो नाद्विषत इत्यत आहुः ईश्वर इत्यादि, तथाच लौकिकानां ह्य एव चिन्तायात् जैमिनेश्च तादृशमेव यथाकथाधिद्वेदसम्पुगीकरणार्थं प्रवृत्तत्वात्तदनादर इत्यर्थः, एवमन्यत्रापि बोध्यं, यद्वि जैमिनेरयमाशयो न स्यात्तदोपासनासूत्रेषु जैमिनीयैर्धर्मेधर्माणि च अन्नमाहात्म्यं भगवन्माहात्म्यं च क्रिमिति वदेत् ? अतो य इतोऽन्यथा निरूपयन्ति ते स्वभ्रान्ति जैमि-नायारोपयन्तीतिदिक्, सिद्धमाहुः पंचमिन्यादि, तेनेदं सिध्यति, सिद्धावस्थापनधात्वर्थरूपक्रियात्मको धर्म उदासीनो नामपदेभ्यः प्रतीयते, माध्यावस्थापनधात्वर्थ क्रियात्मकः पुरुषापेक्षः पुरुषार्थरूप आह्व्यातपदेभ्यः, तत्रापि लिङ्गशेनारभ्यतया, अतः पुरुषार्थतया तदारभ्यतया च प्रतीतिजनना-शब्दातपदानि प्रमितिजनने मुग्नानि, नामपदानि तु सिद्धतद्बोधस्तया तदुपकारकाणीतिनिष्कर्षः ।

अन्ये त्वाधिकरणद्वयमत्र कल्पयन्ति, तत्र प्रथमेखिलमदृष्टार्थं विधिवाक्यमुदाहरणं, तत्र किं सर्वं पदैर्पूर्वं प्रतिपाद्यत उतैकेन ? यदाप्येकेन तदापि किं द्रव्यादियाचिता भावनावाचिना वेतिगम्भेहे एकेन

* ईदृक्चिद्वद्वयान्तात्तविभागः पाश्चात्यः, तस्यैव पुरस्त्यं स्वरूपमशुभप्रवृत्तान्ते ।

१. तादृक्कलेषादेरप्येव ।

भावनावाचिनेतिसिद्धान्तः, द्वितीये तु अपूर्वसदसद्भावे संशयः यागस्य क्रियारूपत्वेन त्रिक्षणवस्थायितया कालान्तरभाविफलजननासामर्थ्यान्मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं द्वारं कल्प्यतेतोर्नातिसिद्धान्तः ।

तदिदं सूत्रविरुद्धं, सूत्रेष्वपूर्ववाचकपदाभावान्, आख्यातानां क्रियासामान्यवाचितया समानपदोपात्तस्य धातोधातीन्द्रियतद्विशेषवाचितया तान्निष्ठस्य करणत्वस्य देवताप्रीतिरूपव्यापारेण सिद्ध्यनुपपत्त्यभावात्, 'साधकनमं करण'मितिकरणलक्षणाङ्गीकारे तु व्यापारापेक्षैव नास्ति स्वरूपेणैव निर्वोहादाद्यातर्पदस्तन्वन्पनस्याशक्यत्वात्, पुरुषप्रवृत्तेस्तु यागादिव्यञ्जकतया तदेकदशत्वमेव ननु यागादिरूपत्वं यथा ह्युद्यमनानिपतनरूपपुरुषव्यापारमहकृतेन परशुना आघातात्मकदृढमंयोगद्वारा छिदा साध्यते तथा चोदनाप्रयुक्तपुरुषव्यापाराभिव्यक्तेन आगेन देवताप्रीतिद्वारा फलं साध्यते, दृष्टान्तं फलस्य साध्यत्वं दार्ष्टान्तिके आप्यत्वमित्येतावानविशेषः, अतस्तेनापि तत्कल्पनाया अशक्यत्वादिति ॥ ५ ॥ ३ ॥

अधिकरणमवतारयन्ति तानीत्यादि, 'मोहीनवहन्ति' 'तण्डुलान् पिनष्टी'त्यादिभिर्विहितानि यानि कर्माणि तान्यपि अग्निहोत्रादिवत् फलसाधकान्युत कानिचिदेवेत्याशङ्क्य विधेयत्वेन चोदनाविषयत्वस्य तेष्वपि नुत्यन्वात् सर्वोपेक्षेव तथेति पूर्वपक्षे तदभावाय विभज्यतीत्यर्थः,

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

त्रिसूत्रमिदमधिकरणम् ॥ ६ ॥

तत्र द्वितीयं सूत्रमवतारयन्ति तत्रेत्यादि,

यद्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

सूत्रं व्याचिर्कार्षन्त प्रधानाप्रधानविभागे हेतुं बोधयितुमाहुः प्रधानमित्यादि, श्रुते फले न न गव तस्मिन् कामनोत्पद्यते नेतरस्मादितीतराप्रयुक्तेच्छा निरुपधीच्छा तस्या विषयः फलमेव, साधनं तु तदुपायत्वेन, अन्यानि तु उपायोपायत्वेनेतीच्छाविशेषविषयत्वमेव विभागे हेतुरित्यर्थः, व्याकुर्वन्ति यैरित्यादि, संस्कर्तुमिति द्रव्यं संस्कर्तुं, हेतुमवतारयन्ति नन्वित्यादि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वं माधयन्ति द्रव्यमित्यादि ॥ ७ ॥

तृतीयमवतारयन्ति गुणेत्यादि,

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते^१ तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

एकवचनं प्राधान्यबोधनायेति, गुण इति तस्येति चैकवचनं द्रव्यस्य प्राधान्यबोधनायेत्यर्थः. वस्तुतस्त्वप्राधान्यबोधनायेतिपाठः. प्रतिभाति, विचारप्रयोजनमाहुः अस्येत्यादि, प्रियङ्गुवचनादिति, 'प्रियङ्गवं चक्रं निर्वपेदि'तिवचनान्, तत्रापि चरुनिष्पत्त्यर्थं प्रियंगुवैतुष्यायावप्रातस्त्यापेक्षितत्वात्तवेत्यर्थः, नियमप्रयोजनं तु यागस्वरूपाभिव्यक्तिः, अवघातानिष्पन्नैरेव द्रव्येण यागोभिव्यज्यते नान्यथेति बोध्यं, अन्यमपि विशेषमाहुः अयञ्चेत्यादि, तथाचोक्तरीत्येव प्रधानाप्रधानविभागो नन्वङ्गाङ्गित्वेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥

चतुःसूत्रमिदमधिकरणं, तत्र विषयादिकमाहुः, 'स्रुचमित्यादि, पूर्वपक्षमाहेति पूर्वसूत्रेणाह,

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयोज्यत् ॥ ९ ॥

धर्ममात्र इति विहितक्रियामात्रकरणे, पूर्वप्राप्तार्थनिषेधक इति गुणकर्मत्वनिषेधक, स्फुटमन्यत् ॥ ९ ॥

१. अयमेव पाठः समीचीनः ।

तुल्यश्रुतित्वाद्देतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

एतत्सूत्रद्वयभाष्यं तु प्रकटार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

न तदर्थत्वाल्लोकयत् तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

एतानिति परिधानं, अस्कन्दायेति भूमी तद्व्यापार्य, श्रुतिस्त्वनेन सम्मार्गादीनां यागस्वरूपोपकारिणं स्फुटीकृतं, आर्थवादिकं फलं चादगीकृतं, शेषं स्फुटम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

स्तुतशस्त्रयोः संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

नमदशसूत्रमिदमधिकरणं, तत्प्रयोजनमाहुः द्रव्येत्यादि, विषयमाहुः आज्यैरित्यादि, इदं ज्योतिष्टोमे श्रूयते, आदिपदमन्येषामपि महिमाहर्कं, तेन सर्वाणि स्तोत्राणि शस्त्राणि चोत्रोदाहरणं, तत्र प्रगीतमन्त्रमाध्या स्तुतिः स्तुत स्तोत्रमित्युच्यते, अप्रगीतमन्त्रमाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति, तत्राज्यपृष्ठशब्दौ स्तोत्रविशेषनामनौ प्रउगणिकैवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनौ, मन्देहमाहुः तत्रेत्यादि, देवतासंस्कारार्थं गुणकर्मणा उत प्रधानकर्मणीति, पूर्वं पक्ष इति सूत्रोक्तं पूर्वपक्षः, न क्रियत इति सम्मार्गाव्यापार्यामिव न क्रियते, अत इति गुणानां देवताप्रोत्साहार्थतया याज्यायामिवात्रापि देवताया एव सुन्यत्वात्, तथाच स्तुतशस्त्रे गुणकर्मणा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थं न त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि, पूर्वाधिकरणे धर्ममात्रे तु कर्म स्यादिति सूत्रे तुशब्दः पूर्वप्राप्तमिद्वान्तवारकत्वेन दृष्ट इतीहापि तथेति सन्देहो माभूदित्यत आहु देवतासंस्कारपक्षमिति, तथाचायमर्थः, स्तुतशस्त्रं यदि मन्त्रोक्तदेवतासंस्कार स्यात् तदा तदतिरिक्तदेवतानामर्थं नापकृष्यते यस्मादन्यार्थपकृष्यते तस्मात् देवतासंस्कार इति, अपकर्षो नयनं, तदेतद् व्युत्पादयन्ति यत्रेत्यादि, यत्र स्तोत्रमन्त्रे देवता तत्र 'इन्द्रस्य तु वीर्याणां तान्द्रस्य नाम पञ्चदशं पञ्चदशस्तोमयुक्तं स्तोत्रं तदपीन्द्रस्यैव गमकः, 'इन्द्रेण देवेन धृतना जयामि त्रिपुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेने'ति विष्णुकर्ममन्त्रे दर्शनात्, एतेषु महेन्द्रस्य नामापि न श्रूयते, गायते च महेन्द्रप्रहयजिस्थलौ, संस्कारपक्षे तु तत्र नापकृष्येत, तथान्यत्रापि स्तोत्रे ग्रहदेवतैश्च स्तूयत इति न नियमः तथापि चेत्संस्कारनिर्वन्धः क्रियते तदेन्द्रप्रहयजिस्थल एवापकृष्येत, तदुभयमपि विन्द, अत्राजइकते नन्वि-
त्यादि, नायं निप्रमाणको निर्वन्धोऽपि तु देवतालिङ्गान् लिङ्गं च प्रधानपक्षेऽपि तुल्यं शिष्टाचारस्तु न लिङ्गापेक्षया प्रमल इति तत्राप्यपकर्षः प्राप्नोतीत्यर्थः, समाधायकं हेतुं व्याकुर्वन्ति चोदनार्थ इत्यादि, अत्र हि स्तोत्रिणमतिपदोक्ता स्तुतिचोदनार्थ इति प्रधानं, देवता तु तदभावादु गुणभूता, अतो लिङ्गस्य गुणभूतत्वात्तेनैन्द्रप्रहे तदपकर्षो न युक्त इति चोदनार्थोत्पृष्टान्तत्वाच्छिष्टाचारो न निर्वल इत्यर्थः, उभयोर्युगप्रधानभावस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वात् दृष्टान्तमाहुः यथेत्यादि, अत्र ह्युपस्थानं चोदनार्थः, उपस्थानं नाम समापे स्थित्वा स्नानं तृतीयान्तो द्वितीयान्तस्तस्माद्विप्र, यदि न भिन्नोर्थः प्रधानं स्यात् तदा अन्यार्थयत्नान्योपस्थानं श्रुतिर्न वदेत्, तथाच लिङ्गावल्लदेन्द्रप्रहयजिस्थलस्तुतशस्त्रापकर्षो न युक्तः, 'निष्कैवल्यं शंसती'ति शस्त्रं चोदनार्थत्वात् प्रधानं स देवतासंस्कारो गुणभूत इति चोदनानुरोधेन सोपकृष्येत, अतः स्तुतशस्त्राभ्यां न देवतासंस्कार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चशावहा गुणार्थत्वात् ॥ १५ ॥

सूत्रमवतारयन्ति पुनः शब्दकत इति, यदुक्तं संस्कारत्वे महेन्द्रप्रहयजिस्थल एन्द्रस्तुत्यपकर्षो

१. देवताभिधानादित्यपि पाठः

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

अभिधानवाचीति अभिधीयतेनेनेत्यभिधानं धर्मवाचकं पठं तद्वाची तदभिधायक इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ५ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

पूर्वपक्षमुत्तेनैव मन्देहमपि सूचयन्तः सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, यदकुर्वन्ति यस्येत्यादि, अत्रातिव्याप्तिमागङ्क्य परिहरन्ति यद्यपीत्यादि, यद्यप्यभ्ययनविधिना सर्वमेवोच्चारणं प्रेरितं तथा प्रायश्चित्तादावपि सर्ववेदाभ्ययनं विहितमतो विधियोधितोच्चारणक शब्दो मन्त्र इतिलक्षणं ब्राह्मण-भागेतिव्याप्नोति, तथापि कर्मविधिना विविधमनुष्ठानं यत्र बोध्यते तत्र मन्त्रः साधनत्वेन बोध्यतेनेनेदं कुर्यादिति, अतोऽपि कर्मण्युच्चारणविधेरभ्ययनानुवादकत्वात् तद्वोधनं चोदकमतिदेशकमेवेत्यर्थः, तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि, नच प्रत्यगर्शमन्त्रादिष्वव्याप्ति, विषयत्वेन रूपेण तेषामपि जपसाधन-त्वादिति* नच 'प्रत्यगर्शमन्त्रान् जपत्यकरणा'नितिकल्पसूत्रविरोधः, तत्राकरणानित्यनेन करण-त्वाभावस्यैवोक्ततया साधनत्वस्थाप्यमाणान् ज्ञान इव जपेऽपि विषयस्य कर्मत्वकरणत्वयोरविरुद्धत्वादिति, सिद्धमाहुः * कर्मकरण इति कर्मणः करणं येन स इत्यर्थः, एवमुत्तरकाण्डस्थेष्वपि मन्त्रेषु-पाठनसाधनत्वमिति न कोऽपि दोषः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

माध्यमत्रातिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥ ७ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

लौकिकवाक्यानामिति "पत्ति कति ते जारा" इत्यादिप्रश्नोत्तरवाक्यप्रगृहीतानां भाषादीनां मतमनुवदन्ति केचनेत्यादि, तत्रास्वग्न्य बोधयन्ति तदित्यादि, कुर्यात्पाठे कुतो न सम्भवतीत्यत आहुः वाजसनेयिक इत्यादिना, मन्त्राविति इदं एतदग्रिमञ्च "ग्रीष्माय कलविट्का"निति न मन्त्रौ, ननु मन्त्रमध्ये पठितयो कुतो न मन्त्रत्वमत आहुः अमन्त्रेत्यादि, यजुष्वर्थमिति यजुर्वेदत्वार्थं, तद्वोधनाय यजुर्वेदलक्षणमाहुः मन्त्रेत्यादि, इदं च चरणव्यूहे सिद्धं, 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्र-ब्राह्मणयोः सट् यजुर्वेद स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तरा स्मृता' इति तत्र वाक्यात्,* त्रिपथपाठे तु पदक्रमजटात्मकानां त्रयाणां समाहारं त्रिपथं तेन प्रकारेण पाठस्त्रिपथपाठस्तदर्थं, ब्राह्मणभागे हि न पदादिपाठः किन्तु संहितायामेव तत्र च माध्यान्दिनानां चतुर्विधेष्वप्ये 'वसन्ताय कविजला'-नित्यादीनि बहूनि वाक्यानि, तानि चेद् ब्राह्मणे पठ्येरन् तदा तेषां पदादिपाठो न स्यात् अतो मन्त्र-भागे संहिताया पठितानि, नान्वता न मन्त्रत्वं नियन्तुं शक्यत इत्यर्थः, सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि, 'वसन्ताये'त्यादीनां मन्त्रत्वादर्शाकारे उक्तवाक्यवाधापातात्सूत्रोक्तं आप्रातत्वे सति विशेषविधियोधितो-च्चारणक शब्दो मन्त्र इतिलक्षणं युक्तं, किञ्च एतदतिरिक्तस्थले कुत्रापि विधायकत्वं न मन्त्रे दृष्टं, अत्र च मन्त्रत्वं सन्दिग्धं ब्राह्मणे तु विधायकत्वं प्रसिद्धमिति लिङ्गभूतं लिङ्गस्थानाद्वलिष्ठमत-स्तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ८ ॥

* * इदं कानिद्वयान्तर्गितविभागः पाश्चात्यः ।

१. इत आरभ्य तारकचिद्वान्तर्गितविभागस्थाने मुख्यादर्शं तु तेनेति ।

* * तारकचिद्वान्तर्गितविभागः पाश्चात्यः ।

तेषामुच्यप्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

सूत्रे तेषामित्यस्य आश्रितानां मन्त्राणामित्यर्थः, नन्वेवं सति छन्दसो वैयर्थ्यादिङ्गत्वहानिप्रसङ्ग-
इत्यत आहुः अनुवाद इत्यादि, अयं जैमिन्युक्तपादव्यवस्थाकथनान्मकः छन्दःशास्त्रानुवाद एव,
नत्र मगणादिकृतपादव्यवस्थानां लौकिकानां छन्दसां वेदत्वाभावात्, तत्रत्ये 'अथ लौकिक'
मितिसूत्रे तेषां प्रामाण्यसिद्धयर्थं प्रतिज्ञाय मगणादिभिस्तद्व्यवस्थादर्शनान्, ततः पूर्वं कथितेषु
तान्वितैवाक्षरैर्व्यवस्थादर्शनाच्च, तत्र गायत्र्यादीनां नानाविधत्वस्य नानाविधपादकत्वस्य च कथनेन
केयं गायत्र्याद्यादिनिर्णयस्यार्थकलादेव सिद्धिरिति तत एवावगम्यते, यदि पुनस्तादृशमपि छन्दसा
वेदत्वमुच्यते तदा वाक्यभेदः, लौकिकेषु तेषु छन्दस्त्ववैदिकत्वयोर्वैधानादितिभावः ॥ ३५ ॥ १॥

गोतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

छान्दोग्य उद्गाथोपासनायां सा चाम चेति विग्रहः समस्त सामपदे बहुधा व्याख्यानाभिनि-
प्रकृतैष्यामपदेन सह समस्य व्याख्यायते सेत्यादि, सङ्केताभावादिति आमे शब्दे मङ्केताभावात्,
ज्ञापनप्रयोजनमाहुः, कथामित्यादि, साम्नो रसवत्त्वं च गान्धर्ववेदमूलत्वादवगन्तव्यं, ऋक्सामभ्या-
मेकार्थबोधने पीनकृत्यमाशङ्क्य परिहरन्ति अपौनरुक्त्यमित्यादि ॥ ३६ ॥ १० ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

अनुवृत्तेर्लघुत्वादिति, शेषपदेन ऋक्सामभेदे बोधनीये तयोरनुवृत्तो तदुभयलक्षणानु-
सन्धानाधीनमेतज्ज्ञानमितिप्रतिपत्तिगौरवं, स्वतन्त्रलक्षणे तु तदभावाल्लघुत्वं नस्मात्, प्रयोगोदाहरणमाहु-
एतदित्यादि, इदं हि स्वाध्यायब्राह्मणे 'ओमिति प्रतिपद्यत' इतिप्रणयेनोपपन्नं विधाय तत्प्रसंगसार्थमुक्तं,
'अयं यजुर्मन्त्रत्रयीविद्याप्रतिनिधिश्च इति तदर्थः, द्वितीयं तु माहिनाया पट्टाष्टके, तत्र हि 'अभि त्यं देव
२ गवितार'मि'त्यन्त्यन्दसर्चा मिमात'इत्युक्त्वा पुन 'पंचकृन्वो यजुषा मिमात' इति तेनैव मन्त्रेणो-
न्धानमङ्ख्या विधत्ते इत्यतस्तत्पदार्थवशेन पादव्यवस्थया कृत्यलक्षणमङ्गावेपि पादविशेषविश-
भावाद्यजुःपदप्रयोगः, यथाचैकाक्षरे प्रणवे पादादिगम्भावनाशून्यपि यजुःपदप्रयोग इत्येवंज्ञापनार्थवमुक्तं,
क्रियायं शेषशब्दप्रयोगो यजुर्मन्त्राणां भेदत्रयमिति श्रपयति, विशेषविशेषाभावेन्यत्रापि
यजुषस्य सुषद्व्यादिति, तेनाक्षरात्मकमन्त्रविधत्तेपि यजुपेतिप्रयोगो यथा भवति पञ्चभिराहवनीयमिति-
आधानब्राह्मणे 'त्रिभिर्धैर्गोर्हपत्यमादधातां'त्यनेन 'भूभुवः सुव'रिति व्याहृतित्रयप्रितियोगमुक्तया पञ्चभिराह-
वनीय'मित्यनेन भूभुवः सुव'रितिपञ्चानामक्षराणां विनियोग उक्तः, यजुःशब्दश्च इज्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या
सिद्धः, अतोक्षराणामपि यजुषं यथा भवन्ति तदर्थमेवमुक्तमित्यर्थः, 'अभि त्यं'मितिमन्त्रस्तु प्रथमाष्टक-
द्वितीयप्रपाठके 'अंशुना ते अंशुः घृच्यता'मित्यास्मिन् पठेत्वाके द्रष्टव्यः, एवं च 'देवो वः सवितोत्पुना-
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसो. सूर्यस्य रदिमभि'रित्यस्य मन्त्रस्य यजुर्मध्ये पाठेप्येतद्वाङ्मने सावित्र्यर्चेति-
विशेषनिर्देशान् गायत्रीलक्षणस्य तत्र सत्त्वाच्चकृत्वमपि निर्वाधं, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥ ११ ॥

निगदो वा चतुर्थे स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

पूरोक्ताक्षेपेणेदमाह्वयत इत्याशयेनाहुः त्रिविधा इत्यादि, परप्रत्यायनार्थं मन्त्रा निगदाः
'प्रोक्षणीरामादय इध्मावाहैरपतादय इन्द्र आगच्छ हविरिवागच्छे'त्यादयः, ते किं यजुभ्योऽन्ये किंवा
यजुष्येवेतिमन्देहे पूर्वपक्षमाह्वयर्थः, अतिरिक्त इति विरुद्धः, ननु निर्विदो निगदादपि विलक्षणा
'यामिचिद्विन्यवेदयन्'तन्निविदां निवित्त्व'मितिभिर्वचनविनियोगयोर्भेदादतस्माः कुतो न विचारिता

इत्यत आहुः, निविदाभित्यादि, तथाच तासां निर्वचनादिभेदे सत्यपि निगदवद्यजुर्विहदस्य धर्म-
स्यानास्मात्त्वेन यजुष्टेशङ्कभावात् विचारिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

भिन्नो व्यपदेश इति भिन्ना मंत्रा, अप्रयोजकमिति यजुष्ट्याप्रयोजकं, एतं 'द्वाम्बा' पूर्वपक्ष
उक्तः चतुर्मिः सिद्धान्तमाह ॥ ३९ ॥

यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

नहीत्यादि, पदव्यवस्थागीत्योग्भावेन भिद्वे शेषत्वाद्यजुष्टेनिरिक्तधर्मविशेषो न धर्मिणं
भिनत्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

एतावतेत्यादि, उपांशुत्वस्य यजुरंतरे सावकाशतया निगदाख्ययजुषु वचनस्य नित्याशक-
ताकल्पनमात्रेणोच्चैष्ट्वधर्मं सार्थके गति तेन धर्मभेदकल्पनायां गौरवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अर्थादिनि प्रयोजनान्, एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति नहीत्यादि, पूर्वोक्तहेतो, प्रावल्यायाहुः प्राथिक
भित्यादि, एतदुच्चैष्ट्वनिगदाना प्राथिकं 'उपांशुपसदाचरन्ती'त्यतस्तत्र तदभावादिति, एवं सति
सूत्रवैयर्थ्यमतः पक्षान्तरमाहुः स्वाभाविक इत्यादि, अयमुच्चैष्ट्वधर्मो मन्त्राणां स्वाभाविकः,
मन्त्रास्तु कर्माङ्गभूता अनस्तयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

धर्मविशेषादित्यस्योत्तरमुक्त्वा भेदव्यपदेशस्योत्तरं ददानीत्याहुः निगद इत्यादि, अत्राशङ्कते
नन्वित्यादि, वचनप्रयोजनमंत्राभिः स्त्वेष्ट्वगुणकथनं व्यर्थं, तदन्यतमेनैवोच्चैष्ट्वस्य प्राप्तेः, अतो वचनं
प्रयोजनं चेतिद्वयं गुणभेदकमस्तु, निगदइतिव्यपदेशस्य तु न तादर्थ्यं, ताभ्यामेव तत्प्राप्तां सत्त्वामस्य
वैयर्थ्येन तत्राप्यवसानात् शब्दतोर्थतोविधानाच्च तत्र युक्त्यन्तरापेक्षाया अभावान्, यदि
गुणस्य नित्यत्वार्थं मंत्रापि गुणार्थत्वुच्यते तदा स, उच्चैष्ट्वगुणस्तत्र नित्य इति सर्ववैलक्षण्यात्
गुणः स्वरूपभेदक एवास्तु तथाच मंत्राया गुणार्थत्वादरणेपि न स्वरूपभेदकाध इत्यर्थः, अत्र
ममादधने भैवमित्यादि, तदभावादिति उच्चैष्ट्वस्य तत्राभावेन तस्य नित्यत्वाभावात्, तत्र प्रकारमाहुः
यत्रापीत्यादि ॥ ४३ ॥

सर्वेषामितिचेत् ॥ ४४ ॥

माध्यमस्फुटम् ॥ ४४ ॥

न व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

तेनेति सूत्रेण व्यपहेदान्, नच ऋच्यत इति सा चाम चेति योगस्य तत्रापि सत्त्वादस्य
तत्पर्यायत्वं सङ्ख्यं, अपादनञ्च आमवर्णरहितो निगदोतो न तत्पर्यायत्वं अयं पादवन्ध
एव ऋक्सामयजुषः सत्काशाद् भेदकः, अतस्तथेत्यर्थः, अत्रैवं सूत्रकारस्याग्रहे 'अहेतुप्रिये'ति
मन्त्रोक्तं त्रिविध्यमेव वाजं ज्ञातव्यम् ॥ ४५ ॥ १२ ॥

१. अत्र कचिदादशं त्रिभिरिति पाठस्त्यशुद्ध प्रतिभाति ।

નિજમાર્ગ પ્રવૃત્તિ.

૧. શ્રીસુદામપુરીસ્થ સુગૃહીતનામધેન શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનજાલજી સુખાર્ધમાં બિરોજે છે અને આમને જજ્ઞાવતાં અતિશય આનન્દ થાય છે કે ગૃહ્યાદ્યે બેથી પાંચ સુધી અને રાત્રિએ સાતથી નવે સુધી નિયમસઃ ચિં. શ્રીગોવર્ધનજાલજીવત સમકાંસ શ્રીસુખોદિનીજના અવશ્યથી વૈષ્ણવીને સુખદાન કરે છે. અન્ય મહાનુભાવીઓ પણ આ જ પ્રાચીન પ્રકારનો આદર કરીને સુખાવૃદ્ધિ કરશે ?
૨. ઉક્ત શ્રીજીવનજાલજીના વિતસહાયથી રા. તેજીરાજાંએ અને રા. સાંકીયાંએ પ્રાધ્ય-સાહિત્યસમેત શ્રીસેવાદ્યમન્ય પ્રકટ કરીને પ્રસિદ્ધ સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે.
૩. એમના જે સહાયથી એ જ પદ્ધતિથી શ્રીનિરોધજીજી અને શ્રીસંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથ પણ સ્વસ્થ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૪. સર્વસાહિત્યસમેત શ્રીમધુરાટક અને ગદ્યમન્ત્રી પણ પ્રાપ્ય દીકાઓ ઉક્ત બે વૈષ્ણવ પ્રકાશકદ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ જશે એમ જજ્ઞાય છે.
૫. શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકાએ કરીને સુક્ત શ્રાવ્યમુનાટક વે. શા. સં. બલભદ્રભટ્ટજીદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું છે.
૬. ઉક્ત ભટ્ટજીદ્વારા નિર્ણયાર્ણવ સ્વસ્થ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૭. રાજનગરસ્થ, વૈષ્ણવ લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈદ્વારા શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રાત્માકર પ્રસિદ્ધ થશે છે, જેમાં સામ્પ્રદાયિક શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રાનો સુન્દર અનુવાદ થયેલો છે.
૮. રૂર્ષવનીસ્થ વૈષ્ણવ નાનામણ્ણમ પરમાનન્દદાસદ્વારા દ્વારામલાઈનાં કાવ્યનો દ્વિતીય સુચ્છ પ્રસિદ્ધ થશે છે.
૯. આ અંકના પ્રારંભમાં શ્રીવૈષ્ણવીતના શ્રીસુખોદિનીજના અનુવાદ પ્રતિ વૈષ્ણવોર્ણવ લક્ષ આકર્ષવામાં આવે છે.
૧૦. સુખાપુરીસ્થ નિયમપૂર્વક શ્રીસુખોદિનીવિચારક શ્રીમદ્ગોસ્વામી ચિ. શ્રીગોવર્ધનજાલજીને ત્યાં શ્રીમદ્ગોકુલમાં શ્રીમેડીજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે.
૧૧. રાજનગરસ્થ શ્રીમાન ગોસ્વામી શ્રીમધુસૂદનજાલજીનાં તૃતીય પાર લગ્ન થયાં છે.
૧૨. શ્રીનાથદાસસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલક શ્રીગોવર્ધનજાલજીનાં અને સુખાપુરીસ્થ શ્રીગુહાડજાલજીનાં વહુજીનો લીલામાં પ્રવેશ થયો છે.

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત સત્ય છે.
૨. જગત, હવ, અન્તર્યામી, અક્ષર ઇત્યાદિના આવિર્ભાવનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કોરણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. હવે અવિદ્યાથી દૃષ્ટેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. હવ બ્રહ્મ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ હવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

શુદ્ધપત્ર.

અંક.

૭-૮

અશુદ્ધિ.

પત્ર ૮૩-૮૦.

શુદ્ધિ.

પત્ર ૭૭-૮૪.

શ્રીગોવિન્દસ્વામિકૃત શ્રીસર્વોત્તમજીનાં પદો.

રાગ નટ.

અદેયદાનદક્ષ શ્રવન યુનિ હોં શરન આયો ।

શિવ વિરંચિઃ સુર નર મુનિ કોડ પાર ન પાયો ॥ ૧ ॥

હે અમાકૃતઃ રૂપ અપનો પ્રાકૃતઃ રૂપ દિશાયો ।

દેવી જન વિન અસુર સવર્કો મોહ ઉપજાયો ॥ ૨ ॥

તિહારો મહિમા શ્રવન યુન મયો મેરે મન માયોઃ ।

શ્રીવિઢૂલપ પદરજધન ગોવિન્દ યુન ગાયો ॥ ૩ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન ગતોંક ૫૪ ૮૪)

અદેયદાનદક્ષ મહોદારચરિત્રવાન ।

પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ ॥ ૧૧ ॥

આ સ્લોકમાં વળુ નામ છે.

૧૮. અદેયદાનદક્ષઃ—

૧૯. મહોદારચરિત્રવાન—

૨૦. પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ—

નમનપૂર્વકે જમ નીચે પ્રકારે કરવો.

૧૮. અદેયદાનદક્ષાય નમઃ—

૧૯. મહોદારચરિત્રવાતે નમઃ—

૨૦. પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષાય નમઃ—

અદેયદાનદક્ષઃ—

શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલદાન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તથાપિ ' જેમનું' પદરજ શ્રુતિમુગ્ધ ન છે ' એ વચનથી એત-માર્ગીય ફલ અથાપિ કૃત્યાદિ અનેક લાક્ષણે દુઃપ્રાપ્યત્વે કરીને અતિદુર્લભ હોવાથી તેનું દાન શ્રીમદાચાર્યચરણુ કેમ કરે છે એમ ક્ષાધ શંકા કરે તો તેના નિરોધાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણુ અદેયદાનદક્ષઃ એ પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યચરણુનું અષ્ટાદશ નામ મ્દરે છે. જ્ને શ્રીમદાચાર્યચરણુ ' સ્વયં' પણ સાક્ષાદ્લજ્જનાનન્દપુષ્ટિમાર્ગથી અતિ- રિક્ત મર્પામાર્ગીય શ્રવણાદિસિદ્ધ મુક્તિફલનું જ દાન કરે તો તે ફલ ધતરસાધારણુ હોવાથી ભગવદાસાએ નિજ પ્રાકટ્ય અને શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વ હોવાથી મુદ્ત્યમિક

૧. અભા. ૨. અલોકિક. ૩. લોકિક. ૪. લાભ્યું. મનગમતું. ૫. શ્રીવિઢૂલચરણુનું રમ છે થત જેનું તેવા શ્રીગોવિન્દસહ.

ફલનું દાન જે ન કરે તો સ્વપ્રાકટય અને આપે પ્રકટ કરેલા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગનું પ્રાકટય અસાધારણ પ્રયોજનના અભાવે વ્યર્થ જ થાય, તેથી જ ‘અદેયદાનદક્ષ’ નામની શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણે આજ્ઞા કરી છે. જે ફલનું દાન સ્વયં પડ્ગુણૈર્ધર્મસંપન્ન ભગવાન કરી શક્તા નથી તે ફલનું દાન શ્રીમદ્બ્રહ્મજી કરે છે, એવું અદેય. પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્બ્રહ્મજી દક્ષ-સમર્થ-છે. યદ્યપિ આમ છે તથાપિ ઇતર માર્ગના સાધને પ્રાપ્ત સુકત્યાદિ ફલનું દાન કરવામાં સામર્થ્ય નહિ હોય એમ આશંકાના નિરાસાર્થે અત્ર સમુચ્ચયાર્થ ચક્રાર મુક્યો છે. સર્વાશક્ય ફલદાન કરવાનું જેનું સામર્થ્ય છે તેને ઇતરશક્ય ફલદાન કરવામાં શો પ્રયાસ હોય ? એમ પણ ચક્રારથી જણાવાય છે. તે મુક્તિનું દાન તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણના કૃપાપાત્ર સેવકોની વાગવિનોદલીલામાત્રમાં સ્થિત છે. ગોરસ લઈને આભીરિકાને શ્રીમદ્બ્રહ્મજીએ સ્વયં મુક્તિનું દાન કર્યું એ પ્રસંગમાં આ સિદ્ધાન્ત સ્પટ્તર છે.

લોકમાં મઃકથન હુદ્ર રસાયનાદિકનો પણ પ્રકાશ કરતા નથી અને શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે તો બ્રહ્માદિને પણ સુદુર્લભ સર્વસ્વનું ભક્તોને દાન કર્યું તેથી અદેયનું પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્બ્રહ્મજી દક્ષ-પ્રવીણ-છે, ચક્રારથી દેવનું પણ દાન કરવામાં દક્ષ છે.

જીવો તો અયોગ્ય છે, ફલ તેમને અદેય છે, તથાપિ તેમને અદેય ફલનું દાન શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે કયા પ્રકારે કરે છે એમ શંકા થાય તેના સમાધાનાર્થે શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણનું અદેયદાનદક્ષશ્ચ નામ ધરે છે. સર્વથા-સર્વ પ્રકારે-કાઈથી પણ જેનું દાન શક્ય નથી તેવા અદેયનું અર્થાત્ સ્વતંત્રનું પણ દાન કરવામાં દક્ષ-અતિચતુર. અત્ર આ પ્રકારે ભાવ છે. અત્ર અદેય ફલ સાક્ષાત્સ્વરૂપસંબંધરૂપ છે, તે સ્વરૂપ તો મહારસ-નિધાન છે, તાદશ મહારસનિધાન સ્વરૂપનો સંબંધ સર્વાત્મભાવપ્રપત્તિએ જ થાય, અન્યથા નહિ જ, એતાદૃશી યોગ્યતા સંપાદન કરાવીને તે સ્વતંત્ર પદાર્થનું પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ અતિચતુર છે. તે ચાતુર્ય તો જેમ ભગવાનને વિશે સ્નેહાધિક્યથી આસક્તિથી ભક્તમાં તત્તર્જીવવિશેષ પ્રકટ થાય છે તેમ સ્વતંત્ર પ્રભુમાં પણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણાંગીકૃત જીવવિશે) આસક્તિથી સ્નેહાધિક્યથી તત્સંગાભિલાષજનિત ભાવવિશેષ પ્રકટ થાય તેવી જૂતિ એ જ છે. દક્ષપદથી આ તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણનું મહત્ત્વ અલૌકિક સામર્થ્ય શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણે દ્યોતિત કર્યું. એમ જણાવીને આમ હોવાથી એતાદશ ચાતુર્ય અન્યમાં નથી તેથી તેઓમાં તે દાન પણ અશક્ય છે એમ પણ આજ્ઞા આ નામથી કરી. અથવા, અદેયદાનદક્ષ એટલે અદેય દાનમાં અતિચતુર-પ્રવીણ-માવધાન-પ્રમાદરહિત. જેમ સ્વાંતર્ગૂઢ નીનીનું માવધાનતાથી રક્ષણ કરે છે તદ્વતિગ્નિ અન્ય સર્વનું દાન કરે છે તેમ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ સ્વોપભોગ્ય રહસ્યફલનું રક્ષણ કરે છે અને તદન્ય સર્વ ફલનું દાન કરે છે એમ ભાવ છે. તેથી સ્વોપભોગ્ય ફલનું દાન અન્યને નહિ થાય એમ જ કહેવું, કારણ કે તે ફલ તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણને જ અર્થે છે, અન્યને અર્થે નથી. અન્યનું ધન બ્રાહ્મણને પણ અર્પવાનો અધિકાર ધર્મશાસ્ત્રમાં અન્યને નથી. આથી સ્વોપયુક્ત રહસ્યત્વે જ મુખ્ય ફલનું સ્થાપન કરે છે અને અન્ય ફલનું દાન કરે છે એમ કહેવાયું, આગલ પણ કૃપયૈતત્કથાપ્રદઃ નિગૂઢહૃદયઃ પુષ્ટિજીલાકર્તા રહઃપ્રિયઃ સર્વાશાતલીલ. અતિમોહનઃ દત્ત્યાદિ નામોથી એમ જ આજ્ઞા કરશે.

સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુના દાને અન્યથા ભાવની આશંકા કરીને તેના સમાધાનાર્થ. અદેય-દાનદક્ષત્રે નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે.

‘કાંઈથી પણ જેનું દાન કરવું. અશક્ય છે. અથવા કાંઈને પણ જેનું દાન કરવું અશક્ય છે. અથવા વ્રજસ્ત્રીવ્યતિરિક્તને જે અદેય છે તે અદેય દાન, તેમાં દક્ષ-અતિચતુર-એમ અર્થ છે. દક્ષત્વોક્તિથી યથાયોગ્યતાએ દાન કરે છે એમ ક્ષણિત થાય છે. અથવા અદેય ભગવાન, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વને દાન કરે છે, પણ તેમનું (ભગવાનનું) દાન કાંઈ પણ કરી શકવું નથી, એવા ભગવાનનું પણ શ્રીભાવ-પૂર્વક તત્તાપર્યાંતિથી દાન કરવામાં દક્ષ અર્થાત્ ચતુર છે એમ ભાવ છે. અથવા અદેય જે ભગવાન તદર્થ તદ્દમણાર્થ તદ્યોગ્ય સ્વરૂપાત્મક જે દાન તેમાં દક્ષ. ભગવાન પણ જાણે નહિ તેમ ચાતુરીથી ભગવાનનું દાન કરે છે, અન્યથા સર્જીએ ભગવદ્દશમાં દાનિ થાય એમ દક્ષપદનો ભાવ છે. અકારથી તદ્દભાવમાં પ્રતિબંધનો નાશ પણ આલિસ જ છે.

મંસારમાંથી ઉદ્ધારમાં દુઃખહાનિ કદાપિ થાય તથાપિ સુખાવાપ્તિ અપેક્ષિત હોવાથી તદ્દાનસામર્થ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણનું છે એમ આ નામથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. લોભાત્મક અધરોષમાં સ્થાપિત કાંઈ પણ ઉપાયથી અપ્રાપ્ય જે અદેય સુધા તેનું પણ દાન કરવામાં દક્ષ. ભગવાને નિજ લોભમાં સુધાને સ્થાપિત કરી તેથી તેનું સ્વરૂપ જાણવાને કે તેનું દાન કરવાને બ્રહ્માદિ પણ સમર્થ નથી, દક્ષપદથી તદ્દાનસામર્થ્ય શ્રીમદ્દાપ્રભુજી-માં જ છે એમ આજ્ઞા કરી. અદેયદાનોક્તિથી ભગવાન પણ એતદ્ધીન (શ્રીમદાચાર્ય-ચરણને અધીન) થઈને દાસને તેનું દાન કરે છે એમ સૂચન કર્યું. અકાર પૂર્વેકન સર્વના મમુચ્ચયાર્થ છે, તેથી દુઃખને દૂર કરીને લીલામાં પ્રવેશ કરાવીને પરમાનન્દનું દાન કરે છે એમ મમુચ્ચયન અર્થ છે.

અદેયદાનદક્ષઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધના અષ્ટાદશાંખ્યા-ચાર્યેનું બોધક છે. અદેય જે સ્વરૂપાનંદ તેના દાનમાં દક્ષ-સમર્થ. ‘એવી? સરદે કરીને સ્વચ્છ જલમાં ‘અથવા ‘એવું જલ છે જેમાં તે વનમાં’ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં તે પ્રમંગની આજ્ઞા કરી છે. પૂર્વ યતિર્દિવિદુશ્ચૂત સ્વરૂપાનંદનું વર્ણન શ્રીવ્રજસીમતિનીઓએ સ્વસંખીસમદા રેકરવાની ઇચ્છા કરી તથાપિ સ્મરવેગે આલિસચિત્ત તેમનામાં વર્ણન કરવાની શક્તિ નહીં એટલે ત્યારે ભગવાને યમહાંપીડ શ્લોકોકન સ્વરૂપનું તેમને વિષે સ્થાપન કર્યું તેથી

૧. ક્થં ગરત્સ્વચ્છજલમ્ । શ્રી. મા. ૧૦. ૧૮, ૧.

૨. તદ્ વ્રજસ્ત્રિય આશ્રુવ્ય વેણુગીર્ત્વ સ્મરોદયમ્ ।

કાશ્ચિન્ પમેદં કૃષ્ણસ્ય સ્વલક્ષ્મ્યોઽન્વવર્ણયન્ ॥ શ્રી. મા. ૧૦. ૧૮, ૨.

૩. તદ્ગોચિતુમાગ્ધ્યાઃ સ્મરન્ત્ય કૃષ્ણચેષ્ટિતમ્ ।

નાદાવન્ સ્મરતેગેન વિક્ષિપ્તમનયો નૃપ ॥

૪. વહાંપીડં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં

ચિત્રદ્રાગઃ, કનકકવિગં વૈજયંતી ચ માલમ્ ।

૫. રમ્યાન્વેણોરધરસુધયા પૂરયન્ ગોપટુંદ—

શ્રૈન્દારણ્યં સ્વપદરમણં પ્રાવેશદ્વૈતકીર્તિઃ ॥

સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં શ્રીગોપીજને ૧અલિરમણુ કર્યું. 'અથવા ફક્ત ગોપિકાપ-
ભોગ્ય અન્યને અદેય સ્વરૂપાનંદનું દાન વેણુને કમ કર્યું 'હે ગોપીઓ, આ વેણુએ
શું પુણ્ય કર્યું' ઇત્યાદિ ૨ શ્લોકમાં તે પ્રસંગની આગા કરી છે. એમ અન્ય પણ સ્વરૂપાનંદ
અદેય જ છે, જેમકે ૩ ૧. ગાયોનું ઇશ્વરચારિત્વ (ઇશ્વર ગાયો ચરાવે) ૨. પ્રવાલોનું
માલ્યત્વ ૩. વેણુનું સુધાપાત્ત્વ ૪. ઘંઘવનનું કીર્તિવિસ્તારકત્વ ૫. મૃગીનું પૂજકત્વ ૬.
દેવીનું સુગ્ધત્વ ૭. ગાયોનું પ્રેમાશ્રયત્વ ૮. પક્ષીઓનું યતવાદ્ત્વ ૯ નદીઓનું સ્મરપીડિતત્વ
૧૦. ગ્રેમે મેઘનું આતપત્વ ૧૧. પુલિદીઓનું કુંકુમલેપે ત્યકતાધિત્વ ૧૨. શ્રીગોવર્ધનનું
સપરિકર ભગવત્પૂજકત્વ. ૧૩. ગતિમાનનું અસ્પંદન અને તરુઓનું પુલકત્વ. એમ અન્ય
પણ હૃદયતત્ત્વચાદિ અવાંતર અદેય પદાર્થો છે તેના દાનમાં-સમ્પાદન કરવામાં દક્ષ-ક્ષમ-
સમર્થ. ચક્રાર અનુકત સર્વસમુચ્ચયાર્થ અને તન્મયતાબોધક છે.

॥ શ્રીસ્વામિનીપ્રાર્થના ॥

સામ્પ્રદાયિક સ્તોત્રના ચાર વિભાગ કર્પવામાં આવે તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રના અને
શ્રીયમુનાસ્તોત્રના અનુવાદ પ્રતિ યથાતથા કાંઈક લક્ષ આપવાનો આરંભ થયો કહી શકાય.
તથાપિ શ્રીસ્વામિનીશ્લોસ્તોત્રના અને શ્રીવલ્લભાદિસ્તોત્રના અનુવાદ પ્રતિ યોગ્ય લક્ષ અઘાવર્ધિ
અપાયું નથી, તેથી શ્રીસ્વામિનીશ્લોના સ્તોત્રના અનુવાદનો આરંભ અસ્થાને નહિ મનાય.
શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીસ્વામિનીશ્લોસ્તોત્રનાં પ્રાકટ્ય વિવિધ પ્રકારે કર્યાં છે, તેથી અત્ર પ્રથમ
શ્રીમદ્દિદેશ્વરવિરચિત સ્તોત્રનો અનુવાદ આરંભાશે. આ સ્તોત્રના અક્ષરાર્થમાં પણ કાંઈક
આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય તે તે તે સ્તોત્રનાં રસભરિત સંસ્કૃત સાહિત્યની પણ પ્રસિદ્ધિનો
પ્રસંગ ભગવત્કૃપાએ કરીને સમીપ પ્રાપ્ત થાય જેમ મૌલાઅરુણાચાર્યી અત્ર પ્રથમ
શ્રીસ્વામિનીપ્રાર્થનાનો અક્ષરાર્થ આરંભાય છે.

સ્નાન અભ્યવહાર પાન ત્રિપવણુ સન્ધ્યા જપ હોમ બ્રહ્મચર્ય તર્પણુ જેમ મર્ધાના-
માર્ગમાં મર્ધાદાનુરૂપ પ્રસિદ્ધ છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સ્નાનાદિ પણ રુષ્ટ્યનુરૂપ
જ હોય છે એ આ સ્તોત્રનું સ્વારસ્ય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સેવાનો અધિકાર તે સુદૂર જ
રહ્યો, તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીય સ્નાનના પણ અધિકારાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીસ્વામિનીશ્લોની
કૃપાપ્રાર્થના કરે છે એ પુષ્ટિમાર્ગીય નિરસાધનતાની પરા કાળા છે.

શ્રીરાધે મિયતમદ્વસદ્ગમસજ્ઞાતહાસસ્વસલિલૈઃ ।

મવદીયૈઃ સ્નાનં મે શૂયાત્ સતતં ન પાથોમિઃ ॥ ૧ ॥

હે શ્રીસ્વામિનીશ્લ, શ્રીપ્રિયતમના દૃઢસંગમેજ કરીને સંજાત આપનાં દર્પાશ્રુએ અને
દુઃખાશ્રુએ કરીને, જલે કરીને નહિ, મને નિલ સ્નાન પ્રાપ્ત થાય ॥ ૧ ॥

૧. શ્રુત્વા વ્રજજિય સર્વા વર્ણયન્ત્યોમિરેમિરે । શ્રી ભા. દ. ૫. ૬.

૨. ગોપ્ય- કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેણુઃ । " " " " ૧૮-૬.

૩. શ્રી ભા. દ. ૫. ૧૮મા અધ્યાયમાં વેણુગીતના શ્લોક ૮થી ૧૯ પર્યન્ત શ્રુતો.

૪. નેત્રમિલન.

ભૂયાન્ મેઘ્યવહારસ્તાવકતામ્બૂલચર્વિતેનૈવ ।

પાનં કરુણાકૃતાસ્મિતાવલોકામૃતેનૈવ ॥ ૨ ॥

આપનાં તામ્બૂલચર્વિતે કરીને જ મને અમ્યવહાર^૧ પ્રાપ્ત થાય, કરુણાકૃત સ્મિતાવ-
લોકામૃતે કરીને જ મને પાન સિદ્ધ થાય ॥ ૨ ॥

ત્રિપવણામિહ ભવદ્ભૂધિપ્રણતિઃ સન્ધ્યા પ્રકૃષ્ટદૈન્યેન ।

જપસ્તુ તાપક્લેશૈર્વિગાઢભાવેન કીર્તનં નામ્નામ્ ॥ ૩ ॥

આપના ચરણકમલમાં પ્રણિપાત અત્ર ત્રિપવણ થાય, પ્રકૃષ્ટ દૈન્યે કરીને સન્ધ્યુદ્ધ્યાન
અત્ર સન્ધ્યા થાય, તાપક્લેશે વિગાઢ ભાવે નામનું સંકીર્તન તો જપ થાય ॥ ૩ ॥

અસ્તદ્ગચ્છત્સૂર્યાશુશક્ષણૌ દિવસદુઃસ્વહોમોસ્તુ ।

ત્વત્પૂષ્પમિયવાર્તાકથનઞ્ચ બ્રહ્મયજ્ઞોસ્તુ ॥ ૪ ॥

અસ્ત યતા સૂર્યરૂપ અગ્નિને વિષે મારાં દિવસનાં દુઃખડાંતો હોમ થાય, અને આપે
પૂષ્પ મિયસંબંધિની વાર્તાનું કથન બ્રહ્મયજ્ઞ થાય ॥ ૪ ॥

ભવતીનાં પ્રિયસદ્ગમસજ્ઞાતમનોમહોત્સવેક્ષણતઃ ।

તર્પણામિહ સર્વેન્દ્રિયતૃપ્તિર્ભવતાન્ મનોરથાધ્યા મે ॥ ૫ ॥

આપ સકલ શ્રીમન્સીમન્તિનીજીના પ્રિયસંગમે પ્રાદુર્ભૂત માનસ મહોત્સવનાં દર્શનથી
મારા મનોરથની પ્રાપ્તિએ કરીને સર્વે ઇન્દ્રિયની તૃપ્તિ જ અત્ર તર્પણ થાય ॥ ૫ ॥

इत्थं जीवनमस्तु क्षणमपि भवदङ्घ्रिविप्रयोगे तु ।

मरणं भवतादेवम्भावे शरणं त्वमेव भव ॥ ६ ॥

આ પ્રકારે જીવન થાય, આપનાં ચરણકમલથી ક્ષણ પણ વિપ્રયોગમાં તો મરણ
થાય, આ પ્રકારના ભાવમાં આપ જ શરણ થાઓ ॥ ૬ ॥

॥ इति श्रीमद्विदुलेश्वराविरचिता श्रीस्वामिनीप्रार्थना समाप्ता ॥

॥ श्रीराधाप्रार्थनाचतुःश्लोकी ॥

कृपयाति यदि राधा बाधिताशेषवधा

किमपरमवशिष्टं पुष्टिमर्यादयोर्मे !

यदि वदति च किञ्चित् स्मेरहासोदितश्री

द्विजवरमणिपद्मया मुक्तिमुक्तया तदा किम् ॥ १ ॥

નિવૃત્ત કરી છે સકલ બાધા^૧ જેમણે એવાં શ્રીસ્વામિનીજી ને કૃપા કરે છે તે

પુષ્ટિમાં^૧ અને મર્પાદામાં^૨ મારે અન્ય શું, અવશિષ્ટ^૩, રહ્યું^૪, અને સ્મેર^૫ હાસે કરીને ઉદિત^૬ છે શ્રી^૭ જેમાં એવાં શ્રીસ્વામિનીજી દ્વિજંચરરૂપ^૮ મણિપદ્મિતએ^૯ કરીને જો કાં-
ઈક વહે^{૧૦} છે સારે તો મુકિતરૂપ શુકિતએ^{૧૦} શું ?

શ્યામસુન્દર શિશ્વળદશેશ્વર
સ્મેરહાસ્ય મુરલીમનોહર ।
રાધિકારસિક માં કૃપાનિધે
સ્વપ્રિયાચરણકિંકરી કુહ ॥ ૨ ॥

હા શ્યામસુન્દર^{૧૧}, હા શિશ્વળદશેશ્વર^{૧૨}, હા સ્મેરહાસ્ય^{૧૩}, હા મુરલીમનોહર^{૧૪},
હા રાધિકારસિક^{૧૫}, હા કૃપાનિધે^{૧૬}, નિજ શ્રીપ્રિયાજીનાં ચરણની દાસી^{૧૭} મને કરે.

પ્રાણનાથ વૃષભાનુનન્દિની-
શ્રીમુલાબ્જમુખલોલપદ્મપદ ।
રાધિકાપદતલે કૃતસ્થિતિ-
સ્ત્વાં મંજામિ રસિકેન્દ્રશેશ્વર ॥ ૩ ॥

હા પ્રાણનાથ, હા શ્રીવૃષભાનુજીનાં^{૧૮} નન્દિનીનાં (શ્રીસ્વામિજીના) શ્રીમુખેકમલરસનાં
લોલ^{૧૯} પદ્મપદ^{૨૦}, હા રસિકેન્દ્રચૂડામણે, શ્રીસ્વામિનીજીના પદતલમાં કરો છે સ્થિતિ જેણે
એણે આપને ભજી હું.

સંવિધાય દશને તુર્ણ વિમો
પાર્થિય વ્રજમહેન્દ્રનન્દન ।
અસ્તુ મોહન તવાતિવલ્લભા
જન્મજન્મનિ મદીશ્વરી પ્રિયા ॥ ૪ ॥

હા વિમો,^{૨૧} હા વ્રજમહેન્દ્રનન્દન, હા મોહન, આપનાં અતિવલ્લભા^{૨૨} શ્રીપ્રિયાજી-
જન્મેજન્મ મારાં ઈશ્વરી ય એ.

॥ इति श्रीविट्ठलेश्वर-विरचिता श्रीराधाप्रार्थनाचतुःश्लोकी संमाप्ता ॥

૧. નિરસાધન પ્રમેયર્થમાં. ૨. સસાધન પ્રમાણમાર્ગમાં. ૩. પ્રાપ્તવ્ય. ૪. સુન્દર
૫. પ્રાદુર્ભૂત. ૬. રોના, લક્ષ્મી. દશરસસમ્પત્તિ. ૭. દ્વિ: જન્મે તે દ્વિજ, સુન્દરદશનરૂપ,
ઉત્તમદંતરૂપ. ૮. શ્રીસ્વામિજીની પતાવલિ મણિપદ્મિત છે. ૯. પ્રથમ કૃપાનું સંસૂચન કરીને આ
પદ્યો કૃપાપૂર્વક સંભાષણનું સંસૂચન હું. ૧૦. મુકિતને શુકિત કહીને સંભાષણરસાસ્વાદથી ચતુર્વર્ગ-
નું રૂપાત્વ ચૂચવીને તદપ્રાપ્તો વૃથા મોકલ પ્રભૂતિનું પણ સહાય સમરણ કરાવી લીધું. ૧૧. શ્યામ
તથાપિ સુન્દર આ વિરુદ્ધધર્માશ્રય. ૧૨. વિન્નમહુ-મયૂરચન્દ્રિકા-એ શ્રીમરતકે જેમના એવા. ૧૩.
સ્મેર હાસ્ય જેમનું એવા. ૧૪. મુરલીએ કરીને મનના હર્તા. ૧૫. શ્રીસ્વામિનીજીને વિષે રસિક. ૧૬.
અવર્પ્યન્તના વિશેષણપદ્મે પરૈશ્વર્યસમ્પન્નતાનું સંસૂચન કર્યું. ૧૭. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં દાસીત્વ જ
પરમ ફલ છે. ૧૮. શ્રીવૃષભાનુજી શ્રીસ્વામિનીજીના જનક થાયો. ૧૯. તરલ. ૨૦. અમરના પદ્મ પદ દોષ
છે. ૨૧ સમર્થ ૨૨ શ્રીસ્વામિનીજીને શ્રીવલ્લભાવતાર ધ્વનિત કર્યો.

॥ ભક્તિમાર્ગે પુષ્ટિમાર્ગત્વનિશ્ચયઃ ॥

પુષ્ટિમાર્ગઃ ફલં યત્ર સ્વયં સાધનતાં વ્રજેત્ ।

સાક્ષાત્પરોક્ષભેદેન સ દ્વિધા વિનિરૂપિતઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાં ફલ સ્વયં સાધનતાને પ્રાપ્ત થાય તે પુષ્ટિમાર્ગ. સાક્ષાત્ (પ્રત્યક્ષ) અને પરોક્ષ એમ બે ભેદે કરીને તે (પુષ્ટિમાર્ગ) બે પ્રકારે નિરૂપિત છે. ॥ ૧ ॥

આવિર્ભાવદશાયાં હિ સાક્ષાત્ત્વેન નિગદ્યતે ।

અન્યથા તુ પરોક્ષત્વાત્ તથૈવ વિનિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥

માનાતિરિક્તમાર્ગત્વમેવ તત્ર વ્યવસ્થિતિઃ ।

પ્રાદ્યદશામાં ફલ સાક્ષાત્ જ સાધન થાય છે, તેથી સાક્ષાત્ પુષ્ટિમાર્ગ કથાય છે. અન્તર્ધાનદશામાં તો ફલ પરોક્ષ પ્રકારે સાધન થાય છે, તેથી પરોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગ કથાય છે. પ્રમાણુમાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગની આ વ્યતિરિક્તતા જ આત્ર વ્યવસ્થા છે.

તત્રાર્ય સંશયઃ કૃષ્ણઃ ફલં સાક્ષાત્કૃતઃ સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

યાયાત્ સાધનતાં નૂનં રસલીલાયુ સર્વશઃ ।

પરોક્ષે ભક્તિમાર્ગે હિ કથં સાધનતા હરેઃ ॥ ૪ ॥

અનાવિર્ભૂતરૂપત્વાદર્શનસ્યાપ્યભાવતઃ ।

તદમાલે કથં તસ્ય પુષ્ટિમાર્ગત્વમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

અન્યથા સાધનૈઃ સિદ્ધો મર્યાદૈવ તથા ભવેત્ ।

ત્યાં આ સંશય થાય છે. સાક્ષાત્કૃત સ્વયં કૃષ્ણ ફલ છે, રસાત્મક લીલામાં તે (ફલ) સર્વશઃ સાધનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકે, પરંતુ પરોક્ષ ભક્તિમાર્ગમાં હરિની સાધનતા કયે પ્રકારે ? પરોક્ષદશામાં તો અણુનું સ્વરૂપ જ પ્રાદુર્ભૂત નથી, અણુનું દર્શન પણ થઈ શકતું નથી, તેથી પરોક્ષ દશામાં હરિ સાધનતાને પ્રાપ્ત થતા જ નથી, ત્યારે પણ તેને પરોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગ કયે પ્રકારે કહી શકાય ? અન્ય પ્રકારે તો સાધનથી જ ફલરૂપ કૃષ્ણની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી મર્યાદા જ થઈ જશે.

સિદ્ધાન્તસ્તુ હરિઃ સાક્ષાદ્રસાત્મા શ્રુતિસમ્મતઃ ॥ ૬ ॥

સોપિ શૃંગારરસોઽસ્તિ સ ચાપિ દ્વિવિધો મતઃ ।

સિદ્ધાન્ત તો આ પ્રકારે. હરિ શ્રુતિસમ્મત સાક્ષાદ્રસાત્મક છે, તે રસ પણ માત્ર શૃંગારરસ જ છે, અને તે શૃંગારરસ પણ (સંયોગવિપ્રયોગભેદે) દ્વિવિધ છે.

एवं सति हरेर्भक्तिमार्गे पुष्ट्याभिधे मतः ॥ ७ ॥

વિયોગઃ સાધનં યસ્માત્ સ્વરૂપાત્મકો યતઃ ।

તસ્ય સાધનતાયાં હિ સ્વરૂપં સાધનં મતમ્ ॥ ૮ ॥

આ પ્રકારે હરિના પુષ્ટચલિધ ભક્તિમાર્ગમાં વિપ્રયોગ શૃંગારરસને સાધન ગાનેલો છે, કારણ કે વિપ્રયોગશૃંગારરસ સ્વરૂપાત્મક છે. વિપ્રયોગશૃંગારરસ સાધન છે, અને સ્વરૂપાત્મક જ વિપ્રયોગશૃંગારરસ છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે.

अतोत्र पुष्टिमार्गत्वं निःप्रत्यूहं विभाव्यताम् ॥ ९ ॥

તેથી ભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ અને પ્રેક્ષા ઉભયે અવસ્થામાં નિઃપ્રત્યૂહ પુષ્ટિમાર્ગની વિભાવના કરે.

इति श्रीहरिदासविरचितो भक्तिमार्गे पुष्टिमार्गत्वनिश्चयः समाप्तः ॥

નિસ્સાધનતાની યથાર્થ વિભાવના.

નિસ્સાધનતા પ્રાકૃત તામસોત્થ પ્રમાદ નથી, પરંતુ અપ્રાકૃત રસાત્મક પુષ્ટિમાર્ગનો ભાવવિશેષ છે. આ નિસ્સાધનતારૂપ નિધિનું સ્વરૂપ યથાપ્રસંગ શ્રીમદ્વાયાર્યચરણે શ્રીમત્-પ્રભુચરણે અને શ્રીમદ્ગોકુલેશ્વરે નિજ ગ્રન્થોમાં વિશેષ કથ્યું છે, તથાપિ શ્રીહરિચયણએ ૩૭મા શિક્ષાપત્રમાં સ્વરૂપાત્મક નિસ્સાધનતા એવી તો સરલ રસભર ભાષામાં આલેખી છે કે વજ્રપરુષ હૃદયમાં પણ કાંઈક તો આર્દ્રતા પ્રકટ થયા વિના રહે જ નહિ. પુષ્ટિભક્તિ-સુધાના પાતા પ્રાયઃ પ્રભુકૃપૈકલાજન છે, તેથી તેમને તો નિમ્ન મૂલગ્રન્થની અને તદ્વત્પાદની વિભાવનામાં ભગવદ્વચ્છથી પ્રમાદ જ પ્રાપ્ત થશે.

न शुद्धभावो नैवास्ति सर्वभावो न दीनता ।

नाज्ञापरत्वं विश्वासो न चास्ति परमादरः ॥ १ ॥

નહિ શુદ્ધ ભાવ, નહિ સર્વભાવ (સર્વાત્મભાવ), નહિ દીનતા,
નહિ આજ્ઞાપરતા, નહિ વિશ્વાસ, અને નહિ પરમ આદર ॥ ૧ ॥

न सत्संगो नैव सेवा न निवेदनसंस्मृतिः ।

नाश्रयो न विवेको हि धैर्यं न शरणास्थितिः ॥ २ ॥

નહિ સત્સંગ, નહિ સેવા, નહિ સંસ્મૃતિ નિવેદનની,
નહિ આશ્રય, નહિ વિવેક, નહિ ધૈર્ય, નહિ શરણુ વિષે સ્થિતિ ॥ ૨ ॥

न माहात्म्य परिस्फूर्तिः स्नेहस्तु न हि कुत्रचित् ।

आसक्तिव्यसनादीनां कथापि खलु दुर्लभा ॥ ३ ॥

નહિ માહાત્મ્યની પરિસ્ફૂર્તિ, સ્નેહ તો નહિ કુત્રચિત્
આસક્તિવ્યસનાદિનો તો ખરે કથા પ્રજ્ઞુ દુર્લભ ॥ ૩ ॥

भक्तिमार्गप्रवेशो न धर्ममार्गे न च स्थितिः ।

देशादिशुद्धभावो न कालदोषान्न वैदिकम् ॥ ४ ॥

નહિ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ, અને નહિ ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિ,
નહિ દેશાદિની શુદ્ધતા, નહિ કાલદોષથી વૈદિક ॥ ૪ ॥

ન ચ વ્યાઘ્રતિરાહિત્યં વ્યાઘ્રતૌ ન હરૌ મનઃ ।

ન ત્યાગશ્વાપિ સેવાર્થે સ્વતન્ત્રસ્ય તુ કા કથા ॥ ૫ ॥

નહિ અવ્યાઘ્રતિ, નહિ વ્યાઘ્રતિમાં હરિવિષે ચિત્ત,

નહિ સેવાર્થે પણ ત્યાગ, સ્વતન્ત્રની (વિરહાગુલવૈકાર્ય ત્યાગની) તો કથા જ શી ?

ન કૃષ્ણવિરહસ્ફૂર્તિઃ સંયમો ન ચ વાગ્દશોઃ ।

નૌદાસીન્યમક્તેષુ નાનાસક્તિર્ગૃહાદિષુ ॥ ૬ ॥

નહિ સ્ફૂર્તિ કૃષ્ણના વિરહની, નહિ સંયમં નેત્રવાણીનો,

નહિ ઔદાસીન્ય અલક્ષ્યમાં, નહિ અનાસક્તિ ગૃહાદિમાં ॥ ૬ ॥

નાહૃદ્ધ્વારરાહિત્યં ન સ્વધર્મપરિગ્રહઃ ।

નાન્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ કિં કરિષ્યતિ મત્પ્રભુઃ ॥ ૭ ॥

માયિ દોષાનિધાને તુ સર્વસદ્ગુણવર્જિતે ।

નિસ્સાધનત્વમેવં હિ સ્વસ્ય નિત્યં વિભાવયેત્ ॥ ૮ ॥

નહિ અનહંકારાદિ, નહિ પરિગ્રહ સ્વધર્મનો,

નહિ પરધર્મનિવૃત્તિ, પ્રભુ મારા શું કરશે ॥ ૭ ॥

નિધાન સર્વ દોષનું, વર્જિત હું સર્વ સદ્ગુણો,

એમ નિસ્સાધનતા હવે નિજ નિત્ય વિભાવવી ॥ ૮ ॥

શ્રીવલ્લભજી.

સંપ્રદાયમાં મહાનુભાવી વિદ્વાન્ ગોસ્વામી મહારાજને થયા છે તેમાં શ્રીવલ્લભજી સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીવલ્લભજીના નામથી સંપ્રદાયમાં ઘણા ગ્રન્થો છે. ગીતા ઉપરની તત્ત્વદીપિકા ટીકા, શ્રીસુબોધિની ઉપરનો હેતુ, પોડશ ગ્રન્થોમાં સેવાફલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, નવરત્ન, ધત્યાદિ ઉપરના લેખો એઓશ્રીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સેવાફલના ઉપોદ્ધાતમાં આ શ્રીવલ્લભજી ક્યા એ સંબંધમાં મારે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. મારા માન્યોએ આ સંબંધમાં જે કહ્યું હતું તે ઉપરથી હું પણ પ્રથમ તો એમ જ માનતો કે આ શ્રીવલ્લભજી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન છે, અને તેઓ શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય છે. શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્યોમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન માત્ર એક જ શ્રીવલ્લભજી થયલા અને તે શ્રીચુસાંઈજીના પંચમ પુત્ર શ્રીરઘુનાથજીના લાલજી શ્રીદેવકીનન્દનજીના લાલજી હતા, અર્થાત્ શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભજી તે જ આ સર્વ ગ્રન્થોના નિર્માતા હતા એમ મને પણ પ્રથમ લાગતું હતું, પરંતુ જામનગરમંદિરમાં દશમપૂર્વાર્ધ અને હત્તરાર્ધનાં શ્રીસુબોધિનીજી ઉપરના લેખમાં સર્વત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિશ્રી છે. એમ તન્મંદિરસંગ્રહસ્થ પુસ્તકોની સચિ જ્ઞેતાં માલુમ પડ્યું. પંડિત ગદ્ગલાલના સંગ્રહમાં પણ દશમસ્કંધોધિનીલેખની કાંઈ કાંઈ અતિ ઉપર પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિશ્રીનું દર્શન થયું, તેમ જ મારી કને

સેવાફલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, તથા નવરત્નની દિપ્પણી વિગેરે અન્યો બિરાજે છે તે ઉપર પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિશ્રીનું દર્શન થયું, આ ઉપરથી શ્રીદેવપ્રીતન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભનું આ અન્યોનું કર્તૃત્વ આ સર્વ ઇતિશ્રીઓથી વિરુદ્ધ થઈને સ્વીકારણું મને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ. આ કારણથી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ કયા થયા એ સંબંધમાં મેં મહારાજનેના વંશવૃક્ષમાં જોયું, તે શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ એ શ્રીવલ્લભનાં નામ માલમ પડ્યાં. એક તો શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થ લાલજી શ્રીવલ્લભ વા શ્રીગોકુલનાથજી, અને બીજા શ્રીગિરિધરજીથી ત્રીજી પેઢીએ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ. શ્રીગોકુલનાથજીના સંબંધમાં પ્રશ્ન નહિ હોવાથી, અને વંશવૃક્ષમાં દ્વિતીય શ્રીવલ્લભજીને પણ કાકાશ્રીવલ્લભજી જ કહેલા હોવાથી, શ્રીસુખોદિનીલેખકારની પ્રસિદ્ધિ પણ કાકા શ્રીવલ્લભજી તરીકે હોવાથી, સેવાફલના ઉપોદ્ધાતમાં મેં જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન કાકા પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં થયલા નહિ હોવાથી, શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્યનું શ્રીસુખોદિનીલેખનું કર્તૃત્વ સંભવતું નથી, અને શ્રીગિરિધરજીના વંશ્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ ઉપર લખેલા સર્વ અન્યોનાં નિર્માતા છે.

પરંતુ મને એનાથી સંતોષ થયો ન હતો. શ્રીપુરુષોત્તમજી પોતાનાં પ્રાચીન પ્રાયઃ સર્વ ગોસ્વામીઓનો ઉપન્યાસ કરે અને પોડશ અન્યાદિની ટીકામાં આવા પ્રસિદ્ધ શ્રીવલ્લભજીનો ન કરે એ કાંઈક અસ્વાભાવિક લાગતું તેથી કવચિત્ સંદેહ થયો કે શ્રીવલ્લભજી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી અર્વાચીન તો ન હોય. આ સમયમાં નિરોધલક્ષણ અમે મુદ્રિત કર્યું. નિરોધલક્ષણની શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ટીકાનો સંગ્રહ એમાં કર્યો હોવાથી, એઓશ્રીનો પરિચય કરાવવો જોઈએ એ વિચારમાં હતો તેટલામાં એક હસ્તલિખિત પુસ્તક નવરત્ન-દિપ્પણીનું મારા હાથમાં આવ્યું. એના ઉપર 'શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજ શ્રીવલ્લભકૃતા નવરત્ન-દિપ્પણી' એમ લખેલું હતું. એ પ્રતિ ઉપર બીજું પણ લખેલું માલમ પડ્યું. 'શ્રીદ્વારકેશરાત્મજશ્રીગિરિધરાણામ્, સંવત્ ૧૮૩૨ વર્ષાશુક્રે લિખિતમ્.' બીજું એના ઉપર 'અસ્માપિતૃ-વ્યચરણાનાં લેખ' એમ પણ લખેલું હતું. વંશવૃક્ષ જોતાં આ વિઠ્ઠલરાયાત્મજ શ્રીવલ્લભ શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય માલમ પડ્યા. પરંતુ તેઓશ્રી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી અર્વાચીન માલમ પડ્યા. એઓશ્રીનો પ્રાદુર્ભાવ ૧૭૨૯. 'લાપાસામ્યથી પોડશ અન્યમાં શ્રીસેવાફલ, નિરોધ-લક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય અને નવરત્નદિપ્પણી એ સર્વના કર્તા એમને સ્વીકારવા જોઈએ એમ મને હવે લાગે છે. પરંતુ શ્રીસુખોદિનીલેખના પણ કર્તા એ જ શ્રીવલ્લભજી કે અન્ય એ સંદેહ રહ્યો. તત્સંબંધમાં પણ એ જ શ્રીવલ્લભજીને કર્તા માનવા જોઈએ એમ મને નિર્ભયરામભટ્ટના ૧૮૩૪ સંવત્માં લખેલા 'કલ્પપાદપમ્' હસ્તલિખિત અન્ય ઉપરથી લાગે છે. શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્યોનું વર્ણન કરતી વખતે નિર્ભયરામ આ જ શ્રીવલ્લભજીને શ્રીસુખોદિનીના વ્યાખ્યાતા આ પ્રકારે જણાવે છે.

શ્રીમતો વિઠ્ઠલેશસ્ય પુત્રૌ દ્વૌ સંવમ્ભૂવતુઃ ।

શ્રીમદ્ગિરિધરો જ્યેષ્ઠો દ્વિતીયો વલ્લભામિધઃ ।

વ્યાખ્યાતા યઃ સુવોદિન્યાઃ સૌર્ય શ્રીવલ્લભામિધઃ ॥

નિર્ભયરામનો 'કલ્પપાદપ' અન્ય જે દિવસજ ઉપર પ્રભુકૃપાથી ખંભાતનિવાસી

ભદ્રશંકર તરફથી મળ્યો... યદ્યપિ આ પ્રકારે આ સર્વ ગ્રન્થોનાં કર્તા શ્રીરઘુનાથવંશ્ય શ્રી-
વિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ નિશ્ચિત થાય છે, છતાં આ શ્રીવલ્લભની પ્રસિદ્ધિ શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજ
શ્રીવલ્લભ હોવાથી, અને પુરુષોત્તમજ એમનો ઉપન્યાસ કરે છે કે એ શ્રીવલ્લભજ શ્રીપુરુ-
ષોત્તમજનો ઉપન્યાસ કરે છે કે કેમ તે નિર્ણય કરવાની સાધનસામગ્રી તેમ અવકાશ
હાલ મને નથી, તેથી યદ્યપિ સર્વોશ નિસંદિગ્ધ રીતે તો નહિ પરંતુ સામાન્ય રીતે ઉપ-
સૂકત નિર્ભયરામાદિના ઉપન્યાસથી, શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં ૧૭૨૯ માં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા
શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજ શ્રીવલ્લભને આ સર્વ ગ્રન્થોના નિર્માતા માનવા એ અયુક્ત નથી લાગતું.

આમ સંદેહાત્મક જ મત આપવાનું અન્ય પણ કારણ છે. સંપ્રદાયકથ્યદ્રુમનામક
એક ગ્રંથ શ્રીહરિરાયજીના શિષ્ય વિઠ્ઠલનાથજીના નામે ચલાવેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો મેં જોયો
છે, યદ્યપિ ઉક્ત ગ્રંથ મને આધુનિક વિજ્ઞાત્રવામીની પરંપરા સંપ્રદાય ઉપર આરોપવાને
કાંઈએ બનાવી દીધા છે એમ એની આન્તર સામગ્રીનું જ ઉપરથી ઉપરથી પણ દર્શન
કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, છતાં એ ગ્રંથમાં શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ
શ્રીવલ્લભને શ્રીસુબોધિનીલેખના પણ કર્તા કહ્યા છે, તેથી નિર્ભયરામનું મત ખરું કે આ બનાવટી
ગ્રંથના પ્રયોજકનું મત ખરું એ પણ નિસંદિગ્ધ રીતે નિર્ણય કરવાનું સજલ સાધન મારી
કને નથી, યદ્યપિ કહેવું જોઈએ કે મને નિર્ભયરામનું મત એકંદરે સ્વીકારવું હાલ પ્રાપ્ય
સામગ્રીના આધારે સર્વથા અયુક્ત તે નથી જ લાગતું, અને તેને આધારે હું શ્રીરઘુનાથ-
જીના વંશ્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભને સેવાફલ વિષ્ણુ, નિગેધ લક્ષણ ટીકા, સંન્યાસ
નિર્ણય ટીકા, નવરત્નટિપ્પણી, અને દશમશ્રીસુબોધિનીલેખના પણ કર્તા માનું છું. પરંતુ
ગીતાતત્ત્વદીપિકાના પણ કર્તા એ જ છે એમ માનવું નિસંદિગ્ધ નથી લાગતું, કારણ કે પ્રાપ્ય
પ્રાચીન પ્રતિઓમાં કાંઈ પણ રચલે શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિશ્રી નથી, એટલું જ
નહિ પણ નિર્ભયરામ એઓશ્રીને ગીતાના પણ ટીકાકાર સ્પષ્ટ કહેતા નથી અને સંપ્રદાય-
કથ્યદ્રુમમાં ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભને કહેલા છે. ગીતાતત્ત્વ-
દીપિકામાં પત્ર ૧૦૨ ના એક વિભાગનું દર્શન આવરણુભંગમાં પણ થાય છે, પરંતુ
શ્રીપુરુષોત્તમજ નામનિર્દેશ વિના જ તેનો ઉપન્યાસ કરે છે એ અસ્વાભાવિક લાગે છે,
તેથી કદાચિત્ ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર અને શ્રીપુરુષોત્તમજ સમાન રીતે શ્રીમદ્દામલુજીના
શ્રીસુબોધિનીજીના જ કાંઈ વિભાગનો ક્યાં તો ઉપન્યાસ કરે છે, ક્યાં તો શ્રીવલ્લભજ
નામનિર્દેશ વિના શ્રીપુરુષોત્તમજનો ઉપન્યાસ કરે છે, અને જો એમ જ હોય તો તો
ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર પણ શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભજ નથી અને તેના કર્તા પણ શ્રીરઘુનાથ-
વંશ્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ હોય એમ માનવું પડે છે, તાત્પર્ય કે પ્રાપ્ય સાધનસામગ્રીને
આધારે સેવાફલવિવરણાદિ ગ્રન્થોના નિર્માતા શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભને શ્રીરઘુનાથવંશ્ય
માનવા જોઈએ એમ ખરું મત છે. આ સંબંધમાં સંદિગ્ધતા થવાનું એક અન્ય કારણ
પણ મળ્યું છે. જામનગરમાં સેવાફલ ઉપર શ્રીવલ્લભનાથજીના નામની ટીકા છે, એ ટીકા
મેલનવાને શ્રીઅનિરુદ્ધજીને અમે જે ત્રણ પત્ર લખ્યા, સેવાફલનું પુસ્તક ભેટ મોકલ્યું,
પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરવાનો અનુગ્રહ કરવાની ઉક્ત જોરવામીશ્રીને વિવેકયુક્ત ઇચ્છા ન-
થઈ એ ટીકાનો આરંભ અને અન્ત આ પ્રકારે છે.

આરંભ:—પ્રસોદનું પ્રોક્તસેવાસિદ્ધિફલત્રયા: ।

વાધકત્રયવત્તાર: તતો વિવૃતતદ્વયા: ॥ ૧ ॥

અન્ત:—કિન્તુ 'સાત્ત્વિકા ભગવદ્વક્તા'ઇત્યુક્તાનાં તાદશામેવ વૌધનામેવાસ્મત્પ્રવૃત્તિરિતિભાવ: ।

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकतानुगोस्वामिश्रीरघुनाथजीसुतश्रीवज्रनाथजी विरचित
सेवाफलविवृतिप्रकाश: ।

આ આરંભનું મંગલાચરણ શ્રીવલ્લભજીના 'નુમ: રાયિત ગોપીરાલ્લાલઙ્ગિ હૃદયાન્ પ્રભૂન્
ષ્ટ્યાદિ મંગલાચરણોની પદ્ધતિને અત્યન્ત મહત્વ આવે છે, અને એનો અંત અમે
પ્રસિદ્ધ કરેલી સેવાફલની શ્રીવલ્લભજીની ટીકાની માથે સરખો છે, તેથી 'ને' આ શ્રીવજ્ર
નાથજીની સેવાફલટીકા શ્રીવલ્લભજીની ટીકાના ઉપર ટીકા ન હોય, અને તે જ ટીકા હોય
જે આરંભ અને અન્ત બોતાં અયુક્ત નથી લાગતું, તો ઇતિશ્રીઓ ઉપરથી જ અન્યકર્તૃત્વ
માનવું એ સર્વથા યુક્ત જ છે એમ કહી શકાય નહિ. આ કારણથી નિર્ભયરામભટ્ટે જે
માત્ર ઇતિશ્રીઉપરથી જ શ્રીરઘુનાથવંશ્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભને શ્રીસુખોદિનીના
વ્યાખ્યાતા કહ્યા હોય તો તે મત પણ સર્વશે પ્રમાણ્યુત ન જ કહેવાય, પરંતુ જે એમણે
કાંઈપણ પરંપરાગ્રાહ સામગ્રીથી એ વાત જણાવી હોય તો જ એમનું મત યુક્ત મનાય,
પરંતુ નિર્ભયરામભટ્ટે કલ્પપાદપ અન્ય કેવી રીતે બોલ્યો તે જ્યાં સુધી નિર્ણયિત ન થાય ત્યાં
સુધી આ વિષયમાં અન્તિમ નિર્ણય આપવાનું શક્ય નથી. નિર્ભયરામનો અન્ય ૧૮૩૪માં
થયેલો ટૂંકો શ્રીવલ્લભજીનો ગ્રાહુર્ભાવ ૧૭૨૬ છે, અર્થાત્ નિર્ભયરામ શ્રીવલ્લભજીના સમકક્ષીન
ટિપ્પણીનું મારા ૧ છે, અને તેથી અન્યના સંદિગ્ધ મત સ્વીકારવા કરતાં, અન્ય સુખજ
ટિપ્પણી 'એમ લખેા હું એ લક્ષનું મત હવે સ્વીકારું છું, અને તેને આધારે શ્રીરઘુનાથ-
શ્રરાત્મજશ્રીગિરિધરાણામ્, જ શ્રીવલ્લભને સેવાફલવિવૃત્તિ, નિર્ગોધલક્ષણવિવૃત્તિ, મંન્યાસનિર્ણયવિવૃત્તિ,
વ્યવરણાનાં લેખ: 'એમોસુવોધિનો લેખના પણ કર્તા કહું છું.

શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય મા

પડ્યા, એઓશ્રીનો ગ્રાહુર્ભાવ

લક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય અને નવ

એમ મને હવે લાગે છે. પરંતુ શ્રીસુખોદિનીસંપ

એ સંદેહ રહ્યો. તત્સંબંધમાં પણ એ જ શ્રીવલ્લભજી

નિર્ભયરામભટ્ટના ૧૮૩૪ સંવત્માં લખેલા 'કલ્પપાદપ

છે. શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્યોનું વર્ણન કરતી વખતે ।

શ્રીસુખોદિનીના વ્યાખ્યાતા આ પ્રકારે જણાવે છે.

શ્રીમતો વિઠ્ઠલેશસ્ય પુત્રો દ્વૌ સંવત્

શ્રીમદ્ગિરિધરો જ્યેષ્ઠો દ્વિતીયો વા

ધ્યાત્વ્યાતા ય: સુવોધિન્યા: સોયં

નિર્ભયરામનો 'કલ્પપાદક' અન્ય જે દિ

કરીને ધર્મે ચતુર્વર્ગને પણ સિદ્ધ કરે છે, ગોચારણુરૂપ ધર્મ કરતાં કરતાં મધુપતિએ વેણુ-
કૂળન કર્યું, તેથી સાક્ષાત્ અને પરસ્પરથી ચતુર્વર્ગસાધક લગવત્સમ્યન્ધી ગોચારણુરૂપ
ધર્મે જ લોકના અને રસના પરસ્પર સકલ વિરોધનો પરિહાર કરી લઈને ધર્મોદ્ધિ મોક્ષાન્ત
ચતુર્વર્ગનું સમ્પાદન કરી દીધું. ગોચારણુરૂપ ધર્મમાં પશુપાલ ગોપનો અને બલદેવનો
પણ સદભાવ સાર્થક છે. ગોચારણુદિ ક્રિયામાં અન્તરંગ કાર્યો ગોપનો ઉપયોગ છે, અને
પ્રતિબન્ધક આસુરસમ્પત્તિની નિવૃત્તિપૂર્વક સ્વચ્છન્દ લીલામિસંગેમાં ભક્તરક્ષામાં બલદેવનો
વિનિયોગ છે. ભગવત્ક્રિયાશક્તિરૂપ પશુપાલના અને ભગવન્જ્ઞાનશક્તિરૂપ બલદેવના
સદભાવથી મધુપતિનું યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિ. શ્રુતિએ ઉક્ત સર્વશક્તિમત્ત્વ પણ સ્પષ્ટ કર્યું,
અન્યથા સધર્મક મર્વશક્તિમાન સરસ શૃંગારરસાત્મા મધુપતિના નિર્ધર્મકત્વના અને અકર્તૃ-
ત્વાદિના વિવર્તથી તો રસનિષ્પત્તિમાં વિપ્લવ થાય. સરોવરના સરિત્તના અને ગિરિના
નૈકથ્યમાં વસતી ત્રિવિધ દેવતાના-શ્રીવનસુંદરીસમાજના-ઉદ્દેશોધનાર્થ મધુપતિએ વેણુકૂળન
કર્યું વેણુનાદ કર્યો. ઉદ્દેશોધકનું અભીષ્ટ જે કાર્ય તે કાર્યપરત્વે તે તે દેવતાનું સ્થાપન તે
જ તેમનું ઉદ્દેશોધન. દેવતાનો ઉદ્દેશોધ થાય તથાપિ સરમત્ત્વરૂપ સામગ્રીનો જ નાયકમાં
અભાવ હોય તો ઉદ્દેશુદ્ધ પણ દેવતાની રતિ સિદ્ધ ન થાય આ અનુપપત્તિના પરિહારાર્થ
ભગવાનને સરસ શૃંગારાત્મા મધુપતિ કહ્યા. કુસુમિત જે વનરાજ્ય? તેમણે કરીને જે મત્ત
બ્રમર અને વિહંગમ તેમના જે અવાન્તર જાતિભેદ તેમણે સેવ્યાં છે સરોવર સરિત્ત અને
ગિરિ જ્યાં એવા વનને, અથવા તેમણે સેવેલાં સરોવરને સરિત્તને અને ગિરિને જ, તે તે
સ્થાને તે તે પ્રકારે લીલાકરણુર્થ અવગાહીને સરોવરસ્થ સરિત્તસ્થ અને પર્વતસ્થ એમ
ત્રિવિધ શ્રીવનસુંદરીના ઉદ્દેશોધનાર્થ કેવલ શૃંગારરસાર્થ જ વેણુકૂળન કર્યું. આ સર્વ નિરૂપણ
વિભાવાદિનું થયું. મધુપતિના કૂળને કરીને પ્રેમાત્મક રત્યાત્મક શૃંગારરસનો પ્રાદુર્ભાવ
મર્વથા ઉપપન્ન જ છે. કેવલ અને ધર્મસહિત એમ દ્વિવિધ શૃંગારરસમાં પણ અત્ર કેવલ
શૃંગારરસની જ નિષ્પત્તિનું કથન કર્યું, ધર્મસહિત શૃંગારરસની નિષ્પત્તિ તો વર્હાવીક નટવર-
વ્વુ- કર્મયો કર્મિકાર અથવા અક્ષમતા કલમિદં ન પરં વિદામ જ શ્લોકમાં વિશદ કથાશે.

આ પ્રકારે પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવત્કૃત વૃન્દાવનપ્રવેશનું અને દ્વિતીય શ્લોકમાં ભગ-
વત્કૃત દેવતોદ્દેશોધનનું કથન કરીને શ્રીશુક તૃતીય શ્લોકમાં શ્રીવનસુંદરીકૃત ભગવદ્ગુણ-
ગાનનો વર્ણનારમ્ભ કથે છે. શ્રીવનસુંદરીસહ ભગવત્કૃત રમણાવસરમા શ્રીવનસુંદરીનો
પણ કામ ઉદ્દેશુદ્ધ થઈ ગયો, શ્રીવનભક્તની પણ આસક્તિ પ્રકટ થઈ. પ્રભુએ વેણુકૂળનદ્વારા
શ્રીવનસુંદરીના શૃંગારરસનું મુખ્ય અને શ્રીવનસુંદરીના શૃંગારરસનું પ્રાસંગિક ઉદ્દેશોધન
કર્યું. ભગવત્કૃત વેણુકૂળન કામિનીના કામનું ઉદ્દેશોધક છે, તેથી પ્રસંગવશાત્ કૂળનદ્વારા
શ્રીવનસુંદરીની પણ ઉત્કરશ પ્રકટ થઈ. શબ્દથી ઉદ્દેશુદ્ધ કામને લીધે શ્રીવનસુંદરીએ

૧. શ્રીસુભોધિની૭માં કુસુમિતા યે વનરાજયઃ એમ પુલ્લિખવાચક યે કથીને તામિ. એમ સ્ત્રી-
વિગતિદેશથી વનસ્થ વૃક્ષાદિનું સ્ત્રીત્વ અને ચિદ્રૂપત્વ પણ જણાવ્યું છે.

૨. આ પદમાં સમાહારકન્દ્યથી એકવદ્ભાવ જણવો.

૩. આ પારિભાષિક શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ અષ્ટમ શ્લોકમાં થશે.

૪. વિપ્રેયોગશૃંગારરસ તે જ કેવલ શૃંગારરસ, જે નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, ધર્મસહિત સર્વસામગ્રીયુક્ત
સયોગશૃંગારરસ સભોગમ્ભમાં અનુભવાય છે.

પણ નિજ હૃદયમાં વિરાજમાન ભગવાનના વર્ણનદ્વારા શબ્દથી જ બહિરુદ્બોધનાર્થ સ્વ-
સમાનશીલવ્યસન નિઃસખીજનસમક્ષ ભગવદ્ગુણની વર્ણનાનો પ્રારંભ કર્યો એ પ્રસંગ
શ્રીગુરુ તૃતીય શ્લોકે કરીને કહે છે.

નદ્ વ્રજસ્ત્રિય આશ્રુત્ય વેણુગીતં સ્મરોદયમ્ ।

કાશ્ચિત્ પરોક્ષં કૃષ્ણસ્ય સ્વસર્વભ્યોન્વવર્ણયન્ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાર્થ—વ્રજસ્ત્રિયોએ તે સ્મરોદીપકે 'કૃષ્ણનનું અને વેણુગીતનું સમન્તાત્
શ્રવણ કર્યો પછી કોઈકે કૃષ્ણના પરોક્ષમાં સ્વસખીજનપ્રતિ અનુવર્ણન કર્યું.

વ્યાખ્યાન—પ્રભુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ વેણુકૃંજન કર્યું તદનન્તર વેણુદ્વારા
લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું સ્પષ્ટાર્થક રસનિરૂપક ગાન કર્યું. તે વૃન્દાવનીય આધિદૈવિક વેણુકૃંજ-
નનું અને તદનન્તર વેણુગીતનું પણ આશ્રવણ-સમન્તતઃ શ્રવણ-શ્રીગોપીજનને કર્યું. વેણુનાદ
આધિદૈવિક ન હોય તો વેણુનાદનું આશ્રવણ કેવલ વ્રજસ્થિત શ્રીગોપીજન જ કેમ કરે ?
વેણુનાદનું આશ્રવણ કેવલ વ્રજસ્થ શ્રીગોપીજન જ કરી શક્યાં, ઇતર નહિ, તેથી 'વેણુનાદ
આધિદૈવિક છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. ભગવાન જે જે કાર્ય કરે છે તે તે કાર્ય સપ્રયો-
જનક કરે છે, જીવવત્ વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક પણ કાર્ય ભગવાન કરતા નથી. રમણાર્થ
ભાવનું ઉદ્દીપન જ કૃંજનનું પ્રયોજન છે. એમ હોવાથી જેમના પ્રતિ ભગવાનની રમણેન્દ્રિયા
જ નથી તેઓ પણ શ્રવણ કરી લે તો તે ભગવત્કારિત શ્રવણ વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક થઈ
જાય તેથી જીવવત્ તેહું વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક શ્રવણ ભગવાન કરાવતા જ નથી એ સિદ્ધાન્તનો
જ અંગીકાર કરવો. 'શ્રવણ તો મર્વ જ કર્યું પરંતુ રત્યાત્મક સ્થાયિભાવ વ્રજસ્થ
શ્રીગોપીજનને વિષે હોવાથી તેમના જ-અન્યના નહિ-ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' એ દોષવત્
મતનો નિરાસ તો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તથી જ થઈ ગયો, કારણ કે સર્વેષ્ઠ હોવાથી ભગવાનને
વિષે જીવવત્ તેવી વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક કૃતિ જ સંભવતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ વેણુનાદ
શુદ્ધનાદમાત્ર જ નથી, વેણુનાદ સુધાસવલિત છે, વેણુનાદમાં સુધાની નિષ્ઠા છે, વેણુનાદનિષ્ઠ
સુધા નિજ પ્રવેશમાત્રથી જ ભગવદ્દીયત્વસમ્પાદન કરે છે એ ભગવદ્દીયત્વસમ્પાદનરૂપ
સ્વભાવની હાનિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય, અર્થાત્ 'શ્રવણ તો મર્વેએ જ કર્યું પરંતુ જેમને
વિષે રત્યાત્મક સ્થાયિભાવ છે તેમના જ ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' આ પ્રકારના નિષ્પ્રયોજનક
જીવતુલ્યતાપાદક પક્ષનો પરિત્યાગ કરીને નિજ પ્રવેશમાત્રથી જ વેણુનાદનિષ્ઠ સુધાનો
ભગવદ્દીયત્વસમ્પાદનરૂપ સ્વભાવ લક્ષમાં રાખીને સપ્રયોજનક ભગવદ્દુર્કર્ષસમ્પાદક સિદ્ધાન્તનો
જ આદર કરવો. જે સ્વામિનીભાવવાન બકતોને દરતઃ પણ શ્રવણ કરાવવાની નિજેન્દ્રિયા
છે તેમને જ વિષે સપ્રયોજનક વેણુકૃંજનના આશ્રવણની સિદ્ધિ સ્થાપી, અને જેમણે આ-
શ્રવણ કર્યું તે મર્વના જ ભાવનું રમણાર્થ ઉદ્દીપન પણ થયું જ, કારણ કે ભાવોદ્દીપન તો
કૃંજનનો સ્વભાવ જ છે. અવકૃતિ. ભગવત્કૃતિનો આ પ્રકારનો સનાતન ઉત્કર્ષ વેણુકૃંજનનું
આધિદૈવિકત્વ મંજિદ કરે છે. વેણુકૃંજનના આશ્રવણાદિના ભગવદ્વિચારિત અધિકારી
સદ્ગતઃ પણ વેણુનાદનું શ્રવણાદિ કરી શકે અને તેના અનધિકારી તો નિતાન્ત સામીપ્યમાં
પણ શ્રવણાદિ ન જ કરી શકે એ વૈલક્ષણ્ય સપ્રયોજનક દ્વલમર્ષક આધિદૈવિકતામાં સર્વથા
સપપત્ત હોવાથી તેનું નિષ્પણ્ય ધન્યવાદાર્દ છે. ભગવત્કૃત વેણુકૃંજનથી સર્વ લીલોપયોગિની

દેવતાનો ઉદ્બોધ થયો તેમ સ્મરનો પણ થયો, કારણ કે સ્મર પણ લીલોપયોગિની દેવતા છે. ઉદ્ય ઉદ્બોધ ઉત્થાન એ સર્વ પદનો અર્થ સ્વસ્વસેવાસમય અવધારીને સેવાર્થે સાવધાનતા. સ્વસ્વસેવાસમય પ્રાપ્ત થઈ થયો એમ અવધારીને લીલોપયોગિની શ્રીવજ્રસીમન્તિની પ્રભુતિ સર્વ સાવધાન થઈ ગયાં તેમ લીલાસામગ્રીમધ્યપાતી સ્મર પણ તત્ત્વ ભક્તસમાજના માનાપનોદનાદિકાર્યોર્થે તે સમાજની માનસ ઉત્કણ્ણનું સમ્પાદન કરીને નિજ સેવાસમયમાં સાવધાન થઈ ગયો. નાદ ઉદ્દીપનવિભાવ છે, તેથી નાદથી સ્મરનો ઉદ્ય યુક્ત છે. વેણુનાદ-અવણુકર્ત્રી શ્રીવજ્રસીમન્તિનીમાં પણ કાંઈક તો સ્મરથી મૂર્છિત થઈ ગયાં પરંતુ ભગવદ્ગીત-અવણુનન્તર કૃપાથી કાંઈકને અન્તઃસ્થિત ભગવાનનો આન્તર સમાગમ પ્રાપ્ત થયો. જેમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમને તો તત્વાનવધારણુરૂપ અજ્ઞાન^૧ જ રહ્યું, અને તેથી તેમનાથી ભગવદ્ગુણવર્ણન ન થઈ શક્યું, પરંતુ કૃપાવિશેષથી જેમને પ્રભુનો આન્તર સંગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો તેમણે તાદશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરાક્ષમાં વિદ્યમાન સમાનશીલવ્યસન નિજ સખી-જનસમક્ષ અનુવર્ણન ભગવદ્દૂજ્જનાનન્તર જ વર્ણન કર્યું. આ પ્રકારે વેણુગીતશ્રોત્રીઓમાં પણ મૂર્છિના અને અનુવર્ણયિત્રી એમ બે રસપોષક ભેદ છે. વેણુદૂજ્જનઅવણુનન્તર મૂર્છા જ ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થાય અને તાદશ ભગવત્સમાગમ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરાક્ષમાં નિજ સમાનશીલવ્યસન સખીજનસમક્ષ ભગવદ્દુઃખોધાર્થ અનુવર્ણન કરવું એ કૃપાવિશેષનું કાર્ય છે, સર્વે જ શ્રોત્રીએ અનુવર્ણનનો આરંભ ન કર્યો, પરંતુ શ્રોત્રીમાં પણ વિશિષ્ટકૃપાપાત્ર વજ્રસીમન્તિનીએ જ અક્ષબ્જતા ફલમિદં ન પરં વિદામઃ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને અનુવર્ણનનો ઉપક્રમ કર્યો.

આ પ્રકારે તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરોદ્દીપક વેણુગીતનું વજ્રસીકૃત આશ્રવણુ અને વજ્ર-શ્રીમાં પણ કાંઈકનો વર્ણનારંભ કથીને તેમનો પણ પુનઃ કામોદ્બોધ થયો તેથી વિશેષતઃ વર્ણનની શક્તિ ન રહી. મૂર્છિત વજ્રસીને તો પ્રથમથી જ અશક્તિ હતી પરંતુ કૃપાવિશેષતઃ જેમને મૂર્છા ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને તાદશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને જેમણે અનુવર્ણનનો આરંભ કર્યો તેમને પણ ભગવદ્લીલાના સ્મરણથી પુનઃ કામનો ઉદ્બોધ થયો, ભગવાનના વેણુદૂજ્જનથી અને વેણુગીતથી કામનો પ્રથમ ઉદ્બોધ તો આરંભમાં જ થયો હતો તેમાં પણ કૃષ્ણલીલાની સ્મૃતિથી પુનઃ વિશેષતઃ કામનો ઉદ્બોધ થયો અને તેથી તેમની પણ વિશેષતઃ વર્ણનની શક્તિ ન રહી એ પ્રમંગ શ્રીશુક ચતુર્થ શ્લોકમાં કથે છે.

તદ્ વર્ણયિતુમારબ્ધાઃ સ્મરન્ત્યઃ કુળ્ણચૈષ્ટિતમ્ ।

નાશકન્ સ્મરવેગેન વિક્ષિપ્તમનસો નૃપ ॥ ૪ ॥

અક્ષરાર્થ—તેનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, હે નૃપ, કૃષ્ણની લીલાને સ્મરતાં સ્મરવેગે તેમનાં મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં, વર્ણન ન કરી શક્યાં.

વ્યાખ્યાન—તે સ્વાનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેણુગીત ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-કાર્યતઃ કારણતઃ ફલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા નિરૂપણ-કરવાનો આરંભ કર્યો ત્યાં મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કર્યું, તે સ્મરણથી સ્મરનું ઉદ્દીપન થયું, સ્મર-

૧. મૂર્છા રસાન્તઃપાન્તી વ્યભિચારી ભાવ છે, તેથી રસમધ્યપાતિ મૂર્છાજન્ય તત્વાનવધારણુરૂપ અજ્ઞાન-પણ સ્પષ્ટ છે.

ભ્રાદીપ સ્મરથી ચિત્તચાંચલ્યરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વગથી વર્ણનકર્તાનાં મન વિશ્લિષ્ઠ થઈ ગયાં. શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીએ લીલામાં અનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા શ્રીવ્રજસુન્દરી-સહ લીલાકર્તા વેણુને વિષે ગીત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેણુગીતાત્મક. જ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-આશ્લેષાદિરૂપ કાર્યતઃ ભગવદ્ભાવોદ્યોધરૂપ કારણતઃ. સ્વરૂપાનન્દસ્થાપનરૂપ ફલતઃ અને વિવૃતાંગત્વાદિ સ્વરૂપતઃ એ પ્રકારે ચતુર્ધાં નિરૂપણ-કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો ત્યાં મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કર્યું, તે સ્મરણરૂપ વ્યાપારથી જ સ્મૃતિનું અથવા સ્મરનું જ ઉદ્દીપન થયું. સ્મરણરૂપ વ્યાપારે કરીને ઉદ્દીપ સ્મૃતિથી વા સ્મરથી ચિત્તચાંચલ્યરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્તા શ્રીવ્રજસીમન્તિજીનાં મન વિશ્લિષ્ઠ થઈ ગયાં.

અથવા અક્ષણ્વતા ફલમિદં ન પરં વિદામ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોક કરીને શ્રીવ્રજ-સુન્દરીએ વર્ણન કર્યું એમ શ્રીશુકે તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કથન કર્યું, પરંતુ તે તે શ્રીવ્રજસુન્દરીએ કયે પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ તદનન્તર વર્ણનપ્રકારની જાણમાં થતાં શ્રી-શુકે આ ચતુર્થ શ્લોકનું કથન કરીને આરમ્ભદશમાં સ્મરવેગકૃત પ્રતિબંધનું નિરૂપણ કર્યું. સ્મરવેગકૃત પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નિતાન્તનિરસાધન શ્રીવ્રજસુન્દરીમાં નથી, તેથી બર્હાણીડં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં ઇત્યાદિ પંચમશ્લોકોક્ત ગુણુલીલા-વિશિષ્ટ સ્વરૂપખલે તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરીને પ્રભુએ વેણુરવસુધાદ્વારા ભગવદ્ગુણનું વર્ણન કરવાની શક્તિનું શ્રીવ્રજસીમન્તિનીને દાન કર્યું. પંચમશ્લોકોક્ત - બર્હાણીડંપદાર્થ-ભૂત ઉદ્ગુણશૃંગારરસસ્વરૂપનું, નટવરવપુઃપદાર્થરૂપ વિપ્રયોગશૃંગારરસાત્મ અને સંયોગ-શૃંગારરસાત્મ દલદયનું, કર્ણયોઃકર્ણિકારંપદાર્થાત્મક શૃંગારરસમધ્યપાતી ઉન્નિષ્કલિતભાવનું, વામઃ કનકકર્ણિણંપદતરવ શૃંગારરસના ગોખ્યભાવનું, વૈજયેન્તી ચ માલામ્પદવાચ્ય શૃંગારરસો-પયોગિ યાવદ્રસસન્નિધિ યશનું અને રન્ધાન્ વેણોરધરસુધયા પૂરયન્ પદરવારસ્યભૂત પરમ-નિગૂટ પુષ્ટિમાર્ગીયૈકતરવસ્ત્રીભોવધુક્તલકનૈકવલય સ્ત્રીયૈકભોગ્ય - શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સ્વરૂપનું દાન કર્યું ત્યારે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીમાં શ્રોત્રદ્વારા નાદનો પ્રવેશ થયો અને નાદનિષ્ઠ સુધાના સન્નિધિમાત્રથી તેમના હૃદમાં ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અંતઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પૂર્વોક્ત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક સ્વરૂપનો પરિપૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કથીને શ્રીશુકે પંચમ શ્લોકમાં પ્રતિબંધનિવૃત્ત્યર્થ અલોકિકસામર્થ્યદાનનું પ્રતિપાદન કર્યું. પંચમ શ્લોકમાં વૃન્દારણ્યં પ્રાવિશત્ પદે કરીને શ્રીશુકે પ્રભુના વૃન્દાવનપ્રવેશનું કથન કર્યું ત્યાં પણ વૃન્દાવનપદથી શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીનાં હૃદયનો જ બોધ થઈ રહે છે, કારણ કે એમનાં હૃદય વૃન્દાવનૈકસ્વરૂપ છે અને વૃન્દાવનં મયિ મુવો વિતનોતિ કીર્તિ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વૃન્દા-વનનું મયાર્થ સ્વરૂપ વિશેષતઃ પણ આલેખાશે. આ પ્રકારે સુધાસંવલિત વેણુનાદદ્વારા શુદ્ધ-પુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપનો પ્રવેશ નિતાન્તનિરસાધન શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીના હૃદયમાં થયો તદનન્તર તે વેણુનાદનિષ્ઠ સુધાના પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન અતિરેકથી ગલનરૂપ ઉદ્ગારરૂપ વર્ણન થયું. इति वेणुरवं राजन् શ્લોકમાં શ્રીશુકે આ ચતુર્થ પ્રકારનું કથન કર્યું. આ પ્રકારના સમન્વયથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે સ્વસર્વાભ્યોન્વવર્ણનમાં જે અનુવર્ણન દહ્યું તે અનુવર્ણન-ના પ્રકારની જાણમાં થતાં આ ચતુર્થ તદ્વર્ણયિતુમારન્ધાઃ શ્લોકમાં વર્ણનારમ્ભમાં પ્રતિબંધનું કથન કરીને પંચમ બર્હાણીડં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકમાં નિતાન્તનિરસાધન

अर्थकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वधर्तुर्भिरधिरुर्णमन्त्रत्रैविध्यं स्थितं यं विधेयैकवितोत्रविध्यने तदर्थमधिकरणपरम्भ इत्याहुः संश्लिष्टेन्यादि, शायत इति मन्त्रेयता ज्ञायते, पूर्वोत्तरानुपङ्गयुक्तेष्विति अनुपङ्गो नाम एकवाक्यशेषतया मलिहितस्य पदादेर्वाक्यान्तरशेषतया योजनं पूर्वं वा पश्चाद्वा तादृशपदा-तरादि-युक्तेषु, सूत्रस्य प्रथमं दल व्याकुर्वन्ति एकार्थेत्यादि, तत्र 'अर्थोभिधेयैर्वस्तुप्रयोजनानिष्टनिष्ठि' - निकोशेनार्थशब्दस्य पञ्चमु शक्तत्वेपि र्वस्तुनिष्ठतानामत्र प्रमदगमाभावात् प्रयोजनमाभिधेयं चावशिष्यते तयोः किमिह विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामभिधेयमत्र विवक्षितमित्याशयेनाहुः अर्थश्चेत्यादि, निराका-ङ्क्ष इति अधिकाकाङ्क्षारहितः, उत्थित इति बोधित, तथाच पदपुरिताकाङ्क्षातोधिकाङ्क्षारहितं यदेकमभिधेयं सोर्थ इति तस्य मुख्यार्थस्य प्रतिपादको यावान् पदममुदायस्तदेकं वाक्यमित्यर्थः, एवं सूत्रासं व्याख्यायार्थस्यैक्यं वक्तुमाहुः तत्रेत्यादि, अनुपङ्गा इति अनुपङ्गयुक्ता मन्त्राः, आकाङ्क्षाभावेपीति आकाङ्क्षायाः सत्त्वेपि, उदाहरणं तु 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-धिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याममवे जुष्ट निर्वपामी'ति, अत्र निर्वपकिया प्रतिपाद्यो मुख्यतयातोस्य पदममुदायस्य क्रियापर्यन्तमेकमेव पश्चात् सा क्रिया सर्वैःपदैः कारकभूतः सम्बध्यत इति न भेदिका, भेदोदाहरणमाहुः सजूरित्यादि, पाठस्तु 'सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभि सजूर्वसुभिः सजू र्हैः सजूरादित्यैः सजूर्विधैर्देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाथै'रिति, एतेषु वसुरादित्याविश्वेदेवादेवताश्चेतिपञ्च प्रधानार्थभूता इति तत्प्रतिपादकत्वात् पञ्च मन्त्राः, पश्चाना विनियोग इष्टिकोपधाने कल्पसूत्रादव-गम्यते, तत्र क्रिया न प्रधानं तस्यास्तथान्व तेकमन्यापत्ते अतो य एव प्राधान्यमवलम्बते स एवार्थशब्दवाच्य इति, एवं द्विविधोदाहरणमुक्तवानुपङ्गभेदोदाहरणमाहुः केचनेन्यादि, 'आदद्'इतिमन्त्र. सफ्यादाने विनियुक्तः, तस्मिन् 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेधिनोर्वाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या'मित्यादिभागेनुपङ्गः, 'संहित' इत्यादिषु राष्ट्रमन्त्रेष्वन्ते, सजूरित्यादिषु 'सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभि'रितिपूर्वभागेनुपङ्गः 'सजूर्देवैर्वयोनाथै'रित्यन्तेनुपङ्ग इत्युभयत्र, तथाचानुपङ्गयुक्तेषु व्याख्यादेरनिर्णायकत्वादयमेकवाक्यत्वज्ञानोपाय इत्यर्थः, उतरदलमवतारयन्ति नन्वित्यादि, ननु यत्रानुपङ्गो नास्ति मुख्यार्थस्यास्पष्टत्वादेकार्थतापि सन्दिग्धा यथा 'इषे त्वे'तिमन्त्रे तत्रैकवाक्य-त्वज्ञानस्य क उपायः ? नच क्रियामन्याहस्य तस्या मुख्यत्वं कल्पयित्वैकवाक्यत्वमर्थक्यात् सम्पादनीय-मिति युक्तं, क्रिया त्वार्थिका या काचिदायानीत्यनियतेति तस्याः प्राधान्यम्ययुक्तत्वात्, नापि व्याख्येन निश्चयः, 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याह इषमेवोर्जे यजमाने दधाती'ति सन्दिग्धं, अतः सन्दिग्धत्वादेव कल्पसूत्र आपस्तम्बेन प्रत्येकसमुदायभेदेन द्वेधा विनियोग उक्तः 'इषे त्वोर्जे त्वेति तामान्छिनस्यपिवेपेत्येत्थान्छिनस्यूर्जेत्वेति संभामगत्यनुमाष्टि वे'ति, संभामनमृजकरणं, अनुमार्जनमानु-लोभ्येन संलभधून्याद्यपनयनं, न च बोधायनेन समुदायपक्ष एव गृहीत इति ऋषिद्वयैकमन्यस्य व्याख्येनस्य च सामञ्जस्यादुत्तरस्यादिने'तिन्यायेनैक एव मन्त्रोस्त्विति युक्तं, तथा सति कल्पसूत्र आपस्तम्बेन 'इषेत्योपवीरसी'त्यत्र विनियोगान्तरं यदुक्तं 'इषेत्येति बर्हिषी उवाचते उपवीरसीति गृक्षशाखा बर्हिभ्या गृक्षशाखाया च प्रयथं पशुमुपाकरोती'ति, तत्र 'ऊर्जे त्वे'त्यप्यागच्छे-न्मन्त्रस्यैकत्वादतस्मादने स्थले पूर्वोक्तस्या निर्णयमावान् का नास्तिरित्याकाङ्क्षाया तत्रापि निर्णयार्थं नियामकमाहेत्यर्थः, व्याकुर्वन्ति एकदेशेत्यादि, पूर्वोत्तरस्य वैकदेशस्य विभज्य कथने यत्र पूर्वोत्तरसाकाङ्क्षता उत्तरस्य पूर्वगाकाङ्क्षता वा तत्रोभयं मिलित्वैकं वाक्यं तदभावे त्वयंभिन्नं प्रकृते तु न साकाङ्क्षतेति 'इषे त्वे'त्येकं 'ऊर्जे त्वे'त्यपरमितिवाक्यद्वयमेवेत्यर्थः, अधिकरणमात्राया

तु एकार्थप्रतिपादकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षं वाक्यमेकवाक्यमित्युक्तं, आद्यदलोक्ता 'भगो वां विभजतु पूषा वां विभज'त्विनिमन्त्रद्वयेतिव्याप्तिः, उभयोस्तात्पर्यविपर्यय द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, द्वितीयमात्रोक्ता 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि तस्मिन् सादामृते प्रतितिष्ठ ब्राह्मीणां मेधः सुमनस्यमान' इतिमन्त्रद्वयेतिव्याप्तिः, पूर्वमन्त्रे 'त'इतिपदेन 'ब्राह्मीणां मेध' इत्याकाङ्क्ष्यते द्वितीये च 'तस्मि'न्नित्यनेन 'सदन'माकाङ्क्ष्यत इति परस्पराकाङ्क्षायाः सत्त्वात्, वस्तुतस्तु भेदं लक्षणं किन्तु नियामकमात्रकथनं, नच 'भगो वामि'त्यादावैकमन्त्र्यापत्तिः, वक्ष्यमाणायाः समनायाः भेदिकायाः सत्त्वात्, नापि 'स्योनन्त' इत्यत्र तदापत्तिः, 'उत्तरस्यादिने'तिन्यायेन विनियोगविधिर्नैव भेदसिद्धेरिति ॥ ४६ ॥ १३ ॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

एकार्थप्रतिपादकं विभज्यमानपदसाकाङ्क्षं वा यावत् पदजातं तावदेकं वाक्यमिति वाक्यपरिमाणज्ञानप्रकार उक्तं तेन 'देवस्य त्वे'त्यादेः प्रमाणं ज्ञातुं शक्यं क्रियादेवतादिरूपैकार्थप्रतिपादकस्य पदस्य सत्त्वात्, यत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगैक्यं परस्परनिराकाङ्क्षता च यथा 'पृथिवी'त्यादिमन्त्रेषु तत्र परिमाणज्ञानार्थमधिकरणारम्भ इत्याशयेनाहुः. पृथिवीत्यादि, सन्देहबीजमाहुः 'अत्रेत्यादि, केशिनी दीक्षामिति देवेषु त्रयः केशिनः अग्निर्वायुरादित्यथेति शाखान्तरे सिद्धं तत्सम्बन्धित्वादेते मन्त्राः. केशिनी दीक्षेन्युच्यन्ते तामित्यर्थः, सन्देहाकारमाहुः किमित्यादि, तथाच विनियोगैक्येनैकार्थप्रतिपादकत्वादेवस्य कस्याप्यजपे मन्त्रपूर्यभावेन साकाङ्क्षत्वाच्च एक उत तत्तदेवताप्राधान्यप्रकाशादनेकः ! द्वितीयपक्षे सन्देहान्तरमाहुः 'दीक्षयामी'त्यादि, 'दीक्षयामी'त्यन्तं वाक्यचतुष्टयं चेदेको मन्त्रः स्यात् तदा 'तथा त्वा दीक्षया दीक्षयामी'तिचतुर्थवाक्यमनुपङ्गः स्यात् तस्यार्थबलेन सर्वत्र योजयितुं शक्यत्वात्, नचेष्टापत्तिः, तथाच प्रतिमन्त्रं नावर्तेत, अयं तु 'देवस्य त्वे'तिवचनार्था 'म माव'त्त्विति वचनान्ते 'सजूरिति वचनाद्यन्तर्धो, अतोयं नानुपङ्गः. किन्तु मन्त्रान्तरं, तथाच प्रतिवाक्यमेकैकपदार्थप्रतिपादनात् प्रतिवाक्ये मन्त्र इति पूर्वपक्षे प्राप्त इत्यर्थः, अत्र समादधते उच्यत इत्यादि, उत्तरत्रेति 'अन्तरिक्षं दीक्षा द्यौर्दाक्षे'त्यादिषु, अन्योन्यं पदार्थभेदादिति अग्निमवाक्यस्यैक्यमयाययातयेतिपदः पृथिव्यादेरेव परामर्शेण पदार्थभेदात्, अत्राशङ्कते तर्हीत्यादि, एकैवास्त्विति विनियोगैक्यादेकैव दीक्षास्तु, तत्राहेति तत्र भेदकमाहुः, उक्तमिति वाक्यान्तावधारणार्थमुक्तम् ॥ ४७ ॥ १४ ॥

अनुपङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अनुपङ्गस्योदाहरणं 'या ते अग्न'इत्यदि, तेषां तृत्तिरीयपाठस्तु 'या ते अग्नेयाशया रजाशया हराशया तनूर्वापिष्टा गह्वरेष्टोमं वचो अपावर्धा त्वेपं वचो अपावर्धा स्वाहे'ति, अत्र प्रथमे मन्त्रे 'तनूर्वापिष्टे' न्यायानुपज्यते द्वितीये 'या ते अग्न'इतिपूर्वं 'तनूर्वापिष्टे'त्यादि च पश्चादनुपज्यते तृतीये तु 'या ते अग्न'इति प्रागेवानुपज्यते, शाखान्तरे तु 'या ते अग्नेयाशया तनूर्वापिष्टा गह्वरेष्टोमं वचो अपावर्धा त्वेपं वचो अपावर्धा-स्वाहा या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशये'तिपाठः, तत्र पूर्वमन्त्रे सर्वेषां पदानां मत्त्वात् द्वितीयतृतीयमन्त्रावुदाहरणं, अर्थस्तु हे अग्ने या ते अयाशया अयसि कृणायमे मेते इत्ययाशया अयसा निर्मिते-त्यर्थः, सा तनूर्वापिष्टा अतिशयेन धृष्ट्वा गह्वरेष्टा तीक्ष्णद्रव्ये लोहेर्वास्थिता तया तन्वा उमं वच धुनपि-पासे उपपातकं त्वेपं वचो वीरहत्यादिमहापातकं च अपावर्धा हनवानिस्मीति, 'अशनयापिपासे ह वा उमं वच. एनध बरहृयं न्येपं वच' इति च ब्राह्मणं, तत्र पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि, तथाच 'तनू'- रित्यादिकं यत्र पाठितं तत्र तदाकाङ्क्षापूर्णं चरितार्थत्वाग्निराकाङ्क्षमिति नाग्निमवाक्ययोः सम्बन्धः.

मीष्ट इति प्रधानवाक्यवद्वाक्यान्तरमेव, यत् पुनरप्रिमयो भाषाद्वैतत्वं तदौक्तिकेन यथोचितेन वाक्येन पूरणीयमिति प्राप्तं इत्यर्थः, समाधि व्याकुर्वन्ति वाक्यस्येत्यादि, तथाच यद्यप्यनुषङ्गो निराकाङ्क्षस्तथाप्यप्रिमवाक्यद्वयं साकाङ्क्षं तत्र लौकिकं यद्यप्यप्याहर्तुं शक्यते तथापि तदपेक्षया वैदिकेन शेषपूरणं युक्तं वेदोक्तत्वेन सन्निहितत्वादिति, तैत्तिरीयपाठस्याप्युदाहरणत्वायाहुः अनुषङ्ग इत्यादि, तस्यैवेति तस्यैव शेषः, समाधि व्याकुर्वन्ति सर्वेष्वित्यादि, तैत्तिरीयपाठे 'या ते अम' इत्यस्यावृत्त्यभावादिकमन्यमपि नम्भावयितुं शक्यते तथापि कल्पकाररनुषङ्गस्याहतत्वान्मन्त्रभेद इत्याण्यं बोधयितुमत्रेदमधिकरणमुक्तमित्याशयेनाहुः अनुषङ्गोपीत्यादि, सर्वेषामिति शेष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ १५ ॥

यथायाज्ञानुषङ्ग्यते ॥ ४९ ॥

अचिदाकाङ्क्षान्नावेप्यनुषङ्गो न भवतीत्येतदर्थं सूत्रं प्रणयतीति बोधनाय विषयमादावाहुः खन्त इत्यादि, अङ्गोऽल्लयोरिति कर्कद, 'अङ्गोऽल्लशब्देन ककुदुच्यते' इति सायणीये व्याख्यानात्, अर्थोपयोगि न भवतीति अङ्गानीति बहुवचनात्तथा, प्रतिबद्ध इति पूर्वप्रासम्बन्धेन बुद्धिविपरिवृत्तिभङ्गात् प्रतिबद्धः, नन्वेतदप्रयोजकं 'देवस्य त्वे'त्यनुषङ्गस्य 'भूयो व्यवाये-प्यादद' इत्यादिमन्त्रेषु दर्शनादित्यत आहुः यथेत्यादि, इत्यत्रेति, अस्मिन्मन्त्रमङ्गेषु, अतोपीति पृथगनुषङ्गालिङ्गादपि, तथाच नाप्रयोजकमित्यर्थः, नच यथेवं तदानैव 'सोम ओषधीना'मित्यादि-मन्त्रपञ्चके 'म मावत्वि'त्यनुषङ्गो न स्यादिति शङ्क्यं, 'अस्मिन् ब्रह्मन् अस्मिन्क्षत्र' इत्यादिरूपस्यानुषङ्ग-युक्तावमवपाठस्यानुषङ्गबोधकस्य सत्त्वात्, आदद इत्यादौ तु कल्पे 'देवस्य त्वा' इत्यादिशेष-पूरणाद्वैतानिकोऽनुषङ्ग इत्यदोषः, निदमाहुस्तस्मादित्यादि ॥ ४९ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्बृहन्नन्दनचरणदासानुदासश्रीपीताम्बरतनुजधोयद्रुपतिविरचितं
श्रीमदाचार्यविरचितजैमिनीयभाष्यभाषार्थपादविवरणं सम्पूर्णम् ॥

भाष्याविभागे

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	९	प्रम	प्रमाण"—
२	१०	भावार्थाये	भावार्था ये
॥	१४	लौकिकस्तु	लौकिकस्तु
३	४	प्रतीयते	प्रमीयते
४	१०	आख्यात-	आख्यात-
॥	२२	प्रतीयेत	प्रतीयते
५	४-५	प्रेयद्ग-	प्रेयद्गव-
॥	१७	ममानधर्म	ममानधर्म
७	२	अर्थेन	अर्थे न
॥	॥	चोदनार्थस्यगुण-	चोदनार्थस्य गुण-
		भूतत्वात्	भूतत्वात्
॥	४	इन्द्रो	इन्द्रो
॥	५	यत्रन्द	यत्रैन्द्र
॥	२२	तद्धितं	तद्धित.
८	६	-रुचो.	-रुचो
॥	१६	-कयो	-कयो
९	१६	-त्वेनानयो	-त्वे नानयो
१०	२	सर्वप्राप्ता-	सर्वप्राप्ता-
११	२	तथा त्रलेपि	तथात्रलेपि
॥	१३	तद्योदकेषु	तद्योदकेषु
॥	१५	तद्योदका	तद्योदका
१२	१५	एवायं लौकिकानां,	एवायं, लौकिकानां
॥	२१	ब्रूम.	ब्रूम.
१३	१६	व्यपदेशाच्च	भेदव्यपदेशाच्च
१४	१९	निगद	निगद.
१५	५	इति	देवताश्चेति
॥	७	मंहितो	मंहितो
॥	१२	-पागच्छेत्	-पागच्छेत्
॥	२६	-मर्थ-	-पदार्थ-
॥	२९	ममतापि.	अनुपद्गवत् ममतापि

विवरणविभागे

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	५	ययामति	ययामति
॥	५	विप्रियते	विप्रियते
॥	३०	तदेक-	तदेक-
॥	३१	पठ्यते'विप्रियते'	पठ्यमानमेतद्भीड-
			धातोर्दियादेर्भीधातो.
			कुर्योर्दवा कर्मणि लृ
॥	३३	लक्षक-	२. लक्षक-
२	२८	-लावीनि-	-लविनि-
३	२९	तद्व्याप्य-	तद्व्याप्य-
४	१२	-मिलापाच्च	मिलापाच्च
॥	१४	द्रव्य-	द्रव्य-
॥	२६	होमानन्तरं-	होमानन्तरं
॥	२९	यत्	यत्तत्
॥	२९	-त्यादि	-त्यादि
॥	३५	यज्ञेन	यज्ञेन
॥	३६	अभावेन	अभावेन
५	४	द्रव्यादीनि	द्रव्यादीनि
॥	५	तस्य	तस्य तस्य
॥	२९	केवला	केवला
६	६	दधते	तथेति
॥	८	सूत्रशेषं	सूत्रशेषो विधीयत
			इतिसूत्रशेषं
॥	१३	यत्	यत्
॥	३१	-पन्नं	-पन्नं,
॥	३२	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
७	१८	पष्टयथे	पष्टयथे
८	२	तमाहुः	तमाहुः
॥	७	-पश्यते	पेक्ष्यते
॥	२८	त्वेवम्	त्वेवम्-
९	१४	-त. प्रवृत्ति-	-त. प्रवृत्ति-
११	२७	लिङ्गस्य	लिङ्गस्य
१२	२२	इदं	इदं
१३	२	अर्थवशात्	अर्थवशात्
॥	४	त्वार्थ-	वार्थ-
१५	२६	भू-	'भू-
१६	६	उक्त.	उक्तः,
॥	१५	उच्चैर्ध्व	उच्चैर्ध्वं
॥	२४	इत्यर्थः	इत्यर्थः
॥	३०	-देशन	देशेन
१७	२६	आर्थिका	आर्थिका

etymologically as बुद्धेः पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनाः. The Supreme Deity is the support of all and therefore also of the five¹ functions of Buddhi. These five functions are working not of themselves but under the direct control of Brahman. The individual Soul is certainly too feeble to set the whole machinery of the universe in motion.

If the Sâmkhyas were to object to the following passage (Brîh. IV, 4, 18) being complementary, they should observe that Prâna etc. are mentioned as Karanas and they depend on the effect which is mentioned in Brîh. IV, 4, 17, while the effect mentioned in Brîh. IV, 4, 17 depends on the Karanas mentioned in Brîh. IV, 4, 18. This mutual dependence of the passages conclusively shows that the latter is a complement. The dependence is fully verified when they are taken together as teaching that Brahman is the prime mover of every thing. On the other hand if they are not read together, each would give an incomplete sense. The word Prâna in Brîh. IV, 4, 18 means the principal Prâna and includes therefore the skin which is its modification, the nose which is its accompaniment, and ordinary breaths like Apâna etc., which are its forms. The tongue is included in food, and food (Annam) is therefore mentioned there. The Kânva recension reads Jyotis in stead of this very Annam. Speech (Vâk) also is included in Jyotis. Akâsa is not included in Pancharanâh and therefore it is mentioned separately. It is therefore clear that the passage under consideration converges to the Glory of Brahman and the Sâmkhya claim on it has been proved to be totally groundless.

Samkara now begins to refute the Sâmkhyas who urge that the Scriptural passages are conflicting with regard to the *order* of the Creation. They enumerate its successive steps in different orders and speak of the different creations as Ether etc., Fire etc., Breath etc., etc., while somewhere *spontaneous* development has been taught. It is therefore better to accept some *other* cause of the universe on the authority of Smṛiti and reasoning.

Samkara tries to answer these discrepancies under the shelter of his doctrine of superimposition. He answers that the passage may be conflicting with regard to the things created, but they

१. संशयोऽथ विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाय इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिः पृथक् ॥

નિજમાર્ગીય પ્રવૃત્તિ.

શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીની શ્રીસુબોધિનીજીની કથામાં જે દિવસ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજીની પણ અવજ્યાર્થ ઉપરિચિતિથી વૈષ્ણવોનાં મુખ આનન્દથી પ્રદુષિત જણાતાં હતાં.

કાલિકા ભાષ્યનિમન્યસુબોધિન્યાદિ સાહિત્યમાં સુમતીજી શાસ્ત્રીઓની પરિમિત કથા, કનિષ્ઠકાંચુલિએ જ ગળી શકાય એમ છે. સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રીઓના આવા જોડામાં કાદારથ બાલશાસ્ત્રીજી તેલંગની પ્રાપ્તિ શ્રીજીવનલાલજીનું સૌભાગ્ય જ નહિ. ઉક્ત શાસ્ત્રીજીના શતાધિક વેતનાદિના અપૂર્વ સન્માનથી મહારાજશ્રીનું આર્ગીય વિદ્વદ્વચનતત્વ વિશદ પ્રકાશે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રીઓના મહાનુભાવીઓએ પણ સર્વથા અતુકર્તવ્ય જ છે.

દ્વિતીયસ્કન્ધના પ્રથમાધ્યાયના શ્રીસુબોધિનીજીની કથા સમાપ્ત થઈ ગયા પછી વૈષ્ણવોની વિનિતિથી શ્રીજીવનલાલજીએ દશમસ્કન્ધીય ફલપ્રકરણની કથાનું અવજ્ય કરાવવાની આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ શ્રીકાદીજીની રંગજીતાને લીધે શ્રીજીવનલાલજીના શ્રીમદ્ગોસ્વામી અધારવાથી વૈષ્ણવોના કથારસમાં અચિન્ત્ય વિચ્છેદ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

મુખ્યમંથ શ્રીમદ્ગોસ્વામી, શ્રીદારિકેશલાલજી સપરિવાર શ્રીનાથજી પ્રધાર્યા છે. કહે છે કે શ્રીનાથજીના ચરણરપર્શ ન થાય ત્યાંપર્યંત સખડી ન આરાગવાનું એમનું બહુ વર્ષનું લીન ધન હતું.

૫. શ્રીનાથદ્વારાથી કેટલાક શ્રીમદ્ગોસ્વામી રથયાત્રાપ્રસંગે શ્રીપુરુષોત્તમક્ષેત્ર પ્રધારજો.

૬. અધિક માસને લીધે આ વર્ષ પણ વનયાત્રાદિમાં સરસ આનન્દ સંભવે છે.

૭. પુષ્ટિભક્તિસુધાના અંક ૧૦ થી ૧૨ પર્યંત શ્રીશુદ્ધાર્દતમિદ્વાન્તમટીપ પ્રકટ કરવામાં આવશે.

૮. નવીન વર્ષના આરંભના અંકમાં જ શ્રીસુબોધિનીજીનો અને શ્રીઅણ્ણભાષ્યનો પણ અનુવાદ આવશે.

૯. દરિમિયા નવ્ય વર્ષથી નિયત આવશે.

॥ सुधापिपासुने सूचना ॥

આત્મ્યાદિશ્રુતિવિષય જગવહીલાનું પ્રતિપાદન ફલોત્મક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર કરે તત્ત્વ પશુ અદ્વૈતી નિરોધલીલાનું પ્રતિપાદન હૃદયાત્મક દશમસ્કંધ કરે છે. ત્રયપંચવિસ્મૃતિપૂર્વિકા જગવદાસક્તિ જ નિરોધપદવાચ્યા છે. આ નિરોધસ્કંધનાં ચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ જન્મપ્રકરણીયાધ્યાયચતુષ્ઠયાનન્તર પંચમથી દ્વાવિંશાન્ત દ્વાવિંશાધ્યાયાત્મક દ્વિતીય પ્રકરણ ભક્તિશાસ્ત્રપરિભાષાએ 'તામસ' કથાય છે. આ તામસપ્રકરણમાં પણ પ્રમાણપ્રમેયસાધનફલે અવાન્તર ચાતુર્વિધ્યનું પ્રતિસપ્તક રૂપણ છે, તત્ત્વ પંચમથી એકાદશાન્ત પ્રમાણલીલાએ પ્રેમનું દ્વાદશથી એકાદશોન્ત પ્રમેયલીલાએ આસક્તિનું અને એકાદશવિંશથી પંચવિંશાન્ત સાધનલીલાએ વ્યવહારનું દાન કરીને 'શાસ્ત્રાનપેક્ષકામૈકમુક્તિદારવિવર્ધન' પ્રભુએ નિજ જન્મને જે વેશુદ્ધ રસફલાનુભવ કરાવ્યો તેનું જ પ્રતિપાદન પદ્મવિંશથી દ્વાવિંશાન્ત છે. 'આપ્રોતિ રમ'માં જે 'પરાસિ'નું શ્રવણ છે તે ફલાત્મિકા પરાસિ રમણમયી જ હોવાથી અત્ત ફલપ્રકરણમાં અધ્યાયસપ્તકે રમણનું જ નિર્ગલ નિરૂપણ છે, અર્થાત્ જગવાનનું અને તદ્દૃષ્ટ ભક્તનું સ્વાતન્ત્ર્યે પરસ્પરરમણ જ શ્રીભાગવતફલનું પણ ફલ છે. આ ફલાત્મ રમણ પણ ખાલ અને આન્તર એમ દ્વિવિધ છે, તત્ત્વ રૂપરમણ ખાલ છે. ખાલ રૂપરમણ પણ આત્માદિભેદે પંચવિધ હોવાથી પંચાધ્યાયીએ પ્રથમ રૂપરમણને નિશિક્કોડાને નિરૂપીને અન્તિમ અધ્યાયદ્વયોમાં મોનમેયભેદે નિર્દુષ્ટ શબ્દાત્મ લીલાને નિરૂપી છે. પ્રમાણપ્રમેયસાધનવત્ ફલપ્રકરણમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગીયેશ્વરોદિ પદ્મમયુક્ત ધર્મ જગવાનનું જ નિરૂપણ હોવાથી પંચાધ્યાયીમાં જે નિશિક્કોડાનું વર્ણન છે તત્ત્વ પણ પ્રથમ પદ્મવિંશમાં આત્મનાલીલાને અને દ્વિતીય સપ્તવિંશમાં મનસાલીલાને પણ નિરૂપીને પ્રકૃત ગોપિકાગીતાત્મક તૃતીય અદ્વાવિંશમાં વચસાલીલા નિરૂપિતા હોવાથી અત્ત યશનું નિરૂપણ તેાં સ્ફુટ-વિશદ-જ છે, 'ગોપીવર્ણિતનિલિલગુણાય નમઃ' માં અને 'પરમપ્રીતિગદ્ગીતિસર્વાદ્ભુતમહાગુણઃ' માં આ અધ્યાયનો રમ્ય અભિસન્ધિ-સંગ્રહ થયો છે. જેનું ઉદ્ઘાટન પણ તત્સાહિત્યે સુલભ પ્રતીત થાય, તથાપિ રાસલીલા તાત્પર્ય 'રૂપયૈતત્કથાપ્રદઃ' 'વિરહાનુભવેકાર્યસર્વભાગોપદેશકઃ' ઇત્યાદિ સ્વતંત્રજગદ્ધ્યાત્મ શ્રીમદાચાર્યચરણના નામાશયાનુસન્ધાન વિગ્નાં સર્વથા દુલભ જ છે, કારણ કે લોક વેદાતીત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન પણ કેવલ તત્કૃપામાત્રને જ સર્વથા અધીન છે. લોકવેદમર્વધર્મપારિત્યક્તગોપીસેવિતચરણારાવિન્દાય નમો નમઃ ॥

અત્ત પ્રસ્તરદ્વયમાં ચતુરત્ર અને બિંધવપુણ્ડ આકાર સૌકર્યમાત્રાથ જ છે, કારણ કે વસ્તુતઃ તેા તત્ત્વ માણડલાકૃતિ જ છે એમ સાહુદયે અવધારનું એટલું જ નહિ પણ શોધપત્રનો પણ ઉપયોગ કરવો, જેથી શ્રીગોકુલેશસ્થનિરૂપિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયસ્થ સ્વરૂપ શ્રીગોકુલેશસ્થસ્થપની અત્ત પ્રતિપદ પ્રતીતિ સુલભ થઈ જાય.

॥ श्रीगोपिकागीतनां ॥

॥ श्रीसुबोधिनीजी ॥

આ અષ્ટાવિંશ અધ્યાયમાં શ્રીગોપિકાગીતનો પ્રસંગ છે. એ ગીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થવામાં પૂર્વ અધ્યાયની મહાત્તિમાં જે કારિકાદ્વયનું કથન પૂર્વાનુસંધાન થયું છે તેનું પણ અનુસંધાન કર્તવ્ય છે. અન્યપૂર્વ અર્થોત્થુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વ અર્થોત્ અશ્વિકુમારિકા એમ દ્વિવિધ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્ર ગાનકર્ત્રી છે. શ્રુતિરૂપાની આખ્યાયિકા બૃહદ્દામનપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને શ્રીવિદ્નમણ્ડનાદિ ગ્રંથોમાં તેનો રમ્ય ઉપન્યાસ પણ છે. ઋષિરૂપા અગ્નિકુમારિકાની આખ્યાયિકાનું ગાન પદ્મપુરાણમાં આ પ્રકારે છે. દ્વણ્ડકારણ્યવાસી ષોડશ સહસ્ર ઋષિઓએ નિજ આશ્રમના સમીપમાં સમાગત કેટલિકન્દર્પોધિકલાવણ્ય શ્રીકેાસલેન્દ્રનાં-શ્રીરામચંદ્રનાં-દશને જનિત રિરંસાના-રમણેચ્છાના-ભાવભરે તદીય સ્ત્રીત્વ પ્રાર્થ્યું ત્યારે 'સમ્પ્રતિ તો હું એકમત્નીવતધર છું તથાપિ જનમાં આપનો મનોરથ સમ્પન્ન થશે' એમ જેમના પ્રતિ ભગવાને કૃપા કરી તે જ ષોડશસહસ્ર ઋષિ આ કુમારિકા છે. આદિવાસકમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના રમણાર્થે ષોડશસહસ્ર ઋષિઓએ ગોપીરૂપધારણ કર્યું અને કેશવ ભગવાને સહ કીડા કરી' એમ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે. મહાકૈામમાં પણ 'મહાત્મા અશ્વિપુત્રોએ તપ કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને અજ વિભુ જગલોનિ બાસુદેવ ભર્તાને પ્રાપ્ત કર્યા' એમ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ 'શ્રુતિરૂપ શ્રીગોપીજન તો પ્રારંભથીજ શ્રુતિત્વે સ્ત્રી છે, અને ઋષિરૂપ પુરુષશરીરમાં વિરુદ્ધ સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ અસંભવિત જણાય છે' એમ અત્ર આશંકા થાય તો તેનો પણ પરિહાર મનાહર છે. આ અશ્વિકુમાર અતિશુદ્ધ અને કૃતપુણ્યપુજ્ય છે એમ દેખીને તેમના પ્રતિ હરિ એવા તો પ્રસન્ન થયા કે અદેયતમ સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દની દિત્સા-દાન કરવાની ઇચ્છા-આવિર્ભવી, સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ તો જેમ કેવલ પુસ્તકમાં મમ્ભવતો નથી તેમ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં પણ સમ્ભવતો નથી, કારણ કે તેનું પ્રમાણ નથી. પ્રપન્ન પણ દ્વિજસ્ત્રીઓને-ઋષિપત્નીઓને-સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન નથી અને શુદ્ધ પણ શ્રીપુલિન્દીછને તે સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન છે. પ્રમાણભાવથી. આ પ્રકારે કેવલ પુસ્તકમાં તેમજ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દ અનુભવતો નથી, તથાપિ અચિન્ત્યાનન્તશક્તિ ભગવાનની બહુ શક્તિઓ છે, તત્ર પણ એક અન્તરંગતમ એવી પણ શક્તિ છે કે જેના સમ્બન્ધે જીવમાં ભગવત્સ્વરૂપાનન્દાનુભવ અવશ્ય થાય અને તે શક્તિ ઉક્તરૂપ સ્ત્રીત્વલક્ષણધર્મરૂપ જ છે, તેથી પ્રભુએ તે પ્રસાદશક્તિને અશ્વિકુમાર વિષે સ્થાપી. આથી તેમનામાં શ્રીકેાસલેન્દ્રદર્શનક્ષણે સ્ત્રીભાવ પણ યુક્ત છે, પરંતુ તેમનો તાદૃશ મનોરથ તો જનમાં જ સમ્પન્ન થાય એમ ભગવદિચ્છા હોવાથી તેમને તદ્ભાવાનુરૂપ સ્ત્રીહેહ તો સમ્પ્રતિ જ પ્રાપ્ત થયો. આ અશ્વિકુમારનું સ્ત્રીહેહ પ્રાઠ્ઠ્ય

ગોડદેશમાં થયું હતું અને શ્રીનન્દરાયજીએ કંસને ઉપહાર કરવાને તે દેશમાંથી આં અગ્નિકુમારિકાઓનું આનયન કર્યું હતું, પરંતુ ભગવાનમાં વિનિયોક્તવ્ય પદાર્થનો અન્યથા વિનિયોગ જ અશક્ય છે, તેથી શ્રીનન્દરાયજીએ તે વિચાર શાન્ત કરીને નિજ નન્દનની નિરાવરણ સેવનામાં જ તે કુમારિકાઓને વિનિયોજ્યાં. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉભયે નિત્ય ભગવદ્ગુણાસકત જ છે, તેથી અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દરસપાન કરે ત્યાં ઇતર શંકાપિશાચિનીનો તો અવસર જ નથી એ મૌર્મિક ભાગ્યવાન સહૃદય વાચકને પ્રથક્ કથનીય જ નથી, તેથી નિત્ય અત એવ રયામા શ્રુતિરૂપાની અપેક્ષાએ સ્મૃત્યાત્મક ઋષિરૂપાનું કુમારિકાત્વ સર્વથા ઉપપન્ન છે એટલું જ કથન અત્ પર્યાપ્ત છે. અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા એમ જે દ્વિવિધ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્ ગાનકર્ત્રી છે, તેમાં પણ પ્રત્યેકના-અથવા યૂથાત્મક સમુદાયના-સાર્ત્ત્રિક રાજસ અને તામસ ગુણે ત્રિવિધ પર્યાય છે. આ ત્રિવિધ પર્યાયમાં પણ પ્રતિપર્યાય પુનઃ સાર્ત્ત્રિકાદિ અવાન્તર ભેદે ભેદત્રય થતાં સર્વ મલીને નવ પ્રકાર અન્યપૂર્વાના, નવ પ્રકાર અનન્યપૂર્વાના, અને અન્યપૂર્વાની અને અનન્યપૂર્વાની ઉપલક્ષણવિધાએ એક પ્રકાર એમ સોપલક્ષણ એકોનવિંશ પ્રકાર સિદ્ધ થઈ રહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં એકેક શ્રીગોપીજનના સાર્ત્ત્રિક રાજસ તામસ એવ વ્યક્તિભેદ છે, અને દ્વિતીય સમુદાયપક્ષમાં તો અમુકસંખ્યાક તે તે સમુદાયે જ સાર્ત્ત્રિક રાજસ અને તામસ એમ યૂથભેદ છે, અર્થાત્ કોઈક યૂથ સાર્ત્ત્રિકીનું તો કોઈક યૂથ રાજસીનું અને કોઈક તો તામસીનું હોય છે. તત્ત્વ પણ પુનઃ અવાન્તર ભેદે સાર્ત્ત્રિકીનું યૂથત્રય અને તામસીનું યૂથત્રય એમ નવ પ્રકારનાં યૂથ છે, અને જેમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ મલીને અન્યપૂર્વાનાં નવ યૂથ તેમ અનન્યપૂર્વાનાં પણ નવ યૂથ હોવાથી પૂર્વોક્ત અન્યપૂર્વાના અને અનન્યપૂર્વાના ભેદે દ્વિવિધથી અષ્ટાદશ યૂથ સિદ્ધ થયાં, અને ઉપલક્ષણવિધાએ અન્યપૂર્વાનું અને અનન્યપૂર્વાનું એક ગુણાતીત યૂથ મલીને સામાન્યશઃ એકોનવિંશતિ યૂથસંખ્યા સિદ્ધ થઈ ગઈ. આ સર્વ જ શ્રી-ગોપીજનનો ગર્વ જતો રહ્યો છે, તેથી તેઓ સર્વ ગતગર્વ છે, ક્ષલાસિમાં સર્વ-સાધનરાહિત્યજ્ઞ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન છે, અને જે ક્ષલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ કદાપિ સાધન થતા નથી તેવા ક્ષલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તેમનું સાધન સ્વરૂપતઃ જ થઈ ગયા છે, ક્ષલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ જ તેમનું અનન્ય સાધન છે, તેથી આ સર્વ શ્રીગોપીજન સર્વથા અસાધન અર્થાત્ નિઃસાધન છે. આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા શ્રીકૃષ્ણસમ્બન્ધે ગતગર્વ અને અસાધન છે તેથી હરિનાં પણ પ્રિય છે. આ સર્વ ગતગર્વ અસાધન પ્રિય શ્રીકૃષ્ણગોપિકા હરિને ગાન પ્રિય છે એમ માને છે એટલું જ નહિ પરંતુ ‘મારી તો કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્યતા નથી તેથી કોણ જાણે ક્યાંએ ભક્ત પ્રતિ ભાગ્યે અથવા સ્નેહે અથવા કૃપાએ અત્ પ્રભુ આગમન કરશે એમ સર્વ જ શ્રીગોપીજનને સ્વમાં સન્દેહ હોવાથી પરસ્પર ભેદને પણ વિસ્મરીને જીવનાર્થ એકત્ત્વ મલી જાય છે, અને સાર્ત્ત્રિકાદિ નાનાવિધ ગુણે ભગવદ્ગાન કરે છે એમ પૂર્વાધ્યાયના ઉપસંહારમાં કારિકાદ્રયે જ કથન કર્યું છે તેનું સ્વાસ્થ્ય સ્મરીને અગ્નિમ શ્રીગોપીગીતામૃતનું પાન પુષ્ટિભક્તિસુધારસપિમાસુએ કર્તવ્ય છે.

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી કૃતાવશ શ્રીગોપીજને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી પ્રકૃત અષ્ટાવિંશ અધ્યાયમાં તત્સ્તોત્રગાન કથાય છે. શ્રુતિશિર કારિકાર્થ. ઉપનિષદ્ની અને ભરતાચાર્યવિરચિત નાટ્યશાસ્ત્રની એકવાક્યતાએ હરિ શૃંગારરસસરસ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. શૃંગારરસનું પણ

સંયોગ અને વિપ્રયોગ અર્થાત્ વિરહ એમ જે દસદ્વય છે તેમાં સંયોગરસ ‘પૂર્વદલ’ સંજ્ઞાએ અને વિપ્રયોગરસ ‘ઉત્તરદલ’સંજ્ઞાએ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉત્તરદલાત્મક વિપ્રયોગ-શૃંગારરસનો અર્થાત્ વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે તેમાં પ્રિયતમના ગુણનું ગાન જ થાય. વિરહી ભક્ત જે ભગવદ્ગુણગાન કરે છે તે વિરહાવસ્થાના સ્વભાવે જ-નિજ સાધન ખલે નહિ-કરે છે, તેથી ગુણગાન અસ્મતકૃતિસાધ્ય છે, ગુણગાન અસ્મદ્વિહિતકર્તવ્ય છે એમ વિધિએ ગુણગાન વિરહી રસિક ભક્ત કરતા નથી એ તો અત્ર અનુપગતઃ જ સિદ્ધ થઈ ગયું. અત્ર પદ્યોજ્જના આ પ્રકારે છે. વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે ગુણગાન જ થાય, અને તેથી શ્રીગોપીજને સ્વભાવથી-નિજ ભાવથી-જ ગુણગાન કર્યું, અથવા પક્ષાન્તરે ‘ભકતોથી પણ અમે અધિક છીએ’ એમ સ્વસ્વરૂપમાં ભકતોથી પણ આધિક્ય-જ્ઞાનરૂપ અપરાધને પ્રાપ્ત કરીને પણ શ્રીગોપીજન એમ માનધારણ કરે છે કે ‘જ્યારે પ્રભુ અમને પ્રાર્થશે ત્યારે જ અસ્મન્નિઃ રસનું દાન અમે તેમને કરીશું.’ એ પ્રકારે કરી છે માનલક્ષણા અવજા જેમણે એવાં કૃતાવશ શ્રીગોપીજને સ્તોત્રાત્મક ગાન કર્યું. માન છે લક્ષણ જેનું એવી માનલક્ષણા અવજા અમે કરી તેથી અપ્રસન્ન પણ પ્રભુ હવે સ્તોત્રે પ્રસન્ન થઈ જશે એમ ઉપપન્નતાએ સ્તોત્રતઃ શ્રીગોપીજને ગાન કર્યું. શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે તેનું કારણ પૂર્વોક્ત સ્વભાવ છે, અથવા અવજારૂપ અપરાધનું ક્ષમાપન અને તદ્દ્વારા હરિનું પ્રસાદન છે. યદ્વા સ્વભાવથી અર્થાત્ રસસ્વભાવથી જે માનલક્ષણા અવજા થઈ તેથી અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો ગુણગાન એક જ ઉપાય યુક્ત છે એમ અવધારીને શ્રીગોપીજને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. આ પક્ષમાં માનાવજારૂપ અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનનો સ્વભાવ છે, અર્થાત્ શૃંગારરસના આલમ્બનવિભાવનો એવા ક્રોધક સ્વભાવ છે કે જેથી માનલક્ષણા અવજા પણ સહજ થઈ જાય છે. તાદશ પણ માનથી જ્યારે નાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસાત્મિકા રીતિએ જ નાયિકાકૃત ગુણગાનદ્વારા તત્પ્રસાદન પણ રસશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી શ્રીગોપીજને નિજ ભાવાનુ-રૂપ રસરીત્યા સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિકાદિ ગુણનું પણ જે કથન અત્રે છે તે અનેકવિધતાગ્રાપનાર્થ જ છે એ પણ અનુક્તસિદ્ધ થઈ ગયું. નિજ અધિ-કારત એકોનવિંશતિવિધ શ્રીગોપીજને હરિને પ્રિયા એકોનવિંશતિવિધા સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં એકોનવિંશતિ શ્લોક છે. પતિમતી શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા શ્રીગોપિકા પ્રથમતઃ સાત્ત્વિક પર્યાયે ગીતપ્રારમ્ભ કરે છે, તેથી પ્રથમશ્લોકવદ્ના ગોપિકા વા તદ્યૂથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, દ્વિતીયશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્યૂથ સાત્ત્વિકતામસ છે, તૃતીય-શ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્યૂથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, અને ચતુર્થશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્યૂથ ગુણાતીત-નિર્ગુણ-છે. આ પ્રકારે ચતુર્વિધા પતિમતી શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા શ્રીગોપિકાનુ સાત્ત્વિકરાજસ સાત્ત્વિકતામસ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક અને ગુણાતીત એમ પ્રકારચતુષ્ટયે નિરૂપણ કર્યું. પ્રથમશ્લોકચતુષ્ટયમાં સ્તુતિકર્ત્રી ચતુર્વિધા ગોપિકા છે

એમ નિરૂપણ કરીને તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા કુમારિકાની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું કથન શ્રીશુક કરે છે, તેથી તત્ર પણ પ્રથમતઃ સાર્ત્ત્વિક પર્યાયે ગીત આરંભાય છે અને તેથી પંચમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્વ્યૂથ સાર્ત્ત્વિકસાર્ત્ત્વિક છે, ષષ્ઠશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્વ્યૂથ સાર્ત્ત્વિકતામસ છે, સપ્તમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્વ્યૂથ સાર્ત્ત્વિકરાજસ છે, અને અષ્ટમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્વ્યૂથ ગુણાતીત છે, અર્થાત્ અનન્યપૂર્વા કુમારિકામાં પણ અન્યપૂર્વાવત પૂર્વોક્ત જ પ્રકારે ચાતુર્વિધ્ય છે. જમ સાર્ત્ત્વિક પર્યાયે અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપાએ શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું તેમ જ અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપાએ પણ સાર્ત્ત્વિકપર્યાયે શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું એમ ઉભયે અત્ર પર્યન્ત ચતુર્વિધ ગાન સમાન કર્યું, પરન્તુ હવે દ્વિતીય રાજસ પર્યાયનો પ્રારંભ અન્યપૂર્વા કરે કે અનન્યપૂર્વા કરે એમ આકાંક્ષા થાય તો ત્યાં શ્રીશુક આજ્ઞા કરે છે કે અનન્યપૂર્વા કૃષ્ણભાવનાએ સિદ્ધ છે, તેથી રાજસ પર્યાયે અગ્નિમશ્લોકત્રય પણ કૃષ્ણભાવનાએ સિદ્ધ અનન્યપૂર્વા જ વિશેષે કથે છે, અર્થાત્ નવમથી એકાદશ પર્યન્તનાં પણ વદ્ની અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા જ છે. અત્ર નવમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્વ્યૂથ રાજસતામસ છે, દશમશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ રાજસરાજસ છે, અને એકાદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ રાજસસાર્ત્ત્વિક છે, તેથી રાજસપર્યાયે અનન્યપૂર્વા ગોપિકાએ મોદતઃ ગાન કર્યું એમ સિદ્ધ થયું. પંચમથી એકાદશ શ્લોકપર્યન્ત અનન્યપૂર્વાએ સાર્ત્ત્વિક અને રાજસ પર્યાયે ગાન કર્યું, તેથી અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા પણ અવશિષ્ટ રાજસ અને તામસ એમ પર્યાયદ્વયે શ્લોકપટ્ટકનું ગાન કરે છે, અર્થાત્ દ્વાદશથી ચતુર્દશ પર્યન્ત રાજસ પર્યાયે અને પંચદશથી સપ્તદશ પર્યન્ત તામસ પર્યાયે અન્યપૂર્વા ગોપિકા ગાન કરે છે. તત્ર દ્વાદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ રાજસતામસ છે, ત્રयोदशશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ રાજસરાજસ છે, અને ચતુર્દશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ રાજસસાર્ત્ત્વિક છે. પંચદશથી સપ્તદશશ્લોકપર્યન્ત પણ અન્યપૂર્વા જ તામસ પર્યાયે ગાન કરે છે, તત્ર પંચદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ તામસસાર્ત્ત્વિક છે, ષોડશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ તામસતામસ છે, અને સપ્તદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ તામસરાજસ છે. અટતિ ચદ્ધવાન ઇત્યાદિ શ્લોકત્રયના આભાસમાં આ ક્રમ સ્પષ્ટ છે. કારિકામાં રાજસી નામસી ચૈવ સાર્ત્ત્વિકીતિવિભેદતઃ એમ કથન છે, તેથી તદનુસાર તો પંચદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ તામસરાજસ અને સપ્તદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્વ્યૂથ તામસસાર્ત્ત્વિક હોય એમ જણાય છે. અત્ર કારિકાકૃત ક્રમ આભાસમાં વિવક્ષિત નથી એમ-અથવા તાત્પર્યોન્તરે કારિકાકૃત અને આભાસોક્ત પક્ષની વ્યવસ્થા જણવી એમ-નિર્ભયરામમદ્ બણે છે, શ્રીમદાચાર્ય ચરણોક્તકારિકામાં અને આભાસમાં ફેાઈ પણ સ્થલે કેઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ જ વસ્તુતઃ નિવમાન નથી. કારિકાકૃત ક્રમ તો સર્વત્ર સામાન્યમાત્ર છે અને આભાસોક્ત ક્રમ તો વિશેષ છે, તેથી પ્રતીયમાંન પણ વિરોધ સામાન્યવિશેષન્યાયે જ પરિહાર્ય છે. દશમસ્કન્ધના પ્રકરણવિભાગમાં અત્રાન્તર સાર્ત્ત્વિક પ્રકરણના અધ્યાયવિભાગમાં પણ આ જ સામાન્યવિશેષન્યાયે અવિરોધ સ્વીકરવો. અત્ર ષોડશીત્રિહણાત્રહણુવત્ વિકટપની અપેક્ષાએ પણ સામાન્યવિશેષન્યાય જ બલવત્તર છે. કારણ કે સામાન્યવિશેષન્યાયમાં ઉભયે વાક્યની સાર્થકતા રહે છે, અને વિકટપમાં તો અકવાક્ય વ્યર્થવત્ થઈ જાય

છે. સપ્તદશ શ્લોકમાં અન્યપૂર્વો ઉપસંહાર કરે છે, અને તેમનો કોઈ પણ પર્યાય હવે અવશિષ્ટ ન રહેવાથી અષ્ટાદશ શ્લોક અનન્યપૂર્વો ઋષિરૂપા તામસ પર્યાયે આરમ્ભે એ ચુકત જ છે, તેથી અષ્ટાદશશ્લોકવક્રની વા તદ્યુથ અનન્યપૂર્વોમાં તામસસાત્તિવક છે અને એકોનવિંશશ્લોકવક્રની વા તદ્યુથ તામસરાજસ છે. અનન્યપૂર્વોમાં તામસતામસ વક્રની વા તદ્યુથ નથી, તેથી અન્યપૂર્વોના તામસ પર્યાયમાં વક્રનીવય નથી, પરંતુ કેવલ વક્રનીવય જ છે. આ પ્રકારે અન્યપૂર્વોના સાત્તિવક પર્યાયમાં પ્રથમથી ચતુર્થ એમ શ્લોકચતુષ્ટય રાજસ પર્યાયમાં દ્વાદશથી ચતુર્દશ એમ શ્લોકત્રય અને તામસ પર્યાયમાં પંચદશથી સપ્તદશ એમ શ્લોકત્રય હોવાથી સર્વ મલીને દશ શ્લોક છે, જેમાં નવશ્લોકવક્રની સગુણ છે અને એક ચતુર્થશ્લોકનાં વક્રની ગુણાતીત છે. અનન્યપૂર્વોમાં સાત્તિવક પર્યાયે પંચમ શ્લોકથી અષ્ટમશ્લોકપર્યંત શ્લોકચતુષ્ટયનું, રાજસ પર્યાયે નવમથી એકાદશ શ્લોકત્રયનું અને તામસ પર્યાયે અષ્ટાદશ અને એકોનવિંશ શ્લોકત્રયનું ગાન છે, તેથી ત્રણ સર્વ મલીને નવ શ્લોક છે, જેમાં અષ્ટશ્લોકવક્રની સગુણ છે અને એક અષ્ટમશ્લોકવક્રની ગુણાતીત છે. આ પક્ષમાં અન્યપૂર્વોમાં એક શ્લોક અધિક અથવા અનન્યપૂર્વોમાં એક શ્લોક ન્યૂન છે એમ કદાચિત્ વૈષમ્ય ભાસે તો તેના પરિહારાર્થે ગૂઢાલિસન્ધિરૂપ પક્ષાન્તર પણ છે. આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવક્રની ગુણાતીતભાવાપના કોમલભાવા કેવલ અન્યપૂર્વો જ નહિ પરંતુ અનન્યપૂર્વો પણ છે. અન્યપૂર્વો અને અનન્યપૂર્વો એમ ઉભયને સાધારણ ચતુર્થશ્લોકવક્રની કોમલભાવા ગુણાતીતભાવાપના સ્વીકારી લેતાં જે અષ્ટાદશ શ્લોક અવશિષ્ટ રહ્યા તેમાં નવશ્લોકવક્રની અન્યપૂર્વો અને નવશ્લોકવક્રની અનન્યપૂર્વો એમ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વવૈષમ્ય તિરોહિત થઈ જતાં સમાનતા પ્રતીત થાય છે. આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવક્રની તો અન્યપૂર્વોઅનન્યપૂર્વોસાધારણ કોમલ વા ગુણાતીત છે અને તદ્યુથતિરિક્ત અષ્ટાદશ સગુણમાં પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, પંચમ, ષષ્ઠ, સપ્તમ, અષ્ટમ, નવમોદશ અને ચતુર્દશ એમ નવ શ્લોકનાં વક્રની સગુણ અનન્યપૂર્વો છે અને નવમ, દસમ, એકાદશ, દ્વાદશ, પંચદશ, ષોડશ, સપ્તદશ, અષ્ટાદશ અને એકોનવિંશ એમ નવ શ્લોકનાં વક્રની સગુણ અન્યપૂર્વો છે, અર્થાત્ આ પક્ષાન્તરમાં નવ સગુણ અનન્યપૂર્વો છે અને નવ સગુણ અન્યપૂર્વો છે, તેથી વૈષમ્યદોષ પણ ન રહ્યો. ચતુર્થશ્લોકનું તો ગાન નિર્ગુણ અનન્યપૂર્વો અને નિર્ગુણ અન્યપૂર્વો ઉભયે મલીને જ કરે છે તેથી ચતુર્થશ્લોકગાન તો અન્યપૂર્વોને અને અનન્યપૂર્વોને ઉભયને સાધારણ છે, અને તેથી આ પક્ષાન્તર સર્વથા નિર્દોષ અને સમ છે. આ અલિસન્ધિ ગૂઢ જ છે તેથી તેમાં પર્યાયત્રયનું અને તદવાન્તર ભેદનું ઉદ્ઘાટન કોઈ પણ ટીકાકારે કર્યું નથી. જેમ ભાગ્યની સમાપ્તિમાં તેનાધિકં વરીવૃત્તિ ન વક્તવ્યં દરેર્વૃણામ્ આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે તેમ અત્ર પણ આજ્ઞા અવધારણીય છે.

એકોનવિંશતિશ્લોકનાં વક્રનીમાં મુખ્યભેદત્રય અને તદન્તર્ગતભેદ પણ અત્રેતન પ્રસ્તરત્રયથી વિશદ થઈ જશે.

प्रथम प्रस्तार.

अन्यपूषा.

રાજસ તામસ પર્યાય
તામસ સાત્ત્વિક

નિર્ગુણ રાજસ તામસ સાત્ત્વિક ■ રાજસ તામસ સાત્ત્વિક નિર્ગુણ
સાત્ત્વિક પર્થયિ સાત્ત્વિક પર્થયિ

द्वितीय प्रश्नर.

અન્યપૂર્વ

સ્વતન્ત્ર.

દ્વલમ્કરણીય વૃત્તિયાધ્યાયમાં 'જયતિ તેષિકં જન્મતા મંજઃ' ઇત્યાદિવાક્યવકૃત્તુનિર્ણય-
પ્રસંગમાં પૂર્વે વાક્યચતુષ્ટયે સપૂર્વાનું કથન થયું, તદનન્તર વાક્યચતુષ્ટયે અસપૂર્વાનું
કથન થાય છે. તત્તેમનાં વાક્યમાં વિવરણગ્રન્થાનુસારે સંગ્રહકારિકાદ્યા પાઠકમ
વિવક્ષિત નથી એમ જાણવું. તત્તે વિરચિતામયમ્ શ્લોકે કેવલ સાત્ત્વિકીનું નિરૂપણ થયું,
કારણ કે તત્તે ધાત્વ્યનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ નથી, મજજનાર્તિહન શ્લોકે ધાત્વ્યથી તામસીનું
કથન થયું, પ્રગત્તેદિનામ્ શ્લોકે ક્ષિપ્તિ પ્રકટ પ્રકારે નિરૂપણથી રાજસીનું કથન
થયું, મધુર્યા ગિરા શ્લોકે સકલશ્રીસ્વપ્નિન્યથે પ્રાર્થનથી અને સ્વદાસીત્વનિરૂપણથી
ગુણાતીતનું કથન થાય છે, એમ અન્યપૂર્વાવત્ અત્ર પણ ક્રમ જાણવો એવો અર્થ છે.
કામરસાભિનિવિષ્ટાના પ્રાપ્ત્યનો આવિર્ભાવ ગુણાતીતભાવમાં હોતો નથી એમ સર્વત્ર
ગુણાતીત ભાવના પશ્ચાત્ નિરૂપણમાં તાત્પર્ય જાણવું.

પૂર્વે અધ્યાયની સમાપ્તિમાં તદાગમનકાદ્વક્ત્યા જગુઃ વચનથી એમ ભાવ લક્ષ્ય છે
કે જેમ માને કરીને અપરાધથી પ્રભુ અન્તર્હિત થઈ ગયા તેમ સ્તોત્રે સન્તુષ્ટ થઈને
પ્રકટ થશે, એમ સત્તે સ્તોત્રમાં દોષારોપાદિ અનુપપન્ન છે એમ આશંકા થાય તો તેના
પરિહારાર્થે ગૂઢ અભિમન્ધિને ઉદ્ઘાટતાં સ્તુતિસ્વરૂપનું કથન કરે છે કે તત્તદ્વાક્યાનુ-
સારે તે તે શ્રીગોપીજનના ભાવનું નિરૂપણ છે, સ્તુતિ પણ યથાધિકાર જ થાય એ
યુક્ત છે. શ્રીગોપીજનનો એવો જ અધિકાર છે કે જે અધિકારે પ્રભુને 'કુહક' 'કિતવ'
ઇત્યાદિ શબ્દો કથે, તથાપિ તેવાં વચનનો પણ સ્તુતિત્વે જ અંગીકાર પ્રભુ કરે છે,
અન્યથા અથે તે જ પ્રકારે અનુવદતા શ્રીશુક તદાગમનકાદ્વક્ત્યા જગુઃ એમ વદે નહિ,
કારણ કે શ્રદ્ધાદિ પણ પ્રભુને એવા શબ્દ કથી શકે નહિ. આથી એમ નિષ્પન્ન થયું
કે શ્રીગોપીજનના નિજ ભાવનું તત્તદ્વાક્યાનુસારે ઉદ્ઘરણ થાય છે અને તેના અવલે
પ્રભુને પણ પરમ સન્તોષ જ થાય છે, અર્થાત્ સ્તોત્રમાં 'કુહક' 'કિતવ' ઇત્યાદિ શબ્દો
દોષારોપાદિ નથી, પરન્તુ શ્રીગોપીજનના તત્તદ્વાક્યાનુસાર ભાવનું જ નિરૂપણ વા
ઉદ્ઘરણ છે અન્યથા-આ પ્રકારનો ભાવપક્ષ અંગીકૃત ન થાય તો વિપક્ષમાં-ખાધક
પણ છે, તત્તદ્વાક્યાનુસારે શ્રીગોપીજનના ભાવનું જ અત્ર નિરૂપણ થયું છે એ સિદ્ધાન્ત
ન સ્વીકારાય તો સ્તોત્રમાં સુખક્રુ પ્રકારે જે અનેકતા-અનેકવિધાત્વ-છે તે ઉપયુક્ત
ન થાય એમ ખાધક દોષ પ્રાપ્ત થાય. જે અન્યસ્તુતિવત્ અત્ર પણ કેવલ સ્તુતિ-
માત્રત્વ જ હોય અને ભાવમાત્રનું નિરૂપણ ન જ હોય ત્યારે તો સ્તુતિમાં ઉપા-
લમ્ભાદિપ્રકારે અનેકરૂપતા સમ્ભવતી જ નથી, તેથી તેવી અનેકરૂપતાનું કથન અત્ર
સ્તુતિમાં શ્રીશુક કરે નહિ, પરન્તુ શ્રીશુક તો અત્ર સ્તુતિમાં પણ ઉપાલમ્ભાદિ-
પ્રકારે અનેકરૂપતા કથે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીગોપીજીત અન્યસ્તુતિવત્ નથી,
પરન્તુ નિજભાવમાત્રનું ઉદ્ઘરણ છે, જેનું અવલું કરીને, ચકિતતાત્પર્યનિર્ધાર કરીને,
ઉપાલમ્ભાદિને પણ ઉપયુક્ત કરીને, અતીવ પ્રસન્ન નન્દનન્દન શ્રીગોપીજનના મધ્યમાં
જ પ્રકટ થઈ ગયા.

શ્રીગોપી કવિ:

શ્લોક:-જયતિ તેધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદન્ન હિ ।

દયિત દૃશ્યતાં દિશુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥૧॥

અત્ર 'જય' શબ્દ મંગલાર્થ છે, જયશબ્દોચ્ચારનું પ્રયોજન મંગલ છે, સ્તોત્ર નિર્વિઘ્ન ફલ સિદ્ધ કરે તેથી અત્ર નિર્વિઘ્નતારૂપ પ્રકારે ફલસિદ્ધ્યર્થ જયાંત તેધિકં 'જય' શબ્દ મંગલપ્રકારવાચક છે, વિઘ્નનો અભાવ તે 'નિર્વિઘ્ન', અને જન્મના વ્રજઃ । 'અર્થ' તે પ્રયોજન, તેથી અત્ર નિર્વિઘ્નાર્થ 'જય' શબ્દ છે એમ કથનથી 'જય' શબ્દનું પ્રયોજન વિઘ્નાભાવ મંગલ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહ્યું. જમ 'મંગલ' પદ નિર્વિઘ્નતાવાચક છે તેમ કૌશભામાણ્યે 'અર્થ' પદ પણ પ્રયોજનવાચક છે, આથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે ફલપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધરૂપ વિઘ્નદુરિત નિવૃત્ત થાય એ પ્રકારે મંગલસાધન 'જય' શબ્દનો અત્ર પ્રયોગ છે, અન્યથા 'જયતિ' ક્રિયાપદને આ સ્તોત્રના પ્રારંભમાં જ ન પ્રયોજતાં કર્તૃવાચક 'વ્રજ' પદ કથીને તદનન્તર 'જયતિ' ક્રિયાપદને પ્રયોજત, પરન્તુ અત્ર તો સ્તોત્રના ઉપક્રમમાં મંગલસાધન 'જય' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને તદનન્તર કર્તૃવાચક વ્રજપદનું કથન છે, તેથી પ્રતિબંધરૂપ વિઘ્નદુરિતમાત્ર નિવૃત્ત થઈને ફલપ્રાપ્તિ થાય એવા જ સ્વારસ્યથી 'જયતિ' ક્રિયાપદ જ પ્રથમ ધર્કું છે. આપના અવતારે-પ્રાકટ્યે-સર્વ પણ વ્રજ કૃતાર્થ છે, પરન્તુ કેવલ અમે જ અકૃતાર્થ રહ્યાં, તેથી અમે પણ જ પ્રકારે-કૃતાર્થ થઈએ તે પ્રકારે ચત્ર આપે કર્તૃવ્ય છે એમ કથવાને આપના અવતારે વ્રજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો એમ 'જયતિ તેધિકં જન્મના વ્રજઃ' ચરણે શ્રીગોપીજન કથે છે. 'જય' પદ સર્વોત્કર્ષે સ્થિતિનું વાચક છે અને તત્ર સર્વોત્કર્ષે સ્થિતિરૂપ જયમાં પણ 'અધિકમ્' પદે આધિક્ય કથ્યું, તેથી વ્રજની સ્થિતિ કેવલ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એટલું જ નહિ પરન્તુ વૈકુણ્ઠથી પણ વ્રજની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે વૈકુણ્ઠમાં પણ ભગવાન એ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. યદપિ જન્મ તો મથુરામાં થયું, તથાપિ તે પ્રાકટ્યરૂપ જન્મે મથુરાનો જય અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ન થતાં વ્રજની જ સ્થિતિ સર્વોત્કૃષ્ટ થઈ, આપના પ્રાકટ્યે વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિરૂપ આધિક્યે જય તો વ્રજનો જ થયો, મથુરાનો નહિ.

ભગવજ્જન્મ સર્વતઃ ઉત્કર્ષનો હેતુ-છે-એમ લોકમાં તો પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે વ્રજનો સર્વોત્કર્ષત્વસાધક ભગવજ્જન્મરૂપ હેતુ અનન્ય હોવાથી શ્રયત ઇન્દિરા માત્ર એક જ છે, અર્થાત્ 'શબ્દ નિત્ય નિત્યત્વથી' એમ અનુમાન-શશ્વદન્ન હિ । વત્ર 'વ્રજ સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવજ્જન્મથી' એમ અનુમાનમાં પણ ભગ-

વજ્જન્મરૂપ હેતુ શબ્દત્વરૂપહેતુવત્ર સાધારણ અનેકાનિ હેત્વાભાસ છે, તેથી તે હેત્વાભાસ સાધ્ય સર્વોત્કર્ષને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, અને તે હોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ હોય એવો કોઈ અવ્યસિચરિત ઉત્કર્ષસાધક હેતુ વક્તવ્ય એમ આકાંક્ષા થાય તો તદર્થ અત્ર શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદન્ન હિ કથે છે, અત્ર-વ્રજમાં ઇન્દિરા શશ્વત્-સર્વદા-ત્રયે છે, હું હીન છું એમ હીનભાવે લક્ષ્મી વ્રજનો આશ્રય કરે કે વૈકુણ્ઠમાં તો તે જ નિયત પત્ની છે તેથી તત્ર તો કદાપિ કોઈનો પણ હીન ભાવ આશ્રય ઇન્દિરાએ કર્તૃવ્ય રહેતો નથી, પરન્તુ અત્ર તો લક્ષ્મીસદૃશ અમે અનેક શ્રી

તેથી 'મારો અવસર ક્યારે આવશે?' એમ અસ્વસ્થતાથી હકમી મજને નિરંતર સેવે છે, તેથી જે હકમીની સ્થિતિએ લોક સ્વેચ્છાપૂર્ણ માને છે તે હકમી પણ આપના-શ્રીગોકુલેશના-જન્મથી શ્રીમદ્ગોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે, અને તેથી ઇન્દિરાની અત્ન હીનતાએ નિત્ય સ્થિતિ મજનો સર્વોત્કર્ષસાધક હેતુ છે, આ અર્થે હિ-યુક્ત-છે, કારણ કે તે પતિવ્રતા છે, લક્ષ્મી પ્રતિ કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને તેના પતિ સ્વયં ભક્તાધીનતાએ યત્ન ભક્તોમાં સ્થિતિ કરે છે તત્ત્વ તેની પતિવ્રતા પત્ની સુતરામ જ આશ્રયે તેમાં શું આશ્ચર્ય? મજમાં પરાધીનતાએ સ્થિતિ કરીને ભગવાન ભક્તો પ્રતિ કૃપા દર્શાવે છે એ પ્રમંગ તો ઉલ્લખ્યપ્રકરણમાં પૂર્વે કથાયો જ છે.

આપના જન્મે મજનો સર્વોત્કર્ષ સર્વજનીન છે, તેથી ભવત્કર્ત્વક અસ્મદ્દર્શને કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા ધવાની નથી, તેમ જ હકમીના પરુ દયિત દુરવતાં દિક્ષુ મનમાં વિપાદ નથી, કારણ કે આપના પ્રાદ્યે સર્વોત્કૃષ્ટ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતા-મજનો અંગીકાર આપે નિજત્વે કર્યો છે, અને તેથી અસ્મદર્થ સ્વસ્થતાં વિચિન્વતે । આગત આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલ એકદા પ્રદ્ય છે, અથવા 'અથે વક્ષ્યમાણુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વા દિક્ષુ વિચિન્વતે' વાંકયને । અર્થ જ દ્વન્તા ક્રિયાપદનું દર્મ છે, અર્થાત્ આપને વિષે ધૃત છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવાં 'ત્વયિ ધૃતાસુ' તાવંક-ત્વદીય ભક્તો-આપને દિશામાં વિચયે-શોધે-છે એ આપ દેખો, એતાદૃશ અર્થ અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વપ્રદર્શને જણાવે છે કે આપ મજમાં અવતીર્ણ છો એમ નિશ્ચય કરીને પ્રભાદિ લોક અત્ન મજમાં આગમન કરે છે, અને અસ્મદાદિ મજસ્થો તો આપને એક નહિ પરંતુ બહુ દિશાઓમાં વિચયે છે આ મહતી અનૌચિતી છે, 'પરંતુ મજસ્થોમાં ભક્તિ જ નથી, અન્યથા તેઓ વિરહમાં મરત, અને અભક્તને તો ભગવદ્-દર્શન ન જ થાય એ યુક્ત છે' એમ આશંકા થાય તો તેના પરિહારાર્થે 'ત્વયિ ધૃતાસવ.' પદ કથે છે, આપને જ અર્થે ધૃત છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવાં ત્વયિધૃતાસુ અમે છીએ, અને તેથી અમારા પ્રાણનો આપને ઉપયોગ નથી એમ અમે મર્વ જ જ્યારે જાણીયું કે તે જ ક્ષણે આપને અનુમયુક્ત અમારા પ્રાણને પણ ત્યજ્યું, અદ્ય જ વિલમ્બ સતે પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ પ્રાણના આધસનાર્થે આપને શોધીએ છીએ, અન્યથા પ્રાતઃકાલમાં તો આપ શ્રી નન્દાલયમાં આગમન કરશે એ નિશ્ચિત હોવાથી અત્ન રાત્રિએ આપનું વ્યર્થ વિચયન ન કરતાં અમે મજમાં જ ગયાં હોત, પરંતુ રાત્રિએ અત્ન જ આપનું અન્વેષણ કર્યા કરીએ છીએ તેથી અમારૂં ત્વયિધૃતાસુત્વ સિદ્ધ છે, આપ મજમાં વિરાજમાન સતે ત્વદીયો આપને દિશામાં શોધે છે ! એવું મહદ્ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી એક વાર ત્વદીયોને દેખો એમ અમારી પ્રાર્થના છે, આ પ્રકારે એક શ્રીગોપીજને દર્શન પ્રાર્થ્યું અને તત્ત્વ પણ 'દયિત' સમ્બોધનથી ત્રિપલવર્ણદર્શને જ સીઓનું છવન યુક્ત છે એમ નિરૂપ્યું, યદ્યપિ ભગવાન શ્રીગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી શ્રીગોપી-જનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ મિદ્ધ થાય નહિ તથાપિ તેમનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન નિજ સ્વરૂપનું પણ પ્રકર્ષે દર્શન કરાવે એમ ભગવદ્દર્શનાર્થે જ તે દર્શનની પ્રાર્થના કરી, એમ સ્વદૈન્યે અનૌચિત્યાદિનિરૂપણે આ શ્રીગોપીજનનું રાજસત્ત્વ નિરૂપ્યું. (૧)

તામસી તો વધાભાવ પ્રાપ્તિવાને અદૃશા પદ છેડીને અદર્શને તો વધસાધક છે એમ 'શરદુદાશયે' શ્લોકે કથે છે.

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખા દગ્ધા

સુરતનાથ તે શુલ્કદાસિકા વરદ નિમ્નતો નેહ કિં વધઃ ॥૨॥

શરદુદાશયે ઉદાશયમાં-પુષ્કરિણીમાં-સાધુ અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે યયલા સરસિજની-કમલની-અન્તર્વર્તિની શ્રીને પણ મોપે એવી શરદુદાશયેસાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખ દર્શિએ હે વરદ જે નિમ્નને તેને વધદોષ નથી શું? અપિ તુ વધદોષ થાય જ છે, અત્ર વ્યાખ્યાનમાં વધપદ ઉપનાયક હોવાથી 'નિમ્નતો વધઃ ન' શરદુદાશયે સ સાધુજાતસત્-એમ ઉપનાયક વધનું તો કથન સમ્ભવે નહિ, તેથી અર્થા-મરસિજોદરશ્રી પદ દૃશા ન્તરે વધદોષ કથ્યો, કૃદન્તમાત્રમાં બાહ્યલક્ષમાં લગ્ન થઈને નિમ્નતો નેહ કિં વધઃ? 'વધાય છે જે પ્રયોજનને અર્થે તે વધ' એમ 'પચાવચ્' અનુ-શાસને વધપદનો અર્થ વધફલ અર્થાત્ વધદોષ કથ્યો, જે જે સાધને પરના પ્રાણ બચ તત્સમ્પાદનસાધક-જેણે સમ્પાદાય તે સમ્પાદન વા સાધન, તેવા સમ્પાદનના વા સાધનના સાધક-ઘાતક દોષભાક્ થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતમાં ભગવાનની દર્શિ મારણસાધન હોવાથી તેથી મારણસાધન દર્શિના માધક ભગવાન ઘાતકદોષભાક્ છે, આથી ભગવદ્દર્શિ સર્વઘાતુકા છે એમ નિરૂપણું કર્યું, અંશિમ વાક્યમાં ભગવદ્દર્શિ સર્વઘાતુકા છે એમ કથન કરવું છે તેથી પૂર્વે ભગવદ્દર્શિએ વધ કથીને અનન્તર અત્ર ભગવદ્દર્શિને સર્વઘાતુકા કથી, ભગવાન ઘાતક છે, અને તેથી ભગવદ્દર્શિ પણ તાદશી જ છે, અત્ર આયુર્મનાસિ ચ દગ્ધા નહ ઓજ આર્ચ્વ વાક્ય પ્રમાણ છે, જેમ તત્ર આયુર્મનઆદિનુ ગ્રહણ કર્યું છે તેમ અમને પણ પ્રાપ્તિ આપ કૂર દર્શિએ દેખે છે, અન્વયા પ્રાણબાધા કેમ થાય? યદપિ ભગવાન પુરુષોત્તમની દર્શિ આનન્દમય જ છે અને તેથી પરમાનન્દનુ જ પ્રદાન કરે છે, ઘાત તો ઠાંધ કરતી નથી, તથાપિ વિરહમાં સ્મર્યમાણ તે દર્શિ પણ પરમ કલેશને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી જેમ ભગવાન અનાનન્દમય જણાય છે તેમ ભગવદ્દર્શિ પણ ઘાતુકા છે એમ ભાસ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના કાલાદિરૂપમાં જે દર્શિ સર્વઘાતુકા છે તે ઘાતુક દર્શિનું અત્ર આનન્દમય પણ સ્વરૂપમાં નિરૂપણું કર્યું, રૂપ તો આનન્દમય છે અર્થાત્ આપ અમને દેખે છે તથાપિ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દર્શાવતા નથી, આનન્દમયની દર્શિ પણ તાદશી જ હોય ત્યારે તો આનન્દમય જ જવાડે, પરન્તુ તેમ થતું નથી, તેથી આપ પ્ર-યોજકકર્તા થઈને આપની દર્શિને પ્રયોજ્યકર્તા કરીને આપ આપની દર્શિએ અમારો દેવલ વધજ કરો છો તેથી આનન્દમય પણ આપની પ્રયોજ્ય દર્શિ ઉપનદોષહેતુ છે.

કિંચ અગે વધાર્હ નથી, કારણ કે દાસિકા અર્થાત્ કુરિસિતા દાસી છીએ, સ્ત્રીઓનો વધ-અને તત્ર પણ પ્રયોજન વિના વધ-યુક્ત નથી પરન્તુ

સુરતનાથ તે અનુચિત છે, કિંચ અગે શુલ્કદાસિકા છીએ અને આપ પણ શુલ્કદાસિકા : । સુરતનાથ છે, સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વઘાતુક વિપરીત જ છે, આપનાં સમ્પાદનમર્વપુરુષાર્થસાધકત્વે યથાધિ-

કાર નિયત છે, જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હે ધર્મપાલક હે બ્રહ્મદેવ હે યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંમોધને અને અર્થમાં 'હે લક્ષ્મીપતે હે સર્વસિદ્ધિ' ઇત્યાદિ સંમોધને અને મોક્ષમાં 'હે સુકુન્દ હે યોગેશ્વર હે જ્ઞાનનિધે' ઇત્યાદિ સંમોધને ધર્મોર્થપોક્ષાર્થોએ આપને સંમોધે છે એમ તૃતીયપ્રમર્થિની અમે પણ આપને 'સુરતનાથ' સંમોધને સંમોધીએ છીએ, સુરત-સમ્યગ્ ભોગ-જગત્માં ભક્તોમાં જટલું છે તે સર્વ જ સુરતના આપ નાથ છો, જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના તાદશ સુ-રત પ્રવર્તી જ શકતું નથી, તે ા આપ જ સુ-રતના નાથ છો, અત્ર આ અર્થ છે. 'રત' લૌકિકભોગશબ્દવાચ્ય છે અને તેવું રત તો સૃષ્ટિથી આરંભીને જ પ્રવર્તે છે, તેથી તત્ર કાંઈ ભગવદ્વાજાની અપેક્ષા જ નથી, કારણ કે તાદશ રતનું તો યોગક્ષેમ સૃષ્ટિસમાનકાલીન જ છે, એમ સતે સુ-મુખું અલૌકિક શોભનરૂપ-રત સંભોગશબ્દે વા સમ્યગ્ ભોગશબ્દે વાચ્ય છે, અને તેવું સુ સુખું અલૌકિક શોભનરૂપ સંભોગશબ્દવાચ્ય રત તો અમારામાં જ આપની આજ્ઞાએ અર્થાત્ ઇચ્છાએ પ્રવર્તે છે, લૌકિક જગત્ તો ગમન જ કરે છે, નહ થાય છે જ, તે કાંઈ સ્થિર નથી, તેથી તત્ર તો અલૌકિક સ્વરૂપાનંદરૂપ સુરત પ્રકટ થવું ઉચિત પણ નથી જ, કારણ કે એવા અલૌકિક રતના તો આપ જ પ્રવત ક રક્ષક નાથ છો, એમ સતે પણ જો તે સુરત-રસ-આપને જ વિષે નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો અલૌકિક પણ ભક્ત શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા જાણીને બ્રહ્માએ આપને પ્રાર્થાને તાદશી અમને પ્રકટ કર્યું કે જેથી રસપ્રવૃત્તિમાં પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થઈ જાય, અને તેથી અગ્રે વિખનાએ-બ્રહ્માએ-અર્થિત' એમ કથારી, કામે અમને પ્રકટ કર્યું એ પક્ષમાં પણ પ્રકટકર્તા કામ પણ ભગવદીય જ છે, મન પૂર્વરૂપ અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી 'મનશ્ચક્રે' શ્લોકમાં પૂર્વ-રૂપ મનની ઉત્પત્તિ કથીને 'જગૌ કલં વામદત્તં મનોહરં' 'તા દૃષ્ટાન્તઃ' ઇત્યાદિકે સ્વ-પ્રિયાઓમાં અલૌકિકભાવપ્રવર્તક ઉત્તરરૂપ પેશલવાચૂપ પણ પ્રકટ કર્યું તે આશયે અત્ર 'આજ્ઞા'પદ કથ્યું, 'નૈવ વિમોદ્ધતિ' ઇત્યાદિ વાક્ય પણ ભગવદ્ભાવ-મક છે, અને તે ભગવદ્ભાવાત્મક વાક્ય પણ આજ્ઞારૂપ જ છે એમ અત્ર 'આજ્ઞા'પદનું સ્વારસ્ય છે, તે જ વચનેએ પ્રતિબંધની પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી નાથત્વે સુરતના પ્રવત ક આપ જ છો એમ નિર્ધારીને બ્રહ્માએ વા કામે લોકમાં સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થ શુદ્ધકરૂપ દાસિકાત્વે અમારું દાન આપને-સુરતનાથને-કર્યું. પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થયે નાથ સુરત પ્રવર્તીવે જ છે, તેથી બ્રહ્માએ અથવા કામે-ભગવત્સ્થિત રિરંભારૂપ ભાવે-ભગવદીય લોકમાં "તદ્દ્વારા પુરુષે ભવેત્" ન્યાયે સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થ શુદ્ધકરૂપ દાસિકાત્વે અમને પ્રકટ કર્યું, તત્ર પણ બ્રહ્માએ તો કેવલ પ્રકટ જ કર્યું પરંતુ કામે તો આકારીને ભગ-વાનને અમારું સમર્પણ પણ કરી દીધું, શુદ્ધકરૂપેના અર્થ માર્ગનિર્વાહક દ્રવ્ય થાય છે, અત્ર આ ભાવ છે, 'નૈવાદયો વહુતિયં યદવાન્નમોલકમાઃ' શ્લોકમાં કથ્યું છે કે કામ-ભગ-વદ્ભાવ અને બ્રહ્માદિ દેવો તે ભગવદ્ભાવને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા ત્યારે લક્ષ્મીના ભાવોદ્ગારી અપાંગ નિરંતર પ્રિયસંગતત્વે ભગવદ્ભાવાત્મકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે તેથી લક્ષ્મીસમ્બન્ધ સતે તેના અનુભાવે લક્ષ્મીદ્વારા કદાચિત્ ન ભાવ આપણને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવી આજ્ઞાએ ભગવદ્ભાવરૂપ કામ અને બ્રહ્માદિ દેવો તત્ર ચરે છે, અને

પ્રકૃતમાં તો સ્વયં પ્રભુ પ્રકટ જ છે તેથી તન્માર્ગપ્રકટનાર્થ દ્વારભૂત અમારું જ પ્રાકટ્ય બ્રહ્માએ કહ્યું, અંત્ર 'સુરત'શબ્દે સુબ્ધ અર્થોત્ ભગવાનની સાથે છે રત-રમણ-જેણે એવો 'સુરતાત્મક ભગવદ્ભાવ' જ કથાય છે, પ્રાકૃત સંભોગ તો સર્વથા નહિ જ, કારણ કે અન્યથા લૌકિક સંભોગ તો આપામર-પામરગોપાલપર્યન્ત-પણ અનુવર્તમાન જ છે, તેથી 'આપેની આજા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તે નહિ' એમ નાથત્વનું જે વિવરણ કહ્યું તે અનુપપત્તિ થઈ જાય, આ માર્ગના પ્રાકટ્યે બ્રહ્માજીનો કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ ન થયો તેથી તે પક્ષમાં અરુચિએ ભગવદ્દીયભાવરૂપ કામે અમારું પ્રાકટ્ય કહ્યું એમ પક્ષ ન્તર પણ કહ્યું, શ્રીસ્વામિનીઓનું દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનનો પણ ભાવ ઉન્નિષ્ઠ થઈને કામ કાર્ય કરે તેથી કામે જ સ્વાર્થસિદ્ધિયર્થ અમારું પ્રાકટ્ય કહ્યું, પ્રતિબંધમાત્રનિવર્તક સુરત જે આપને જ વિષે નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો ભગવદ્દીય લોકમાં પણ રસ પ્રકટ થાય નહિ, તેમ ન થાય તેથી અસ્મદ્દ્વારા આપથી તે સુરત લોકમાં પ્રસૂત થાય એ કાર્યે અમે આવ્યાં, તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું, અને આપ તો પ્રત્યુત અમને દાંષ્ટ્ર્યે મારો છો ! એમ સતે તો સર્વ જ કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જશે, કારણ કે કામશાસ્ત્રનું સફલત્વ ભગવદ્દીયપ્રતિપાદકત્વે જ છે એમ અગ્રે કથાશે, અને તેથી આપ અમારી સાથે રમણદ્વારા ભગવદ્દીયભાવનું પ્રાકટ્ય ન કરો ત્યારે તો લૌકિકપ્રતિપાદકત્વે તે શાસ્ત્રનું વૈયર્થ જ પ્રાપ્ત થશે અને તૃતીય પુરુષાર્થ પણ રહેશે નહિ, અર્થોત્ કામશાસ્ત્રપ્રતિપાદક કામરૂપપુરુષાર્થ લૌકિકપરત્વે તો પાતહેતુ છે, તેવો કામ કોઈ પુરુષાર્થ નથી, તેથી અલૌકિક ભગવદ્દીયરૂપ તૃતીય પુરુષાર્થ જ ન રહેતાં ધર્મ અર્થ અને માત્ર એ પુરુષાર્થનયી જ રહે, પરંતુ એમ અનુચિત અને વિપરીત ન થાય, કામરૂપ પુરુષાર્થનો ઉન્નિષ્ઠ જ ન થાય, તેથી સર્વથા જ અલૌકિક કામાયે અમારું પ્રેમજ્ઞ અન થયું છે તે સુરત આપે નાથત્વે કર્તવ્ય છે, અથવા તે સુરત યદાકદાચિત્ કર્તવ્ય હાય તથાપિ રૂપપ્રાકટ્યે હમણું આપે અમને છવાડવાં એ જ યોગ્ય છે.

‘શ્રીસુપા’પદે દષ્ટિનુ ચારકત્વ ઉપપાદે છે કે જે ચાર હોય છે તે ઘાતકે પણ હોય છે, અને જગ જમ ચારનૈપુણ્ય હોય છે તેમ તેમ ઘાતકત્વ પણ સર્વાન્તર. હોય છે, હૃદયશ્રીસુપા પદે તદર્થ કથે છે કે તત્ર પણ જે દુર્ગમાં જન્મ્યા હોય છે તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, અને તત્ર પણ જે દુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, તત્ર પણ જે સાધુજાત-ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલા-પ્રભુ હોય છે તેઓ તો ‘અતિનિપુણ’ હોય છે, તત્ર પણ ચૈત્યકાલ પ્રકાશવાન શીતાલુપદ્મવરહિત છે, અત્રપર્યન્ત ચૈત્યવિષય સરસિજનું સ્વરૂપ કહ્યું, આ કોઈ તેનો યૌગિક અર્થ નથી, દુર્ગજાત, તત્ર પણ જલદુર્ગજ, તત્રાપિ જલદુર્ગસ્થાયી, તત્રાપિ સાધુજાત સમર્થ પ્રભુ અત્યન્તનિપુણ હોય છે, એમ અશક્યગૌર્ય પુરુષ પાસેથી પણ અને તત્ર પણ પ્રકાશવાન શીતાલુપદ્મવરહિત કાલમાં એમ દેશ કાલ અને સ્વરૂપાદિ સર્વ પ્રકારે જે પુરુષની પાસેથી ગૌર્ય જ અશક્ય છે તેવા અત્યન્ત નિપુણની પણ પાસેથી તદ્દીય હૃદયશ્રીના-સર્વસ્વના-નેતા પરમનિપુણ તરફર હોવાથી સાધારણ ગોપિકાદિના અન્તઃસ્થિત પ્રાણને હરિ લઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

અપકીર્તિ ન થાય તેથી ખલિષ્ઠ પુરુષ ચાચું કરે છે, ખલિષ્ઠ રાજાદિ સ્વાપેક્ષિત પરકીય વસ્તુ મૂલ્યે પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ ત્યારે ચાચું કરે છે પરંતુ ખલિષ્ઠકારે હુંડતાં નથી, કારણ કે તેમને કરે ત્યારે તે રાજાદિ ખલિષ્ઠની અપકીર્તિ થાય, તેથી અપકીર્તિ ન થાય એ પ્રકારે ચાચું જ કરે છે, ખલિષ્ઠકારે મારીને ખલિષ્ઠ હરણ કરે ત્યારે તે તે ખલિષ્ઠની અપકીર્તિ થાય તેથી તેવી અપકીર્તિ ન થાય એ અર્થે તે ખલિષ્ઠ ચાચું કરે છે, પરંતુ અત્રે તે તેમ થશે નહિ, આપનું તે અપકીર્ત્યભાવરૂપ વિચારિત થશે નહિ પ્રત્યુત્ત અપકીર્તિ જ થશે, અથવા કેવલ અપપરા જ થશે નહિ પરંતુ વધદોષ પણ થશે જ એમ 'ક્લિ વયો ન' ઇત્યાદિએ કહ્યું, અથવા-મદ્ગત એમ પદ છેલ્લીને અર્થ કરવો, અદશા-અદક્ષિણે-અર્થાત્ આપનાં દર્શન અમને નહિ આપીને આપ જ નિષ્ઠાત કરો છો તે શું વધ-વધદોષ-નથી? આપનું દર્શન જ જીવન-સમ્પાદક છે, અને તેથી અદર્શન નો વધસાધક છે, અર્થાત્ કારણભાવે કાર્યભાવ ન્યાયે દર્શનરૂપ કારણના અભાવે જીવનરૂપ કાર્યનો અભાવ સિદ્ધ કરીને અદર્શન વધસાધક છે એમ સિદ્ધ કર્યું, જે સુરતને અર્થ અમે આવ્યાં તે સુરત તો દર જ રહ્યું અને અન્તરા મરણ ઉપસ્થિત થયું? તેમ સતે સુરત તો અમકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતનાયત્વ' પણ પ્રકટ થયું નહિ, કારણ કે અશ્વનિર્મોણરૂપેમાંમશ્યમાને યોગી કાંઈ અશ્વપતિ કથાતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે સામગ્ર્યને ઉપયોગને અશ્વને પ્રકટ કરે છે ત્યારે જ તે અશ્વનિર્મોણગમર્થ યોગી અશ્વપતિ કથાય છે કિંચ આપના અદર્શને લક્ષ્મી પણ સ્થિતિ કરી શકે નહિ ત્યારે આપના અદર્શને અસ્તમદ્રવ થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું એમ 'ત્રીમુખ'પદે અદર્શનનું વધસાધકત્વ કેમુત્ય-ન્યાયે કહે છે કે ઉદરસ્થિતા શ્રીનું જે ખલિરાનયન થાય તો તે જ ક્ષણે સામગ્ર્યવત્ અપુષ્ટ હોવાથી તે મરી જાય છે. આ પક્ષમાં મુખને અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ ભગવદ્દેશના જ શ્રીને પોષ અને અન્યથા-અદર્શને-તો અપુષ્ટનો મોષ વા પ્રાણહરણ જ થાય છે, યથાપિ તે લક્ષ્મીના જીવનની સામગ્રીરૂપ કાલ દ્રવ્ય દેશ વસ્તુ બહુ જ છે, તથાપિ આપના અદર્શનમાને જેમ લક્ષ્મી જીવતી નથી પરંતુ મરે છે ત્યારે નિઃસાધન અમે પણ મરીએ એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું?

કિંચ આપ સર્વને તો વરતું પ્રદાન કરો છો અને અમને તો મારો છો એ મહત્ત્વ આશ્ચર્ય છે, વરદ વરદાતા તો મન્યક્ષ થાય છે, કાંઈ નિલીન થઈ જતા નથી, અથવા અમે આપની અમૂલ્ય દાસિકા અર્થાત્ ધર્મદાસિકા છીએ તેથી હન્તગ્ય નથી, આ પક્ષમાં 'અશુદ્ધદાસિકાઃ' એમ પદરહેદ કરવો, આ પ્રકારે અનેકવિધકૌર્યભાવનાએ કેટલાંક શ્રીગોપીજન લગવાયને ઉપાલભે છે. (૨)

વિપજલાપ્યયાદ્ વ્યાલરાક્ષસાદ્ વર્ષમાસ્તાદ્ વૈશુનાનલાદ્ ।

વૃષમયાત્મજાદ્ વિશ્વતોમયાદ્યમ તૈ વયં રક્ષિતા મુદ્ધુઃ ॥૩॥

વિપજલ-કાલીયહંજલ-પીને સર્વજ બાલક અને ગાય મરી ગઈ હતી તે સર્વને આપે પુનઃ જીવાડ્યાં, વ્યાલ અર્થાત્ કાલીયસુદર્શનાદિસર્પોથી, અત્રે આદિપદે કાલીયના પરિક્ષરણ રાખતું પણ કરેલું કરવું, કારણ કે કાલીયનિઃસારણે તેમનું પણ નિઃસારણ

“સકલત્રસુહૃત્સુત્રો દ્વોપમન્યં જગામ હ” વાક્યમાં કથ્યું છે. તૃણાવર્તોદિ રાક્ષસોથી, વ્યાલનો અને રાક્ષસનો એકવહલાવ છે, તેમનાથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, ધન્વન્તર વર્ષમારુતથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, તત્ર જ વૈદ્યુતથી અને અનલરૂપ દોવાગ્નિથી રક્ષણ કર્યું, અત્ર પણ પૂર્વવત જ એકવહલાવ છે, જ આ મંથાત્મજ વૃષ વ્યોમાસુર તેનાથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું. શ્રીગોપીજન સર્વશ છે તેથી તેમને આ તો ભૂત અને આ તો ભવિષ્ય એમ કાલિક પદાર્થજ્ઞાનનો નિર્બંધ નથી, કિમ્બહુના? વિશ્વતઃ જ ભયથી આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, ઋષભપદે પાલનમાં હેતુ કથે છે કે ભર્તા તો પાલન જ કરે છે, તેથી આપ સર્વદા પાલક હોવાથી ઇદાનીં પણ ભર્તૃત્વે અમારું પાલન કરો, તે મારકો તો કેવલ ખાદ્ય હતા અને ઇદાનીંતન મારક તો આન્તર છે તેથી અમે સર્વથા આપે પાલનીય છીએ, ઋષભ અન્તર્બહિઃપાલક છે, “સ વે પતિઃ” શ્લોકમાં તેવા અન્તર્બહિઃપાલક ઋષભનું-પતિનું-યથાર્થ સ્વરૂપનિરૂપણ કર્યું હોવાથી આપમાં તાદશ સામર્થ્ય હોવાથી અને આન્તર મારક પણ ખલિષ્ટ હોવાથી અમે સર્વથા આપનાં પાલનીય છીએ. (૩)

ન खडु गोपिकानन्दनो भवानखिलदैहिनामन्तरात्मकः ।

विखनसार्वित्री विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥४॥

જો ભગવાન નન્દસુત્ર હોય ત્યારે તો સર્વ ઉપાલમ્ભ યુક્ત છે, પરંતુ ભગવાનનું તો નન્દસુત્રત્વ જ નથી, તેથી સર્વ જ ઉપાલમ્ભન અયુક્ત જ છે, ન खडु गोपिका- यशोदानन्दनत्वं तु निराकरणं तो ‘जयति जननिवासो देवकीजन्मवाद’ नन्दनो भवान् । श्लोकोक्त देवकीनन्दनत्वनिराकरणं वैदिकभावमानकृत पुनता- परत्वे छे, તેથી ‘ન માતા ન પિતા તસ્ય’ ઇત્યાદિ પણ સુસંગત જ છે, અને તેથી યદપિ ઈર્ષ્યાધીનત્વે પુરુષોત્તમનું જન્મ નથી તથાપિ પુત્રભાવે પ્રદુર્ભાવી તો નન્દદશોદાનન્દનત્વ છે જ એમ પૂર્વ સિદ્ધ કર્યું છે, અર્થતઃ ત્રજસુન્દરી તો શુભારરત્ન ભાવવતી છે, તેથી કટાક્ષોક્તિએ જ યશોદાનન્દનત્વનું નિરાકરણ કર્યું એમ જણવું, યદ્વા નન્દગૃહમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પૂર્વે સિદ્ધ થઈ જ ગયો છે અને અત્ર તો નન્દ-સુત્રત્વના અભાવનું કથન છે, તેથી આ પ્રકારે તાત્પર્ય જણવું, જેમ મથુરામાં શ્રી-વસુદેવમાંથી શ્રદેવકીએ વિષે પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ છે તેમ અત્ર શ્રીનન્દરાયએમાંથી શ્રીયશેદાએમાં આગેમન નથી, પરંતુ ગર્ભમાં તો માયાની જ સ્થિતિ હતી અને ભગ-વાન તો તાત્પર્યન્ત ભક્તદ્વયમાં જ વિરાજમાન હતા, તે તદનન્તર પ્રાકટવપમયે માયાએ આવૃત સતા પ્રાદુર્ભૂત યથા, તતઃ ભગવાને સ્ત્રીલાયે કુભયત્ર પુનર્ત્વચુદ્ધિ સ્થાપી તેથી વ્યસ્તતાએ, યદપિ તત્તત્સૂત્રત્વ છે જ, તથાપિ અન્યવત્ર શ્રીનન્દરાયએ-માંથી શ્રીયશેદાએમાં આગેમન ન હોવાથી નન્દસૂત્રત્વે-વિશિષ્ટ યશેદાસૂત્રત્વ નથી, અને તેથી મૂનસ્થ ‘ગોપિકાનન્દન’ પદનો અર્થ ‘નન્દસૂત્રત્વવિશિષ્ટ ગોપિકાનન્દન’ કરવો અર્થાત્ નન્દસૂત્ર સતે ગોપિકાનન્દન નથી પરંતુ વ્યસ્તતાએ તત્તત્સૂત્રત્વ છે જ અને તેથી આ શ્લોકના આભામમાં હતા મહાનુભાવત્વ સમર્થ્ય; શ્લોકમાં પિતૃત્વવિશિષ્ટ માતૃ-પુત્રત્વ દષ્ટ છે તેથી અત્ર પણ તાદશ પુત્રત્વ-માતૃ ભાવ, અને તેથી ‘ન खडु’ પદે તાદશ જ

પુત્રત્વનો નિષેધ કર્યો, અર્થાત્ યદપિ લોકન્યાયે પિતૃત્વવિશિષ્ટ માતૃપુત્રત્વ ભગવાનમાં જણાય છે તથાપિ પિતૃત્વવિશિષ્ટગોપિકાનન્દન ભગવાન નથી, આથી 'નન્દસૂતૃત્વે' પદનો અર્થ 'નન્દસૂતૃત્વવિશિષ્ટ યશોદાસૂતૃત્વે' નિબ્ધન થયો, 'ખણુ' પદ નિશ્ચયવાચક છે, અન્ કાંઈ પણ અનિશ્ચયજેતું નથી, ભગવાન ગોપિકાનન્દન-શ્રીયશોદાપુત્ર-જ નથી, એ પ્રકારનું યશોદાનન્દનત્વ તો તિરોહિતવત્ થઈ ગયું છે, જે લોકરીત્યા તાદશ સમ્બન્ધ હોય ત્યારે તો જેમ શ્રીયશોદાજીએ સ્વાધીન કર્યો અથવા જાણ્યા તેમ આપણા પણ સ્વાધીન થાય અથવા જાણાય, શ્રીયશોદાજીને સ્વાધીન થયા એ તો ભક્તવશ્યતાબોધનાર્થ જ થયા, કારણ કે ગોકુલસ્વામીના પુત્ર છે અને તુલ્યતામાં જ વિધાયોનિસમ્બન્ધ થોડ્ય છે, પરન્તુ એવા તે કયો નિયમ હશે કે ગોકુલસ્વામિપુત્ર ન હોય તો ભગવાન અધીન ન થાય ? કારણકે ગોકુલસ્વામિપુત્રત્વના અભાવમાં પણ સ્નેહવશાત્ અધીન થઈ ગયા એમ જણાય છે' એ પ્રકારની આશંકાના પરિહારાર્થે 'તુલ્યતામાં' ઇત્યાદિ કથન કર્યું, અને તેથી તુલ્યતામાં જ વિધાયોનિસમ્બન્ધ વશીકરણકેતુ છે, અર્થાત્ 'યયોરાત્મસમં' શ્લોકમાં યત્ર યત્ર તુલ્યતા તત્ર તત્ર જ વશીકરણકેતુતાએ વિધાયોનિ-સમ્બન્ધ ભગવાને સિદ્ધ કર્યો છે, અને લોકમાં પણ તેમ જ દેખાય છે, અર્થાત્ યત્ર વિધાયોનિતુલ્યતા તત્ર જ વશીકરણ, અને ઇદાનીં તે વશીકરણ જ નથી, તેથી જણાય છે કે તુલ્યતાએ વશીકરણકારણ જ વિધાયોનિસમ્બન્ધ તે તો અત્ર નિયત તિરોહિતવત્ જ છે, આ વાક્યમાં મૂલસ્થ 'ભવાન્' પદ ઉદ્દેશ્યસમર્પક છે, તથાપિ માર્તાતિ મવાન્ એમ યૌગિક અર્થથી તે પદ ભાનરૂપ-પ્રકાશક-વિધેયનું પણ સમર્પણ કરે છે એમ જણવું, કારણ કે અગ્રે 'વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ' એમ 'ભવાન્' પદના અર્થનું વિવરણ કર્યું છે, તેમ સતે આપણે તો કેવલ ગોપિકા જ અને ગોપિકાનન્દન તો ભવાન્ અર્થાત્ પ્રકાશમય વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ, તેથી તુલ્ય વિધાયોનિસમ્બન્ધના જ અભાવથી ઉપાસમ્ભ જ યુક્ત નથી.

એટલી ઉઝિ થતાં ભગવાનમાં સેવકદુઃખાનવધાતૃત્વનો આરોપ પર્યવત્તે, તેથી

તે આરોપના પણ અભાવાર્થે 'પ્રવે' યશોદાધીનત્વસમ્પાદને ગોકુલ-

અસ્થિલદેહિના-સ્વામિપુત્રત્વમાં તો સન્દેહ જ નથી અને ઇદાનીં આપણને અધીન

મન્સરારમદક્ નથી, તેથી અસ્મન્નિષ્ઠ તાદશ વિદાદિના અભાવ જ વિચારે અને

ભગવાનને ઉપાસલો મા' એ આશયે વાક્યાન્તર આ નિર્ગુણ

શ્રીગોપીજન વદે છે એ સ્વારસ્યે 'દિય' ઇત્યાદિએ કહે છે કે દિય આપ કેવલ પ્રકાશ-

મય વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ જ નથી, પરન્તુ અખિલ દેહીઓના પણ-અને તેથી

અસ્મદાદિ સર્વના પણ-અન્તરાત્માને અર્થાત્ અન્તઃકરણને દેખે છે, જે આપણા હૃદયમાં

તાદશ તાપ દેખે ત્યારે તો પ્રસન્ન જ થાય, તેથી અખિલ દેહીઓના અન્તરત્મદંદ

પ્રતિ આપણું કાંઈ પણ વક્તવ્ય જ નથી, ભગવાન અનુપાસકય છે, તેથી જ

ભગવાનમાં વિશેષાકારે દોષાભાવને આ શુણ્ણાતીત શ્રીગોપીજન 'આગતઃ' ઇત્યાદિએ સંચે

છે કે આપે અત્ર આગમન કર્યું છે તે તો અસ્મદાદિના પરિપાલનાર્થ જ કર્યું છે, અને

તેથી અસ્મદાદિના પરિપાલનાર્થ જ આગત ભગવાન જ ક્ષણે જણે કે શ્રીગોપીજનનો

નાથ થઈ જ જશે તો તે જ ક્ષણે તે આપનું પરિપાલન કરશે જ.

અને રક્ષણાર્થે પણ તે પ્રાર્થિત જ હતા, તેથીજ અત્ર આગમન પણ કર્યું, સ્વેચ્છાએ જ કોઈ આગમન કર્યું નથી એમ “વિખનસાર્થિતઃ” પદે કહે છે, વિખનસાર્થિતો- વિશેષે અને તે ‘વિખના’, અર્થાત્ બ્રહ્મા સર્વથા વેદાર્થવિચારક વિશ્વગુપ્તમે । છે, અને તેથી જ બ્રહ્માએ કૃત ભગવદ્જન્યપ્રતિપાદક ‘વેખાનસ’ મત પણ વિષમાન છે, અને તે જ માર્ગે ભગવાન્ પૂજાનું શ્રદ્ધા કરે છે, તેથી વેંકટાદ્રિમાં તે જ પ્રકારે પૂજા થાય છે, આથી સર્વની પણ પૂજાને શ્રદ્ધાને બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, ‘વિશ્વગુપ્તમે’ પદે વિશ્વની રક્ષા જ બ્રહ્માની તાદશ પ્રાર્થનામાં મુખ્ય પ્રયોજન છે એમ સૂચિત કર્યું.

આ પ્રકારે અન્તરાત્મા હોવાથી આપ સર્વ જ જીવના સખા છે, અને તેવા સર્વ જ જીવના સખા આપ લોકમાં મુખ્ય પ્રકટ કરવાને સાત્વતોનાં સમ્બ ઉદ્દેશિવાન્ અર્થાત્ યાદવોના વા વૈષ્ણવોના કુલમાં ઉદિત-પ્રાદુર્ભૂત-થયા સાત્વતાં કુલે । છે, તેથી એતદર્થ-મુખ્યપ્રકટનાર્થ-જ ભગવાનનો અત્ર પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ‘સખા’પદનું તાત્પર્યાન્તર પણ છે, ‘આપ પૂર્વે-આવિર્ભાવથી પૂર્વે-પણ સખા જ હતા, ‘સુવર્ણોચ્ચૈ નયુર્જો નરાગૌ’ શ્રુતિમાં અન્તરાત્મા તો જીવના સખા છે એમ પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી આપ યથેચ્છ જ પ્રેરે છે, અર્થાત્ સ્વરમણિચ્છાનુરૂપ જ આપ આપણને પ્રેરે છે અને તેથી જ આપણે તો નાયિકાભાવ જ નિત્ય સાર્વાદિષ્ટ છે, એવા શ્રુતિશિદ્ધ સખાનું આગમન સ્વરમર્પણાર્થે જ હોય છે, તેથી આપે તે જ કરવું હચિત છે એ આશયે ‘આગતસ્ય’ ઇત્યાદિએ કહે છે કે આગતને તો વિશેષ પણ વક્તવ્ય છે, અને તે વિશેષ આત્મનિવેદનરૂપ છે, અર્થાત્ આત્મા જે ભગવત્સ્વરૂપાનન્દ તેનું નિવેદન નામ ભક્તોને અનુભાવન તદ્રૂપ તે વિશેષ છે, તેથી સ્વરૂપાનન્દનું નિવેદન કરીને ભક્તોને અનુભાવન કરાવે એ જ વિશેષ આગત પ્રભુ પ્રતિ તો વક્તવ્ય છે, તેથી અમે શું વિજાપના કરીએ ? આપે જ યથોચિત જ કરી લેવું. (૪)

‘ન સ્વલ્લુ ગોપિકાનન્દનઃ’ શ્લોકમાં ‘ભગવતો નન્દસૂનુત્વે’ इत्यादित्रिपयक

સ્વતન્ત્ર.

તત્ર આ આશય છે, અત્ર પવમાં ગુણાતીતભાવા સ્વામિનીઓનું કથન છે, અને તે ગુણાતીતભાવ ‘મન્નિષ્ટ’ નિર્ગુણ-સ્મૃતમ્’ વાક્યથી કેવલભગવત્સ્વરૂપ જ કથાય છે, તે ગુણાતીત ભાવ સતે તો વસ્તુતઃ તાદશ ભગવત્સ્વરૂપ છે, તાદશ જ ભાવવિષયત્વે ભાસે છે, નહિ કે નિજભાવાધીન જવો આવિર્ભાવ છે તેવું તે પ્રકારે તે જ અવસરે આવિર્ભૂત સ્વરૂપ ભાસે છે, અને તેથી ‘ગોપિકાનન્દનઃ’ એમ નિવેધાર્થે અંતુ ૧૬માં પણ સ્વામિનીતાત્પર્યવિષયતાએ તે પદે ‘નન્દસૂનુ’ જ વાચ્ય છે, કારણ કે ભગવાનમાં સ્વતઃ ‘ગોપિકાનન્દન’ભાવથી લીધાથી આવિર્ભાવાવસરે શ્રીનન્દમાં જ પુનત્વપ્રુદ્ધિ ઉત્પાદિત કરી હતી, અને તેથી જ તથા પ્રુદ્ધિએ ‘સ્વપુત્રસ્યોદયાગ્રં ન’ વાક્યથી જન્મોત્સવ પણ થયો, આથી જ ‘નન્દસ્વાત્મજ ઉત્તમે’ એમ ભગવત્કૃત્યનું વાદકે શુકવાક્ય પણ, સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ થતાં શુદ્ધનું ભગવદ્દલીલાવકતૃત્વ જ થાય, કારણ કે સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ થતાં તો ભગવત્કૃતલીલોપગેશિપુનત્વપ્રુદ્ધિનો

અનુવાદ ન. આય, પરંતુ પ્રભુમાં યશોદાપુત્રત્વ તો સ્વામિનીભાવવિષયત્વે છે, કારણ કે “ગોપ્યધાનુર્વે. સુદિતા યશોદાયાઃ. પુત્રોદ્ધરમ્” વાક્યે શ્રીસ્વામિનીના તથાવિધ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ છે, વસુ દેવણે, દત્ત આત્મભૂવરદાનના માર્થકથાર્થે અને અદ્વૈતિકરીતિએ જ અવતારની સમ્પ્રાપ્તિજાપન.થે નન્દસૂત્રત્વ તો ભગવાને સ્વયમ્ જ પ્રકટ કર્યું છે, અન્યથા માતૃચરણમાંથી પુત્રત્વે જન્મ થતાં લૌકિકી જ રીતિ થઈ જાય, તેથી જ “નન્દસ્વાત્મજ કર્તવ્યે” અન્ધસન્દર્ભમાં ‘પિતાનો પુત્ર, તેથી શ્રીનન્દે જન્મકર્મ કરાવ્યું’ એમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આસા કરી, અદ્વૈતિક હોવાથી ભગવાન પુરુષોત્તમમાં લૌકિક રીતિએ તો જન્મ સંભવતું જ નથી, કારણ કે તાદશ અદ્વૈતિકમા તો પ્રાકટ્ય જ જન્મશબ્દવાચ્ય છે, તેથી જ ‘નિત્યાપગિચ્છતત્ત્વૈ પ્રાકટ્યં ચેતિ’ તાત્પર્ય એમ કારણ દર્શી, આથી માયાવેદિત જ ભગવત્સ્વરૂપની શ્રીયશોદાશ્રમાં સ્થિતિ, અને તેથી માયાનું જ માયાવેદિત શ્રીયશોદાશ્રમાંથી સાક્ષાત્ જન્મ, ભગવાન તો આવૃત્ત જ થઈ ગયા, અને માયાગમનપર્યન્ત આવૃત્ત જ રહ્યા, તેથી જનનસમયે શ્રીયશોદાશ્રને સુતત્વબુદ્ધિ ન થઈ, અનાવૃત્ત પ્રાકટ્ય તો પશ્ચાત્ આવરકમાયાના ગમનોત્તર થયું, તેથી પુત્રત્વ શ્રીનન્દના ભાવવિષયત્વે જ, અન્યથા જમ શ્રીનન્દની આત્મજ-બુદ્ધિ કથી તેમ શ્રીમાતૃચરણની પણ આત્મજબુદ્ધિ કયાત, તન્ન માતૃચરણમાં તો ‘જાત પરમહુન્વત’ વાક્યથી દેવલ સામાન્યતઃ જ જનનજ્ઞાન થયું, ભગવદ્વિષયક જનનજ્ઞાન ન થયું, અન્યથા સાક્ષાદ્ ભગવાન આવિર્ભૂત સતે અને ભગવદ્ભાવ પણ સતે નિદારૂપ કેમ ઘટે ? શ્રીદેવકીશ્રમાં તો પ્રભુન્નાંશે પણ પુત્રત્વ છે, પરંતુ માયાવરણથી શ્રીયશોદાશ્રમાં તો તેમ પણ નથી, કારણ કે અત્ર તો વ્યૂહોનું પ્રાકટ્ય જ નથી, તેમ જ અંશકાર્ય વંશસમ્બન્ધ પણ અત્ર ચિહ્નિત નથી, અને આથી જ વિવૃતિમાં ‘પુરુષોત્તમ તો નન્દગૃહમાં જ માયાએ સહ પ્રકટ થયા’ એમ જ પ્રભુએ આસા કરી, જનન માયાપર્યવસાયિજ છે એમ જણાવવાને જ માયાના સહભાવનું કથન કર્યું, તેથી જ ‘નિરીક્ષમાણેજનની લ્યતિષ્ઠતામ્’ શ્લોકમાં નન્દના પ્રવેષે વ્યાખ્યાન કર્યું, અને ‘નન્દઃ સ્વપુંજસાદાય’ શ્લોકથી શ્રીનન્દમાં તો ભગવાનમાંથી જ તાદશ ભાવનો ઉદય કથ્યો, તન્ન પણ ‘સ્વ પદે સ્વસમ્બન્ધમાં જ ભાવ-તાત્પર્ય-છે, તેથી યશોદાસમ્બન્ધ નથી એમ નિરૂપણ થયું, ‘તન્માતરૌ નિજમૃતૌ’ શ્લોકમાં ઉભયે માતૃચરણમાં સ્વસુતત્વ-ભાવનો અનુવાદ ત્યારે કયે પ્રકારે ઉપપન્ન ?’ એમ જે શંકા થતી હોય તો સમાધાન આ પ્રકારે છે, તે અનુવાદ તો ઉપપન્ન જ છે, કારણ કે તન્ન તે જ અવસરે જાલલીલાએ ભગવાને નિરોધાર્થ માત્ર પુત્રભાવ દેવલ ઉત્પન્ન જ કર્યો હતો, જે શ્રીયશોદામાં પુત્રભાવ સાર્વદિક જ હોય તો અગ્રે દુઃખજનકર્તૃત્વરૂપ બન્ધન માતૃચરણ ન કરે, કારણ કે પુત્રમાં જનની એમ કરતી જ નથી, ‘ત્યારે જ પુત્રભાવ ઉત્પાદિત હોય તો ‘સ્વાર્મવરમ કૃતાગતઃ’ એમ શુકાકૃતિ ન ઘટે’ એમ જે શંકા થતી હોય તો તે શંકાનો પણ અપકાશ નથી, કારણ કે ‘કેવલ ત્યારે જ ભગવાનમાં માતૃચરણને પુત્રબુદ્ધિ હતી એ પ્રકારે કથીને માતૃચરણની સાર્વદિક-અન્યથાબુદ્ધિના નિરૂપણાર્થ જ તેમ કથન કર્યું, અન્યથા અગ્રે ભગવાનમાં પુત્રભાવબાધકતા દામાપરિચ્છેદત્વ. ઇંદ્ર્યાદિ અહાધર્મે. શુદ્ધ ન વહે, અને એથી જ દામાબન્ધનાનન્તર ભગવાને વિષે ‘યશોદાની રસેહકલા નિવૃત્ત થઈ’ એમ શ્રી-

મહાચાર્યચરણે નિરૂપણ કર્યું, પૂર્વે પણ જનનાભાવે પૂર્ણ સહજ સ્નેહ ન જ હતો, તેથી 'કલાત્વ' કર્યું, તે 'સ્નેહકલા' પણ ખાલલીલાએ નિરોધાર્ય લગવાને ઉત્પાદિતા જ, અને તેથી સાધારણ નિરોધ સિદ્ધ થયે પ્રયોજન ન રહેતાં તે 'સ્નેહકલાનું' નિવર્તન કર્યું, 'શૃંગ્વન્ત્યશ્રૂણ્વવાસાક્ષોત' શ્લોકમાં 'ગુણનાં માહાત્મ્યમ્' એમ શ્રીમહાચાર્યચરણે સમાધાન કર્યું જ છે, અન્યથા સ્નેહ જો સહજ જ હોય તો સહજ સ્નેહની નિવૃત્તિ કેમ થાય? શ્રીસ્વામિનીવત વ્યસનભાવનો જ હૃદય થાય, અને તે સહજ-સ્નેહકાર્ય વ્યસનભાવ સુખ્યરસલીલાંગીકૃતિમાં જ સમ્પન્ન થાય છે એમ ભાવ છે, તેથી શ્રીયશોદાનો પુત્રભાવ લીલાએ આગ-તુક છે, શ્રીનન્દમાં તો પ્રાદુર્ભાવરસોત્પત્તત્વે સ્થાયિભાવ હોવાથી પુત્રભાવ સહજ જ છે, આથી જ 'અહં નમાસૌ પતિરેવ મે સુતઃ' શ્લોકમાં શ્રીનન્દે શ્રીયશોદાજીની સુતત્વપ્રુદ્ધિને કુમતિત્વે ગણી, અને પરિચાચક તો 'વિલેખય નન્દઃ પ્રહસદ્વદનો વિમુગ્ધો હ' વાક્યથી તત્ર બન્ધનું મોચન છે, આથી જ અગ્રે શ્રીમદુદ્ધવ પ્રતિ શ્રીનન્દનાં 'સ્મરતાં કૃષ્ણવીર્યાણિ' ઇત્યાદિ સ્વવ્યસનભાવ-બોધક વચ્ચે છે, સર્વશ ગર્ગે પણ 'તસ્માન્નન્દાત્મજોયં તે' એમ નિઃસંશય કથન કર્યું, 'અયં હિ રેહિર્ગોપુત્રઃ' શ્લોકમાં નિશ્ચયવાચક 'હિ' અન્યથના કથને ભગવદ્-વર્તિ યશોદાપુત્રત્વમાં સન્દેહ જ કર્યો, કારણ કે લીલાએ પુત્રત્વદર્શનથી અને સ્વસર્વજતાએ માયાવૃત્તપ્રાદુર્ભાવના સ્ફુટીકરણથી સંશયોત્પત્તિ છે, આથી જ રૈહિલેયવંત 'યાશોદેય' એમ માતૃસમ્બન્ધે નામ પણ નથી, કારણ કે ગર્ગે તાદૃશ નામ પ્રકટ જ કર્યું નથી, 'નન્દાત્મજ' નામ તો 'તસ્માન્નન્દાત્મજ' વાક્યથી છે જ, દેવકીસુતત્વવત્ સ્વામિની-ભાવવિધયત્વે યશોદાસુતત્વ યુક્ત જ છે, કારણ કે 'દેવકીજઠરમૂઃ' વત્ 'તવ સુતઃ' એમ પણ શ્રીગોપીજનનું જ કથન છે, એથી જ 'ગોપ્યશ્ચાકર્ણ્ય સુરિતા યજ્ઞોદોયાઃ સુતોદ્ભવમ્' વાક્યમાં શુકે પણ તદ્ભાવવિધયત્વે જ ભગવાનમાં યશોદાસુતત્વ કર્યું, તેથી વસ્તુતઃ ભગવાન નન્દસૂત્ર જ છે એમ નિર્દુલ્ભભાવાપન્ના શ્રીસ્વમિનીનું તાત્પર્ય છે; ગોપિક-નન્દનત્વોક્તિ તો અવશુકર્ત્રીનો ભાવ તે પ્રકારનો છે તેથી તેમના ભાવને લઈને તેમના પ્રતિ નિર્બન્ધાર્ય તે પ્રકારે અનુવાદાર્ય જ એમ શ્રીસ્વામિનીતાત્પર્યને લઈને નિવૃત્તિમાં શ્રી-દાચાર્યચરણે 'ભગવતઃ નન્દસૂત્રોવે' એમ આજ્ઞા કરી, તેથી એતતાત્પર્યવિદ્ તદીયોએ અને નિઃસંશય જ રહેવ, ઇતિ હિં.

પ્રસીદ્ધએ નિજચાર્ય સ્વસમ્બન્ધિકૃપાહુ જ.

હું સ્વકીય, તથા દાસ, હું તો નિસ્સાધન સ્વતઃ॥

(૪)

અન્ય તો સાર્વિકસાર્વિકી છે, રાજસપ્રધાનાથી વિશિષ્ટ છે તેથી 'ભગવાન અપાર્થિતનું તો દાન કરશે નહિ, સ્વરૂપકીર્તનમાત્રે મોક્ષમાં આર્થાત્મ- પણ અપાર્થિત રસાત્મક સમ્બન્ધનું દાન કરશે નહિ' એમ માનીને વિરાચિતામય શ્લોકે ભગવત્કરનો નિજ શિરઃસમ્બન્ધ પ્રાર્થે છે.

વિરચિતામયં વૃષ્ણધુર્ય તે શરણમોયુષાં સંસૃતેર્ભયાત્

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૬ ॥

હે સ્વામિન, હૃદય સ્ફુટે છે, તેથી જે પ્રકારે સર્વ અંગમાં આપ્યાયન થાય તે

કરસરોરુહં

કાન્ત કામદં

શિરસિ ઘેહિ નઃ

શ્રીકરગ્રહમ્ ।

પ્રકારે અમારા ઉપર આપનું શ્રીહસ્તકમલ ધરો, શિરસિ

હસ્તસ્થાપનનું આ તાત્પર્ય છે, હૃદયકમલ સ્વસ્થ હોય

ત્યારે તે આપ્યાયનજનક હોય છે, અને તે હૃદય તો

સમ્પ્રતિ સ્ફુટે છે, તેથી તન આપ્યાયન નથી, અને તેથી

આપ્યાયનકાર્યાર્થ આપ શ્રીહસ્તકમલને અમારા શિર

ઉપર ધરો, આપનું શ્રીહસ્તકમલ જ આપ્યાયક છે, કારણ

કે તે કમલ છે, કમલ શીતલ હોવાથી આપ્યાયક હોય છે, તન પણ યથાકથાયિત્

જલસેચને સંવર્ધિત નહિ પરંતુ સરમાં જ ઉત્પન્ન કમલ તો શીતલ જ હોય છે,

તન પણ સરઃસ્થાન અને સરસિજસ્થાન ઉભયે પણ આપનો શ્રીકર જ છે, તેથી

કમલાન્તરમાંથી ઉદ્ભવણાદિએ રસાલતા જેમ જતી રહે તેમ રસાલતાનો અપગમ પણ

આપના કરસરોરુહમાંથી થતો નથી, કારણ કે શ્રીહસ્ત સરોરુહ અને સરોરુપ પણ છે.

‘સરોરુહ’ પદે કરસ્થાપનનું તાપહરણરૂપ પ્રયોજન કથ્યું, ‘કાન્ત’ પદ સમ્બોધન છે, અને

તે સમ્બોધને પ્રથમતઃ શિર ઉપર શ્રીહસ્તસ્થાપને સ્વાધીનીકરણ ઘોત્યું, ‘સરોરુહ’

પદનું પ્રયોજનાન્તર પણ છે, કિંચ શ્રીહસ્ત કેવલ તાપને જ દૂર કરતો નથી પરંતુ

તે તો ‘કામદ’ પણ છે, અર્થાત્ અભિલષિત કામનું પણ દાન શ્રીહસ્ત કરે છે, તેથી

અભિલષિત કામદાનાર્થ પણ આપે શ્રીહસ્તસ્થાપન કર્તવ્ય છે, ‘ભગવાન પુરુષોત્તમ

તો યોગિધ્યેય છે, તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કેમ કરશે’ એ આશંકાનો પરિહાર ‘શ્રીકરગ્રહ’

પદે કરે છે કે શ્રીના-લક્ષ્મીના-કરનો ગ્રહ-ગ્રહણ-જણે એવું શ્રીકરગ્રહ આપનું કરસરો-

રુહ છે, અને તેથી ભગવાન ગૃહસ્થ છે, ગૃહસ્થ ભગવાન જ્યારે લક્ષ્મીના હસ્તને

ગ્રહે છે ત્યારે અમારા શિરેમાનગ્રહણમાં તેમને શું થઈ જાય છે?

‘લક્ષ્મી તો વિવાહિતા અને વિવિવશાત તેનું હસ્તગ્રહણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું, પરંતુ

આપના શિરોગ્રહણમાં શો હેતુ?’ એમ આશંકાનો પરિહાર

વિરચિતામયં

વૃષ્ણધુર્ય તે

શરણમોયુષાં

સંસૃતેર્ભયાત્ ।

શરણમોયુષાં સંસૃતેર્ભયાત્ વિરચિતામયં પદે કરે છે કે જેમ વિવાહ-

માં વિધિ છે તેમ શરણાગતના પાલનમાં પણ વિધિ છે,

એટલું જ નહિ પરંતુ વિવાહની અપેક્ષાએ શરણાગત-

રક્ષા મહતી છે, કારણ કે વિવાહ તો સાધારણ ધર્મ છે,

અને આ શરણાગતનું પાલન તો ઇશ્વરધર્મ છે. ‘પરંતુ આ

પ્રકાર નિષિદ્ધ છે તેથી પાલન પણ કેમ કરવું?’ એમ આશંકાને “વૃષ્ણધુર્ય” પદે

પરિહરે છે કે યદુવંશેઝવ બહુચીક બહુવંચકર્તા વૃષ્ણનામે રાજ થઈ ગયા, તે જ

વૃષ્ણના વંશમાં પણ આપ ધુર્ય-ત્રેષ-હો, તન પણ અમે તો સંસારભયમાનથી

સમાગત છીએ, તેથી આપે સર્વથા જ પાલનીય છીએ, ‘પરંતુ આપને જ્યારે સંસાર જ

નથી ત્યારે સંસારભય ક્યાંથી હોય અને તેથી “સંસૃતેર્ભયાત્” કથન તો અપ્ર-

યોજનક છે’ એમ આશંકા થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, સંસાર કાંઈ

સ્વભાવતઃ દુષ્ટ નથી પરંતુ અસદ્ય દુઃખનો હેતુ હોવાથી જ તે દુષ્ટ છે આપના વિરહમાં-

અમને અસહ્ય દુઃખ થાય છે, અને તેથી અસહ્યદુઃખહેતુરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મહદ્ દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, જે ભયના દટાદટારા નિવર્તક પણ આપ જ છો, અર્થાત્ ભવદીય દુઃખહેતુનિવર્તન સ્વભાવથી અમારો પણ દુઃખહેતુ આપે જ નિવર્તીય છે, આ સંસારનિવર્તકત્વકથને અથવા અન્યના અભયસમ્પાદનકથને નિર્ભરતા પણ સૂચિત કરી, અર્થાત્ આ પ્રાર્થનાએ દુઃખનિવૃત્તિ જ પ્રાર્થો આ સૂચિત નિર્ભયતાથી-અન્યને અભયસમ્પાદનથી અને તેણે કરીને અમારા પણ અભયસૂચનથી-‘કાન્ત’ સમ્બોધનથી આપ જ ભર્તા છો, ‘સ વૈ પતિઃ સ્વાત્’ શ્લોકોક્ત પતિત્વ આપમાં જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, આપ અકુતોભય શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છો, તેથી સ્ત્રીઓ પ્રતિ આપનું વ્રત અનુસ્મરતા સત્તા આપ વાંછિત કરો, સ્ત્રીઓ પાલનીય જ છે, એ પ્રકારનું આપનું સ્ત્રીસમ્બન્ધિ જ નિયત વ્રત છે તેને અનુસ્મરો અને મનોરથ પૂર્ણ કરો, આશા પૂર્ણ. (૫)

તત તામસી કિચિદ્દેવક્ષણ્યે ધાટ્યે તે જ અર્થને ‘વ્રજજનાર્તિહન’ શ્લોકે પ્રાર્થો છે.

વ્રજજનાર્તિહન વીર યોપિતાં નિજજનમયધ્વંસનસ્મિત ।

ભજ સત્વે ભવત્કિઠ્ઠરીઃ સ્મ નો જલહ્વાનતં ત્રારુ દર્શય । ૬ ॥

હે ભગવન્, કેમ કથન કરવું તે જ્ઞાન પણ આ શ્રીગોપીજનને નથી, હું તો નિર્ધારિત કથું છું, ‘હે સજે’ સમ્બોધન અપ્રતારણ્ય છે, હું આપની ક્રોધ પણ પ્રકારે પ્રતારણા કર્યો વિના નિર્ધારિત જ કથું
ભજ સત્વે આપની ક્રોધ પણ પ્રકારે પ્રતારણા કર્યો વિના નિર્ધારિત જ કથું
ભવત્કિઠ્ઠરીઃ સ્મ ન । હું કે ‘આપ અમને ભજો,’ એટલો હિતોપદેશ મારે આપને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયો, ‘કારણ કે શું કથવું અને કેમ કથવું તેટલું

પણ કથનજ્ઞાન આમાંથી કેમ પણ શ્રીગોપીજનને નથી. ‘એમ ધાટ્ય અને નિષિદ્ધ કેમ ઉપદિશે છે?’ એમ આશંકા થાય તો “ભવત્કિઠ્ઠરીઃ” પદે તે પરિકરે છે કે ‘વે વયા માં પ્રવચન્તે’ એમ આપની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી જ પ્રકારે અમે કિઠ્ઠરીઓ-દાંસી મા-દાસ્યભાવે આપને ભજીએ છીએ તે જ પ્રકારે આપ પણ અમારું ભજન કરો, અમારું કિઠ્ઠરીત્વ અને આપની પ્રતિજ્ઞા ઉભયે પણ પ્રસિદ્ધ જ છે એમ “સ્મ” પદે કથે છે.

આપે કર્તવ્ય અસ્મદ્ભજનમાં કેવલ આપની તે જ એક પ્રતિજ્ઞા હેતુ નથી, પરંતુ અન્ય પણ હેતુઓ છે, પ્રથમ તો અવતારપ્રયોજન જ

વ્રજજન તિહન અસ્મદ્ભજનમાં હેતુ છે એમ “વ્રજજનાર્તિહન” પદે કથે છે,

વીર યોપિતામ્ । વ્રજજનની આર્તિને હિનો છો, તેથી આપ ‘વ્રજજનાર્તિહન’ છો,

અને આથી અધિક અન્ય આર્તિ જ વ્રજજનને નથી, આ પ્રકારે “વ્રજજનાર્તિહન” પદે ભગવદવતારનું સાંમાન્ય પ્રયોજન કથીને ભગવત્કર્તવ્ય શ્રીગોપી-જનભજન સાધ્યું, “યોપિતાં વીર” સમ્બોધને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન પણ કથીને આપે અમારું ભજન કર્તવ્ય છે એમ શ્રીગોપીજન ‘સિદ્ધ કરે’ છે, આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એશ્વર્યાદિસમ્પન્ન ભગવાન છો, આપ કૃષ્ણભગવાન છો, સદાનન્દ એશ્વર્યાદિસમ્પન્ન છો, આ પ્રકારે “યોપિતાં વીર” પદને સમુદાયાર્થે સંક્ષેપે કથ્યો, આપ યોપિતા વીર અર્થાત્ સ્ત્રીજનના સ્વાનન્દદાતા છો, એવા સ્વાનન્દદાતા વીર આપ જ છો, કારણ કે કૃષ્ણ છો, ભગવાન છો, વીરોએ-દાનવીરોએ-અન્યગત કામાદિ શૂરે નિરાકરણીય છે એ યુક્ત છે. “યોપિતાં વીર” સમ્બોધનનું આ દેનારનું છે.

દાનવીર બહુદાને અન્યની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે, તન શૂરમાં પણ કામ મુખ્ય છે, અન્નાદિકામાપેક્ષાએ પણ કામશાસતિદ્ધ કામ મુખ્ય છે, અને તાદશ કામ પણ બહુવિધ છે, તેથી સ્વરૂપાનન્દરૂપ પણ પદાએ બાધાભ્યન્તર પૂરીને કામને પુનઃ અન આશ્રય નિવાસસ્થલન પ્રાપ્ત ન થાય એ પ્રકારે આશ્રયાશ્રાયથી કામ નિવાસસ્થલ છે, અને તેની જ લોકમાં વીરની પણ અપેક્ષાએ દાતા અધિકકીર્તિમાન થાય છે, વીરાન્તરથી પણ દાનવીરના કીર્તિ અધિક થાય છે, વીર તો મારણીયને સ્વરૂપનઃ મારે છે, અને દાતા તો સમૃદ્ધિએ દીનના ચૂકને પૂરીને દારિદ્ર્યને એ પ્રકારે દૂર કરે છે કે તે દીનગેડમાં લક્ષ્મીનો પુત્રિએ દારિદ્ર્યને અવકાશ જ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી દારિદ્ર્ય જ અપસરે છે એમ અન હાઈ છે, અને આપ તો દાનવીર છો તેથી મહાવીર છો, બ્રહ્માએ પણ પૂરવાને અંગકર એવા અતિદરિદ્રોની પણ ઇચ્છાના અન્તઃસ્થિત આનન્દે પૂરક આપ છો, અને આ આપને અર્થે સર્વજનીન અર્થોત્ પ્રસિદ્ધ છે, અન પણ “સ્મ” પદ ચેજકું, તેથી આપ જ “યોધિતાં વીર” એમ સમ્બોધાઓ છો, જગત્માં કૃષ્ણથી અન્ય કોઈ પણ “યોધિતાં વીર” સમ્બોધનને યોગ્ય જ નથી, કારણ કે તે તો સર્વ જ અપૂર્ણ કમ છે, તેમના જ કામ પૂર્ણ ન થયા હોય તો તે ‘યોધિતાં વીર’ ક્યાંથી થાય ? કેવળ આપ જ ‘યોધિતાં વીર’ છો એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી અવતારના સામાન્ય અને વિ ધ એમ ઉભયે પ્રયોજને આપ અમને બાળે.

“સત્ય છે, તથાપિ આપના અભિમાનદોષનિવૃત્ત્યર્થ-અમે સર્વથી અધિક છીએ એમ અભિમાનરૂપ સ્મયદોષની નિવૃત્તિને અર્થે મેં નિજજનસ્મયન્નસ્તસ્મિત્ત । આપનું બાજન કરાતું નથી ” એમ વક્તવ્ય હોય તો તન પણ “નિજજનસ્મયદ્વંસનસ્મિત્ત” સમ્બોધને તે વક્તવ્યને પણ પરિહરે છે કે નિજજનના અર્થોત્ સેવકના સ્મયરૂપ ગર્વના દ્વંસને અર્થ છે સ્મિત્ત જમનું એવા નિજજનસ્મયદ્વંસનસ્મિત્ત આપ છો, નિજજનના સ્મય-દૂરીકરાર્થ પરિત્યાગ કોઈ ઉપાય જ નથી, પરન્તુ તદર્થ સ્મિત્ત જ કર્તવ્ય છે. ‘સ્મિત્ત’ પદ મન્દહાસનું વાચક છે, ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ જો કોઈમાં હાસ જનોન્માદકરી માયા છે એમ કથન છે, અને જનોન્માદકર માયાત્મક હાસનું પણ મન્દત્વ એ જ કે તેની માયા વા હાસ લકનો પ્રતિ પ્રવર્તે નહિ, લકનો પ્રતિ જનોન્માદકરી માયા પ્રવર્તી શકે નહિ એ જ હાસનું મન્દત્વ અર્થોત્ સ્મિત્ત, માયામેહ વિના કોઈને પણ સ્મય થતો જ નથી, અને તેથી જ અમારા સ્મયદોષની નિવૃત્ત્યર્થ પણ સાધન તો આપના માયાત્મક હાસ્યના શંકોચ જ છે, આપ હાસ્યસંહોધે મન્દહાસ સ્મિતમાત્ર કરો, તેટલામાત્રથી જ અમારો સ્મય દ્વસ્ત થઈ જાય એમ છે, ક્રિય નિજ જનનેા પણ અમુક ધર્મ જ દુષ્ટ છે, કોઈ ધર્મી નિજજન જ તો દુષ્ટ નથી, અન દોષ પણ રતપ્રતિબંધકતા જ છે, અને રસપ્રતિબંધકતાએ યુક્ત જ અરમત્સ્મયમાત્ર દુષ્ટ છે, અમે સ્વતાઃ ધર્મિત્વે જ કોઈ દુષ્ટ નથી, અન્યથા નિજજનત્વ જ ઘટે નહિ, અમે ધર્મી તો આપના નિજજન છીએ તેથી અદુષ્ટ જ છીએ, અસ્મત્સ્થ દેવલ સ્મયધર્મ જ દુષ્ટ છે, અને તે સ્મયના પણ દ્વંસનેા અલૌકિક ઉપાય તો આપનું સ્મિત્ત જ છે, અર્થોત્ અમારા લૌકિક સ્મયધર્મના દ્વંસાર્થે પણ આપે તો સ્મિતરૂપ અલૌકિક જ ઉપાય કર્તવ્ય છે, આપના હાસ્યે

અમૃતનું લક્ષણ કરે છે શું ? જમ તેમનું તો અમૃત તુલ્ય જ છે. તેમ અમારે પણ કામ જ અમૃત છે, એટલામાત્રથી પરમકૃપાલુનો તો કાંઈ પણ અર્થ ક્ષોણ થતો નથી.

‘પરંતુ આપમાં જિતેન્દ્રિયતાંદિ નથી તેથી પાપ છે-ઉદાર હાસે અધુના તો કામભાવ સમ્પાદિત છે તેથી ઇન્દ્રિયાવશત્વથી વિષયરીતિએ

પ્રણતદેહિનાં રમણેચ્છારૂપ પાપ છે-તે પાપનો અપગમ થયે પશ્ચાત્ હું પાપકર્ષણમ્ ! આપના વક્ષઃસ્થલના ઉપરિ આરા ચરણુરવિન્દને સ્થાપીય’ એ

આશંકાને પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્ પદે પરિહરે છે કે તે કામભાવ પણ ચરણે જ નિવૃત્ત થઈ જશે અને સર્વોત્તમભાવ પણ મિલ્લ થશે, અમે પ્રકર્ષે નમન કરીએ છીએ, નમન તિરિક્ત પ્રકાશ-તેરે પાપનિવૃત્તિ અમે કરી શકતાં નથી, કિન્તુ નમ્રનું પાપમાત્ર આપના ચરણુરવિન્દના પ્રસાદથી જ જતું રહે છે. તમાપિ ‘દેહીના પ્રકર્ષે નતત્વે’ ધર્મમાર્ગાદિનો પણ પરિત્યાગ કથ્યેત્, ધર્મમાર્ગાદિને પણ પરિત્યજીને કેવલ ધર્મીને નમનમાત્રથી નમ્રનાં તો પાપમાત્ર દૂર થઈ જાય છે, દેહાભિમાન વિવમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાનનો પણ પ્રસંગ નથી, અને પ્રણતની તો અધોગતિ જ નથી, તેથી આપનું ચિન્તિત દષ્ટ સ્પૃષ્ટ વા અત્રિગિત ચરણ જ તે પ્રણુતોનું તો માપનાશક છે. (૭)

‘પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્’ ઇત્યાદિ ઉપર સ્વતન્ત્ર ।

‘પ્રણુતમાં પાપ કયે પ્રકારે થયે ?’ એમ જો શંકા થતી હોય તો તેમ નથી, લોકમાં સ્વધર્મમાહાત્મ્ય પ્રકટાવવાને સ્વધર્મોવિભોવ કરીને પણ-અધર્મે જ નહિ-દોષનો નાશ કરાવે છે, કારણ કે પ્રભુ તથેચ્છાવાન છે, અને એથી જ ‘દુઃખદ’થી આરમ્ભીને ‘સુનાહુમાઃ’ પૂર્વે કથ્યું, ભોગ વિના પાપનાશ પ્રમેયબલે થાય છે, તેથી પાપનાશથી પૂર્વે પાપ અપેક્ષિત છે, પ્રભુએ સહ ત્યારે સમ્બન્ધ જ નથી, તેથી પ્રભુથી પાપનો નાશ નથી, તેથી સ્વધર્મલક્ષણ પ્રમેયબલે પ્રણુતના ઉદ્ધારની ઇચ્છાવાન પ્રભુ તેમ કરે છે, અને તેથી કાંઈ પણ અનુપપન્ન નથી, શિષ્યાર્થને જાણીને મનસા શરણે ગયા હોય તે ‘પ્રણુત,’ દેહાભિમાનિત્વથી હીન અધિકાર પણ સતે આપ તાવત્ સાધન સમ્પાદો છો, જલ્પે કરીને પદામ્બુજને પ્રકટ કરીને તાદશ પાપ દુઃખદ હોવાથી વિરહાત્મક પાપને જ સાધન કરી દો છો, તેથી જીવદૃત સાધનને પ્રમેયબલ અપેક્ષાનું નથી, પ્રમેયબલ સ્વતઃ જ સર્વ સાધન કરી લે છે, તેથી અત્ર પણ આપે તેમ જ કરવું એમ ભાવ છે, યદા અત્ર ‘પ્રણતદેહિનામ્’માં દ્વન્દ્વસમાસ જાણવો, સર્વત્યાગપૂર્વક કેવલ તદધીનત્વ એ નતિનો પ્રકર્ષ છે, તત્ર આઘમાં-પ્રણુતમાં-તો દુઃખદત્વથી વિરહ જ પાપશબ્દવાચ્ય છે, કારણ કે પાપ નિષિદ્ધકૃતિજન્ય છે, અને તે અત્ર માનરૂપ છે, તાદશ માનિજનને દુઃખ હચિત છે, પરંતુ આપ કર્પણૈકસ્વભાવ છો તેથી પ્રણુતના માનરૂપ પાપનું કર્પણ ચરણુરવિન્દે કરો છો, દ્વિતીયનું-દેહીનું-પાપ કર્મજ છે, અને આપનું ચરણુરવિન્દ તે પાપને શવણુકીર્તનસ્મરણાદિએ કર્ષે છે, યદા કર્મધારય જ સમાસ જાણવો, પ્રકર્ષે નતિ તે સર્વોત્તમભાવ, તે સર્વોત્તમભાવરૂપ પ્રણુતિ અતે દેહાભિમાનાદિ પ્રભુમાં સમર્પણાર્થ છે.ય છે, એતાદશ પ્રણુતને પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્ત સર્વ જ પ્રણુસંગમાં પ્રતિજન્ધક છે, તેથી તિવા પ્રણુત તો પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્ત મર્વને જ પાપ માને છે, અને તેથી જ ‘વિષ્ણુભયાદ’

એમ પૂર્વે કહ્યું જ છે, અને “જગ્નઃ કૃતાંનિ પુણ્યાંનિ” શ્લોકમાં ભગવદ્ગુણુક પુણ્યરૂપત્વ કથારે, અધુના હૃચ્છય દુઃખદ છે, તેથી હૃચ્છયને પાપ માને છે, અને તેથી તાદૃશ પાપનું ‘કર્ષણ’ પ્રાપ્ત છે, . સર્વપિ સંગમાં હૃચ્છય ઉપયોગી છે, તથાપિ સંયોગપ્રતિબંધક હૃચ્છય માનના હેતુ હોવાથી તે હૃચ્છય ત્યાજ્ય છે, યદ્વા જમનો કેવલ દેહ જ-અન્તઃકરણાદિ પણ નહિ-પ્રણુત છે, તેવા પ્રણુતદેહીનાં પણ પાપનું ‘કર્ષણ’ આપનું અરણુકમલ કરે છે, યદ્વા સ્વયં તે પ્રણુત પણ નથી, પરન્તુ પ્રણુતદેહીના કેવલ સમ્બન્ધિમાન છે, તેવાનાં-સ્વયં અપ્રણુત સતે પ્રણુતદેહીએ સહ સમ્બન્ધનાં-પણ પાપનું ‘કર્ષણ’ આપનું પદામ્બુજ કરે છે એમ અર્થ છે, આથી સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાએ પણ ચરણારવિન્દ અનિષ્ટનિવર્તક છે એમ કથન થયું, અપરંચ અંગીકૃતના પાલનમાં આપને યુક્તાયુક્ત-વિચાર જ અમે દેખતાં નથી, કારણ કે આપનું પદામ્બુજ તો વૃણચરોનું પણ અનુગમન કરે છે, વૃણચરનું તો જીવન વૃણે જ કરીને છે, અને વૃણ અમાર્ગમાં પણ હોય છે, સ્વાનુ-રોધે આપ તેમને-વૃણચરોને-વૃણાર્થ અમાર્ગે પણ જતાં વારતા નથી, પરન્તુ તેઓ યત્ન જ સ્વભક્ષ્યને દેખે છે તત્ત જ મુંઝટવીવત અવિચારે જમન કરે છે, અને આપ સ્વયં પણ તેવા વૃણચરને અધીન સતે તદનુ જમન કરો છો, આથી આપનું પદામ્બુજ અમારું જીવનહેતુ છે, પદામ્બુજ તો મકરન્દે માદક છે, તેથી તે માદક મકરન્દે માનરૂપ ઉન્માર્ગે જમન સતે પણ અમારી ઉપેક્ષા ઉચિત નથી, કારણ કે અમે અંગીકૃત છીએ, નહિ તો-આપ જે ઉપેક્ષશે તે જીવન જ રહેશે નહિ, અર્થાત્ અમે અતિક્ષિપ્ત છીએ એમ આથી જણાવ્યું, આપે જ આ રીતિ પ્રકટ કરી છે તેથી અન્તતઃ અમારો તો દોષ જ નથી એમ પણ આથી જણાવી દીધું, અન્યથા-જે આપ સ્વલીલાવિશેષાર્થ તેમને તથા પ્રવર્તીવતા ન હો તો-કૃણુમુખનિર્ગતવેણુગીતપીયુષનું પાન હ્રતલિતકર્ણપુટે પૂર્વે કરીને અતિસુખિત વૃણચરોની પ્રવૃત્તિ લોકમાં લોકિકત્વે પરિદૃશ્યમાન સતે પણ-વસ્તુતઃ અલૌકિક જ ઉક્તપીયુષાતુલ્ય વૃણમાં કેમ થાય ? વસ્તુતઃ તો ઉક્તસ્વરૂપ વૃણચરોની વૃણમાં રુચ્યુત્પત્ત્યર્થ આપનું વૃણચરાનુગમન છે, પદ અનુગમને વૃણ ભક્તિરસપોષિત થાય છે, તેથી વૃણચરની તત્ત વૃણમાં રુચિ થાય છે, અમારામાં આપના તાદૃશ પદામ્બુજના સ્થાપને તે પદામ્બુજ સ્વસ્વભાવથી અમારું પણ અભીષ્ટ અને પાલક પણ થશે એમ ભાવ છે, અપરંચ તે પદામ્બુજ શ્રીનું-લક્ષ્મીનું-સ્થાન છે, તેથી શ્રીજાતીય અમારામાં જ તે સ્થાપનું ઉચિત છે, કિંચ નામયકા હોવાથી રસપોષસામયિક જ સમ્બન્ધ-વૃણસંચાર નહિ-શ્રીને પણ અભીષ્ટ છે, ‘વૃણચરાનુ-ગમ્ અને શ્રીનિકેતનમ્’ એમ ક્રમે આ વિશેષણુદયના કથનથી એમ પણ જણાય છે કે અત્ત સ્વયં સાક્ષાત્સમ્બન્ધસમયનો લાભ નહિ થવાથી શ્રીએ વિચાર્યું કે ‘પ્રમુ વૃણિપર્યન્ત ચરાવીને સાય’ મંજમાં પણોને લાવીને રાત્રિએ સ્વપ્રિયાઓએ-સહ કોડશે જ, ત્યારે તત્સમ્બન્ધે મારું પણ કાંઈક રમણુવત્ થઈ જશે’ એમ દૂરપર્યન્ત શ્રીનું હૃદય-હાદ-છે, વૃણચરાનુગત્વે રજા અને અમે સૌન્દર્યભાવશંકા પણ આ દ્વિતીય ‘શ્રીનિકેતનમ્’ વિશેષણુ નિરસ્ત થઈ ગઈ, અને તેથી જમ જમ ચારણ તેમ તેમ શોભાતિથય કથાયો, અથવા વૃણચરાનુગમને સ્નેહભરે કંજુટકાદિરૂપશંકાએ શ્રી સ્વયં સૂક્ષ્મરૂપે ચરણામ્બુજતમે સ્થિતિ કરીને મળુના કંજુટકાદિરૂપશંકાસમ્બન્ધને વારે છે ત્યારે પદામ્બુજ ‘શ્રીનિકેતન’ હોય છે, તેથી ‘વૃણચરાનુગમ્’ કથીને તદનન્તર તે પ્રકારે

‘શ્રીનિકેતનમ્’ પદવિશેષણ કથ્યું, અપરંચ, જે સ્વયં સ્વેચ્છાએ પશુઓને મનમાં લઈ જાય ત્યારે તે અગ્ને વિષયાનાત્મક અનિષ્ટસમ્બન્ધ તેમને ન થાય, પરંતુ તે તૃણચરો જ તત્ત્વસ્વેચ્છાએ ગમન કરે છે, અને તદનુ તદધીન પ્રભુ પણ તેન આગમન કરે છે, તેથી અગ્ને અનિષ્ટસમ્બન્ધ સતે તે સમ્બન્ધ નિવારવાને અમ્બુજને અતિસુક્રમાર પણ પદામ્બુજને અતિકૂર ક્ષણિક્ષણની પણ ઉપરિ અપે છે, કારણ કે ત્યારે મન-વાસીના સ્નેહની પરીક્ષા સમ્પન્ન સતે અતિસન્તોષથી ક્ષણિક્ષણારા તે પરીક્ષા સમ્પન્ન થઈ તેથી ક્ષણી પ્રતિ પણ સન્તુષ્ટ પ્રભુએ ક્ષણીના શિરના ઉપરિ બહાદિદુર્લભરજસ્ક ચરણારવિન્દ નૃત્ય કર્યું, અલ્પકાલમાત્ર તથા વૃત્યમાત્ર ન કર્યું, પરંતુ ક્ષણીનું સાર્વદિક રિપુંભય નિવાર્યું કે ગરુડ સદા તે ક્ષણીના શીષોની ઉપરિ ભગવત્પદામ્બુજનું દર્શન કરે, અને તેથી જ અત્તરુપશ માત્ર ન કથ્યો પરંતુ ‘અર્પિતમ્’ પદે અર્પણ કથ્યું, અમારી પરીક્ષા તો પૂર્વે જ સમ્પન્ન છે, તેથી દુઃખદ હૃચ્છયનું નિવારણ જ કર્તવ્ય છે, હૃદયમાં શયાન તે હૃચ્છય ચોરવત્ બાધે છે, આપના પદામ્બુજસમ્બન્ધે અમારાદારા તે હૃચ્છય પૂર્ણ તાપરહિત સતે અમને પણ તમ કરશે નહિ એમ ભાવ છે, તે ‘હૃચ્છય’ અમને તપાવે છે, તેથી તેનામાં પણ તાપ જણાય છે, પદામ્બુજને આપનો સમ્બન્ધ છે, તેથી કૂર અને તમ વિષે પણ સ્થાપિત તે પદામ્બુજ વિકૃત થતું નથી એમ જણાવવાને તે પદ કથ્યું, કારણ કે આપ અવિકૃત છો, સ્વાર્થપર સહજદોષદુષ્ટ સતે પણ સર્વોત્તમના સ્વરૂપર પ્રતિ આપ કૃપા જ કરો છો, ત્યારે તો સ્વતોદોષરહિત એવાં જ અમે તે અમારા પ્રતિ પણ આપે કૃપા જ કરવી એ ભાવ છે, અપરંચ વિપરીત રસમાં પ્રભુતદેહિત્વરૂપ પૂર્વવિશેષણવતીના અતિભારે અતિશ્લેષ સમ્ભવે ત્યારે સ્વોદ્દેજકત્વે પાપવત્ વેણીરૂપને કહે છે, પરંતુ ‘હું આપને જિતીશ’ એમ જીતીપાવચને મન અને વચ નત નથી તેથી દેહમાત્ર પ્રભુત કથ્યું, અને ગ્રન્થતદેહિનામ્ પ્રુક્ષિંગપ્રયોગ પણ કર્યો. તદ્ભાવપ્રાધાન્યથી ‘તૃણચરમાં તે પદામ્બુજ સ્વભોગ્યરસનું સમ્પોદક છે, ગો તૃણનું ભક્ષણ કરે છે તેથી તૃણચર, પરંતુ ઉક્તરૂપ ગોધન તો લીલોપયોગી શાર્દૂલમદેશમાં ગમન કરે છે તેથી તૃણચર છે, અથવા તૃણ સર્વતઃ લઘુ છે, તદ્વત્-સર્વતો લઘુ તૃણવત્-શ્રીગોપીજન એક છે, તેથી અલ્પભાવે રસાતિશયથી પુનઃ તે અલિતના પ્રકૃટિયાર્થ પ્રેરતાં પ્રભુ પૃષ્ઠતઃ વ્યાપાર કરે છે તેથી પ્રભુપદામ્બુજ તૃણચરાનુગ છે, નિસ્સહ નિપતંને અગ્નિમ ‘શ્રીનિકેતન’ વિશેષણ છે, તદનન્તર અગ્નિમ ‘ક્ષણિક્ષણાર્પિતમ્’ વિશેષણે વિવિધ બન્ધમાં જાણે કે આપના નૃત્યકર્તા પદામ્બુજને અમારા હૃદયસ્થલમાં આપે સ્થાપો એમ હાઈ બ્યન્જિત અર્થ છે.

યુક્તાયુક્તાવચારે હું જલ્પ્યો આ હે રસેશ્વર ।

ક્ષેમા કરો પ્રિયાયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલેશ્વર ॥

૭

૧ ‘તૃણચરેણ’ ઇત્યાદિનો ભાવ શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે—

‘જેમ ગોના સંગે જતા ભગવાન ચરણસમ્બન્ધે તૃણને ભક્ષિરસામૃતયુત કરીને તે તૃણે નિષ્પાદિત તૃણચરનિષ્ઠ દુષ્પ્રાદિરસને સ્વભોગ્ય કરે છે, તેમ અત્તરુપેત્વે સ્વભોગ્ય જે રસ, તત્સમ્પોદક જે રસાધિક્ય, તે રસાધિક્યનું પણ સમ્પોદક ચરણારવિન્દ છે, તેથી ચરણારવિન્દે સમ્બન્ધ થતાં ભગવદ્ભોગ્યત્વપુરુષત્વે અમારે વિષે આપનો સમ્બન્ધ થશે.’

મધુરયા ગિરા વલ્ગુવાક્યયાં નુધમનોદ્ધયા પુષ્કરેક્ષણ ।

વિધિકરીરિમા વીર મુણતીરધરસીધુના વ્યાયયસ્ત્ર ના ॥૮ ॥

કારિકાર્થ. હસ્તે સ્વરૂપે ચરણે પૂર્વે કથી ઉપકૃતિ,
ઉપકરે હવે આસ્યે શ્રીગોપીજનવાક્ય એ.

હો પૂર્વોક્ત સર્વે પણ સંપદ બાધા ન જ્યાં સુધી,
તોવત્ રસત્વ-રસનું ન કદાપિ ધતિ સ્થિતિ.

વિરાચિતાભયમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકત્રયોક્ત ભગવત્કૃત ઉપકારના અનુવાદપૂર્વક 'દસેન'

ઇત્યાદિએ આ શ્લોકોક્ત ઉપકારને કથે છે, વિરાચિતાભયમ્

પૂર્વાનુસન્ધાન. શ્લોકમાં 'શિરાસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરમહમ્' પદે ભગવાનના શ્રીહસ્તને

ઉપકાર કથ્યો, મજજનાર્તિદન શ્લોકમાં 'મજ સલ્લે મવાત્કિર્કસાં'

પદે ભગવાનના સ્વરૂપને ઉપકાર કથ્યો, અને મગતદોહિનામ્ શ્લોકમાં 'વદામ્બુજં

કુણુ કુચેવુ' પદે ભગવાનના ચરણારવિન્દને પણ ઉપકાર કથ્યો, પંચમશ્લોકમાં

'કરસરોવ્હં કાન્ત કામદં' પદે શ્રીહસ્તના ઉપકારને, ષષ્ઠશ્લોકમાં 'મજ સલ્લે' પદે ભગવત્સ્વ-

રૂપના ઉપકારને, અને સપ્તમશ્લોકમાં 'વદામ્બુજમ્' પદે શ્રીચરણારવિન્દના ઉપકારને એમ

શ્લોકત્રયોક્ત ઉપકારને અનુવાદ કરીને આ 'મધુરયા ગિરા' શ્લોકમાં 'આપ શ્રીમુખે

ઉપકાર કરે' એમ શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે, લોભાત્મક જે અધર તત્સ્થ રસ તો 'શ્રીમુખ-

માં વિવિધાન છે, તેથી આ શ્લોકમાં શ્રીમુખને ઉપકાર વક્તવ્ય જ છે એમ 'હિ'

શબ્દે યુક્તતા કથીને શ્રીમુખોપકાર વક્તવ્ય હોવાથી આ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજન

ભગવન્મુખોપકારનું ગાન કરે છે, 'પરન્તુ એમ જ હોય ત્યારે તો મધુરગ ગિરા પદે

ભગવદ્રાણીમાર્થન ન કરતાં ભગવદ્લોભાત્મક અધરનું જ માર્થન વક્તવ્ય હતું' એમ

આશંકા થાય તો તેના પરિહારાર્થે " પૂર્વોક્ત " ઇત્યાદિ કારિકાએ મધુરવાણીમાર્થનું

પ્રયોજન કથે છે કે યત્પર્યન્ત ભગવાન મધુરવાણીએ ભાષણ કરે નહિ તત્પર્યન્ત

પૂર્વોક્ત સર્વે પણ સરસત્વને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, તૂંણી રમણે રસ જ નિબપ્ત

થતો નથી એમ રસની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને 'સ્થિતિ' પદ પણ તત્ત્વ કથ્યું.

હે સ્વામિન, આ મુઘટ ગોપીજનનું આખ્યાયન આપની મધુર વાણીએ કરે,

મોહનિવારણ આવશ્યક છે, કારણ કે મોહ-મૂર્છા-તો મરણની

વિધિકરીરિમા પૂર્વાવસ્થાને જ નિરૂપે છે, શ્રીગોપીજનના આખ્યાયનમાં 'વિધિકરી-

વીર મુણતીઃ ।' પદે હેતું કથે છે કે આ સર્વ આપની 'વિધિકરીઃ' આશંકારિણી

વા સેવાકારિણી દાસી છે, આપનું અસામર્થ્ય તો નથી જ એમ

'વીર' સમ્બોધને કથે છે, આત્મની આતિશય નિરાકરણ જ શોધવું પ્રયોજન છે,

'દાસીઃ' પદે અંશુલિએ પ્રદર્શન કરીને સ્વભાવવિલમ્બે આ સર્વ જ દાસી મરણને પ્રાપ્ત

થઈ જશે એમ સૂચન કર્યું.

૧ પેટાં અકૃતસં વર્ગ આનું સ્વારસ્ય જાણશે ખરે ?

‘પરન્તુ વાહ્યમાત્રે મોહની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે?’ એમ આશંકા થાય તો મધુરયા પહે તે પરિહરે છે, મોહ તો માયારૂપ છે, તે આપના સચ્ચિદાનન્દરૂપ મિરા નન્દરૂપ સ્વરૂપે જ નિવૃત્ત થાય છે, અને ત્ય પછી આપની વાણી વદગુણાક્રમયા । આનન્દરૂપ છે, મધુ અસાધારણ રસ છે, અને અસાધારણરસાત્મક મધુએ યુક્ત ‘મધુર’ આપની વાણી છે, જેમાં મધુ અર્થાત્ અસાધારણરસ-આનન્દધર્મ-હોય તે ‘મધુર’ વા આનન્દધર્મયુક્ત, આનન્દરૂપ આપની વાણી આનન્દધર્મયુક્ત આનન્દરૂપ હોવાથી ‘મધુર’ છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ ‘વદગુ’ અર્થાત્ મનોહર છે વાક્ય જેમાં એ રી વચ્ચુવાક્યા આપની વાણી છે, અત્પ રી વાણીમાં વાક્ય મનોહર છે, વાક્યનું મનોહરત્વ સત્યતાના અને પ્રિયતાના પ્રતિપાદકત્વે છે, આપની વાણીનાં વાક્ય સત્યતાપ્રતિપાદક અને પ્રિયતાપ્રતિપાદક હોવાથી આપની વાણી વચ્ચુ મનોહર છે, વચ્ચુવાક્યયા પહે વાણીનું સદ્રૂપત્વ નિરૂપ્યું ।

આપની મધુર અને મનોહર વાણી કેવલ આનન્દરૂપ અને સદ્રૂપ જ નથી, પરન્તુ જ્ઞાનરૂપ પણ છે, કારણ કે તે ‘બુધમનોજ્ઞા’ છે, આપની વાણી બુધમનોજ્ઞયા । બુધની-પણ્ડિતોની-પણ ‘મનોજ્ઞા’ અર્થાત્ આહ્વાદકારિણી છે, પણ્ડિતોનો આહ્વાદ જ્ઞાને જ થાય છે, તેથી “બુધમનોજ્ઞયા” પહે વાણીનું જ્ઞાનરૂપત્વ નિરૂપ્યું, અર્થાત્ મધુરયા પહે ભગવદ્વાણીનું આનન્દરૂપત્વ વચ્ચુવાક્યયા પહે સદ્રૂપત્વ અને બુધમનોજ્ઞયા પહે જ્ઞાનરૂપત્વ પણ નિરૂપીને જમ ભગવાનું સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે તેમ ભગવદ્વાણી પણ સચ્ચિદાનન્દ છે એમ શ્રીગોપીજને ત્રિપદીએ સિદ્ધ કર્યું.

આપના શ્રીમુખમાં નેત્રયુગ્મ પણ વિરાજમાન છે, તેથી શ્રીમુખસ્થ નયનકમલનો પણ આપાર કરીને જ આપે વદવું એમ પુષ્કરેક્ષણ પદ વહે છે, પુષ્કરેક્ષણ । પુષ્કરવત્-કમલવત્-પરતાપાપહારક છે ઈક્ષણ અર્થાત્ નેત્ર જમનાં એવા હે “પુષ્કરેક્ષણ” આપના ઈક્ષણ કમલવત્-પરતાપાપહારક હોવાથી અમારો તાપ અપહરાય એ પ્રકારે નયનકમલનો આપાર કરીને જ આપે મધુર મનોહર અને વિદ્મન્મનોજ્ઞ સચ્ચિદાનન્દરૂપ વાણીએ વદવું. “શ્રીનિકેતન” વિશેષણ છે, કરીને જ આપે સચ્ચિદાનન્દરૂપ વાણીમાનથી કેવલ અન્ધમાં જાણે કે આપના સ્તૂત્યકર્તા પદાધિકાર અમારા કુચસ્થલ એ-અધરામૃતે-એમ હાઈ યજિત અર્થ છે. આપની મધુર

યુક્તાયુક્તાવચારે હું જલ્યો આ હે રમેશ્વર ।

દીપ્તા કરો પ્રિયાયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલેશ્વર ॥

૧ ‘તૃણચરેણ’ ઇત્યાદિનો ભાવ શ્રીહરિરાયણ કહે છે કે—

‘જમ ગોના સર્વે જતાં ભગવાન ચરણસંબંધે તૃણને ભક્તિરસામૃતયુત કરીને તૃણે નિષ્પાદિત તૃણચરનિષ્ઠ દુગ્ધાદિરસને સ્વભોગ્ય કરે છે, તેમ અને પુરુષત્વે સ્વભોગ્ય જ રસ, તત્ત્વમ્પાદક જ રસાધિકર્ય, તે રસાધિકર્યનું પણ સંમ્પાદક ચરણારવિન્દ છે, તેથી ચરણારવિન્દે સંમ્બંધ થતાં ભગવદ્ભોગ્યત્વપુરુષત્વે અમારે વિષે આપને સંમ્બંધ થશે.’

અતિગોપ્ય રસનું પાન પણ બિષકૃતમ-વૈધોત્તમ-કરાવે છે તેમ આપે પણ આપનાં અધરામૃતનું-અતિગોપ્યરસનું-પણ પાન અમને કરાવવું પડશે, કારણ કે અમારો રોગ પણ સર્વથા અસાધ્ય જ છે, આ મૂર્છા કાંઈ અદ્ય-સાધારણ પુરુષે નિવારી શકાય એવી-નથી, તેથી આપે આપના વીર્યનો-શૌર્યનો-પણ વિનિયોગ અમારી આ મૂર્છા નિવારવાને સર્વથા જ કર્તવ્ય છે એ સ્વાસ્થ્યથી “વીર” સમ્બોધન ધર્યું. “વીર” સમ્બોધનપૂર્વક અમૃતની પ્રાર્થના કરે છે, તેથી આ શ્લોકમાં અનન્નપૂર્વક શ્રીમોપિકાએ ગુણાતીતત્વે અન્તિમ અવસ્થાનું પ્રદર્શન કર્યું, કારણ કે પૂર્વાર્થિત હસ્તસ્વરૂપચરણકમલના ઉપકારરૂપ તે તે પદાર્થ લીલાસમારક થઈને અધિક મૂર્છાના જ હેતુ થઈ પડ્યા. (૮)

એ મારે શ્રીહસ્ત સ્વરૂપ ચરણકમલ અને શ્રીમુખ એમ પદાર્થઅનુદયને આમાસ.

સમ્પ્રાર્થિને તે ચતુષ્થના અદાનમાં હેતુને સ્વતઃ જ આશંકાને

‘તવ કથામૃતં’ શ્લોકે પરિહરે છે.

તવ કથામૃતં તત્તજીવનં કવિભિરીદિતં કલમપાપહમ્ ।

શ્રવણમક્કલં શ્રીમદાતતં ભુવિ યુગન્તિ તે મૂરિદાજનાઃ ॥ ૯ ॥

‘પરન્તુ આ સર્વ-પ્રાર્થિતનું દાન તો ભડતને થઈ શકે, અભકતને થઈ શકે નહિ, અને વિરહમાં પણ જીવનથી આપનું તો અભકતત્વ જ પર્યાવરે તવ કથામૃતમ્ । છે, ભગવાન તો સર્વનિરપેક્ષ છે, આપના જીવને પણ તે સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનનું કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન નથી, જ સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનની લક્ષ્મીસદશી કેટિશઃ દાસી છે તે ભગવાનનું આપના જીવને પણ કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન હોય નહિ, તેથી ‘ત્વાયિ ધનાસવઃ’ ‘વિધિઋતિમા.’ ઇત્યાદિ સર્વ જ અસંગત છે, અને તેથી પ્રાર્થન વ્યર્થ જ છે’ એમ આશંકાને ‘આપ અભકત છે વિરહમાં પણ જીવનથી’ એ ભગવત્કૃત અનુમાનમાં વિરહમાં પણ જીવને અનુમિત અભકતત્વનો સાધક હેતુ શુદ્ધ નથી, પરન્તુ ઉપાધિએ યુક્ત ઉપહિત છે એમ વ્યંજન કરીને પરિહરે છે, અર્થાત્ જમ ‘યાગીય હિંસા અધર્મ હિંસાત્વથી’ એ અનુમાનમાં નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ છે અને તેથી હિંસાત્વરૂપ હેતુ ઉપહિત હોવાથી યાગીય હિંસાનું હિંસાત્વ સિદ્ધ કરવાને અસમર્થ છે, તેમ પ્રકૃતમાં પણ ‘આપ અભકતો વિરહમાં પણ જીવનથી’ એ પ્રકૃત ભગવત્કૃત અનુમાનમાં પણ ‘વિરહમાં જીવનથી’ હેતુમાં સ્વકૃતિસાધ્યત્વ ઉપાધિ છે, અને તે ઉપાધિ છે તેથી તે ઉપાધિએ યુક્ત ‘વિરહમાં પણ જીવન’ હેતુ અભકતત્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સર્વથા અસમર્થ છે એમ શ્રી ગોપીજન પરિહરે છે, વિરહમાં પણ અમારું જીવન કાંઈ અસ્મત્કૃતિસાધ્ય નથી, પરન્તુ આપની કથા જ વિરહમાં પ્રાણનિર્ગમમાં પ્રતિબન્ધ કરે છે, વિરહમાં નિજ કથા પ્રાણમમનમાં પ્રતિબન્ધક છે, આપની કથા જ વિરહમાં અમારું જીવન સંપાદે છે,

૧. સાધ્યને વ્યાપે પરન્તુ સાધનને વ્યાપી શકે નહિ તે ઉપાધિ, પ્રકૃતમાં ‘સ્વકૃતિ-સાધ્યત્વ’ ઉપાધિ છે, કારણ કે તે સાધ્યને ‘ગોપિકા-અભકતત્વ’ને વ્યાપે છે પરન્તુ સાધનને-વિરહમાં જીવનને-વ્યાપી શક્યું નથી.

કરવું, પરંતુ જે પૂર્વવિશેષણે વૈરાગ્યનું, શ્રદ્ધાનું કથ્યું હોય તો આ વિશેષણે જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાનું કરવું એમ એક વિશેષણે એકનું જ શ્રદ્ધાનું કરવું અને તેથી વિશેષણદ્વયે જ્ઞાનવૈરાગ્ય સિદ્ધ થયું.

પરંતુ આપાતતઃ કવીડિતત્વ તો સ્ત્રીઓમાં પણ છે, કારણ કે સ્ત્રીઓનું પણ ઉત્પ્રેક્ષણે ઇડન કવિજન કરે છે, તેથી સ્ત્રીઓની વ્યાવૃત્તિ કરવાને “કલ્મષાપહમ્” પદ કહે છે. કલ્મષને અર્થાત્ પાપને અપહને તેણું ‘કલ્મષાપહ’ આપનું કથામૃત છે. ‘કલ્મષાપહમ્’

પદે ધર્મરૂપ ભગવદ્ગુણનું કથન કર્યું, કારણ કે દૈશ્વર્યસ્ય સમપ્રસ્ય ધર્મસ્ય યશસઃ પ્રિયઃ એમ પણ પાઠ કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધર્મમાં કલ્મષનાશકત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. ‘દૈશ્વર્યસ્ય સમપ્રસ્ય વીર્યસ્ય યશસઃ પ્રિયઃ જ્ઞાનવૈરાગ્યયોર્ધૈવ વર્ણા ભગ દત્તીરિતઃ’ એમ પાઠ આગ્નેયાદિ પુરાણમાં દશ્યમાન થાય છે, તેથી “કલ્મષાપહમ્” પદે વીર્યનું શ્રદ્ધાનું કરવું હોય તો તત્ત્વ પણ ઉપપત્તિ કહે છે કે અલૌકિકનું સાધક જ વીર્ય મહત્ હોય છે, અને તેણું અલૌકિકસાધક મહદ્ વીર્ય તો ધર્મરૂપ જ હોય છે, અને ધર્મ જ વીર્ય પણ કલ્મષનિવર્તક અને પૂર્વોક્તત્વધર્મે અલૌકિકત્વસાધકત્વવિશિષ્ટ પણ હોય છે, તેથી “કલ્મષાપહમ્” પદે વીર્યનું અને ધર્મનું એક્ય કથ્યું, કથામાં પણ અલૌકિકત્વસાધક મહદ્ ધર્મરૂપ વીર્ય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી ‘કલ્મષાપહમ્’ પદે કથાના વીર્યનું વા ધર્મનું કથન કર્યું, અને શ્લોકમાં ‘દૈક્ષિતમ્’ પદનું અને આગ્નેયાદિમાં ‘દૈરિતઃ’ પદનું પણ અર્થસામ્ય આ જ પ્રકારે અવધારવું.

આપાતતઃ પ્રાયશ્ચિત્તાદિમાં પણ કલ્મષાપહત્વ જણાય છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તાદિની વ્યાવૃત્તિને અર્થે “શ્રવણમદ્ગલમ્” પદ કહે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત તો શ્રવણમદ્ગલમ્। ગોમયાદિલેપનાત્મક અને ઉપવાસાત્મક હોવાથી સ્વરૂપતઃ પણ અમંગલ છે અને કથામૃત તો ઉદારચરિત છે, ઉદાર છે ચરિત યત્તે ઉદારચરિત કથામૃત તો શ્રુતમાત્ર જ યત્તાં આનન્દને પ્રકટ કરે છે એમ કથામૃત અનુભવસિદ્ધ ‘શ્રવણમંગલ’ છે, “શ્રવણમદ્ગલમ્” પદે કથામૃતની કીર્તિ-તુલ્યતા નિરૂપી.

‘પુનર્જન્માદિશ્રવણુ પણ ક્ષિચ્છિદ્ધર્મસામ્યથી શ્રવણમંગલ છે, પુનર્જન્મમાં પણ ક્ષિચ્છિન્માત્ર ઋણમોચકત્વે કલ્મષાપહત્વ પણ છે, કારણ કે ‘કિં પ્રજયા કરિષ્યામઃ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પ્રત્યેપણાએ ઋણમોચકત્વની પણ સુમુશુને તો અપેક્ષા નથી એમ કહે જ છે’ એમ આશંકીને તેની વ્યાવૃત્ત્યર્થ “શ્રીમત્” પદ કહે છે, પુનર્જન્માદિ તો ધનવ્યયસાધક છે, પરંતુ ધનસાધક નથી, અને કથામૃત તો લક્ષ્મીએ પણ અપેક્ષિત હોવાથી ‘શ્રીમત્’ લક્ષ્મીયુક્ત છે, તેથી કથાના તો શ્રોતાને અને વક્તાને પણ શ્રીની અર્થાત્ લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે, એમ “શ્રીમત્” પદે કથામૃતમાં શ્રીધર્મ નિરૂપ્યો.

રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુ પળું શ્રીમત્ તો હોય છે, તેથી રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુની વ્યાવૃત્ત્યર્થ “જ્ઞાતતમ્” પદ કહે છે, કથામૃત આ સર્વતઃ જ્ઞાતમ્ વ્યાપ્ત છે, અને રાજ્યાદિક તો પરિવિહત્તમાત્ર છે, ભગવાનનું એવર્થ તો સર્વમાં-પ્રાધ્યાક્યન્તરમાં-સર્વથા વ્યાપ્ત છે, અને કથામૃત પણ

સર્વ લોકને વ્યાપીને સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ સર્વ જ સ્વસામર્થ્યને સમ્પાદે છે, “આત્મ” પદે કથામૃતનું વ્યાપકત્વે ઐશ્વર્ય કંથ્યું, “કથામૃત” પદે સ્વરૂપતઃ કથા ભગવત્સદૃશ છે એમ પ્રતિપાદન કરીને “તત્ત્વજીવન” વિશેષણથી આરમ્ભીને “આત્મ” વિશેષણપર્યન્ત પદ્યુચ્યતઃ પણ કથામૃત ભગવત્સદૃશ જ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, ભગવદ્ગુણ અને ભગવત્કથા તુલ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત યુક્ત પણ છે, કારણ કે ‘નામત્વે વ્યાપકવાને’ શ્રુતિમાં ભગવતામનુ અને ભગવદ્ગુણ તુલ્યત્વ નિરૂપ્યું છે. અને તેથી, ‘આન્તર્ય કીર્તિ સુગોચવાન’ કથીને ‘તનો વાન તમિવ્યન્તિ’ શ્લોકે, ભગવાને નિજ ભાર મ્વક્રાંતિમાં સ્થાપ્યા એમ એકાદશસ્કન્ધમાં કથીને ‘કુળે સ્વાધાનોવગતે’ અથમસ્કન્ધીય શ્લોકમાં પણ નામાત્મક શ્રીભાગવતનું શ્રીકૃષ્ણતુલ્યત્વ ‘પદ્યુ કંથ્યું’ આ પ્રકારે સ્વરૂપતઃ અને ધર્મતઃ ભગવાનનું અને ભગવત્કથાનું સાદરથ નિરૂપીને શ્રીગોપીજને સિદ્ધ કર્યું કે વિરહમાં પણ અમારાં જીવન અસ્મદ્ભૂતિસાદૃશ નથી, પરંતુ સ્વરૂપતઃ અને ધર્મતઃ પણ આપના જ સમ આપની કથાથી જ જીવન માસ થયું, તેથી વિરહમાં પણ અસ્મદ્ભૂતિવનથી આપ અમારું અભક્તત્વને જે અહુમાને સાધતા હતા તે અનમાનમાં તો અસ્મદ્ભૂતિનાદ્યતઃ ઉપાધિ છે, અને તેથી આપનું સાધ્ય જે અભક્તત્વ તે સિદ્ધ જ થઈ શકતું નથી, વિરહમાં પણ અસ્મદ્ભૂતિવન ભાવગત્કથાએ જ છે, કંઈ સ્વતઃ જ અસ્મદ્ભૂતિથી નથી, અતઃ “જીવન” પદે ભગવાનથી પણ કથાને ઉત્કર્ષ કથ્યો, કારણ કે આપ તો કદાચિત્ત માટે પણ છો, પરંતુ ભગવત્કથા તો આપ જે કાંઈ માટે છો તે કાંઈ અમારું ‘જીવન’ થઈને પણ અમને જીવડે છે, તથાપિ આપમાં અને કથામાં કેવલ એટલો જ વિશેષ છે કે આપ સ્વતન્ત્ર છો અને કથા પરતન્ત્ર છે, આપ સમાનુભાવનમાં સ્વતન્ત્ર છો અને ‘કથામૃત’ તો સહાયસંગસાધેશ હોવાથી પરતન્ત્ર-વકનવાન-છે

પરંતુ બ્રહ્માદિ પ્રાચિત આપ તો અવતારધારણ કરીને આગમન કરે છે

અને આગત પણ આપ તિરોબૂત-અન્તર્હિત-થઈ જાયો

મુન્દિ ગૂણન્તે

મૂરિયાજનાઃ ।

છે, અને આગત કથા તો કદાપિ તિરોબૂત થતી જ નથી,

અને તેથી જ તાદશ કથામૃતને જેઓ ભૂતલમાં શુભે છે તેઓ

પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ જ ‘મૂરિયાઃ’-અર્થેદાતા-છે, તાદશ

કથામૃતના કથનકર્તા પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ ભૂરિહ અને ‘અજનાઃ’ અર્થાત્ કેવલ ભગ-વદ્ગુણે અથવા જનનાદિદોષે જ રહિત છે, પરંતુ કથામૃત વિરલ છે અને કેવલ મરણોપ-વદ્ગુણે અથવા જનનાદિદોષે જ રહિત છે, પરંતુ કથામૃત કંઈ સમ્બૂચ-મનીને-એકત્ત રસજનક સ્થિતિમાં મગ્નનું નિવર્તકમાન છે, કથામૃત કંઈ સમ્બૂચ-મનીને-એકત્ત રસજનક નથી, આ નું કથામૃત તો વિરલ રસ છે અને આપનું સ્વરૂપ તો ઘનપિરુડ છે તેથી વિરલ-રસનાં અને ઘનપિરુડમાં જટલા વિશેષ છે, તેટલો અને તેવો જ વિશેષ આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં છે, અન્યથા-જે આપના સ્વરૂપમાં અને કથામાં પૂર્વોક્ત વિશેષ જ ન હોત તો-કથાર્થ જ અમે પણ યત્ન કર્યો હોત, તથાપિ વિરલકથામૃતરસનો તો નિહમાં મરણનિવર્તકત્વે ઉપયોગ છે, તેથી અન શ્લોકમાં ભગવત્કથામૃતની ભગવત્ત્વ સ્મૃતિ થાય છે, કથાવક્રા ‘ભૂરિહ’ અને ‘અજન’ છે, તેથી જ પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ ભગવત્કથાર્થકે એ લોકોને કથામૃતરૂપે બહુ જ ધાન કર્યું છે, તેથી તદ્વથાવ

કથાવશાત્-જ વિરહમાં પણ અસ્મદ્ગીવનશક્ય યયુ, કથાવહતા ભરિદ છે એમ કથીને કયાનુ જીવનસંપાદકવસ્થા માહાત્મ્ય કયુ, તેથી અત્ર વિરહમાં પણ ગોપિકાન્તરોક્ત જ કથા જીવનસંપાદક છે એમ કનિ છે, આ વચન સારિવશીનું છે. (૯)

આભાસ—“ પ્રહસિતમ્ ” શ્લોકે તાનસીનું કથન શ્રીશુક અનુવદે છે.

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમવીક્ષણં વિહરણશ્ચ તે ધ્યાનમદ્ગુલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ શોભયન્તિ હિ ॥૨૦॥

જો આપના ધર્મો ક્ષોભ ઉત્પાદિત ન કરે તો કથાએ પણ યવપ સ્થિત કરી શકાય-જીની શકાય-તથાપિ જેમ આપમાં એથર્થોદિ પડુગુણ છે તેમ પડુ વ્યામોહક પણ ગુણ છે, અન્યથા કથાએ જ ચંરિતાર્થતા થઈ જાય, ભગવાનમાં મોહક ગુણ છે એમ પ્રમાણુતઃ નિરૂપવાને કથે છે કે તદર્થ-મોહનાર્થ-ભગવાન માયાએ કુહકલીલા પણ કરે છે, તેથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે મોહનાર્થ તાદશ કાપટ્યલીલા જ ભગવાનના મોહકગુણસજ્જાવમાં પ્રમાણુ છે, ‘ભગવાનમાં આ પકારે આરોપ અનુચિત છે’ એમ આશંકા થાય તો તેને પરિહરે છે કે સ્વસ્વભાવદોષથી ભગવાનમાં તાદશદોષસ્મૃતિ થાય છે, જેમ જવરિતને અત્રમાં વિરસતાપ્રતીતિ થાય છે તેમ આ શ્રીગોપીજીવને સ્વતામસભાવદોષથી ભગવાનમાં દોષસ્મૃતિ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાન મોહનાર્થ માયાએ કુહકલીલા પણ કરે છે એમ આજ્ઞા કરે છે, નિજ તામસભાવદોષથી ભગવાનમાં પણ તાદશી સ્મૃતિ થઈ તેથી ‘આપનું’ પ્રહસિતાદિક અમારા મનને કુબ્ધ કરે છે’ એમ આ તામસી ગોપી કથે છે.

આ ગોપી સ્વતામસભાવથી જ ખિન્ન રહે છે, તેથી તેને ત્પજને ભગવાન અન્યાએ સહ કવચિત્ સ્થિતિ પણ કરે છે, અને તતઃ ત્યાંથી આ ગોપીના પ્રહસિતમ્ । સમીપ પુનઃ સમાગમન કરીને પ્રકર્ષે હસે છે, તેથી ભગવાનનું પ્રકર્ષે હાસેત સુતરાં ક્ષાલન પ્રાપ્ત કરે છે.

“ પ્રિય ” સમ્બોધનથી ભગવાનનો સ્મૃતનાન પડુ, પ્રેયસસમ્બન્ધ ક્ષોભજનક થઈ પડે છે, અને તેથી જ જે આ તામસને ભગવત્સમ્બન્ધ નથી પ્રિય । તેમને ક્ષોભ પણ નથી, કારણ કે હાસનું પડુ મૂલ તા અનુસૂત વા સ્મૃત ભગવત્સમ્બન્ધ ન છે.

કિંચ આપનું જ પ્રેમવીક્ષણ-પ્રેમ વીક્ષિત-ત પણ ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે, આપનું, “ પ્રેમવીક્ષણમ્ ” પ્રત્યક્ષ ક્ષોભક છે, આપના પ્રેમ-પ્રેમવીક્ષણમ્ । વીક્ષણના સ્મરણથી પણ ક્ષોભ થાય છે, અર્થાત્ ત વાગદશામાં સ્વવિવેચક પ્રેમવીક્ષણનું વિમલાગદશામાં સ્મરણ ક્ષાલને ઉત્પન્ન કરે છે, યદા આપનું પ્રેમવીક્ષણ બાહ્યતઃ વિદ્યાગજનક હોઈને અન્તઃકપટરૂપ છે તેથી ક્ષોભજનક છે, અન્યથા-જે આપનું વિદ્યાગજનક પ્રેમવીક્ષણ અન્તઃકપટરૂપ ન હોય તો-કોઈમાં વિસવાદ જ ન થાય, યદા આપનું પ્રેમવીક્ષણ મનનું ઉદોલક

વા, પરીક્ષક છે તેથી ક્ષોભજનક છે, જ્ઞાતપ્રેમ પ્રેમવાનનું પરીક્ષાકરણ સ્પષ્ટ ક્ષોભજનક હોય છે, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશાજનક હોય છે, અને આશાએ શ્રમ-અને તે શ્રમથી ક્ષોભ આવે છે.

આપનું વિહરણ પણ ક્ષોભજનક છે, આપનું વિહરણ-અર્થાત્ વેણુવાદનાદિ પૂર્વક જે ચરણ તે-પણ ક્ષોભજનક છે, ત્રિભંગલક્ષિતસ્વરૂપે ત્રિભંગમનસાભયિક વેણુવાદનાદિએ શ્રીસ્વામિનીનીનિષ્ઠા અન્તઃસ્થિત ભગવદીય રસને તદાકારથી આપ બહિઃ સ્થાપો-પ્રકટ કરો-
વિહરણમ્ ।

છો ત્યારે વેણુનિનાદશ્રવણે શ્રીગોપીજનને પુલકાદિ થાય છે અર્થાત્ વિશેષે હરણ-રસનું બહિઃસ્થાપન-જેથી એવું ત્રિભંગલક્ષિતાદિક વિહરણ સ્વરૂપ હોય છે તે પણ ક્ષોભજનક છે.

પૂર્વે અમે ક્યાત તે વિહરણ પણ સમ્પ્રતિ ક્ષોભજનક છે, પૂર્વે અમે આપના વિહરણનું ધ્યાન કરતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલનું-સ્વલક્ષણ શુભફલનું-ધ્યાનમદ્ગલમ્ । દાન કરતું, તે આપનું ધ્યાનમંગલ પણ વિહરણ ઇદાની ક્ષોભજનક છે, ભગવાનની અન્તઃસ્થિતિનું જ્ઞાન અમને-શ્રીગોપીજનને-નથી, તેથી અન્તઃપદનો પ્રયોગ કયો નથી, યદપિ “તે” પદનો સમ્બન્ધ સર્વત્ર જ છે અને તેથી પ્રથમતઃ જ તે પદની ઉક્તિ ઉચિત જ હતી, તથાપિ અન્ય કાપટ્ય તો માયાએ પણ કરે છે અને ધ્યાનમંગલે ક્ષોભ તો સ્વરૂપતઃ આપ જ કરે છે તેથી મુખ્યતઃ તે પદનું સન્નિધાને કથન અત્ર જ કર્યું એમ સમ્બન્ધમાં પ્રદર્શનમ્ પ્રેમવીક્ષણમ્ વિહરણમ્ અને ધ્યાનમદ્ગલમ્ એ અતુલ્ય ક્ષોભક કથ્યું.

હવે નામસમ્બન્ધિ ક્ષોભક કથનું અર્થાત્ ‘રહસિ સંવિદ્’નું અને ‘હૃદિ સ્પૃશ્’નું કથન ‘રહસિ સંવિદઃ યા હૃદિ સ્પૃશ્’ પદે કથ્યે છે કે રહસ્યમાં-રહસિ સંવિદો એકાન્તમાં-જ્ઞાનરૂપ ભગવદ્ગ્રાહ સંવિદ્ યદ્વા શાસ્ત્રજનિત બન્ધ-યા હૃદિ સ્પૃશ્ઃ । ઘણિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન જ સંવિદ્, અને તત્ર પણ જે હૃદિ સ્પૃશ્-હૃદયગામિની વાણી યદ્વા કેવલ નાયકાનુકૂલ જ નહિ પરન્તુ અસ્મદનુકૂલ જ બન્ધસંવિદ્ હેવાથી તે સર્વસુખહેતુ હોય છે, તથાપિ આપ જ્યારે વચ્ચના કરે છે ત્યારે તો તે રહસિ સંવિદ્ અને હૃદિ સ્પૃશ્ ઉભયે ક્ષોભને જ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થ સર્વાનુલવસિદ્ધ છે એમ “હિ” પદે કથ્યે છે. (૧૦)
આભાસ. ચલસિ યદ્વાકે રાજસીતુ વચન કથ્યે છે.

ચલસિ યદ્ વ્રજાન્ ચારયન્ પશૂન્ નલિનમુન્દરં નાય તે પદમ્ ।

શિલ્પટણાદુરેઃ સીદતીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

આપનું સ્વાસ્થ્ય સતે પણ સ્નેહવશાત્ અમને તો ‘અતિસ્નેહઃ પાપરાંસી’ ન્યાયે ભવદ્રિપથિણી ખેદબુદ્ધિ થાય છે, અને અમને ખેદ સતે પણ આપ-કલિલતાં મનઃ ને તો અસ્મદ્રિપથિણી કાંઈપણ ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ પ્રકારને કાન્ત ગચ્છતિ, । બંને રૂપાણુવિરોધીકથ્યે છે કે, આપ મજામાંથી, જ્યારે પશુઓને અરાવના ચલન કરે છે ત્યારે નલિનની અપેક્ષાએ પણ સુંદર આપનું

કામલ પદ હે નાથ માર્ગમાં સ્થિત શિલતુણાંકુરે-તામસ શિલે પાપાણુ-સાત્ત્વિક તુણુ અને રાજસ દર્ભાદિના અંકુરે અથવા શિલારૂપ ને તુણુ તે શિલતુણુ અર્થાત્ કઠિને તુણુ તે શિલતુણુના અતિપરુષ તીક્ષ્ણ અંકુરે ક્લેશને પ્રાપ્ત કરે છે, વસ્તુતઃ તો ક્લેશ પ્રાપ્ત કરતું નથી જ તથાપિ, હે કાન્ત હે ભત્ર અમારું મન એમ કલિલતાને પ્રાપ્ત કરે છે, વ્રજાન્ પદે પ્રાતઃકાલથી જ આરમ્ભીને ખેદ થાય છે એમ મૂચ્યું, આપનું ચલન થાય છે તેથી જ ખેદ થાય છે તેથી પ્રથમેતઃ ચક્રસિ પદ જ કથ્યું, આપનું ચલનનું પણ કારણ 'પશુચારણુ' છે એમ કથીને પશુચારણુકાર્યાર્થ પણ 'ચલન' લગવાનું જ અભીષ્ટ છે, પરન્તુ ભગવાનના નલિનસુન્દર પદને તે તે ચલન અભીષ્ટ નથી, કારણ હે વસ્તુતઃ તો આપના ચરણારવિન્દ અસ્મત્સ્થાન તથ્યજ્ઞે કુન્ન પણ ગમન કરતાં નથી, તેમને તો અસ્મત્સ્થાન જ અભીષ્ટ છે, તથાપિ આપ જ બ્રહ્માકારે તે ચરણારવિન્દને ચલાવા છો, કિંચ વ્રજસ્થિત ગાયો ચરણુયમાં લઈ જવામાં આવે છે, તત્ર તેમનું ચારણુ ઋણુમાર્ગગમને થઈ શકતું નથી, અને તેથી તેમના ચારણુર્થ અમાગે પણ આપે ગમન કરવું પડે છે તેથી, આપ વ્રજમાંથી ચાલન કરો છો તેથી, તેમ જ આપના નલિનસુન્દર ચરણારવિન્દને અવસાદ થાય છે તેથી પણ, અમારું મન કલિલ થાય છે, ભૂમ્યાદિના અનુગ્રહાર્થ આપ પાદુકાધારણુ પણ કરતા નથી અને પાદ્યનુ તો ચર્મ જ પરિધેય નથી, ભૂમ્યાદિનો અનુગ્રહ કરણીય છે અને પાદ્યનું ચર્મ પરિધેય નથી, તેથી ચર્મપરિધાનમાં ભૂમ્યાદિનુગ્રહ અને પાદ્યચર્મપરિધેયતા એમ હેતુબ્ધ છે, અને પાદુકાધારણુ ન કરવામાં ભૂમ્યાદિનુગ્રહ એક જ હેતુ છે, અર્થાત્ ભૂમ્યાદિનુગ્રહ કરણીય છે તેથી પાદુકાગ્રહણુ કરતા નથી અને ભૂમ્યાદિનુગ્રહ કરણીય છે તેથી અને પાદ્યનુ ચર્મ અપારધેય છે તેથી એમ હેતુબ્ધથી આપ ચર્મવારણુ કરતા નથી, યદા ચર્મપરિધાનનુ જ ઉપપાદન કર્તું છે, તેથી ચર્મમયી પાદુકા તો કરતા જ નથી, પરન્તુ કાષ્ઠમયી પાદુકાનુ તો ગ્રહણુ પણ કરે છે, તથાપિ કાષ્ઠમયી પાદુકાએ બહુદૂર ગમન સમ્ભવતું નથી, તેથી અત્ર પાદુકાનું ગ્રહણુ નથી એમ જાણવું, શ્રૈત્યાદિનિવૃત્ત્યર્થ અપેક્ષિત કુકુમાદિવ્યવધાને વક્ષોગ્નનુગ્રહ અન્યથા થઈ જતો નથી તેમ આવશ્યક પાદુકાદિવ્યવધાને કાંઈ ભૂમ્યાદિનુગ્રહ અન્યથા થઈ જતો નથી, તેથી અરુચિએ તાત્પર્યોન્તર પણ કરે છે કે પાદ્યનું ચર્મ પરિધેય નથી, મધ્ય મવ જ છવ ભગવાને પાદ્ય છે અને તેમના ચર્મના પરિધાને તો તન્મરણુ જાણે અનુસાત થાય છે, તેથી પાદ્યચર્મપરિધાન તો કદાપિ કરતા જ નથી આથી એમ નિષ્પન્ન થાય છે કે ચર્મપરિધાનાભાવ ઉપપાદિત કયો તેથી કદાચિત્ કાષ્ઠમયી પાદુકાનું કર્તો ધારણુ કરે પણ છે, અને તેથી જ મહત્સેવ્ય સ્વરૂપોમાં શ્રીમન્મદનમોહનલાલછના ચરણારવિન્દમાં પાદુકાનાં દર્શન મત્યક્ષ થાય છે, આવશ્યક વ્યવધાને કાંઈ ભૂમ્યાદિવિષયક અનુગ્રહ અન્યથા થઈ જતો નથી એમ તો અનુપદ જ કથ્યુ, તેથી આપ સર્વદા મોજડી વિના અને પ્રાયઃ પાદુકા વિના જ ચલન કરો છો, અને તેથી આપનું નલિનસુન્દર પદ જ

૧. આ રૂપરૂપ અગ્રતિ કામવનમાં સમમશ્વકલિકાવત્ શ્રીમજ્જીને માટે બિરાલ છે.

શિલ્પણાંકુરે અવગ્રાહને પ્રાપ્ત કરે છે, આપનું ચરણ નલિન છે, અને નલિન જલજ છે, તેથી સરસ્વાદિરૂપ ઉત્પત્તિસ્થાન જલમાં જ સ્થિતિ કરવાને તે યોગ્ય છે, તેથી આપનું ચરણનલિન ચાલનને યોગ્ય નથી, અને તેથી વ્રજમાં જ તે સ્થાપનીય છે એમ અત્ર આશય છે, કદાપિ તેનું ચાલન થાય તદાપિ નીરસ ઉદ્ધૃત જલમાં તત્સ્થાપન તો સર્વથા ઉચિત નથી, કારણ કે તેમ તે શોભતું જ નથી, તેથી પદાન્તર કથે છે કે જલપૂર્ણમાં અર્થાત્ શારૂવલમાં જ સ્થિતિ કરવાને તે યોગ્ય છે, સરોજ હોવાથી પૂર્ણ સરમાં જ તે નલિન સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે, અથવા જેમ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ધૃત નલિન જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ધૃત આપનું ચરણનલિન જલપૂર્ણ-રસપૂર્ણ-કુચકલશાદિમાં સ્થિતિ કરે છે.

અત્ર અર્થાન્તર પણ છે, વસ્તુતઃ તો આપનું ચરણારવિન્દ નલિનથી પણ સુંદર છે, તેથી તે પદ લક્ષ્મીમાં વા અમારામાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે, નલિનની સ્થિતિ સરમાં વા જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં એમ દ્વિધા જ સમ્ભવે છે, તેથી જેમ સરમાં નલિન સ્થિતિ કરે છે તેમ જલસ્થાનીય લક્ષ્મીમાં આપનું ચરણારવિન્દ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે નલિનનું સ્થાન જલ છે તેમ ચરણનું સ્થાન સ્વકીયા લક્ષ્મી છે, ઉદ્ધૃત નલિન જેમ કદાચિત્ જલપૂર્ણ ઘટાદિપાત્રમાં પણ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે તેમ અત્ર પાત્રસ્થાનીય શ્રીગોપીજન છે, કારણ કે તે પરકીયા છે, સ્વકીયાપક્ષથી લક્ષ્મીમાં જ ચરણનલિનની સ્થિતિ યુક્ત છે તથાપિ કદાચિત્ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ધૃત નલિનની સ્થિતિ જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં પણ યુક્ત છે તેમ કદાચિત્ સ્વકીયા લક્ષ્મીમાંથી ઉદ્ધૃત આપનું ચરણારવિન્દ જલપૂર્ણઘટાદિરૂપ પરકીયા શ્રીગોપીમાં વિરોજમાન થાય એ પણ યુક્ત જ છે, પરન્તુ લક્ષ્મીમાં કે અમારામાં સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય આપનું નલિનાધિકસુંદર ચરણ ચરણયમાં શિલ્પણાંકુરે અવસન્ન કરવું તો સર્વથા યુક્ત નથી, “ નાય ” સમ્બોધનથી અત્ર પરચારણ અર્થમાં આપના નિયોજ્ય પણ બહુ જ છે, તથાપિ આપ સ્વતઃ જ ગમન કરે છે એમ મૂચન કર્યું, વનમાં તો પર્વતરૂપા ચરણયરૂપા અને કચ્છરૂપા એમ ત્રિવિધા ભૂમિ છે, તત્ત્વ ક્રમશઃ એકેકમાં શિલ્પણાંકુર ત્રયમાંથી એકેક જ હોય છે અથવા સર્વ જ સર્વત્ર હોય છે તેથી આપનું ચરણારવિન્દ અવસન્ન થાય છે, અર્થાત્ આપના ચરણારવિન્દને કણ્ટક લાગે છે ત્યારે આપ ચલન પણ કરી શકતા નથી અને કિચિત્કાલ આપે એકત્ર-કેાધક સ્થલે-સ્થિતિ પણ કરવી પડે છે, શ્રીગોપીજનના ભાવના અનુભાવે તેમણે આ પ્રકારે વનલીલાસાન કર્યું એ યુક્ત જ છે, આપને જ્યારે કણ્ટક લાગે છે, આપનાથી ચલન પણ થઈ શકતું નથી, આપે એકત્ર સ્થિતિ કરવી પડે છે, ત્યારે અમને અમારા મનમાં કલિલંતા વા ચિન્તા થાય છે કે અમે સ્વયં તત્ર જઈએ અને સ્વહૃદયમાં જ તે પદને સ્થાપી લઈએ, અથવા મનઃકોન્ત એમ સમસ્ત પદ છે, અને તેથી હે મનઃકોન્ત, અમારું મન રાખ્યું પણ રહી શકતું નથી, આ પદમાં મનઃપદની આવૃત્તિ બાણવી.

‘ પાલ્યાનાં ચર્મ ચ ન પારિવેયમ્ ’ ઉપરિ સ્વતન્ત્ર.

‘ભૂમ્યાદિના અનુગ્રહાર્થ પાદુકાપરિધાન નહિ કરીને શ્રીચરણારવિન્દને અવસાદ-
મમ-કેમ સમ્પાદો છો? યદપિ પાદુકાપરિધાનમાં ચરણના અને ભૂમિના મધ્યમાં
અન્તરાલ સમ્ભવે અને પાદુકાવ્યવહિત જ ચરણનો ભૂમિને સ્પર્શ થવાથી ભૂમિ
પ્રતિ અનુગ્રહ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ વ્યવધાયકાન્તરે અનુગ્રહ સિદ્ધ થઈ શકે,
કારણ કે શ્રીકુંડુમલિપદના સ્પર્શે પણ હૃદયમાં તે પ્રકારનું સુખ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે,
તેથી આપ પાદુકા નહિ ધરીને શે અર્થે થમ પ્રાપ્ત કરો છો? તેથી અમારા હૃદયની
કલિનના જાણીને ચરણારવિન્દમાં થમાભાવાર્થ અને ભૂમ્યનુગ્રહાર્થ પણ ચર્મોદિકતું જ
પરિધાન કુંડુમવત્ કેમ નથી કરતા?’ આ પ્રકારે આશંકીને પાવાના ચર્મ ચ ઇત્યાદિ
આજ્ઞા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કરે છે, ‘લજા ગત્તો મલ્લિવ્યવ’ વાક્યથી તે ગવાદિ તો
સર્વ ભાવે પાલ્ય જ છે, અને પાલન પણ જીવનાનું જ ઘટે, તેથી પાલ્યના ‘ચર્મના’
પરિધાને તો તે પાલ્ય ગવાદિ મૃત્યુમાથી અપાલિત રહે, તેથી પાલ્યનું તો ચર્મ ન
જ પરિધરાય, અન્યના ચર્મને તો ચરણસમ્બન્ધની યોગ્યતા જ નથી, તેથી અપરિ-
ધાન જ એમ અર્થ છે, કિંચ ચર્મના સમ્બન્ધ ચરણને થતાં ચરણભક્તિરસે
આલોડિત તૃણભક્ષણે જનિત પરમાનન્દ પણ ન થાય, અને તેટલે અંશે અપાલિતત્વ
પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેથી પાલ્યોના ચર્મનું પરિધાન અનુચિત છે એમ ભાવ છે, આથી જ
‘તુળવગતુગમ્’માં તુળચર પદ શ્રીસ્વામિનીએ કહ્યું, છતિ દિઃ (૧૨)

એમ અનપર્યન્ત સત્તવિધ અનન્યપૂર્વાનું અને તેથી પણ પૂર્વે ચતુર્વિધ
અન્યપૂર્વાનું નિરૂપણ કર્યું, અતઃપર તે અન્યર્થો જ પદ
આમાસ । નિરૂપાય છે, તત્ર પ્રથમ રાજસતામર્સાનુ-વચન છે, તે

અન્યપૂર્વા બહિર્ગમન કરીને ભગવદર્શન કરવાને અશક્ત
છે, પાલ્યાદિના અનુગ્રહે અન્યપૂર્વા દિવસે વનમાં ગમન કરવાને અશક્ત છે, તેથી
જ્યારે સંધ્યાસમયે ભગવાન આગમન કરે છે ત્યારે ભગવદર્શન કરીને
તેમને કામ થાય છે, દિવસે પ્રયોજન ન હોવાથી તેમને કામભાવનું સમ્પાદન નથી
પરંતુ ગુણુગાને જ તેમનું રમણ સમ્પન્ન થઈ રહે છે, અને રાત્રિએ તો નિજ રમણ
કર્તાવ્ય છે તેથી સંધ્યાસમયે તેમને પ્રભુ રમણોપયોગી કામભાવનું સમ્પાદન કરે
છે, અને તેથી રજ્જેગુણે અને સત્ત્વગુણે બન્ધપ્રાર્થના અને અધરામૃતપ્રાર્થના પણ તેઓ
કરે છે, અનન્યપૂર્વોનો તો કામ નિત્ય જ છે, અનન્યપૂર્વો તો અવિવાહિતા જ છે
તેથી તેમને પતિકૃત પ્રતિબન્ધ નથી, તેથી તેઓ તો દિવસે પણ વનમાં ગમન કરી
રહે છે અને રાત્રિએ તો શ્રીયશોદાજનો આજ્ઞાથી ભગવત્સર્મીપગમન સિદ્ધ જ છે,
તેથી તેમનું રમણ તો અહનિશ જ સમ્ભવે છે, અને તેથી તેમનો રમણહેતુમૂલ કામ
પણ દિવસે અને રાત્રિએ પણ એમ નિત્ય વા સાવદિદ છે, અનન્યપૂર્વાનું તો રમણ
દિવસે પણ સમ્ભવે છે તેથી તેમનો રમણોપયોગી કામ પણ નિત્ય જ છે, અનન્યપૂર્વો
અગ્નિકુમારવત્ અન્યા પણ છે, તથાપિ તેઓ વસ્તુતઃ અનન્યપૂર્વો જ છે એમ જાણવું, તેથી
અગ્નિકુમારનું રમણ વિવાહિતાન્યાયે રાત્રિએ જ થાય છે, અને તેથી પૂર્વોક્ત્યા નિરોધ

નથી, અને સત્વાદિ ભેદ એક જ ગોપીમાં સંમયભેદે બહુધા થઈ શકે છે તેથી અત્રિમશ્લોકદ્વયોક્ત પ્રાર્થના એક જ ગોપીની પણ સમ્ભવે છે એ આશયથી 'તેષાં અન્ધપ્રાર્થના' એમ કથન કર્યું, અર્થાત્ કામદાનલીલાસ્મરણે ઉદ્ધુજ્ઞ કામથી તે ગોપી અન્ધપ્રાર્થના અને અધરામૃતપ્રાર્થના પણ કરે છે, પરન્તુ અનન્યપૂર્વાનો તે કામ નિત્ય જ છે તેથી તેમણે કામદાનની ઉક્તિ વિના જ 'વ્રજજનાર્તેદન' અને 'પ્રણતદોહેનામ' એમ શ્લોકદ્વયે અન્ધપ્રાર્થના અને 'મમુર્યા ગિરા' શ્લોકે અધરામૃતની પ્રાર્થના કરી, અનન્ય-પૂર્વાનો કામ નિત્ય છે તેથી તેમના પ્રસંગમાં કામદાનનું કથન નથી, પરન્તુ આ અન્યપૂર્વાનો તે કામ સન્ધ્યાસમયે ભગવદ્દર્શને પ્રભુસમ્પાદિત છે તેથી તદુક્ત 'દિનપરિક્ષયે' શ્લોકમાં કામદાનનું સ્પષ્ટ કથન છે અને તદનન્તર 'પ્રણતકામદ' શ્લોકમાં રજ્જેગુણે અન્ધપ્રાર્થનાનું અને 'મુત્તવર્ધન' શ્લોકમાં સત્વગુણે અધરામૃતપ્રાર્થનાનું કથન વિગદ છે.

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુદ્ધાનનં વિભ્રદાદૃતમ્ ।

ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર ચચ્છસિ ॥૧૨॥

સન્ધ્યાકાલવાચક 'દિનપરિક્ષયે' પદ પ્રયોજીને તત્ત્વ દિનનો પરિક્ષય કથ્યો, તેથી સ્થોક્તિએ અન્યપૂર્વા ગોપીએ દિન પ્રતિ સ્વદેષ નિર્ણયો, હવે દેવ્ય દિનનો પરિક્ષય થઈ ગયો, સન્ધ્યાકાલ થયો, આ સમય રજ્જેગુણનો છે, કામનો આ કાલ છે, સન્ધ્યાસમયે દિનપરિક્ષયે રાજસ દોહનાદિવૈયથ્ય છે અને સન્ધ્યાસમય તામસ કામનો પણ ઉદ્બોધક છે, તેથી એ કાલ રાજસતામસ છે, અને તત્કાલીન લીલાનું કથન આ અન્યપૂર્વા કરે છે તેથી = ૧ અન્યપૂર્વા ગોપી પણ રાજસતામસ છે એમ મિદ્ધ થયું.

ભગવાનના નીલકુન્તલ અમરવત રસબોધક છે, જે મુખકમલલાવણ્યામૃતનું પાન કરે છે તે નીલકુન્તલ અમરવત રસબોધક થાય છે એ, યુક્ત નીલકુન્તલૈર્વનરુદ્ધાનનં છે, અને તેથી તેવા નીલકુન્તલે આવૃત વનકમલવત્ શ્રીમુખને વિભ્રદાદૃતમ્ । ધારણ કરતા આપ છે 'વીર' અમારા મનને સ્મરનું-કામનું-દાન કરો છો, સન્ધ્યાકાલે નીલવર્ણે આવૃત વનરુદ્ધ નીલપ્રભાબ્યામ્ થઈ જાય છે, અને અને પણ 'નીલકુન્તલૈર્વનરુદ્ધાનન વિભ્રદાદૃતમ્' અરણ્યમાં નીલકુન્તલના અને વનરુદ્ધના કથને આપના શ્રીમુખની આભા-કાન્તિ-કુવલયસદૃશી છે એમ જણાય છે, અર્થાત્ સન્ધ્યાકાલમાં આપના અધરમાં અને નયનમાં પણ અરુણિમાની પ્રતીતિ નથી, અને તેથી જેમ પૂર્વ સંકુચિત કુવલય અન્દમાના દર્શને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે તેમ, અને પણ અન્યપૂર્વા સ્વામિનીરૂપ પ્રિયાના મુખેન્દુદર્શને પૂર્વસંકુચિત ભગવન્મુખકુવલય ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે એમ જણાય છે, અને તેથી પ્રિયની સર્વસ્વામિની વિષે આસક્તિ સૂચિત થાય છે, અને તેથી જ, અર્થાત્ આસક્તિથી, 'જલપ્રદ' વ્યજીને અને વનરુદ્ધાનનમાં 'વન' પદ

પ્રયોજ્યું. યદપિ વનથી જંગવાનું આગમન થયું છે, તથાપિ એતદ્વંશ્ચાથ પુનઃ વનમાં પ્રવેશ કરશે અને તેથી આપનું વનસ્થત્વ જ સંપન્ન કર્યું, અર્થાત્ વનમાં હુવલ્યની જે અવસ્થા હોય છે તે અવસ્થા જણાવવાને તે તે ધર્મોને ધારણ કરત. જ મુખનું દર્શન કરાવે છે એમ અત્ર દેવનિ છે.

ધને અર્થાત્ ગોધને આપનું શ્રીમુખ રજસ્વલ છે આપ ગોધનના રજથી યુક્ત વનરુકાનનનું પ્રદર્શન મુહુઃ વારંવાર કરાવે છે, આપ માર્ગના મધ્યમાં ગમન કરે છે, અને ઉલ્લસ્યતઃ સ્થિતા ગોપીને પર્યાયે દેખે છે અને તેથી શ્રીમુખનું પ્રદર્શન વારંવાર થાય છે, અથવા અત્રે ગમન કરતાંકરતાં પણ આપ પુનઃપુનઃ શ્રીમુખની પરાવૃત્તિ કરીને તેમને દેખે છે, તેથી પણ આપના શ્રીમુખનું પ્રદર્શન મુહુઃ-વારંવાર-થાય છે.

તાદૃશ દર્શન પણ નિજ અપેક્ષાનું સાપદ છે તેથી તે સ્મરજનક છે, નિરંતર દર્શને તો તન જ રસનું આસ્વાદન થઈ જતાં સ્મરની ઉત્પત્તિને અવસર જ ન રહે, તેથી વારંવાર શ્રીમુખનું પ્રદર્શન મનસિ નઃ સ્મરે વીર યચ્છસિ । સ્મરાગ્નિનું સન્ધુક્ષણ જ જાણે થાય છે, તાદૃશ સ્મરાગ્નિ-સન્ધુક્ષણ વારંવારપ્રદર્શન કરાવીને તે સ્મરાગ્નિના પૂરણાર્થ અથવા નિરાકરણાર્થ તો આપે યુક્ત અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ વીર પહે આ અન્યપૂર્વો શ્રીગોપીજન સૂચન કરે છે, આપનું શ્રીમુખ ગોધને રજસ્વલ છે તેથી જે શ્રમનું તે સૂચન કરે છે તે આપના શ્રમની નિવૃત્તિ તો અમારે જ કર્તવ્ય છે. અમારા વિના આપનો તે શ્રમ નિવૃત્ત થાય તેમ નથી, આપનું શ્રીમુખ વનરુકાનન છે, તેથી વનમાં જ એ સર્વાંશ લોગ્ય છે, તેથી અત્ર-વનમાં-જ આપનું સમાગમન છે, “તનુહાનને” પહે ‘શુભમાં રતિદાન કરીશ’ એ પક્ષ વ્યાવૃત્ત થઈ ગયો, ખલાત્કારે શ્રીમુખની તે જ અવસ્થા આપ સ્થાપે છે એમ વિવ્રત પહે સૂચન કર્યું.

એ આપ શ્રીમુખનું સમ્માર્જન કરીને સમાગમન કરે ત્યારે તો સમ્મુદ્ધ પ્રસન્ન શ્રીમુખનાં દર્શનથી વિકલ્પે જ્ઞાન પણ થાય, આપનું શ્રીમુખ સિંહાવલોકન. ભક્ત્યાત્મક છે, તેથી ભક્ત્યાત્મક શ્રીમુખમાં સ્નેહરસાનુભવ જ થાય, પરંતુ આપનું શ્રીમુખ તો ગોધનસમ્પન્નિ રજ રજસ્વલ છે, તેથી જ્ઞાન વા લક્ષિ ન થતાં કામ જ પ્રકટ થાય છે, ક્રોધ પણ થતો નથી, જમ અત્ર ધરીને તત્સ્થિત અત્ર ભોગાર્થ અપીય છે તેમ આપ શ્રીમુખરૂપ પાત્ર ભક્ત તેમજીરીને તત્ત્વ કામાત્મા રસ અમારા મનમાં સ્થાપે છે, તેથી આપનું તાદૃશ દર્શન શ્રીમુખધારણ કામદાનમાં હેતુ છે, મન્દ્યાસમયે આપે કામનું જ દાન ભોગ અમને કર્યું તેથી ભોગ જ કરણીય છે, આ કામ પણ આગન્તુક છે, આપે જ સમ્પાદિત છે, તેથી તેનું પૂરણ અન્યે રાકય નથી, ભોગાતિરિક્ત આવાસનાદિ પ્રકાર-ન્ટરે કાંઈ આપે સમ્પાદિત કામનું પૂરણ થઈ શકે જ નહિ, તેથી આગન્તુક-આપે સમ્પાદિત-કામનું પૂરણ ભોગપ્રકારે આપે જ કર્તવ્ય છે. (૧૨)

તેથી પહેલું ઉત્તમ અન્યપૂર્વા અનન્યપૂર્વાનત 'પ્રણતકામદં' શ્લોકે નિજ સ્તનોપરિ ભગવચરણધારણુ પ્રાર્થે છે, અને તેથી જ અત્ર પોતરુકત્ય નથી, આભાસ । 'પ્રણતદેહિનાં' શ્લોકની વકત્રી અનન્યપૂર્વા છે, અને અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકની વકત્રી તો અન્યપૂર્વા છે એમ વકત્રીના ભેદ છે તેથી જ અત્ર પોતરુકત્ય નથી, પરન્તુ પૂર્વે 'પ્રણતદેહિનામ્' શ્લોકની અપેક્ષાએ અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકમાં ઉક્ત ચરણતું માહાત્મ્ય અધિક છે, કારણ કે અત્ર વણ્યમાન આ ચરણ-પંકજ ગુણાધાયક છે, અને પૂર્વે 'પ્રણતદેહિનાં' શ્લોકમાં વર્ણિત ચરણપંકજ તો કેવલ દોષનિવર્તક જ છે.

પ્રણતકામદં પદ્મજાચિંતં ધરણિમળદને ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં શન્તમં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વપર્યાધિહન ॥૧૩॥

હે “ રમણ ” હે રતિકર્તા, અમારા સ્તનને વિષે આપનું ચરણપંકજ અર્પો, ' આધિહન' વા 'આર્તિહન' સમ્બોધને તત્ત્ર પ્રયોજન કયે છે કે રમણ નઃ સ્તને- હે આધિહન રમણ, આપે અમારો આધિરૂપ હૃદયતાપ અને અપર્યાધિહન । હે આર્તિહન, આપે આર્તિરૂપ ચિન્તા નિવારણીય જ છે, દષ્ટોપકારે જ અમારો હૃદયતાપ જશે, પંકજનો તાપનિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર દૃષ્ટ-પ્રત્યક્ષ જ-છે, અને આપનું ચરણ પંકજ છે તેથી દષ્ટોપકાર ચરણપંકજે જ અમારો તાપ નિવૃત્ત થશે, હૃદયસ્થ તાપની અને ચિન્તાની દષ્ટોપકાર ચરણ-પંકજે જ નિવૃત્તિ કરણીય છે, તેથી આપ અમારા સ્તન ઉપર આપનું દષ્ટોપકાર ચરણપંકજ સ્થાપો, અમે હૃદયમાં સ્થાપિત તે ચરણપંકજનું હૃદયમી બહિઃ સમાગમન કરી શકાતું નથી, તેથી આપે સ્વતઃ જ તે ચરણપંકજ બહિરસ્થાપનીય છે, તાપ-નિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર પંકજમાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ છે અને આપનું ચરણપંકજ પણ પંકજ હોવાથી તાપનિવૃત્તિરૂપ દષ્ટોપકાર કરવાને સમર્થ છે, અને યથાપિ તાદૃશ ચરણ-પંકજ પણ અમારા હૃદયમાં જ સ્થાપિત છે તથાપિ તે ચરણપંકજ તો હૃદયાન્ત-સ્થાપિત હોવાથી તેનું બહિઃસમાગમન કરી શકાતું નથી, તેથી આપે જ દષ્ટોપકાર ચરણપંકજનું બહિઃસ્થાપન કરીને હૃદયસ્થ તાપ અને ચિન્તા નિવારણીય છે.

જેમ ભગવાનમાં પદ્મ ગુણ છે તેમ ભગવાનના ચરણપંકજમાં પણ પદ્મ ગુણ છે, તેથી ભગવચરણપંકજમાં પદ્મ ગુણ કથતાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય ગુણને પ્રણતકામદમ । 'પ્રણતકામદ' પદે કયે છે, પ્રકર્ષેનત એવા જે પ્રણત અનન્યચરણ-અન્યાશ્રયરહિત-તેવા પ્રણતને આપનું ચરણપંકજ કામદ-અભિલષિતાર્થદાતૃ-છે, અન્યાશ્રયરહિત અનન્યચરણ પ્રણતના અભિલષિત કામનું દાન આપનું ચરણપંકજ કરે છે, ઇશ્વર જ તથાવિધ પ્રણતકામદ છે, તેથી 'પ્રણત-કામદ' પદે ચરણપંકજનું અભિલષિતાર્થદાતૃ ઐશ્વર્ય નિરૂપ્યું, ઇશ્વરના મનમાં દાતવ્યત્વે ઉપસ્થિત તત્ત્વ કામનું પણ મહણ સ્તબ્ધ જીવો કરી શકતા નથી તેથી પ્રણતત્વ કથ્યું, જેમ ઇશ્વર કામદ છે તેમ યથાપિ ભગવાનનું ચરણપંકજ પેણ કામદ છે, તથાપિ જે જીવો સ્તબ્ધ છે તેમના અભિલષિતાર્થ કામને ચરણપંકજ પૂરતું નથી,

પરંતુ જેઓ અન્યાયચરિત અનન્યચરણ હોઈને ભગવચ્ચરણપંકજને પ્રકર્ષે નમે છે તે પ્રણતના જ કામનું પૂરણ ચરણપંકજ કરે છે, તેથી ચરણપંકજના કામદત્વમાં પણ અપેક્ષિત પ્રણતત્વ અર્થાત્ અસ્તબ્ધત્વ 'પ્રણત' પદાવયવે કથ્યું, યદપિ ભગવાન અને તેથી ભગવચ્ચરણ પણ સ્વાભાવિકૈશ્વર્યવશાત્ કામદ છે તથાપિ દાતવ્ય કામનું-અભિલષિતાર્થનું-પણ ત્રહણ સ્તબ્ધ જીવે અશક્ય છે, દાતવ્ય કામનું-અભિલષિતાર્થનું-ત્રહણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાના ત્યાગપૂર્વક અનન્યાયચરણ પ્રણતત્વની અપેક્ષા છે, તેથી કામદ પદમાં પ્રણત અવયવ પ્રયોજ્યું.

પદ્મજ જે બ્રહ્મા તેની પ્રાર્થનાએ જ આપના ચરણપંકજનું અન્ આગમન થયું, બ્રહ્મા આપના ચરણપંકજને ધર્મબુદ્ધિએ જ પૂજે છે, શ્રીગોપી-
પદ્મજાર્ચિતમ્ । જનવત્ સ્નેહભાવે સેવના કરતા નથી, તેથી 'પદ્મજાર્ચિત' પદે બ્રહ્મદેવપૂજિત ચરણપંકજની ધર્મરૂપતા નિરૂપી, બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી અન્ આપના ચરણપંકજનું આગમન થયું એ હેતુથી બ્રહ્મા તે ચરણ-
પંકજને અર્પે છે, અને તેથી સ્વપ્રાર્થનાએ ભગવચ્ચરણપંકજગમન બ્રહ્મદેવકૃત ભગ-
વચ્ચરણારાવન્દાર્થનમાં હેતુ છે એમ કથ્યું, કારણ કે જેની પ્રાર્થનાએ જેનું આગમન થાય તેનું અર્ચન તે કરે એ યુક્ત જ છે.

“ ધરણિમણ્ડનમ્ ” પદે ચરણપંકજની કીર્તિરૂપતા કથે છે, આપનું ચરણપંકજ ધરણીનું અલંકરણરૂપ માણ્ડન છે, તેથી પૃથ્વીના અલંકાર-
‘ધરણિમણ્ડનમ્ । માણ્ડન-આપનું ચરણપંકજ છે એમ કથીને ચરણપંકજનું યશ નિરૂપ્યું, અથવા અન્ અલંકારવાચક ‘મણ્ડન’પદ પ્રયોજ્યું છે અને અલંકાર તો શોભારૂપ છે તેથી ‘ધરણિમણ્ડન’ પદે ચરણપંકજની શ્રીતુ-
-શોભાનું-જ નિરૂપણ કથ્યું.

આપનું ચરણપંકજ આપત્તિમાં પણ દ્યેય છે, તેથી ‘દ્યેયમાપદિ’ પદે ચરણ-
પંકજની શ્રીરૂપતા નિરૂપી, કારણ કે આપદ્માં ધ્યાન શ્રીમાન-
દ્યેયમાપદિ । નું જ થાય છે, શ્રીમાન આપત્તિવારક હોય છે, તેથી આપદ્માં શ્રીમાનનું ધ્યાન થાય છે, આપનું ચરણકમલ પણ આપદ્માં દ્યેય છે તેથી આપનું ચરણપંકજ શ્રીરૂપ છે, અથવા આપદ્માં ધ્યાન કીર્તિમાનનું જ થાય છે અને આપનું ચરણપંકજ આપદ્માં દ્યેય છે તેથી “દ્યેયમાપદિ” પદે આપના ચરણપંકજનું કીર્તિરૂપ યશ નિરૂપ્યું, અર્થાત્ જે “ધરણિમણ્ડનમ્” પદે શ્રીનું ત્રહણ કરવું હોય તો “દ્યેયમાપદિ” પદે કીર્તિનું ત્રહણ કરવું પરંતુ જે “ધરણિમણ્ડન” પદે કીર્તિનું ત્રહણ કરવું હોય તો “દ્યેયમાપદિ” પદે શ્રીનું ત્રહણ કરવું, અને એમ “ધરણિમણ્ડન” અને “દ્યેયમાપદિ” વિશેષણપદદ્વયે કીર્તિનું અને શ્રીનું અથવા શ્રીનું અને કીર્તિનું એમ ધર્મદ્વય ત્રહણ.

“ ચરણપદ્મજમ્ ” પદે ચરણમાં પંકજનું સામ્ય કથ્યું, અને તેથી ધર્મિ ચરણ-
ચરણપદ્મજમ્ । પંકજનો સ્વરૂપોત્કર્ષ કથ્યો, અર્થાત્ ‘ચરણપંકજ’ પદ ઉત્કૃષ્ટ-
ધર્મિસ્વરૂપવાચક છે.

આપનું ચરણપંકજ “શાન્તમમ” અર્થાત્ કલ્યાણરૂપ છે, ચરણપંકજના શાન્તમત્વે જ્ઞાનરૂપતા કથી, કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે, અને શાન્તમમ । તે કલ્યાણરૂપ જ્ઞાન પણ આપનો જ અને તેથી આપના ચરણપંકજનો પણ એક ધર્મ છે.

‘આર્તિહનુઃ’ સમ્બોધનથી વૈરાગ્યનું કથન કર્યું, અને ‘તે ચરણપદ્મજમ્’ એમ સમ્બોધનનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી ચરણપંકજ વૈરાગ્યયુક્ત છે એમ સમર્થ્ય, કારણ કે ઇતર પદાર્થમાત્ર ત્યજીને વૈરાગ્ય-પૂર્વક ચરણપંકજ આપનો સમ્બોધ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વકીયને પણ આપનો સમ્બોધ કરાવે છે, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ સર્વને જ અપેક્ષિત છે તેથી ‘મમ’ સમ્બોધને પ્રભુની ઇષ્ટપ્રાપ્તતા અને ‘આર્તિહનુઃ’ પદે પ્રભુની અનિષ્ટનિવારકતા કથી, તેથી એમ નિરૂપન થયું કે પ્રભુ ઇષ્ટપ્રાપ્ત રમણ છે અને અનિષ્ટનિવારક આર્તિહા છે, તેથી ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યર્થ અને અનિષ્ટ-નિવૃત્ત્યર્થ ઇતર કોઇને પણ આશ્રય કર્તવ્ય નથી, પરંતુ આપના તાદૃશ સ્વરૂપને અથવા સ્વરૂપસમ્બદ્ધ ઐશ્વર્યાદિપદ્મયુક્ત ચરણપંકજનો જ આશ્રય કર્તવ્ય છે, અને ‘ચરણપદ્મજમ્’ પદે વિશેષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને તત્ત્વ પણ પંકજત્વના કથને ધર્મસ્વરૂપનો ઉત્કર્ષ કર્યો ‘મમ કામદં’ ઇત્યાદિ વિશેષણપદ્મ તે ધર્મસ્વરૂપ ચરણપંકજના પદ્મ વિશેષણ ઐશ્વર્યાદિભાવે કથ્યાં.

અથવા જ ચરણારવિન્દ લોકમાં પંચવિધ ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા પ્રતિ પંચ નહિ પરંતુ કેવલ એક જ ઉપકાર કરે. અર્થાન્તર : એમ પ્રાર્થના કરે છે, આપનું જ ચરણારવિન્દ લોકમાં લૌકિક-કામખલુડન ઐશ્વર્ય સ્વકામદાન અલંકરણ અને આપદ્મદરી-કરણ એમ પંચવિધ ઉપકાર કરે છે તે જ ચરણકમલ અમારા પ્રતિ પંચ નહિ પરંતુ તાપનિવારણાત્મક કેવલ એક જ ઉપકાર કરે. એમ પ્રાર્થના કરે છે, આ શ્લોકમાં અભિલષિતાર્થદાનનું પ્રાર્થન નથી, પરંતુ કેવલ તાપનિવારણનું જ પ્રાર્થન આ પદ્યમાં છે, આપનું ચરણપંકજ પ્રભુતાને વિષે કામનું દાન કરે છે, અને ‘નનસિ જઃ સ્મરં વાર ગચ્છામિ’ શ્લોકવિભાગમાં તે પ્રસંગ પૂર્વે કથ્યો પણ છે, જે નિજ ભક્ત આપની પ્રભુતા છે તેમને સ્મરનું દાન આપનું શ્રીયુગ્મ કરે છે, અર્થાત્ લોગ-પ્રાર્થના તો પૂર્વ શ્લોકમાં જ સિદ્ધ જ છે, અને એ સર્વ તત્ત્વ પૂર્વ શ્લોકમાં જ ત્રિમાસિમાં બ્યુત્પાદિત પણ કર્યું છે, તેથી અત્ર “મમ કામદં” પદનો અર્થ પૂર્વોક્ત પદ્યથી વિઠકપે આ પ્રકારે કરવો, પ્રકરે તત્ત્વ અર્થાત્ અતિનમ્ર નિજ પ્રભુતામાં આપ કામનું દાન અર્થાત્ ખલુડન કરે છે, આ પદ્યમાં અત્ર શ્લોકના પૂર્વાર્ધે ઉક્ત વિશેષણ-ચતુષ્ટયે નિરૂપિત પંચવિધોપકારકર્તૃ ચરણપંકજ અમારા શતનમાં શાન્તમત્વે-તાપનિવારકત્વે-અર્થો એમ પદ્યોગના કરવી, પદ્યજ પ્રજ્ઞાએ ઐશ્વર્યોથ અથવા પદ્યજા લક્ષ્મીએ કામાર્થ અર્થિત આપનું ચરણપંકજ છે, અથવા આપનું પદ્ય નામ જે ચરણપંકજ તે ચરણપદ્યજ-નમે-અર્થિત છે, યદ્યપિ શ્લોકમાં નય સંયોજિ દ્રવ્ય છે, પરંતુ ભગવત્ત્વ તો સંચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપાત્મક છે, તેથી ભગવત્ત્વ.

કાંઈ સંયોગિ દ્રવ્ય કથી શકાય નહિ, તથાપિ આ વંદનીને ચરણસમ્બન્ધમાં અત્યન્ત આતિ હોવાથી જ જો પદાર્થ ચરણસમ્બન્ધી હોય છે તે તે પૂર્ણ સાધન જ છે એ આશયે 'નખે અર્થિત ચરણપંક્તજ' કથ્યું, અન્યથા તે નખ આપના ચરણપંક્તજમાં જન્મ જ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? નખ આપના ચરણપંક્તજમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી તે નખ જ અમારું પૂણું સાધન છે, એમ ચરણપંક્તજના નખાર્થિતત્વમાં ઉપપત્તિ કથી, અથવા ઉક્ત પદ્યમાં અરુચિએ જ પદ્યાન્તર કયે છે કે આપનું પદ્ય જ ચરણપંક્તજ નખે અર્થિત છે અર્થાત્ નખે તુલ્ય છે, ચરણપંક્તજની અતિશોભા પણ પદ્ય-નખ-જ છે, તેથી આપનું ચરણપદ્ય પદ્યજ-નખે-જણે પૂજિત હોય છે, આ પદ્યમાં ચરણપંક્તજસ્થ દ્વળદિ ચિહ્ન, પણ ઉક્તરૂપ જ જાણવાં, ધરણી પણ સ્ત્રી છે, અને અનલકૃતા સ્ત્રીનો લોગ થઈ શકે નહિ, તેથી તે ધરણી સ્ત્રીમાં મણ્ડનાલંકારરૂપ આપના ચરણપંક્તજનું સ્થાપન આપ કરે છે, એક રીતિએ તો ભગવાનની અપેક્ષાએ પણ ચરણ મહાન છે, કારણ કે ચરણ તો દયાનમાત્રે જ આપદને દૂર કરે છે, આ પ્રકારે 'મનતકામદમ્' પદે લૌકિકકામખણ્ડન, 'વદ્મજા ચીતમ્' પદના બ્રહ્મદેવપરત્વાયે ઐશ્વર્યદાન અને લક્ષ્મીપરત્વાયે કામદાન, 'ધરણીમણ્ડનમ્' પદે અલંકરણ અને 'દ્યેયમાવદિ' પદે આપદ્દરીકરણ એમ પદ્યતુલ્ય પંચવિધ ઉપકાર ચરણપંક્તજ કરે છે, જેમ લૌકિકમણ્ડતાનું પદ્યજનું પદ્યજનું ધરણીનું અને દયાતાનું સર્વોપકારકર્તૃ આપનું ચરણકમલ છે તેમ અમને પણ તાપનિવારણાત્મક એક જ ઉપકાર આપનું ચરણપંક્તજ કરે એમ પ્રાર્થના કરે છે, અત્ર આ શ્લોકે પ્રણતકામદાદિ પદે સર્વ જ સુરતખંધનો જ આક્ષેપ કરી લીધા તે આ પ્રકારે, 'પ્રણતકામદ' પદે બાહ્ય, 'પદ્યજપદે' વિપરીત, 'પદ્યજ'પદે તિર્યક, 'ધરણી' પદે સમ, અને 'દ્યેય' પદે આન્તર, એમ સર્વ જ સુરતખંધનો પંચવિધત્વે આક્ષેપ પણ કરી જ લીધા, તેથી દ્વાદશ શ્લોકના આભાસમાં ઉક્ત ખંધપ્રાર્થના અત્ર સવિશેષ આક્ષેપદ્વારા નિરૂપી. (૧૩).

તદનન્તર તેથી પણ ઉત્તમ રાજસસારિવધી અન્યપૂર્વો 'સુરતવર્ધન' શ્લોકે 'અધરામૃતવિતર' પદે અધરામૃતવિતરણ પ્રાર્થે છે, અત્ર પૂર્વશ્લોકવત આભાસ । અધરામૃત ગુણાધાયક છે અને તેથી અષ્ટમશ્લોકિકત અધર-સીધુની જ અત્ર પુનરુક્તિ નથી, આ અપુનરુક્ત ગુણાધાયક અધરામૃતમાં ચતુરુ સુત્ત જ વિવશિત છે, કારણ કે અત્ર જ્ઞાનનો અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી, તેથી અત્ર શ્લોકમાં અધરામૃતનાં ઐશ્વર્યોદિ ગુણચતુષ્ટયનું "સુરતવર્ધનમ્" ઇત્યાદિ પદે નિરૂપણ કરે છે.

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વારિત્ત્વેણના મુપ્તુ ત્વમ્વિતમ્ ।

ઇતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં વિતર વીર નસ્તેધરામૃતમ્ ॥૧૪॥

ગોપિકામાં પરિચિન્ન કામ પ્રભુના અપરિચિન્ન સ્વરૂપે સહ સંયોગમાં સુરતવર્ધનમ્ । કિલ્લ થાય છે, જેમ રસ સુધાનો ઉદ્બોધક છે તેમ આ રસ કામનો ઉદ્બોધક છે.

પણ અમને મોહ કયો, ગતિજ્ઞાનથી અને મોહથી એમ હલયથી જ અમે આપના સમીપ પ્રાપ્ત થયાં, તેથી હવે ગાયને મોહ કરાવીને અત્ર અમારું સમાનયન કરીને તેમનાથી અને આપનાથી એમ હલયથી અમારા બંધાર્થ અરણ્યમાં રાત્રિએ સ્ત્રીઓને કોણ ત્યજે ? કિતવ જ. સ્ત્રીઓ સર્વદા જ ત્યાજ્ય નથી, સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કદાપિ કર્તવ્ય નથી, તત્ર પણ અરણ્યમાં તો તેમનો ત્યાગ સુતરાં કર્તવ્ય જ નથી, તત્ર પણ રાત્રિએ તો તેમનો અરણ્યમાં ત્યાગ સુતરાં કર્તવ્ય જ નથી. તેવો પણ ત્યાગ આપ કરી રહ્યા છો, આ સર્વ “કિતવ” સમ્બોધનનો અભિપ્રાય છે એમ જાણવું, કારણ કે ‘કિતવ’ જ એ પ્રકારે વચન કરીને અરણ્યમાં ત્યજ દે છે, અથવા “કિતવ” પદનું આ પ્રકારે પણ અભિપ્રાયાન્તર છે જેને અર્થે આપે, અમારું સમાનયન કર્યું તેનું પણ અમને દાન ન કર્યું અને અરણ્યમાં રાત્રિએ અમને ત્યજ દીધાં એમ પણ ‘કિતવ’ સમ્બોધનનો અભિપ્રાય છે, અથવા આપ ‘કિતવ’ નથી, પરંતુ અમે જ ‘કિતવ’ની ‘યોષિત’ છીએ, જે પત્યાદિનાં અમે સમ્બન્ધિની છીએ તેઓ ‘કિતવ’ છે, અને તેથી તે કિતવોમાં તો અમારો પ્રવેશ જ થઈ શકતો નથી, આ પદ્યમાં “કિતવોર્થેતઃ” એક જ સમસ્તપદ છે, અગે કિતવોનાં સમ્બન્ધિનીમાત્ર છીએ, તેમની નારી અમે નથી, કારણ કે અમે તો કેવલ ભગવદેકભોગ્ય છીએ, ગોપને તો ભતૃત્વનું અભિમાનમાત્ર છે એ સિદ્ધાન્ત ‘નન્વમાતા. સ્વર્ણસ્થાન’ વાક્યના વ્યાખ્યાનસમયે વિશદ થશે, જેમ રાસોત્સવસમયે સ્વસ્વસ્ત્રીઓ ભગવાનના જ નિકટ સ્થિત હતાં તથાપિ યોગમાયાએ મોહિત ગોપોને તો એમ જ જ્ઞાન થયું કે તે ને અમારી સ્ત્રીઓ અમારા જ નિકટમાં છે તેમ રાસોત્સવપ્રસંગવત્ સર્વદા જ ગોપોને તો ભતૃત્વે અભિમાનમાત્ર છે, પરંતુ તેઓ અમારે વિશે ભોગ કદાપિ કરી શકતા જ નથી, કારણ કે તેઓ યોગમાયાએ મોહિત છે, યોગમાયાએ તેમને એવો તો મોહ કયો છે કે તે મોહવશાત્ સર્વદા જ અમે ભતૃત્વ છીએ એમ તેમને કેવલ અભિમાન જ રહે, પરંતુ અમારો ભોગ કરવાની બુદ્ધિ જ તેમને કદાપિ થાય નહિ, કારણ કે અમે સર્વથા ગોપસ્થોગ્ય નથી પરંતુ કેવલ ભગવદેકભોગ્ય છીએ, શ્રુતિસ્મૃતિ કદાપિ અવભોગ્ય નથી, પરંતુ જ્યારે ભગવદેકભોગ્ય જ છે, ત્યારે પુત્રાવુત્પત્તિ કયે પ્રકારે થઈ? એમ આશંકા થાય તો તેનો પણ પરિહાર કરે છે કે અલૌકિક જ પ્રકારે ભગવાનથી જ શ્રીગોપીજનને પુત્રાવુત્પત્તિ થઈ, આ સર્વ પ્રકાર સંમંદશબ્દોયના શ્રીગોપીજનમાં વિશદ છે, પરંતુ જ્યારે શ્રીગોપીજન ભગવદેકભોગ્ય છે ત્યારે પતિત્ર ગોપનો અંગીકાર જ કેમ થઈ? એમ શંકા થાય તો તેનું પણ પરિહાર કરે છે કે યદપિ ગોપમાં વસ્તુતઃ પતિત્ર જ નથી તથાપિ પતિત્રે અંગીકાર રસપોષાર્થ જ છે, કારણ કે રસુ પરકીયમાત્ર અંગીકાર વાતચાલનનો સિદ્ધાન્ત છે, તેથી વસ્તુતઃ શ્રીગોપીજન કેવલ ભગવદેકભોગ્ય જ છે એ નિષ્કર્ષ છે, અને શ્રીગોપીજન ગોપભોગ્ય નથી જ પરંતુ કેવલ ભગવદેકભોગ્ય જ છે તેથી જ તેઓ અગ્રે કથન કરે છે કે તે કિતવોમાં અમારો પ્રવેશમાત્ર પણ થઈ શકતો નથી. (૧૬)

તેથી પણ હતા તામસરાજસી અન્યપૂર્વો રહિતિ ધત્યાદિ પ્રદોષે આત્માને, આમાસ. જ નિન્દે છે.

રહસિ સંવિદં-હૃચ્છયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ ત્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

અમારું અતિસ્પૃહ સત્તુ મન મોહિ છે, તમ મોહમાં ગુણુત્રયે સહિત કારણુત્રય છે, ભગવદ્વચન પ્રહસિતાનન અને ભગવદુર એ કારણુત્રય અતિસ્પૃહં-મુહ્યતે મનઃ । છે, અને હૃચ્છયોદયં પ્રેમવીક્ષણુ અને ત્રિયોધામ એમ ક્રમશઃ ગુણુત્રય છે, ગુણુત્રયે સહિત કારણુત્રય મોહનનક છે.

વાક્ય દાસ્ય અને વક્ષ કામાન્તદાધિકારિક ॥ સંવિદ્-વાક્ય-કામોદ્દ્યોધક છે, હાસ્ય આનન્દોદ્દ્યોધક છે, અને 'શ્રીધામ' વિશેષણે વિશિષ્ટ વક્ષઃસ્થલે ક્ષીલાધિકારીને કથન થાય છે, કારિકામાં 'કામ'પદ અને 'આનન્દ'પદ તત્ત્વદ્વ્યોધકપર જાણવું, અર્થાત્ 'કામ' પદનો અર્થ 'કામોદ્દ્યોધક' અને 'આનન્દ'પદનો અર્થ 'આનન્દોદ્દ્યોધક' કરવો, અને પર્યન્તે કારિકામાં કારણુત્રયનું વિવરણ થયું, મધુરત્વ વદ્ગુવાક્યત્વ અને શુભમનોરથત્વ એમ ગુણુત્રય વાણીનું જાણવું, રહમાં-એકાન્તમાં-જે 'સંવિદ્' અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન જે વાક્યે તે "રહસિસંવિદ્" વાક્ય, વાક્યનિરૂપણ સતે જેનું તે વાક્ય હોય છે તેનું જ તે વાક્યે જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગુણુત્રયસહિત કારણુત્રય એમ કથનું, અથવા ગુણુત્રય 'કારણુત્રય'નું જ વિશેષણ છે, તેથી કારણુત્રય જ ઉદ્દેશ "વાક્યમ્" ઇત્યાદિ કારિકાએ કયો, અને "કામ" ઇત્યાદિ કારિકા વિભાગે ગુણુત્રયનો ઉદ્દેશ કયો, ગુણુત્રય બન્ધાદિ-બોધક છે તેથી વાક્ય કામોદ્દ્યોધક છે, હાસ્ય આનન્દોદ્દ્યોધક છે, શ્રીધામત્વે રસાધિકારીનો બોધ કયો, હૃચ્છયનો-કામનો-ઉદય જે વાક્યે એવું હૃચ્છયોદય આપનું રહસિસંવિદ્ વાક્ય, "રહસિસંવિદમ્" પદે વાક્યનું કથન કર્યું અને હૃચ્છયોદય વિશેષણે તે વાક્યનું કામોદ્દ્યોધકત્વ કથનું, "પ્રહસિતાનનમ્" પદે હાસ્ય કથનું અને 'પ્રેમવીક્ષણમ્' પદે તે હાસ્યનું આનન્દોદ્દ્યોધકત્વ કથનું, "બૃહદુરઃ" પદે વક્ષઃસ્થલનું કથન કર્યું અને "ત્રિયોધામ" પદે તે ઉરઃસ્થલના અધિકારી જાણનારો એમ અત્ર વિભાગ જાણવો, અથવા જ્ઞાન પૂર્વવત્, આ પક્ષમાં વાક્ય અને હાસ્ય એમ પ્રકાર ન જાણવા પરંતુ વાક્યને જ સ્થાને જ્ઞાન જાણવું, તાદશ પ્રહસિતયુક્ત 'આનન', જે આનનમાં પ્રેમપૂર્વક વીક્ષણ છે, અત્ર ચકાર પ્રહસિતધર્મનો પણ સંગ્રહ કરે છે, તેથી 'સ્વસ્વ અત્રિમવિશેષણયુક્ત આ ત્રયને વિશેષે ઇક્ષીને' એમ યોજના કરવી, વાક્યપક્ષમાં વીક્ષણનો અર્થ 'અવણ કરીને' કરવો, શ્રીનું ધામ એવું આપનું જુહા વક્ષઃસ્થલ, અથવા અત્ર ભગવદ્વચના જ પડ્ગુણુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કથાય છે, આ પક્ષમાં પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ બન્ધનચતુષ્ટય અને યશ અને શ્રી એમ સર્વ મલીને પડ્ગુણુ ભગવદ્વચના જાણવાં, આ પક્ષમાં રહમાં-એકાન્તમાં-સંવિદ્ છે જેમાંથી જેવા આપ, હૃચ્છયનો-કામનો-ઉદય જેમાંથી જેવા આપ, પ્રહસિત આનન જેનું જેવા આપ, અને પ્રેમપૂર્વક વીક્ષણ જેનું જેવા આપ, એમ વિશેષણ-ચતુષ્ટયમાં બહુમીહિ સમાપ્ત જાણવો, અર્થાત્ 'રહસિસંવિદ્' આપને, 'હૃચ્છયોદય' આપને, 'પ્રહસિતાનન' આપને, અને 'પ્રેમવીક્ષણુ' આપને-વિશેષે ઇક્ષીને અને 'આપના જુહા' ઉરને અને શ્રીના ધામને પણ વીક્ષીને' એમ અર્થ કરવો, આથી પ્રમાણુદિ-બન્ધનરૂપતા ભગવદ્વચમાં નિરૂપી અર્થાત્ "રહસિસંવિદમ્" પદે વાક્ય કથન ભગવદ્-

વાક્યની પ્રમાણરૂપતા તો સ્પષ્ટ જ છે, “ હૃદયોદય ” પદે પ્રમેયબલ કથ્યું કારણ કે તાદશપાક્યે શૃંગારરસસમ્બન્ધિ પ્રમાણે હૃદયોદય જ પ્રમેય છે, “ પ્રહસિતાનનમ્ ” પદે સાધન કથ્યું કારણ કે તાદશ હાસ્યે સહિત શ્રીમુખ સર્વફલસાધક છે, અને “ પ્રેમલીક્ષણમ્ ” પદે ફલનું કથન કર્યું, એમ વિશેષણચતુષ્ટયે ભગવદ્ગુણમાં પ્રમાણાદિ બલરૂપતા નિરૂપી, પ્રમાણાદિનું બલ છે રૂપમાં જેના એવું પ્રમાણાદિબલરૂપ, તેનો ભાવ તે પ્રમાણાદિબલરૂપતા, વક્ષઃસ્થલમાં સ્વસ્થિત્યર્થ-વક્ત્રીસ્થિત્યર્થ-સમયવિશેષે વક્ષઃસ્થલમાં વક્ત્રીની સ્થિત્યર્થ-યશનું “ વૃહદુરઃ ” પદે અને શ્રીનું “ ત્રિયોગમ ” પદે નિરૂપણ કર્યું, ઉરઃસ્થલ જુહત્ છે તેથી યશનું નિરૂપણ કર્યું, કારણ કે સામુદ્રસાગ્રમાં જુહદુરને યશઃશ્રુત્યક કથ્યું છે, પ્રહસિતયુક્ત મુખદર્શન છે, તેથી પૂર્વસ્થિતિનો અભાવ કથ્યો, હાસ્ય માયારૂપ છે, તેથી માયારૂપ હાસ્યે પૂર્વસ્થિતિ નહીં થઈ જાય છે, ‘ પ્રહસિતાનન ’ ના દર્શનથી પૂર્વે જે માનાદિએ સ્થિતિ હતી તે માનાદિસ્થિતિનો અભાવ પ્રહસિતાનનદર્શનથી થઈ જાય છે, પ્રહસિતયુક્ત શ્રીમુખસૌન્દર્યના અવલોકને જન્ય પરમોત્કણકાની પ્રાદુર્ભાવથી માન સ્થાપી-નિર્વાહી-ચક્રાતું નથી, તેથી “ પ્રહસિતાનનમ્ ” પદે માનની નિવૃત્તિ કથી, અને તતઃ “ હૃદયોદયમ્ ” પદે કામનું કથન કર્યું, આ પક્ષમાં “ હૃદયોદયમ્ ” “ પ્રહસિતાનન ” નું વિશેષણ બજુવું, અને તેથી જ તતઃ કામઃ અર્થાત્-પ્રહસિતાનનથી કામ-એમ કથ્યું, તતઃ અર્થાત્ પ્રહસિતાનનરૂપ વિશેષદર્શનાનન્તર કામ પ્રકટ થાય છે એમ કથ્યું, કારણ કે પ્રહસિતાનન હૃદયોદય છે, ‘ પ્રેમલીક્ષણમ્ ’ પદે તે કામનું સ્થિરીકરણ કર્યું એ સ્પષ્ટ છે, અને તદનન્તર ‘ વૃહદુરઃ ત્રિયોગમ ’ પદે તત્ત્વ ‘ વૃહદુરઃ ’ વક્ષઃસ્થલમાં-શ્રીધામત્વકથને સ્વસ્થિતિયેગ્યતા નિરૂપી, અને તદનન્તર પ્રથમ ‘ રહસિષ્ઠિવિદમ્ ’ વિશેષણે એકાન્તમાં જે રસસમ્બન્ધિસંવિદ્ તે સંવિદે ભોગ્યાતુર્ય સિદ્ધ થાય છે એમ કથ્યું, એ પ્રકારે અમને સર્વ જ સિદ્ધ થશે એમ અતિરૂઢાયુક્ત મન મોહને પ્રાપ્ત કરે છે, કેવલ મોહને જ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે પદાર્થનો લાભ તો કાંઈ થતો નથી, આ પ્રકારે ઉપક્રાન્ત આત્મનિન્દાનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીગોપીજન કથે છે કે વારંવાર અમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી નથી સિદ્ધ થતું અમારું જીવન કે નથી પ્રાપ્ત થતું અમારું મરણ, એમ ન તો જીવન કે ન તો મરણ એવા અમારા જીવનને જ ધિક્કાર । (૧૭)

પુનઃ એતાવત્કાલપર્યન્ત મનોરથાભિનિવિહતામમસારિવક્ત્રી અનન્યપૂર્વા પ્રજવનૌકર્ણા મામાસ । એટલે કથિત્ પ્રાર્થે છે.

પ્રજવનૌકર્ણા વ્યક્તિરદ્ધ તે વૃજિનહન્યન્તં વિશ્વમદ્ગુલમ્

ત્યજ મનાવચ નસ્ત્વત્સ્પૃહાત્મનાં સ્વજનદ્વિજાં યન્નિપૂદનમ્ ॥ ૧૮ ॥

આ આપની વ્યક્તિ-સ્વરૂપ-પ્રજવનૌકર્ણાની-પ્રજવન છે એક જેમનું તેના પ્રજવનૌકર્ણની

મંજવનભામીની-વૃજિનહન્ટ્રી અર્થાત્ પાપનાશિકા છે, વિશ્વનું

પ્રજવનૌકર્ણા
વ્યક્તિરદ્ધ તે ।

પણ અર્થ મંજલરૂપ, દોષનિવર્તક અને વિશેષાકારે અમારા

જ અર્થ પ્રજલરૂપ દોષનિવર્તક સર્વના મુક્તિપ્રાપ્તિ આપનું
સ્વરૂપ છે, તેથી એતાદશી તે આપની વ્યક્તિને આપ મનાવ

સ્વરૂપ-ત્યજે, અમારે વિષે સ્થાપો, અત્ર 'ત્યાગ'પદનો અર્થ 'સ્થાપન' થાય છે, અર્થાત્ એતાદશી આનન્દમયી આપની વ્યક્તિને આપ અમારે વિષે સ્થાપો, આપે તે વ્યક્તિનું અમારે વિષે ત્યાગરૂપ સ્થાપન અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ 'સ્વત્પ્રજ્ઞાત્મા' પદે કહે છે, આપને જ વિષે સ્પૃહા-સ્પૃહાયુક્ત-છે આત્મા-અન્તઃકરણ-જેમનું એવાં સ્વત્પ્રજ્ઞાત્મા અમે છીએ, અમારો સ્પૃહાયુક્ત આત્મા અર્થાત્ અન્તઃકરણ આપને જ વિષે છે, પરંતુ મારે શું ત્યજવું-સ્થાપવું- એમ આશંકા થાય તો તેનો પરિહાર સ્વજનહૃદયનાં યમિપૂદનમ્ પદે કરે છે કે સ્વજન ગોપિકાની હૃદયજાનું કામરૂપ હૃદયરોગનું નિતરાં સૂદન-નાશન-છે જેમાંથી તેવા નિપૂદનને, ગોપિકાની હૃદયજાનું- કામરૂપ હૃદયરોગનું-જે જ નિપૂદન છે તે 'સ્વરૂપને' આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજન ગોપિકાના-અમારા-કામરૂપ હૃદયરોગનું નિતરાં સૂદન અર્થાત્ નાશન જેમાંથી થાય એવું નિપૂદન સ્વરૂપ આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજનની હૃદયજાનું નિપૂદન તો વસ્તુતઃ આપનું સ્વરૂપ જ છે, તેથી આપનું એતાદશ સ્વરૂપ અમારે વિષે સ્થાપો એ સ્વારસ્યથી ગોપનીય લાવથી શ્રીગોપીજને એમ કશું, કેાઇકના પાપમાત્ર નાશક અને કેાઇકના ક્ષણદાતા એવા પણ આપ અમારા તો કેવલ કામરૂપ હૃદયરોગના નિવર્તકમાત્ર થાઓ. (૧૮)

આમાસ—કેાઇક રાજસતામસી અનન્યપૂર્વો સંબેદ 'યને' ઇત્યાદિ કહે છે.

યત્તે સુજાતચુરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ ભીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોષુ ।

તેનાટવીમદસિ તદ્વચ્યતે ન કિંસ્વિત્ કૂર્પાદિમિર્મમતિ ધીર્મયદાઘુષાં નઃ ॥૧૯॥

આપના જે 'સુજાત'—સુકુમાર-ચરણામ્બુરુહને-ચરણકમલને-ભીતા સતાં અમે સ્તનને વિષે શનૈઃ ધરીએ છીએ, શનૈઃ ધારણમાં હેતુ ધમતિ ધીર્મયદાઘુષાં નઃ । 'કર્કશોષુ' પદે કહે છે, આપનું ચરણામ્બુરુહ સુખત છે અને અમારાં સ્તન તો કર્કશ છે, તેથી અમારાં કર્કશ સ્તનને વિષે આપનું સુખત ચરણકમલ અમે ભીતિથી શનૈઃ શનૈઃ મન્દત્વે ધરીએ છીએ, આપનું ચરણકમલ 'સુખત' છે, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન મહત્ત્વ શીતલ સુગન્ધ અને તાપનાશક છે, તેથી અમે સ્તનને વિષે આપના તાદશ સુખત ચરણકમલને શનૈઃ ધરીએ છીએ, 'પ્રિય' સમ્બોધનથી અમે સ્નેહપૂર્વક ધરીએ છીએ એમ કશું, આપ પ્રિય છો તેથી પ્રિયત્વસમ્બન્ધથી ધૃષ્ટતાએ આપનું જે સુખત ચરણકમલ અમારા કર્કશ સ્તન વિષે અતીવ કામલતાથી સ્થાપીએ છીએ તે જ અતિ-કામલ ચરણામ્બુરુહે અમને અમારા દોષે ત્યજીને હમણાં અટવીને પચાડો છો । સ્વયં અહુ જે સ્થિતિ કરીને જે અન્યને દુઃખ દર્દ શકાય તો જ લોક દુઃખ પણ દે છે પરંતુ સ્વયં પણ દુઃખ પ્રાપ્ત કરીને અન્યને દુઃખ દેતા નથી, તેથી અમને સન્દેહ થાય છે કે આપના ચરણકમલને વ્યથા થાય છે કે નહિ, અતઃ 'સ્વિત્' ઉત્પ્રેક્ષાવાચક છે, વ્યથા કેમ ન થાય ? પરંતુ થાય જ છે, કારણ કે અટવીમાં તો કૂર્પાદિક હોય છે, અતઃ 'કર્પ' શબ્દ વિષમ શર્કરાનો-કંઠરનો-વાચક છે, 'ત્યારે તો જ્યારે વ્યથા થાય જ છે, ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા કહે પ્રકારે ?' એમ આશંકા થાય તો 'અમતિ ધીઃ' પદે ઉત્પ્રેક્ષા ને

સંમર્થે છે કે અમારી બુદ્ધિ કેવલ પરિભ્રમે છે, જે વ્યથા થાય જ છે એમ નિશ્ચય હોય ત્યારે
 'તો બુદ્ધિ શાન્તે જ યદ્ધિ નય, અર્થાત્ મૂરછા જ થાય, પરંતુ આપનું ચરણકમલ વનથી
 પુનઃ સમાગમન કરે છે તેથી સન્દેહ થાય છે, સન્દેહમાં પણ હેતુ 'મવદાયુવાન્'
 પદે કથે છે, આપની લીલાથે જ આયુ જમનું એવાં 'ભવદાયુ' અમે જીએ,
 અમારું આયુ આપની લીલાથે જ છે તેથી અમને વ્યથામાં સન્દેહ થાય છે, ક્યોદિ-
 એ વ્યથા પ્રસિદ્ધ છે તેથી વ્યથા થાય છે એમ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ પુનઃ વનમાં
 સમાગમન કરે છે તેથી વ્યથા નથી એમ પણ જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જે વનમાં
 વ્યથા થતી હોય ત્યારે તો આપનું વનમાં આગમન જ ન થાય, આ પ્રકારે આપને
 વ્યથા થાય છે અને થતી નથી એમ ઉભય ક્રોધિનું અવગાહિ જ્ઞાન અર્થાત્ મંશય
 ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વે 'શિલવૃણાકુરેઃ સીદતિ' ઇત્યાદિએ ખેદે મનઃપીડા નિરૂપી
 અર્થાત્ ભગવચ્ચરણરવિન્દવિષયક ખેદજાને 'કન્થિલતા મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ' વાક્યથી
 સ્વમનઃપીડા નિરૂપી, અને હમણાં આ 'યત્તે સુજાત' શ્લોકે તો 'ધ્રમતિ ધાઃ' વાક્યે
 મૂરછા નિરૂપી, અર્થાત્ યદપિ ઉભય શ્લોકમાં ચરણખેદ અને તત્તત્ત્વ સ્વદુઃખ તો
 સમાન જ છે, તથાપિ તત્ત્વ શ્લોકમાં મનઃપીડાનું અને અત્ત શ્લોકમાં તો મૂરછાનું
 નિરૂપણ છે એટલો વિશેષ છે, તેથી અત્ત શ્લોકમાં મૂરછાએ અન્તસ્થિતિનું
 નિરૂપણ કર્યું, કારણ કે મૂરછા નવમી અવસ્થા છે, આ પ્રકારે સર્વ શ્રીગોપીજનની
 મૂરછાપર્યન્ત સ્થિતિ જાણવી, યદ્વા પૂર્વે અર્થાત્ પૂર્વાધ્યાયના અન્તમાં તો
 ખેદે મનઃપીડા નિરૂપી, અને આ અધ્યાયમાં તો મૂરછા નિરૂપી, તેથી
 અન્તસ્થિતિ નિરૂપી, એમ સર્વની મૂરછાપર્યન્ત સ્થિતિ જાણવી, પુનર્લિલાપ્રવેશે પ્રલાપ
 અને પુનઃ સ્વરૂપસ્થિતિએ જ્ઞાન એમ પર્યોય જાણવો, લીલાસહિત ભગવાન અન્તઃ-
 પ્રવિષ્ટ છે તેથી લીલામાં જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રલાપ અર્થાત્
 પ્રશ્ન કરે છે, પ્રશ્ન અન્તરંગ છે તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રશ્નના કથનથી પૂર્વાધ્યાયોક્ત
 રસાસક્તિ, હરિક્રિયા, અને ગર્વાભાવ એ ત્રયનું કથન થયું જાણવું, અને જ્યારે શ્રી-
 ગોપીજનની સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રકારે જ્ઞાન
 કરે છે એમ જાણવું, વિરહાવસ્થામાં શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ કવચિદ્ ભગવદ્દીક્ષામાં અને
 કવચિદ્ ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે, તત્ત્વ જ્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રલાપ
 અર્થાત્ ગતાધ્યાયોક્ત રસાસક્તિ હરિક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રય થાય છે, પરંતુ
 જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રકારે
 જ્ઞાન થાય છે, એમ વિરહમાં લીલાપ્રવેશે પ્રલાપવાચ્ય રસાસક્ત્યાદિ ત્રય અને સ્વ-
 રૂપપ્રવેશે જ્ઞાન એમ સર્વ મલીને ચતુષ્ટયની પર્યોત્તિ થયા કરે છે, એ પ્રકારે યત્ત-
 પર્યન્ત સાધનપરીક્ષાનું જોટણું સ્વરૂપ તેટલો શ્રીગોપીજનનો તાપ નિરૂપ્યો, એટલા
 નિરૂપણે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં બદ્ધકૃત સાધનનો જોટલી પગઠાણ છે તેટલી પગઠાણ નિરૂપી,
 અને ભગવાને ક્રિયામાણ સ્નેહપરીક્ષાની જોટલી પગઠાણ છે તેટલી પગઠાણનું પણ
 નિરૂપણ યદ્ધિ ગયું, અત્ત 'યાવત્' 'વાપત્' પદ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉક્ત રીતિએ
 સાધનનું અને પરીક્ષાનું યાવત્ સ્વરૂપ તાવત્પ તાપ નિરૂપ્યો. (૧૬)

॥ इति श्रीगोपिक गीतानुवादे समलालशास्त्रिविरचितः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

अथ साधिकरणः प्रकाशानुसारी

॥ मतान्तरपाठसमेतो ब्रह्मसूत्रपाठः ॥

॥ अध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथममेकसूत्रजिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

१. अधातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

॥ द्वितीयमेकसूत्रजन्माद्यधिकरणम् ॥२॥

२. जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥१॥

॥ तृतीयमेकसूत्रं समन्वयाधिकरणम् ॥३॥

३. तत्तु समं च ॥२॥

॥ चतुर्थं सप्तसूत्रमीक्ष्यधिकरणम् ॥४॥

४. ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥१॥

५. गौणश्चेन्नात् शब्दात् ॥२॥

६. स नष्टस्य मोक्षोपदेशात् ॥३॥

७. हेतुत्वावचनाच्च ॥४॥

८. स्वाप्ययात् ॥५॥

२. सर्वेप्येकदेशिन इह योगविभागमस्तीकृत्य 'शास्त्रयोनित्वात्' इतिसूत्रं तां पृथक्सूत्रत्वेन पठन्ति ।

७. हेतुत्वावचनाच्चेनिसूत्रस्याग्रे 'प्रतिज्ञाविरोधात्' इति पृथक्सूत्रं निम्बार्कसामानुजगैवाः पठन्ति ।

९. गतिसामान्यात् ॥६॥

१०. श्रुतत्वाच्च ॥७॥

॥ पञ्चममष्टसूत्रमानन्दमयाधिकरणम् ॥५॥

११. आनन्दमयोभ्यासात् ॥१॥

१२. विकारशब्दाच्चोचैश्च माचुर्यात् ॥२॥

१३. तद्धेतुव्यतिदेशाच्च ॥३॥

१४. मान्त्रवर्णि तमेव च गमने ॥४॥

१५. नेतरोनुपपत्तेः ॥५॥

१६. भेदव्यपदेशाच्च ॥६॥

१७. कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥७॥

१८. अस्मिन्नस्य च तत्रैव शक्तिः ॥८॥

पठं द्विसूत्रमन्तस्तद्वर्माधिकरणम् ॥६॥

१९. अन्तस्तद्वर्मावदेतात् ॥१॥

२०. भेदव्यपदेशाच्च ॥२॥

सप्तममेकसूत्रं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥७॥

२१. अकाशमन्त्रात् ॥१॥

१४. अर्थं दास्यामीति गोकुटनाथमज-
धामधुगनाथः सर्वेप्येकदेशिनश्च 'गीयते'
इतीह पठन्ति ।

अष्टममेकसूत्रमतिदेशाधिकरणम् ॥८॥

२२. अत्र एव प्राणः ॥१॥

नवमं चतुस्तुत्रं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥९॥

२३. ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥१॥

२४. छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तद्यचेतो-
र्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२॥

२५. भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥३॥

२६. उपदेशमेशमेति चेन्नोभयस्मिन्न-
प्यविरोधात् ॥४॥

दशमं चतुस्तुत्रमनुगमाधिकरणम् ॥१०॥

२७. प्राणस्तथानुगमात् ॥१॥

२८. न चक्षुरात्मोपदेशोदिति चेदध्या-
त्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥२॥

२९. शब्ददृष्ट्यानुपदेशो वामदेववत् ॥३॥

३०. जीवमुख्यमाणादिङ्गाच्चेति चेन्नो-
पासात्रैविध्यादाश्रितत्वाद्दिह तयो-
गात् ॥४॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयारूपे प्रथमाध्याये विचारशाम्यसमर्थन-
पूर्वकशाब्दसन्देहनिवारकः प्रथमध्वरणः ॥१॥

॥ द्वितीयध्वरणः ॥

॥प्रथमं चतुस्तुत्रं सर्वत्रसिद्धोपदेशाधिकरणम्॥

१. सर्वत्र सिद्धोपदेशात् ॥१॥

२. विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥२॥

३. अनुपपत्तेस्तु न सारीरः ॥३॥

४. कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥४॥

द्वितीये चतुस्तुत्रे शब्दविशेषाधिकरणम् ॥२॥

५. शब्दविशेषात् ॥१॥

६. रमृतेष्व ॥२॥

७. अर्धकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति

चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥३॥

८. सम्भोगमाप्तिरिति चेन्न त्रैशेष्यात् ॥१॥

तृतीयं द्विसूत्रमत्ताचराचरेत्याधिकरणम् ॥३॥

९. अत्ता चराचरग्रहणात् ॥१॥

१०. ॥२॥

चतुर्थे द्विसूत्रं गुह्यम्प्रविष्टावित्यधिकरणम् ॥४॥

११. गुहां प्रविष्टावात्मानौ द्वे तदर्थनाना ॥१॥

१२. विशेषणाच्च ॥२॥

पञ्चमं पञ्चसूत्रमन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥५॥

१३. अन्तर उपपत्तेः ॥१॥

१४. स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥२॥

२४. 'चितोर्पणनिगमात्' इति निम्बार्कसामानुजपाठः ।

३०. अत्र माम्करपाठोऽप्यष्टः ।

४. चकाररहितः सैवः पाठः ।

७. 'व्यपदेशाच्चेति' इति माम्करपाठः ।

१५. सुखविशेषाभिधानादेव च ॥३॥
 १६. श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ॥४॥
 १७. अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥५॥
 अष्टं त्रिन्त्रयमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥६॥
 १८. अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१॥
 १९. न च स्मार्तमततद्धर्माभिलापात् ॥२॥
 २०. शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते
 सप्तमं त्रिसूत्रमदृश्यत्वाधिकरणम् ॥७॥
 २१. अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥१॥
 २२. विशेषणभेदव्यपदेशाम्पां च नेतरौ ॥२॥
 २३. रूपोपन्यासाच्च ॥३॥

- अष्टममन्त्रवत्त्वं वैश्वानराधिकरणम् ॥८॥
 २४. वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥१॥
 २५. स्मर्यमाणमनुपानं स्यादिति ॥२॥
 २६. शब्दादिभ्यो नः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न
 तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुष-
 मां चैनमधीयते ॥३॥
 २७. अत एव न देवता भूतं च ॥४॥
 २८. साक्ष दृश्यविशेषं जैमिनिः ॥५॥
 २९. अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥६॥
 ३०. अनुस्मृतेर्वादरिः ॥७॥
 ३१. सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि
 दर्शयति ॥८॥
 ३२. आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥९॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्यायेन्तर्यामिस्वरूप-
 विचारो नामाधेयस्वरूपसन्देहनिवारको द्वितीयश्चरणः ॥२॥

१५. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'अत एव च तद्ब्रह्म' 'अत एव च स ब्रह्म' 'अत एव
 स ब्रह्म' इति यथाक्रमं निम्बार्करामानुजशैवानां पाठः ।

१६. चकाररहित इह भास्करपाठः ।

१८. 'अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इति भास्करनिम्बार्करामानुज-
 शैवानां पाठः ।

१९. रामानुजशैवौ 'शारीरश्च' इतीह पठित्वाभिमे सूत्रे 'उभयेपि' इत्यादि पठतः ।

२२. चकाररहितः पाठः शङ्करनिम्बार्कयोः ।

२६. 'शब्दादिभ्यो नः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न' इति शङ्कररामानुजशैवभिक्षूणां पाठः ।
 निम्बार्कभाष्येऽप्येवमेव दर्शनात्तत्सम्मतोपि स एव पाठः । 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति
 भाष्यः पाठः । श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याणामपि स पाठो विदित एवेति 'पाठान्तरे पुरुषविधत्वम्'
 इति भाष्यवचनान् प्रकाशे च 'सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरम्' इति वारुणानाञ्चावगम्यते ।
 श्रीविवरणकाराणां मतेन तु तत् पाठान्तरं श्रुतौ न तु सूत्रे इति । शङ्करभाष्येपि 'ये तु पुरुष-
 विधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्तीत्युल्लेखान् सोपि तादृशपाठज्ञानं नैजमभि-
 धनक्ति ।

३०. 'अनुस्मृतेरिति वादरिः' इति प्रदीपकाराणां पाठः यैवश्च ।

॥ तृतीयश्चरणः ॥

प्रथमं सप्तमूत्रं शुभ्वाधधिकरणम् ॥१॥

१. शुभ्वाय. तन स्वदेसात् ॥१॥

२. मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥२॥

३. नानुमानम् च उक्तात् ॥३॥

४. प्राणभृच्च ॥४॥

५. भेदव्यपदेशात् ॥५॥

६. प्रकरणात् ॥६॥

७. स्थित्यदन. भ्या च ॥७॥

द्वितीयं द्विसूत्रं मूलाधिकरणम् ॥२॥

८. भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥१॥

९. धर्मोपपत्तेश्च ॥२॥

तृतीयं त्रिसूत्रमक्षराधिकरणम् ॥३॥

१०. अक्षरसम्भारान्तधृतेः ॥१॥

११. सा च नशासनात् ॥२॥

१२. अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥३॥

चतुर्थमेकसूत्रनीलतिकर्माधिकरणम् ॥४॥

१३. ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥१॥

पञ्चममष्टसूत्रं दहराधिकरणम् ॥५॥

१४. दहर उत्तरेभ्यः ॥१॥

१५. गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥

१६. धृ. श्व. महिम्ने स्यात्स्त्रिभुवनयोः ॥

१७. प्रसिद्धेश्च ॥४॥

१८. इतरपरामर्शात् स इति चेन्न सम्भ.

वात् ॥५॥

१९. उत्तराध्वेदविर्भूतस्वरूपस्तु ॥३॥

२०. अन्यार्थश्च परामर्शः ॥७॥

२१. अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥८॥

पठं द्विसूत्रमनुकृत्यधिकरणम् ॥६॥

२२. अनुकृतेस्तस्य च ॥१॥

२३. अपि स्मर्यते ॥२॥

सप्तमं द्विसूत्रं शब्दादेव प्रमित इत्याधिकरणम् ॥७॥

२४. शब्दादेव प्रमितः ॥१॥

२५. हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥२॥

अष्टममष्टसूत्रं तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ॥८॥

२६. तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥१॥

२७. विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकमपि पत्ते-

र्शनात् ॥२॥

२. 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च' इति पाठो रामानुजशैवयोः ।

४. 'प्राणभृच्च' इति सूत्रं रामानुजशैवौ तृतीयेन्तर्भावयतः ।

५. 'भेदव्यपदेशाच्च' इति निम्बार्कपाठः ।

६. 'प्रकरणाच्च' इति भास्करपाठः ।

१३. 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशान् सः' इति रामानुजपाठः ।

२०. 'पगमयैः' इति भैक्षवः पाठः ।

२३. 'अपि च स्मर्यते' इति पाठः रङ्गयोगंजगुन्तकयोः आह्वयान्तरशैवभैक्षवश्च ।

२८. शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् ॥३॥

२९. अत एव च नित्यत्वम् ॥४॥

३०. समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो
दर्शनात् स्मृतेश्च ॥५॥

३१. मध्वादिव्यसम्भवादनधिकारं जै-
मिनिः ॥६॥

३२. ज्योतिषि भावाच्च ॥७॥

३३. भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥८॥

नवमं पञ्चसूत्रं शुगस्येत्यधिकरणम् ॥९॥

३४. शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रव-
णात् मूच्यते हि ॥१॥

३५. क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन-
लिङ्गात् ॥२॥

३६. संस्कारपरामर्शात् तदभावाभि-
न्नापाच्च ॥३॥

३७. तदभावनिर्यारणे च प्रवृत्तेः ॥४॥

३८. श्रवणाध्ययनार्थमतिषेधात् स्मृतेश्च ॥५॥
दशमेकसूत्रं कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥

३९. कम्पनात् ॥१॥

एकादशमेकसूत्रं ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥११॥

४०. ज्योतिर्दर्शनात् ॥१॥

द्वादशमेकसूत्रमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ॥१२॥

४१. आकाशोर्यानतरत्वादिव्यपदेशात् ॥१॥

त्रयोदशं द्विसूत्रं सुषुप्त्युत्कान्त्योरित्यधि-
करणम् ॥१३॥

४२. सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन ॥१॥

४३. पत्यादिशब्देभ्यः ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्याय उपस्यस्वरूप-
विचारो नामाधारस्वरूपसन्देहनिवारकस्तृतीयश्चरणः ॥३॥

२४. 'शब्दादेव च प्रमितः' इति पाठः प्रदीपे ।

२९. 'अत एव नित्यत्वम्' इति निम्बार्कपाठः ।

३०. 'समाननामरूपत्वाच्च' इति सर्वेयामप्येकदेशिना पाठः । 'समानरूपनामत्वाच्च'
इति क्वचित्पुस्तके भास्करपाठश्च ।

३२. 'ज्योतिषा भावाच्च' इति पाठः प्रदीपकारसम्मतः प्रतिभाति ।

३३. 'भावात्तु' इति क्वचिद्भास्करपाठः ।

३४. 'शुद्रस्य' इति भास्करपाठः ।

३५. 'क्षत्रियत्वगतेश्च' इति शाङ्करभास्करभैक्षवनेम्बार्करामानुजशैवानां पाठः ।

तत्रापि रामानुजशैवौ 'उत्तरत्र' इति सूत्रविभागं पृथक् पठतः ।

३६. 'संस्कारपरामर्शात्' इति भैक्षवः पाठः ।

३८. 'स्मृतेश्च' इति सूत्रं योगविभागेन पृथक् पठन्ति निम्बार्करामानुजशैवाः ।

३९. 'प्राणः कम्पनात्' इति भैक्षवः पाठः ।

४३. 'पत्यादिशब्देभ्यश्च' इति भैक्षवः पाठः ।

॥ चतुर्थश्चरणः ॥

प्रथमं सप्तसूत्रमानुमानिकाधिकरणम् ॥१॥

१. आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च १

२. सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥२॥

३. तदधीनत्वादर्थवत् ॥३॥

४. ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥४॥

५. वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

६. त्रयाणामपि चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥६॥

७. महत्त्वाच्च ॥७॥

द्वितीयं त्रिसूत्रं चमसवदित्यधिकरणम् ॥२॥

८. चमसवदविशेषात् ॥१॥

९. ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके २

१०. कल्पनोपदेशाच्च मध्वादेवदविरोधः ३

४. त्रिसूत्रं न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥३॥

११. न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावा-
दतिरेकाच्च ॥१॥

१२. प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥२॥

१३. ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥३॥

चतुर्थमेकसूत्रं यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ॥४॥

१४. कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यप-
दिष्टोक्तेः ॥१॥

पञ्चममेकसूत्रं समाकर्षाधिकरणम् ॥५॥

१५. समाकर्षात् ॥१॥

षष्ठं त्रिसूत्रं जगद्धाचित्वाधिकरणम् ॥६॥

१६. जगद्धाचित्वात् ॥१॥

१७. जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्

तद् व्याख्यातम् ॥२॥

१८. अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यामपि चैवमेके ॥३॥

सप्तमं चतुःसूत्रं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥७॥

१९. वाक्यान्वयात् ॥१॥

२०. प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्रयः ॥२॥

२१. उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौहु-
लोमिः ॥३॥

२२. अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥४॥

॥अष्टमम्पञ्चसूत्रम्प्रकृतिश्चेत्यधिकरणम् ॥८॥

२३. प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् १

५. 'प्रकरणात्' इति योगविभागेन पृथङ्माध्वपाठः ।

६. 'त्रयाणामपि चैवम्' इति भैक्षचः पाठः ।

७. 'महत्त्वाच्च' इति कचिद्भास्करादर्शपाठः ।

८. 'अविशेषाच्च' इति कचिद्भास्करादर्शपाठः ।

९. 'ज्योतिरूपक्रमा तु' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके विवरणे प्रदीपे शाङ्करभास्कर-
निम्बार्करीरामानुजैवश्च ।

१४. 'कारणत्वेन च' इति भास्करपाठः ।

१७. 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्' इति शाङ्करभास्करनिम्बार्करीरामानुजैवभैक्षचपाठः ।

१८. अष्टमम्पञ्चसूत्रम्प्रकृतिश्चेत्यधिकरणम् ॥८॥

२४. अभिध्यापदेशाच्च ॥२॥

२५. साक्षाच्चोभयान्नात् ॥३॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये मतान्तरश्रौतता-
अमजनकप्रकीर्णवाक्यार्थविचारो नाम चतुर्थश्चरणः ॥४॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथममेकसूत्रं स्मृत्यधिकरणम् ॥१॥

१. स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गइति चेन्ना-
न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥१॥

द्वितीयमेकसूत्रमितरेषामित्याधिकरणम् ॥२॥

२. इतरेषां चानुपलब्धेः ॥१॥

तृतीयमेकसूत्रं योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् ॥३॥

३. एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥१॥

॥चतुर्थं त्रिसूत्रं न विलक्षणत्वाधिकरणम्॥४॥

४. न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च
शब्दात् ॥१॥

२६. आत्मकृतेः परिणामात् ॥४॥

२७. योनिश्च हि गीयते ॥५॥

२८. एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः६

५. अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-
गतिभ्याम् ॥२॥

६. दृश्यते तु ॥१॥

पञ्चमं पञ्चसूत्रमसत्प्रतिषेधाधिकरणम् ॥५॥

७. असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥१॥

८. अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥२॥

९. न तु दृष्टान्तभावात् ॥३॥

१०. स्वपक्षदोषाच्च ॥४॥

११. तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥५॥

२६. 'परिणामात्'इति योगविभागेन पृथक् पठतो रामानुजशैवौ ।

२७. 'योनिश्च गीयते' इतिपाठः प्रदीपे प्रतिभाति ।

२८. इदं सर्वव्याख्यानाधिकरणं श्रीमत्प्रकाशकारमतेन नवमं विवरणकारास्त्विहा-
धिकरणसङ्ख्यायाज्जोषमासते श्रीभावप्रकाशिकाकाराणां प्रदीपकाराणां निर्भयराममहानां
च मतेन त्वष्टममेव ।

४. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'दृश्यते तु'इति नव्यं सूत्रं माध्वमते ।

५. 'विशेषानुगताभ्याम्'इति भास्करपाठः ।

९. 'न तु दृष्टान्तभावात्'इत्येवम्पाठः कवगोपुसंज्ञकपुस्तकेषु भावप्रकाशिकायां
मरीचिकायां प्रकाशे च । प्रदीपविवरणकारमते तु 'दृष्टान्तभावात्'इतिपाठः प्रतिभाति ।

१०. 'स्वपक्षे दोषाच्च'इतिनैम्बार्कपाठः ।

११. 'अन्यदानुमेयम्'इत्यानियोगविभागमाहृत्य पृथक्सूत्रं रामानुजशैवौ पठतः ।
'अनिर्मोक्षप्रसङ्गः'इतिमाध्वनैम्बार्करामानुजशैवमैत्रवपाठः ।

॥षष्ठमेकसूत्रं शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥६॥

१२. एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१॥

॥सप्तममेकसूत्रं भोक्त्रापत्तेरित्याधिकरणम् ॥७॥

१३. भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥१॥

॥अष्टमं त्रिसूत्रं तदनन्यत्वाधिकरणम् ॥८॥

१४. तदनन्यत्वमारम्भणमन्दादिभ्यः ॥१॥

१५. भावे चोपलब्धेः ॥२॥

१६. सत्त्वाच्चापरस्य ॥३॥

नवमं चतुःसूत्रमसद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥९॥

१७. असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तेरण वाक्यमेषात् ॥४॥

१८. युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥२॥

१९. पटवच्च ॥३॥

२०. यथा च प्राणादिः ॥४॥

॥ दशमं त्रिसूत्रमितरव्यपदेशाधिकरणम् ॥१०॥

२१. इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकारणादिदोषप्रसक्तिः ॥१॥

२२. अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥२॥

२३. अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥३॥

एकादशं षट्सूत्रमुपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥११॥

२४. उपसंहारदर्शनामेति चेन्न क्षीरवाद्धिः ॥१॥

२५. देवादेवदपि लोके ॥२॥

२६. कृत्स्नप्रसाक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥३॥

२७. श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥४॥

२८. आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥५॥

२९. स्वपक्षदोषाच्च ॥६॥

॥ द्वादशमष्टसूत्रं सर्वोपेत्यधिकरणम् ॥१२॥

३०. सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥१॥

१२. 'एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इति माध्वपाठः ।

१५. 'भावाच्चोपलब्धेः' इत्यपि शास्त्ररपाठः ।

१६. 'सत्त्वाच्चापरस्य' इति रामानुजशैवपाठः ।

१८. प्रदीपकारमतेनेह 'शब्दान्तरत्वाच्च' इति पाठः प्रतिभाति । इदं सूत्रं नैम्बार्क-रामानुजशैवैरसद्व्यपदेशसूत्रेन्तर्भावितम् ।

२०. 'यथा च प्राणादि' इति आङ्गरभास्करभैक्षवपाठो 'यथा प्राणादिः' इति च माध्वपाठः ।

२२. 'अधिकं तु भेदव्यपदेशात्' इति कसंज्ञकपुस्तकपाठः ।

२३. 'अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः' इति पाठो मुद्रितमरीचिकायाम् ।

२४. पुसंज्ञकपुस्तके 'चेत्क्षीरवाद्धि' इति पाठः ।

२६. 'निरवयवशब्दकोपो वा' इति भैक्षवपाठः ।

२९. 'स्वपक्षे दोषाच्च' इति नैम्बार्कपाठः ।

३०. 'सर्वोपेता सा दर्शनात्' इति नैम्बार्कपाठः ।

३१. विकरणत्वानेति चेत्तदुक्तम् ॥२॥
 ३२. न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३॥
 ३३. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥४॥
 ३४. वैषम्यनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा
 हि दर्शयति ॥५॥

३५. न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-
 त्वात् ॥६॥
 ३६. उपपद्यते चाप्पुपलभ्यते च ॥७॥
 ३७. सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥८॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णह्रियावनविगचिन्तनतत्त्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये पथमः स्मृतिवर्णः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं पट्सूत्रं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥१॥
 १. रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥

२. प्रवृत्तेश्च ॥२॥
 ३. पयोम्युवचेत्तत्रापि ॥३॥

३५. 'न कर्मविभागात्' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके प्रदीपे च । 'अकम्माडिभाग इति चेन्नानादित्वात्' इति तु भास्करपाठः ।

३६. इदं सूत्रं निम्बार्करामानुजशैवैः पूर्वस्मिन् सूत्रेन्तर्भावितम् ।

३७. पादेस्मिन् प्रदीपकारभतेनाधिकरणानि दश तानि च यथा ।

१. प्रथमं द्विसूत्रं स्मृत्यधिकरणम् ।

२. द्वितीयमेकसूत्रं योगप्रत्युत्तयधिकरणम् ।

३. तृतीयं त्रिसूत्रं विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

४. चतुर्थं पञ्चसूत्रमसदितिचेदित्यधिकरणम् ।

५. पञ्चममेकसूत्रमेतेनेत्याधिकरणम् ।

६. षष्ठमेकसूत्रं भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणम् ।

७. सप्तमं त्रिसूत्रं तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

८. अष्टमं त्रिसूत्रमितरव्यपदेशाधिकरणम् ।

९. नवमं पट्सूत्रमुपसंसारदर्शनाधिकरणम् ।

१०. दशममष्टसूत्रं सर्वोपेतेत्यधिकरणम् ।

श्रीविवरणकारास्तु प्रथमानिकरणं द्विसूत्रमेवादाविच्छागमनिर्भयसाममहनेनेनाङ्गी-
 कृत्य समस्तो पादेस्मिन् द्वादशाधिकरणानि श्रीमत्प्रकाशकारभतेन स्वीकुर्वन्तीति ॥

१. इदं सूत्रं रामानुजशैवाभ्यां प्रथमसूत्रेन्तर्भावितम् ।

४. व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥४॥
 ५. अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥५॥
 ६. अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥६॥
 ॥ द्वितीयं चतुःसूत्रं पुरुषाश्मवदित्याधि-
 करणम् ॥ २ ॥
 ७. पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥१॥
 ८. अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥२॥
 ९. अन्यथानुमितौ च जशक्तिवियो-
 गात् ॥३॥
 १०. विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥४॥
 ॥ तृतीयं सप्तसूत्रं महद्दीर्घवद्वेत्याधिकरणम् ॥३॥
 ११. महद्दीर्घवद्वा द्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् १
 १२. उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥२॥
 १३. समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-
 वस्थितेः ॥३॥
 १४. नित्यमेव च भावात् ॥४॥
 १५. रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥५॥
 १६. उभयथापि च दोषात् ॥६॥
 १७. अपरिग्रहाच्चात्तदन्तमनपेक्षा ॥७॥
 ॥ चतुर्थं दशसूत्रं समुदाय उभयहेतुकेपी-
 त्यधिकरणम् ॥४॥
 १८. समुदाय उभयहेतुकेपि तदभाति ॥१॥
 १९. इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्ति-
 मात्रनिमित्तत्वात् ॥२॥
 २०. उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधत्वात् ॥३॥
 २१. असति प्रतिज्ञोपगमेऽपि यौगपद-
 मन्वथा ॥४॥

६. इदं सूत्रं रामानुजशैवाभ्यां 'अन्यथानुमिति'सूत्रस्याग्रे पठ्यते ।

७. 'पुरुषाश्मवच्चेत्तथापि'इति भैक्षवःपाठः ।

८. 'अङ्गित्वानुपपत्तेः'इति माध्वःपाठः ।

९. 'अन्यथानुमितौ जशक्तिनियोगान्'इति भास्करपाठः ।

१२. सर्वत्रैव 'उभयथा'इत्यस्य स्थाने 'उभयथा'इतिरामानुजपाठः ।

१४. 'नित्यमेव भावात्'इति भास्करपाठः ।

१५. 'दर्शनात्'इति केचनैकदेशिनश्छिन्दन्ति ।

१६. 'उभयथा दोषात्'इति शाङ्करमाध्वनैष्वाकर्षणरामानुजभैक्षवपाठः । 'उभयता च दोषात्'इति भास्करपाठस्त्वशुद्धःप्रतिभाति ।

१८. निर्भयरागमहा यत् 'अथ चतुर्थाधिकरणं समुदाय उभयहेतुकेपि तदभाति-
 रित्यादिभिरिदशभिः सूत्रैः'इत्याहुस्तत्र मानं न जानीमः । लिपिकारप्रमादःस्यात्
 सूत्रगणना च गतान्तरवत् स्यात् ।

१९. 'इतरेतरप्रत्ययमन्यत्वादुपपन्नमिति चेन्न नद्वयातभावानिमित्तत्वात्'इति
 भास्करपाठः ।

२२. प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधा-
माप्तिरविच्छेदात् ॥५॥

२३. उभयथा च दोषात् ॥६॥

२४. आकाशे च विशेषात् ॥७॥

२५. अनुस्मृतेश्च ॥८॥

२६. नासतोदृष्टत्वात् ॥९॥

२७. उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥१०॥

॥ पञ्चमं पञ्चसूत्रं नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥

२८. नाभाव उपलब्धेः ॥१॥

२९. वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२॥

३०. न भावोनुपलब्धेः ॥३॥

३१. क्षणिकत्वाच्च ॥४॥

३२. सर्वधानुपपत्तेश्च ॥५॥

॥ षष्ठं चतुःसूत्रं नैकास्मिन्नसम्भवादित्यधि-
करणम् ॥६॥

३३. नैकास्मिन्नसम्भवात् ॥१॥

३४. एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविश्वचित्ततत्त्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयस्तर्कचरणः ॥२॥

३५. न च पर्यायादप्यविरोधो विका-
रादिभ्यः ॥३॥

३६. अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-
विशेषः ॥४॥

॥ सप्तमं पञ्चसूत्रं पत्युरसामञ्जस्यादित्यधि-
करणम् ॥७॥

३७. पत्युरसामञ्जस्यात् ॥१॥

३८. सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥२॥

३९. अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥३॥

४०. करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥४॥

४१. अन्तर्वत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥५॥

अष्टमं चतुःसूत्रमुत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणम् ॥

४२. उत्पत्त्यसम्भवात् ॥१॥

४३. न च कर्तुः करणम् ॥२॥

४४. विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥३॥

४५. विप्रतिषेधाच्च ॥४॥

२२. 'प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधामाप्तिरसम्भनः' इति भास्करपाठः ।

२३. 'उभयथापि च दोषात्' इति प्रदीपपाठः । इदं सूत्रं नैव पठ्यते भास्करेण ।

२६. 'दृष्टत्वात्' इतिच्छेदः केपाञ्चित् ।

३१. चकाररहितः पाठो निम्बार्कस्य । 'क्षणिकत्वाच्च' इति सूत्रमेव न पठ्यते रामा-
नुजशैवाभ्याम् । भास्करभाष्ये तु पठ्यत एव ।

३२. इदमपि सूत्रं न पठ्यत एव भास्करभाष्ये ।

३६. 'अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्' इति साध्वः पाठः ।

३८. इदं सूत्रं भास्कररामानुजशैवैर्न पठ्यते ॥

४४. 'विज्ञानादिभावो वा' इति भास्करपाठस्तद्भाष्यप्रकाशकप्रमादजन्यः ।

४५. इदं सूत्रं पठ्यत एव भास्करेण ।

॥ तृतीयश्चरणः ॥

- ॥ प्रथमं सप्तसूत्रं न वियदित्यधिकरणम् ॥१॥
१. न वियदश्रुतेः ॥१॥
 २. अस्ति तु ॥२॥
 ३. गौण्यसम्भवात् ॥३॥
 ४. शब्दाच्च ॥४॥
 ५. स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥५॥
 ६. प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥६॥
 ७. यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥७॥
- ॥ द्वितीयमेकसूत्रमेतेन मातरित्वेति अधिकरणम् ॥२॥
८. एतेन मातरिवा व्याख्यातः ॥१॥
- ॥ तृतीयमेकसूत्रमसम्भवाधिकरणम् ॥३॥
९. असम्भवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥१॥
- ॥ चतुर्थमेकसूत्रं तेजोत इत्यधिकरणम् ॥४॥
१०. तेजोतस्तथा साह ॥१॥
- ॥ पञ्चममेकसूत्रमाप इत्यधिकरणम् ॥५॥
११. आपः ॥१॥
- षष्ठमेकसूत्रं पृथिव्याधिकार इत्यधिकरणम् ॥६॥
१२. पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१॥
- ॥ सप्तममेकसूत्रं तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ॥७॥
१३. तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥
- ॥ अष्टममेकसूत्रं विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ॥८॥
१४. विपर्ययेण तु क्रमोत्त उपपद्यते ॥१॥
- नवमं द्विसूत्रमन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ॥९॥
१५. अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥१॥
१६. चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्धावभावित्वात् ॥
- ॥ दशममेकसूत्रं नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥१०॥
१७. नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१॥
- एकादशमेकसूत्रं ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ॥११॥
१८. ज्ञोत एव ॥१॥

२. इदं सूत्रं पूर्वगिन् सृजेन्तर्भावितं नैम्बार्केरामानुजशैवैः ।

६. योगविभागमाह्वय 'शब्देभ्यः' इति पृथक्सूत्रं रामानुजशैवाभ्यां पठ्यते ।

११. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'पृथिवी' इति पृथक्सूत्रं नैम्बार्केरामानुजशैवैः पठ्यते ।

१२. 'पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः' इति माध्वःपाठः । 'अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः' इति रामानुजशैवपाठः ।

१३. 'तदभिध्यानात्' इति निम्बार्कपाठः ।

१४. 'उपपद्यते च' इति सर्वेयामप्येकदेशिनां पाठः । 'विपर्ययेण क्रमोत्त उपपद्यते च' इति शैवःपाठः । भास्करमाध्वेन्तर्भावितमेतत् सूत्रं पूर्वोक्तिम् ।

१६. 'अभाक्तः' इति छेदशैवस्य ।

१८. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'श्रुतेश्च' इति सूत्रं माध्वमते ।

॥ द्वादशं दशसूत्रमुत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्य-
धिकरणम् ॥१२॥

१९. उन्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥१॥

२०. स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२॥

२१. नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्

२२. स्वशब्दोन्मानाभ्याश्च । ४॥

२३. अविरोधश्चन्दनवत् । ५॥

२४. अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्यु-
पगमाद्धदि हि । ६॥

२५. गुणाद्वालोकवत् ॥७॥

२६. व्यतिरेको गन्धवत् ॥८॥

२७. तथा च दर्शयति ॥९॥

२८. पृथगुपदेशात् ॥१०॥

॥ त्रयोदशं चतुःसूत्रं तद्गुणसारत्वादित्य-
धिकरणम् ॥१३॥

२९. तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्

३०. यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद-
र्शनात् ॥१२॥

३१. पुंस्त्वादिवच्चम्य सतोभिव्यक्ति-
योगात् ॥३॥

३२. नित्योपलब्ध्यनुपपन्नत्वेनैव-
तगनियनो नान्यथा । ४॥

॥चतुर्दशमसूत्रं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधि-
करणम् ॥ ४॥

३३. कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥१॥

३४. विहारोपदेशात् ॥२॥

३५. उपादानात् ॥३॥

३६. व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश-
विपर्ययः ॥४॥

३७. उपलब्धिवदनियमः ॥५॥

३८. शक्तिविपर्ययात् ॥६॥

३९. समाध्यभावाच्च ॥७॥

४०. यथा च तक्षोभयथा ॥८॥

॥ पञ्चदशं द्विसूत्रं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधि-
करणम् ॥१५॥

४१. परात्तु तच्छ्रुतेः ॥१॥

१९. प्रदीपकारास्तु चतुर्दशसूत्रमेवैतदधिकरणं पठन्ति तेन तन्मते पादोस्मिन्न-
धिकरणानि पञ्चदशैव न तु षोडश । श्रिविवरणकाराम्बित्वच्छारामनिर्मथराममतमेव
स्वीकुर्वन्ति । 'कस्मादुत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्'इति मुद्रितो भास्करपाठस्त्वशुद्धः ।

२५. 'गुणाद्वा आलोकवत्'इतिच्छेदो भास्करनैम्बार्कैरामानुजशैवानामपि ।

२७. 'तथा हि दर्शयति'इति पठित्वैतत्सूत्रमन्तर्भाष्यतेपूर्वरिमन् सूत्रे नैम्बार्कशै-
वाभ्याम् । 'तथा च दर्शयति'इति पठित्वा च रामानुजेन ।

३१. 'सतो व्यक्तियोगात्'इतिपाठः पुसंस्कपुस्तके प्रमादजः ।

३४. 'उपादानाद्विहारोपदेशाच्च'इत्येकसूत्रत्वेन पठित्वोपेक्षितमुत्तरसूत्रं रामानुज
भाष्याम् ।

४१. 'परात्तच्छ्रुतेः'इति भास्करपाठः ।

४२. कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषि-
द्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ॥

॥ षोडशमेकादशसूत्रमंशो नानाव्यपदेशादि-
त्याधिकरणम् ॥१६॥

४३. अंशो नानाव्यपदेशादप्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥१॥

४४. मन्त्रवर्णात् ॥२॥

४५. अपि स्मर्यते ॥३॥

४६. प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥४॥

४७. स्मरन्ति च ॥५॥

४८. अनुज्ञापरिहारो रहस्यवन्वाङ्मयोति-
रादिवत् ॥६॥

४९. असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥७॥

५०. आभास एव च ॥८॥

५१. अदृष्टानियमात् ॥९॥

५२. अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥१०॥

५३. प्रदेशादिवन्नान्तर्भावात् ॥११॥

इति श्रीमच्छम्भुपदैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये तृतीयो वियदादिपादः ॥

॥ चतुर्थश्चरणः ॥

॥प्रथमं पञ्चसूत्रं तथा प्राण इत्यधिकरणम्॥१॥

१. तथा प्राणः ॥१॥

२. गौर्व्यसम्भवात् ॥२॥

३. तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥३॥

४. तत्पूर्वरुत्वाद् वाचः ॥४॥

५. सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥५॥

४२. 'विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः' इति माध्यपाठः ।

४३. 'दाशकितवादित्वमधीयत एके' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके विवरणे च ।

४४. 'मन्त्रवर्णाच्च' इतिकसंज्ञकपुस्तकपाठः शाङ्करश्च ।

४५. 'अपि च स्मर्यते' इतिकसंज्ञकपुस्तकपाठः शाङ्करनैम्बार्कशैवभैषवश्च ।

४६. 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति नैम्बार्करामानुजशैवपाठः ।

४९. 'असन्ततेश्चाव्यतिकरः' इति शैवपाठः ।

५०. 'आभासा एव वा' इति भास्करपाठः. 'आभासा एव च' इति नैम्बार्कशैवपाठः ।

'आभासा एव च' इति विकलेन रामानुजपाठः ।

५२. 'अभिसन्ध्यादिष्वप्येवम्' इति भैषवपाठः ।

५३. 'प्रदेशभेदान्नैतिचेन्नान्तर्भावात्' इति रामानुजपाठः ।

१. 'तथा प्राणाः' इति पाठः कसंज्ञकपुस्तके सर्वेषामप्येकदेशिनाम् ।

२. एतस्य सूत्रस्याग्रे प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' इति नञ्यं सूत्रं माध्यमते ।

३. इदं सूत्रं पापान्नृजशैवाख्यां पूर्वमिदं सूत्रेन्यवर्जितम् ।

॥द्वितीयमेकसूत्रं हस्तादय इत्याधिकरणम्॥२॥

६. हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥१॥

॥ तृतीयमेकसूत्रमणवश्चेत्याधिकरणम् ॥३॥

७. अणवश्च ॥१॥

॥ चतुर्थं द्विसूत्रं श्रेष्ठश्चेत्याधिकरणम् ॥४॥

८. श्रेष्ठश्च । १॥

९. न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥२॥

॥ पञ्चमं चतुःसूत्रं चक्षुरादिवस्त्रित्याधिकरणम् ॥

१०. चक्षुरादिवस्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥१॥

११. अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥२॥

१२. पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥३॥

१३. अणुश्च । ४॥

॥ षष्ठमेकसूत्रं ज्योतिराद्यधिष्ठानन्वित्यधिकरणम् ॥६॥

१४. ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये चतुर्थः प्राणादिचरणः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथमं सप्तसूत्रं रंहत्याधिकरणम् ॥१॥

१. तदन्तरमतिपत्तौ रंहति सम्परि-

प्लवक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥१॥

२. व्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्यात् ॥२॥

१०. 'तत्सह शिष्यादिभ्यः' इति भास्करपाठस्तद्वाप्यपकाशकप्रमादजः ।

१४. 'प्राणवता च शब्दात्' इति सूत्रमन्तर्मावितं रामानुजशैवाभ्यां पूर्वसूत्र । 'तदामननात्' इत्यस्य स्थाने 'तदामननात्' इति भास्करपाठः ।

१६. 'तस्य नित्यत्वात्' इति निम्बार्कपाठः ।

१७. 'त इन्द्रियाणि' इति सर्वेषामप्येकदेशिनां पञ्च ।

१८. 'भेदश्चेतेर्वैलक्षण्याच्च' इत्येकमेव सूत्रं नैम्बार्करामानुजशैवमते ।

३. प्राणगतेष्व ॥३॥
 ४. अङ्ग-दिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्त-
 त्वात् ॥४॥
 ५. प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव
 ह्युपपत्तेः ॥५॥
 ६. अतच्छ्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां
 प्रतीतिः ॥६॥
 ७. भाक्तं वानात्मविच्चात् तथा हि
 दर्शयति ॥७॥
 ॥ द्वितीयं चतुःसूत्रं कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २॥
 ८. कृतात्ययेतु शयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
 यथेतमनेवं च ॥८॥
 ९. चरणदिति चेन्नोपलक्षणाधैति
 कार्णिकेति ॥९॥
 १०. आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥
 ११. मुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥४॥
- ॥ तृतीयं पञ्चसूत्रमनिष्टादिकारिणामित्याधि-
 करणम् ॥३॥
 १२. अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥
 १३. संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावे-
 रोहो तद्वतिदर्शनात् ॥२॥
 १४. स्मरन्ति च ॥३॥
 १५. अपि सं ॥४॥
 १६. तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥५॥
 चतुर्थं चतुःसूत्रं विद्याकर्मणोरित्याधिकरणम् ॥४॥
 १७. विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥
 १८. न तृतीये तथोपलब्धेः ॥२॥
 १९. स्मर्यतेपि च लोके ॥३॥
 २०. दर्शनाच्च ॥४॥
 पञ्चमं निमूत्रं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥५॥
 २१. तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥१॥

४. 'चेद्भाक्तत्वात्' इति नैम्यार्कः पाठः ।

५. 'प्रथमे श्रवणात्' इति भैक्षवः पाठः ।

७. 'भाक्तं च' इति भास्करपाठः ।

८. चकाररहितो भास्करपाठः । 'यथेतमनेवं च' इति सूत्रांशं माध्वा नवम-
 सूत्रत्वेन पठन्ति ॥

९. 'तदुपलक्षणार्थेति' इति रामानुजनैम्यार्कमाध्वशैवाः ।

११. इतिरहितो भास्करपाठः ।

१५. 'अपि च' इति शाङ्करशैवभैक्षवपाठः ।

१६. चकाररहितो रामानुजपाठः ।

२१. 'तृतीये' इति पाठो वेपुस्तके माध्वानां च । अस्मात्सूत्रादनन्तरं 'स्मरणाच्च' इति
 माध्वाः पठन्ति ।

२२. साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२॥

२३. नातिचिरेण विशेषात् ॥३॥

पष्ठं द्विसूत्रमन्याधिष्ठित इत्याधिकरणम् ६॥

२४. अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥१॥

२५. अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥२॥

॥ सप्तममेकसूत्रं रेतःसिग्धधिकरणम् ॥७॥

२६. रेतःसिग्धयोगोश्च ॥१॥

॥ अष्टममेकसूत्रं योनेः शरीरमित्याधिकरणम् ॥८॥

२७. योनेः शरीरम् ॥१॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु तृतीये-साधनाख्ये प्रकारबोधकतानि-
रूपकेध्यायेधिकारिजन्मनिर्धारो नाम प्रथमश्चरणः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं षट्सूत्रं सन्ध्याधिकरणम् ॥१॥

१. सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥१॥

२. निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥२॥

३. मायाभावं तु कात्स्न्येनानभिब्यक्त-
स्वरूपत्वात् ॥३॥

४. सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ४

५. पराभिध्यानात्ति तिरोहितं ततो
तस्य चन्धविपर्ययो ॥५॥

६. देहयोगाद्वा सोऽपि ॥६॥

॥ द्वितीयमेकसूत्रं तदभावो नाडीपित्तसि-
ग्धधिकरणम् ॥२॥

७. तदभावो नाडीपु तच्च इतरात्मनि च १

॥ तृतीयं त्रिसूत्रमतः प्रबोध इत्याधिकरणम् ॥३॥

८. अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥१॥

९. स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द-
विधिभ्यः ॥२॥

१०. अर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥३॥

२२. 'तत्स्वाभाव्यापत्तिः' इति रामानुजनैम्बार्कपा वगैवपाठः । 'स्वाभाव्यापत्तिः'
इति भास्करपाठः ।

२४. 'अन्याधिष्ठितेषु' इति शाङ्करः पाठः ।

२६. 'रेतःसिग्धयोगाच्च' इति भास्करपाठः ।

२७. इदमपि सूत्रं भास्करभाष्ये वर्तत एव ।

४. पराभिध्यानदेहयोगसूत्रे पठित्वा षष्ठ्येनैवं सूत्रं पठतो रामानुजनैम्बार्कौ ।

'आचक्षते च' इत्येव पाठो भास्करभाष्ये ।

५. 'पराभिध्यानम्' इति भास्करपाठः ।

७. 'आत्मनि ह' इति भाष्यः पाठः ।

९. 'स एव' च' इति भाष्यमैक्षवपाठः ।

१०. 'अर्धसम्पत्तिः' इत्येव पाठो भास्करभाष्ये ।

॥ चतुर्थं त्रिसूत्रमुभयलिङ्गाधिकरणम् ॥४॥

११. न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं
सर्वत्र हि ॥१॥

१२. न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् २

१३. अपि चैवमेके ॥३॥

पञ्चमं पञ्चमूलमरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ॥५॥

१४. अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥१॥

१५. प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम् ॥२॥

१६. आह च तन्मात्रम् ॥३॥

१७. दर्शयति चाथोपि स्मर्यते ॥४॥

१८. अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥५॥

षष्ठं चतुःसूत्रमम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ॥६॥

१९. अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥१॥

२०. वृद्धिः सभावत्वमन्तर्भावानुभवा-

सामञ्जस्यादेवम् ॥२॥

२१. दर्शनाच्च ॥३॥

२२. प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो
ब्रवीति च भूयः ॥४॥

सप्तमं द्विसूत्रं तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ॥७॥

२३. तदव्यक्तमाह हि ॥१॥

२४. अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २

अष्टमं त्रिसूत्रं प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणम् ॥८॥

२५. प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्ष-
यभ्यासात् ॥१॥

२६. अतो नन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥२॥

२७. उभयव्यपदेशाच्च हिकुण्डलात् ॥३॥

नवमं त्रिसूत्रं प्रकाशश्चयवद्वेत्यधिकरणम् ॥९॥

२८. प्रकाशाश्चयवद्वा तेजस्तात् ॥१॥

२९. पूर्ववद्वा ॥२॥

३०. प्रतिषेधार्थं ॥३॥

१२. 'भेदादिति चेन्न' इति रामानुजनेम्बार्कशैवपाठः । 'न भेदात्' इत्येव पाठो
भास्करभाष्ये ।

१४. अरूपसूत्रं भास्करभाष्ये वर्तते एव । 'अस्थूलम्' इत्यादि तु भाष्यमेव, तस्य
सूत्रत्वेन पाठो भ्रान्त्यैव ।

१५. 'वैयर्थ्यात्' इति भास्करपाठः । 'चवैयर्थ्यात्' इति माध्वः पाठः ।

१८. चकाररहितो भास्करपाठः ।

१९. तुकाररहितो भास्करपाठः ।

२०. 'एवम्' इत्येव भास्करपाठः ।

२१. सूत्रमिदं पूर्वस्मिन्नन्तर्भावयतो रामानुजशैवी ।

२४. 'अपि च' इति शास्त्ररः पाठः ।

२५. 'प्रकाशवच्च' इति माध्वः पाठः । 'प्रकाशश्च' इत्यादिसूत्रांशं पृथक्सूत्रत्वेन
माध्वाः पठन्ति ।

२७. तुकाररहितो भास्करपाठः ।

दशमं संतसूत्रं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ॥

३१. परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेद-
व्यपदेशेभ्यः ॥१॥

३२. सामान्यात् ॥२॥

३३. बुद्धयर्थः पादवत् ॥३॥

३४. स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥४॥

३५. उपपत्तेश्च ॥५॥

३६. तथान्यप्रतिषेधात् ॥६॥

३७. अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥७॥

एकादशं चतुःसूत्रं फलमत उपपत्तेरित्यधि-
करणम् ॥११॥

३८. फलमत उपपत्तेः ॥१॥

३९. श्रुतत्वाच्च ॥२॥

४०. धर्मं जैमिनिरत एव ॥३॥

४१. पूर्वं तु बादरायणे हेतुव्यपदेशात् ॥४॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनाविरचिततत्त्वसूत्रेषु तृतीये साधनाख्ये प्रकरणबोधकता

निरूपकेध्याये विषयावधृतिर्नाम द्वितीयश्चरणः ॥

॥ तृतीयश्चरणः ॥

प्रथमं पञ्चदशसूत्रं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वाधि-
करणम् ॥१॥

१. सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् १

२. भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥२॥

३. स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारे-
धिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥३॥

४. दर्शयति च ॥४॥

५. उपसंहारोर्थाभेदाद्विशेषवत् समाप्ते
च ॥५॥

६. अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ६

७. न वा प्रकरणभेदात् परोवरीय-
स्त्वादिवत् ॥७॥

३२. 'दर्शनात्' इति माध्वः पाठः ।

३४. इदमपि सूत्रं भास्करभाष्ये वर्तत एव ।

३६. 'अन्यत् प्रतिषेधात्' इति माध्वः पाठः ।

३७. 'सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' इति माध्वः पाठः ।

२. 'भेदान्नेतिचेन्न' इति शाङ्करशैवभैक्षवः पाठः । 'भेदान्नेतिचेन् स्यात्' इति
भास्करपाठः ।

३. 'तथात्वेन हि' इति शाङ्करशैवभैक्षवपाठः । 'तथात्वे हि' इति भास्कररामानुज-
नैम्बार्कपाठः । 'सववत्' इत्येव भास्करपाठः । 'सलिलवच्च तन्नियमः' इति
माध्वाना पृथक्सूत्रम् ॥

६. 'अन्यथात्वं च' इति माध्वः पाठः ।

७. 'न च' इति भास्करपाठः ।

४५. पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्
क्रियामानसवत् ॥२॥

४६. अतिदेशाच्च ॥३॥

४७. विज्ञेयं तु निर्धारणात् ॥४॥

४८. दर्शनाच्च ॥५॥

४९. श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥६॥

५०. अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वव-
वद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥७॥

५१. न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि
लोकापत्तिः ॥८॥

५२. परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं
भूयस्त्वान्वनुबन्धः ॥९॥

५३. एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥१०॥

अष्टादशं त्रिसूत्रं व्यतिरेकाधिकरणम् ॥१८॥

५४. व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूप-
लब्धिवत् ॥१॥

५५. अज्ञावच्छास्तु न शास्त्रास्तु हि
प्रतिवेदम् ॥२॥

५६. मन्त्रादिवद्भाविरोधः ॥३॥

एकोनविंशमेकसूत्रं भूम्न-इत्यधिकरणम् ॥१९॥

५७. भूम्नः क्रतुवज्जयायस्त्वं तथा हि
दर्शयति ॥१॥

विंशमेकसूत्रं नानाशब्दादिभेदादित्यधि-
करणम् ॥२०॥

५८. नाना शब्दादिभेदात् ॥१॥

एकविंशमेकसूत्रं विकल्पाधिकरणम् ॥२१॥

५९. विकल्पोविशिष्टफलत्वात् ॥१॥

द्वाविंशमेकसूत्रं काम्यास्त्वित्यधिकरणम् ॥२२॥

६०. काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न
वा पूर्वहेत्वभावात् ॥१॥

त्रयोविंशं द्विसूत्रमङ्गेष्वित्यधिकरणम् ॥२३॥

६१. अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥१॥

६२. शिष्टेय ॥२॥

चतुर्विंशं द्विसूत्रं समाहारादित्यधिकरणम् ॥२४॥

६३. समाहारात् ॥१॥

६४. गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥२॥

पञ्चविंशं द्विसूत्रं न वा तत्सहभावाधि-
करणम् ॥२५॥

६५. न वा तत्सहभावश्रुतेः ॥१॥

६६. दर्शनाच्च ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेपूपाणिपदां विद्याजनकतारूपसाधनाख्ये
तृतीयेध्याये गुणोपसंहारो नाम तृतीयश्चरणः ॥

४८. सूत्रमिदमन्तर्भावयन्ति पूर्वस्मिन् सूत्रे रामानुजनैम्यार्कशेवाः ।

५०. 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च' इति पृथक्सूत्रं पठन्ति माध्याः ।

५४. 'तद्भावाभावित्वात्' इति भास्कररामानुजनैम्यकिमाध्वगैवपाठः ।

५७. 'तथा च दर्शयति' इति माध्वः पाठः ।

६५. 'तत्सहभावश्रुतेश्च' इति माध्वः पाठः ।

*साधिकरणसद्व्यवहारमते द्विसूत्रेनैव साधिकरणम् । तेन तन्मते च तत्रैव द्विसूत्रेनैव साधिकरणम् ॥

॥ चतुर्थश्ररणः ॥

प्रथमं चतुर्विंशतिसूत्रात्मकं पुरुषार्थोक्तिः

शब्दादित्याधिकरणम् ॥१॥

१. पुरुषार्थोक्तिः शब्दादिति वादरायणः १

२. शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति
जैमिनिः ॥२॥

३. आचारदर्शनात् ॥३॥

४. तच्छ्रुतेः ॥४॥

५. समन्वारम्भणात् ॥५॥

६. तद्वतो विधानात् ॥६॥

७. नियमाच्च ॥७॥

८. अधिकोपदेशाच्च वादरायणस्यैवं
तद्दर्शनात् ॥८॥

९. तुल्यं दर्शनम् ॥९॥

१०. असर्वत्रिकी ॥१०॥

११. विभागः शतवत् ॥११॥

१२. अध्ययनमात्रवत् ॥१२॥

१३. नाविशेषात् ॥१३॥

१४. स्तुतयेनुमतिर्वा ॥१४॥

१५. कामकारेण चैके ॥१५॥

१६. उपमर्दश्च ॥१६॥

१७. ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥१७॥

१८. परामर्शजैमिनिरचोदना
वदति हि ॥१८॥

१९. अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥१९॥

२०. विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥

२१. स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व-
त्वात् ॥२१॥

२२. पारिप्रवार्था इति चेन्न विशेषित-
त्वात् ॥२२॥

२३. तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥२३॥

२४. अत एव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा ॥२४॥

२. 'यथा हि' इति भैक्षवः पाठः ।

४. 'तच्छ्रुतेश्च' इति भैक्षवः पाठः ।

७. चकाररहितो रामानुजशैवपाठः ।

८. 'वादरायणस्यैवम्' इत्येव भास्करपाठः । 'वादरायणस्यैव' इति भैक्षवः पाठः ।

९. 'तुल्यं तु' इति सर्वेण्येकदेशिनः ।

१५. षोडशं सूत्रमादौ पठित्वेदं सूत्रं भिक्षुः पठति ।

१८. 'अचोदनात्' इति भास्कररामानुजनेम्बार्कशैवपाठः ।

२१. अस्मात्सूत्रादनन्तरं 'भावशब्दाच्च' इति सूत्रं यत् सर्वेण्येकदेशिनः पठन्ति तद्
'विधिर्वा धारणवत्' इति पूर्वणैव सूत्रेण गतार्थत्वादुपेक्षितं श्रीमदाचार्यचरणैस्त्वक-
दोषादेव वा श्रुतितमिति श्रमिकाशकाराः ।

२२. भास्करभाष्यमत्र न दृश्यते ।

२३. 'एक वाक्योपबन्धात्' इति भास्कररामानुजमाध्वपाठः ।

॥ द्वितीयं षट्सूत्रं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥२॥

२५. सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥१॥

२६. शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि
तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानु-
ष्ठेयत्वात् ॥२॥

२७. सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये
तद्वर्जनात् ॥३॥

२८. अत्राधाच ॥४॥

२९. अपि स्मर्यते ॥५॥

३०. शब्दश्चातोकामकारे ॥६॥

॥ तृतीयमष्टसूत्रं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधि-
करणम् ॥३॥

३१. विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥१॥

३२. सहकारित्वेन च ॥२॥

३३. सर्वथापि त एवोभयच्छिङ्गात् ॥३॥

३४. अनभिभवं च दर्शयति ॥४॥

३५. अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥५॥

३६. अपि स्मर्यते ॥६॥

३७. विशेषानुग्रहश्च ॥७॥

३८. अतस्त्वितरज्ज्वायो लिङ्गाच्च ॥८॥

॥ चतुर्थमेकसूत्रं तद्भूतस्येत्याधिकरणम् ॥४॥

३९. तद्भूतस्य तु नातद्भावा-जैमिनेरपि
नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ॥१॥

॥ पञ्चमं द्विसूत्रं न चाधिकारिकमित्यधि-
करणम् ॥३॥

४०. न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्
तदयोगात् ॥१॥

४१. उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्
तदुक्तम् ॥२॥

॥ षष्ठं चतुःसूत्रं वहिस्तृमयथेत्यधिकरणम् ॥६॥

४२. वहिस्तृमयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥१॥

४३. स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥२॥

४४. आर्त्विज्यमित्यौडलौमिस्तस्मै हि
परिक्रियते ॥३॥

२६. 'तेषामपि' इति रामानुजशैवपाठः ।

२८. 'अपि च' इति शाङ्करभास्करनैम्बार्कशैवभैक्षवपाठः ।

३३. 'सर्वथापि तु ते' इति माध्वः पाठः ।

३६. 'अपि च' इति शाङ्करनैम्बार्कशैवभैक्षवपाठः ।

३७. 'विशेषानुग्रहं न' इति माध्वः पाठः ।

३८. चकाररहितो नैम्बार्कपाठः ।

३९. 'जैमिनिरपि' इति भास्करपाठः । 'तद्भूतस्य तु तद्भावः' इति माध्वपाठः ।
तुरहितो भैक्षवश्च ।

४०. 'पतनानुमानात्' इत्येव भैक्षवपाठः ।

४१. इदं सूत्रं भास्करेण न पठ्यते । 'अपीत्येके' इति रामानुजमाध्वशैवपाठः ।
'भावमशनवत्' इति माध्वपाठः ।

४२. 'अपि' इति भास्करे नास्ति । 'उभयधा' इति रामानुजपाठः ।

४४. 'परिक्रियते' इति रामानुजमाध्वपाठः ।

४५. श्रुतेश्च ॥४॥
 ॥ सप्तममेकसूत्रं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥७॥
 ४६. सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं
 तद्वतो विध्यादिवत् ॥१॥
 ॥ अष्टमं चतुःसूत्रं गृहिणोपसंहाराधिकरणम् ॥८॥
 ४७. कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥१॥
 ४८. मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥२॥
४९. अनाविष्कुर्वन्नन्ययात् ॥३॥
 ५०. ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥४॥
 ॥ नवममेकसूत्रमेवमुक्तिफलानियम इत्यधि-
 करणम् ॥९॥
 ५१. एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव-
 धृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥१॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषूपनिषदां विद्याजनकतारूपसाधनाख्ये
 तृतीयाध्याये कर्मोपसंहारो नाम चतुर्थश्चरणः ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

- ॥ प्रथमं द्विसूत्रमावृत्यधिकरणम् ॥१॥
 १. आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥१॥
 २. लिङ्गाच्च ॥२॥
 ॥ द्वितीयं त्रिसूत्रमात्माधिकरणम् ॥२॥
 ३. आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति
 च ॥१॥
 ४. न प्रतीकेन हि सः ॥२॥
 ५. ब्रह्मदृष्टिरुत्तमपति ॥३॥
 ॥ तृतीयं पञ्चसूत्रमादित्याद्यधिकरणम् ॥३॥
 ६. आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥१॥
 ७. आसीनः सम्भवात् ॥२॥
८. ध्यानाच्च ॥३॥
 ९. अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४॥
 १०. स्मरन्ति च ॥५॥
 ॥ चतुर्थमेकसूत्रं यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥४॥
 ११. यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥१॥
 ॥ पञ्चममेकसूत्रमाप्रायणाधिकरणम् ॥५॥
 १२. आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१॥
 ॥ षष्ठं चतुःसूत्रं तदधिगमाधिकरणम् ॥६॥
 १३. तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेष-
 विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१॥

४५. सूत्रमिदं न पठ्यते भास्कररामानुजनैम्बार्कमाध्वशैवैः ।

५०. 'ऐहिकमपि' इति शाङ्करपाठः । 'अप्रस्तुते' इति नैम्बार्कपाठः । 'ऐहिकम-
 प्रसूतं प्रतिबन्धे तदर्शनात्' इति भास्करपाठः ।

४. 'न प्रतीकेन हि सः' इति शाङ्कररामानुजमाध्वशैवभैक्षवः पाठः । 'न प्रतीकेन
 हि सः' इत्येव भास्करपाठः ।

११. 'तत्राविशेषात्' इत्येव भास्करपाठः ।

१४. इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥२॥
 १५. अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥३॥
 १६. अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव
 तदर्शनात् ॥४॥

सप्तमं तिसूत्रमतोन्याधिकरणम् ॥७॥
 १७. अतो न्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥१॥
 १८. यदेव विद्ययेति हि ॥२॥
 १९. भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ
 सम्पद्यते ॥३॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु फलारब्धे चतुर्थेऽध्याये जीवतः
 फलविचारो नाम प्रथमश्चरणः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं चतुःसूत्रं बाङ्मनोधिकरणम् ॥१॥
 १. बाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥
 २. अत एव सर्वाण्यनु ॥२॥
 ३. तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥३॥
 ४. सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥४॥
 ॥ द्वितीयं द्विसूत्रं भूताधिकरणम् ॥२॥
 ५. भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥१॥
 ६. नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥२॥
 ॥ तृतीयं त्रिसूत्रं समानाधिकरणम् ॥३॥
 ७. समाना चाष्टस्युपक्रमादमृतत्वं चानु-
 पोष्य ॥१॥

८. तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥२॥
 ९. सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तयोपलब्धेः ॥३॥
 १०. नोपमर्देनातः ॥४॥
 ११. अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा ॥५॥
 १२. प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥६॥
 १३. स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥७॥
 १४. स्मर्यते च ॥८॥
 १५. तानि परे तथा ह्यह ॥९॥
 ॥ चतुर्थमेकसूत्रमविभागाधिकरणम् ॥४॥
 १६. अविभागो वचनात् ॥१॥

१६. 'तत्कार्यायैव' इत्येव भैक्षवः पाठः ।

१७. 'अतो न्यदपीति' इति माध्वः पाठः ।

१८. इदं सूत्रमुपेक्षितं भास्करेणानर्थकमिति ।

१९. अथरहितः शाङ्करभास्करभैक्षवपाठः ।

२. 'अत एव च' इति शाङ्करभास्करमाध्वशैवपाठः ।

४. 'सोध्यक्षेण' इति शैवः पाठः ।

५. 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' इत्येव भास्करपाठः । 'भूतेष्वतः' इति भैक्षवः पाठः ।

८. 'तदापीतेः' इति माध्वः पाठः ।

११. 'एष ऊष्मा' इति शाङ्करभास्करभैक्षवपाठः ।

१३. इदमन्तर्भावयन्ति पूर्वस्मिन् भास्कररामानुजनैर्म्यार्कशैवाः ।

॥ पञ्चममेकसूत्रं तदोकोधिकरणम् ॥५॥

१७. तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधि-
कया ॥१॥

॥ षष्ठमेकसूत्रं रश्म्यधिकरणम् ॥६॥

१८. रश्म्यनुसारी ॥१॥

॥ सप्तमं त्रिसूत्रं निश्चयधिकरणम् ॥७॥

१९. निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य याव-
देहभावित्वादर्शयति च ॥१॥

२०. अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥२॥

२१. योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥३॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु फलख्ये चतुर्थाध्याये त्रियमाणस्य
फलविचारो नाम द्वितीयश्चरणः ॥

॥ तृतीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं चतुःसूत्रमर्चिराद्यधिकरणम् ॥१॥

१. अर्चिरादेना तत्प्रथितेः ॥१॥

२. वायुमण्डलादविशेषविशेषाभ्याम् ॥२॥

३. तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् ॥३॥

४. वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥४॥

१९. 'सम्बन्धात्' इति पठित्वा यावदेहसूत्रांशं पृथक्सूत्रत्वेन पठन्ति माध्वाः ।

२१. 'प्रति' इति शाङ्करभास्करभैक्षवपाठः ।

२. 'वायुशब्दात्' इति माध्वःपाठः ।

४. 'नव्यमपि सूत्रं केचन निवेशयन्ति' इत्यत्र 'वरुणाच्च' इत्यादि नितान्तस्फुरदेव श्रीवल्लभसूत्रमेव निदर्शनमिति ब्रह्मसूत्राणां बहुकर्तृकत्वं सिसाधयिष्येत् कश्चिदाह तदसदेव । श्रीवल्लभैर्नैवेदं सूत्रं नव्यं न्यवेशि । 'वरुणादधीन्द्रप्रजापती' इति शाङ्करभाष्ये, 'वरुणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्यः' इति रामानुजभाष्ये 'इन्द्र-प्रजापती उक्तस्थानाद्वरुणादधि निवेशयितव्यौ' इति निम्बार्कभाष्ये, 'वरुण-लोकात् प्रजापतिलोकमिति कौण्डिन्यश्रुतिः' इति माध्वभाष्ये, 'तदनन्तरमिन्द्र-प्रजापतिलोकाः' इति शैवभाष्ये, 'तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिः' इति भैक्षवभाष्ये चैतत्सूत्राक्षराणां स्फुटतमोपलम्भात् स्पष्टार्थत्वेनैव चास्य सूत्रस्य शङ्करादिभिः 'स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्च' इत्येवम्भाष्यकरणाच्चेतिदिक् ॥

१. प्रदीपकाराधिकरणसङ्ग्रहकारमतेनैवं षष्ठमेवाधिकरणम् । भाष्यप्रकाशिका-काररश्मिकारमतेन चेदं सप्तममधिकरणम् ॥

द्वितीयं त्रिसूत्रमातिवाहिकाधिकरणम् ॥२॥

५. आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥१॥

६. उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥२॥

७. वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥३॥

तृतीयमष्टसूत्रं कार्याधिकरणम् ॥३॥

८. कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥१॥

९. विशेषितत्वाच्च ॥२॥

१०. सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥३॥

११. कार्यार्थ्ये तदध्यक्षेण सहातः पर-
मभिधानात् ॥४॥

१२. स्मृतेश्च ॥५॥

१३. परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥६॥

१४. दर्शनाच्च ॥७॥

१५. न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥८॥

चतुर्थमेकसूत्रमप्रतीकाधिकरणम् ॥४॥

१६. अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरा-
यण उभयथा दोषात् तत्कतुथ ॥१॥

पञ्चममेकसूत्रं विशेषाधिकरणम् ॥५॥

१७. विशेषं च दर्शयति ॥१॥

इति श्रीमत्कुण्डलैपायनाविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु फलाख्ये चतुर्थेऽध्याये गच्छतः

फलविचारो नाम तृतीयश्चरणः ॥

॥ चतुर्थश्चरणः ॥

प्रथमं चतुःसूत्रं सम्प्रदाविर्भावाधिकरणम् ॥१॥

१. सम्प्रदाविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥१॥

२. मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२॥

३. आत्मा प्रकरणात् ॥३॥

४. अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥

द्वितीयमष्टसूत्रं ब्राह्माधिकरणम् ॥२॥

५. ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥१॥

६. चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्याहु-
लोमिः ॥२॥

५. 'आतिवाहिकः' इति माध्वः पाठः ।

६. इदं सूत्रं भास्कररामानुजनैर्म्यार्कशैवा न पठन्ति ।

१५. 'प्रत्यभिसन्धिः' इति रामानुजशैवपाठः ।

१६. 'उभयथादोषात्' इति शाङ्करभास्करभैक्षवपाठः । 'उभयथा न दोषात्' इति
रामानुजमाध्वशैवपाठः ।

१. 'अविहाय' इति माध्वः पाठः ।

६. 'चित्तिमात्रेण' इति भास्करमाध्वशैवपाठः । 'तदात्मकत्वात्' इति च
रामानुजनैर्म्यार्कमाध्वशैवभैक्षवपाठः ।

७. एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं
वादरायणः ॥३॥

८. सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥४॥

९. अत एव चानन्याधिपतिः ॥५॥

१०. अभावं वादरिराह तैवम् ॥६॥

११. भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥७॥

१२. द्वादशादवदुभयविधं वादरायणोतः ८

तृतीयं द्विसूत्रं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥३॥

१३. तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तः ॥१॥

१४. भावे जाग्रदव ॥२॥

चतुर्थं द्विसूत्रं प्रदीपाधिकरणम् ॥४॥

१५. प्रदीपवदविशस्तथा हि दर्शयति ॥१॥

१६. स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमावि-
ष्कृतं हि ॥२॥

पञ्चमं षट्सूत्रं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥५॥

१७. जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसान्निहित-
त्वाच्च ॥१॥

१८. प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्न विकारिक-
मण्डलस्योक्तेः ॥२॥

१९. विकारावर्तिं च तथा हि स्थिति-
माह ॥३॥

२०. दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥४॥

२१. भोगमात्रं नाम्पलिङ्गाच्च ॥५॥

२२. अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥६॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु फलारूपे चतुर्थध्याये प्राप्तफलस्य

फलविचारो नाम चतुर्थश्चरणः ॥

८. 'एव तु' इति शाङ्करभास्करशैवभैक्षवपाठः । 'एव तच्छ्रुतेः' इति रामानुज-
नैम्बार्कपाठः ।

९. चकाररहितो भैक्षवः पाठः ।

११. 'अविकल्पमननात्' इति भास्करपाठः ।

१३. 'तत्त्वभावे' इति सर्वेप्येकदेशिनः ।

१७. 'प्रकरणात्' इत्यादिसूत्रांशं पृथक्सूत्रत्वेन पठन्ति माध्वाः ।

१८. 'नेति चेन्न' इति भास्करनैम्बार्कपाठः ।

१९. 'स्थितिम्' इत्यादिसूत्रांशमुत्तरसूत्रेण योजयन्ति माध्वाः । 'विकाराद् वर्ति'
इति भैक्षवः पाठः ।

२१. 'नाम्यम्' इति भास्करपाठः

॥ समाप्तानि श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितानि तत्त्वसूत्राणि ॥